

PARĀŚARA-SMṚTI

PARĀŚARA-MĀDHAVA

(Text, Commentary with English Introduction)

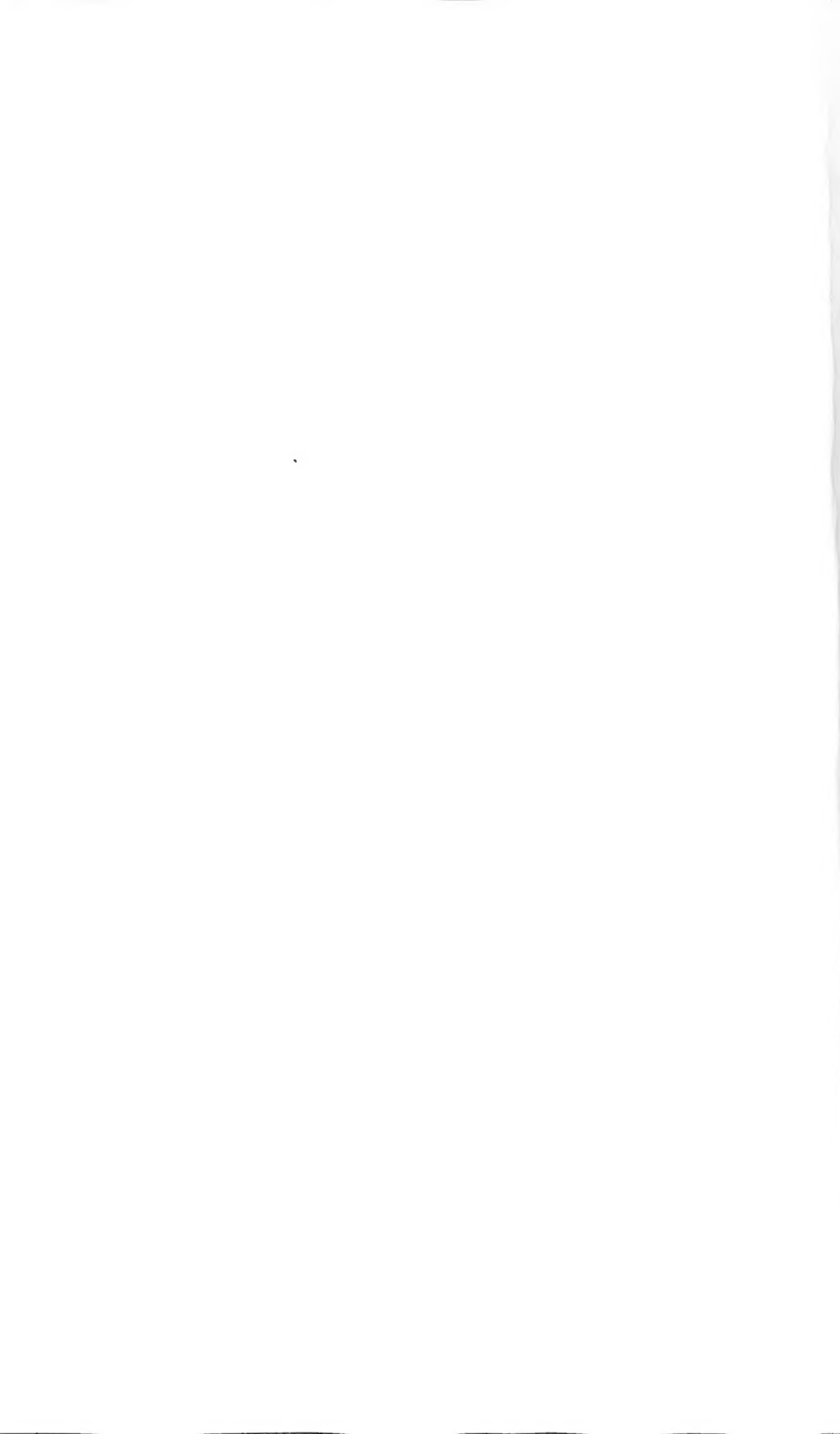
Vol. II
PRĀYAŚCHITTAKĀṆḌA

Dr. N. P. UNNI

PARĀŚARA-SMṚTI

पराशर-स्मृतिः

PARĀŚARA-SMṚTI

PARĀŚARA-MĀDHAVA

Vol.-II

PRĀYAŚCHITTAKĀṆḌA

With the gloss by

MADHAVACHARYYA

Edited with the notes by

M. M . CHANDRAKANTA TARKALANKARA

Introduction by

N. P. UNNI

ORIENTAL BOOK CENTRE

Delhi

(India)

Published :

Oriental Book Centre

5824, New Chandrawal,

(Near Shiv Mandir), Jawahar Nagar,

Delhi-110007

Ph. : 23851294, 65195809

E-mail : newbbc@indiatimes.com

All rights reserved, no part of this Publication may be reproduced in any form or by any means without permission of the Publisher.

Edition : 2007

ISBN : 81-8315-057-8

Printed By :

Jain Amar Printing Press

Delhi-110007

पराशर-स्मृतिः

श्रीमन्माधवाचार्यकृतव्याख्या सहिता

प्रायश्चित्तकाशु
द्वितीयभागात्मिका

महामहोपाध्याय श्रीचन्द्रकान्त तर्कालङ्कार परिशोधिता

भूमिका
एन. पी. उन्नी

ओरिएण्टल बुक सेन्टर

दिल्ली

(भारत)

प्रकाशक :

ओरिएंटल बुक सेन्टर

5824, न्यू चन्द्रावल, निकट शिव मन्दिर,

जवाहर नगर,

दिल्ली-110007

Ph. : 23851294, 65195809

E-mail : newbbc@indiatimes.com

संस्करण : 2007

ISBN : 81-8315-057-8

मुद्रक :

जैन अमर प्रिंटिंग एजेन्सी,

दिल्ली

Contents

Vol. I

Introduction :

(1) The Smṛti Literature	1-50
(2) Parāśara - The Author	51-53
(3) Mādhava - The Commentator	54-63
(4) Contents of the Smṛti	64-99
(5) Vyavahāarakāṇḍa	100-122

ACHARAKANDA

आचार-काण्ड रूप

प्रथम अध्याय -	1-423
द्वितीय अध्याय -	424-569
तृतीय अध्याय -	569-796

Vol II

PRĀYAŚCHITTAKAṆḌA

प्रायश्चित्तकाशु

चतुर्थ अध्यायः -	1-49
पञ्चम अध्यायः -	50-60
षष्ठाऽध्यायः -	61-112
सप्तमोऽध्यायः -	113-151
अष्टमोऽध्यायः -	152-199
नवमोऽध्यायः -	200-237
दशमोऽध्यायः -	238-292
एकादशोऽध्यायः -	293-361
द्वादशोऽध्यायः -	362-538

Vol III

व्यवहारकाण्डम्

अथ व्यवहारः प्रस्तूयते	1-3
अथ तडेदा विरूप्यन्ते	4-8
अथ सभा निरूप्यते	17-28
अथ व्यवहारदर्शनविधि निरूप्यते।	28-36
अथ सेधादिविधिः	37-41
अथ दर्शनोपक्रमः	41-46
अथ चतुष्पाद्व्यवहारः प्रस्तुयते	46-53
अथ उत्तरपादोः निरूप्यते	53-60
अथ क्रियापादः	60-64
अथ साक्षिनिरूपणम्	64-131
अथग्निविधि	131-137
अथ जलविधिः	137-141
अथ विषविधिः	141-146
अथ तण्डुनविधिः	146-147
अथ तप्तमाषविधिः	147-149
अथ धर्माधर्मविचारविधिः	149-150
अथ क्रमप्राप्तो निर्णयपादः कथ्यते	150-173
इदानीमाधिनिरूप्यते	173-182
अथधिमोचनम्।	182-185
अथ प्रतिभूः	185-190
अथर्णग्रहणधर्माः	190-204
अथ निक्षेपाख्यस्य द्वितीयपदस्यविधिरुच्यते	205-230
अथ वर्तनस्यानपाकम्मरिख्यं विवादपदमुच्यते	231-246
अथ साम्बद्व्यतिमाख्यविवादपदस्य विधि रुच्यते	247-255
अथ क्रीतानुशयः कथ्यते।	255-258
अथ विक्रौयासम्प्रदानम्	258-262

अथ स्वामीपाल विवादः पदविधि।	262-269
अथ सोमाविवादः निर्णय।	269-283
अथ दण्डपारूष्यम्।	283-293
अथ वाक्यपारूष्यम्।	293-297
अथ स्तेयम्	298-307
अथ साहसम्	307-315
अथ स्त्रीसङ्ग्रहणम्	315-325
अथ दायभागाख्यं व्यवहारपदं कथ्यते।	326-388
अथ द्यूतसमाह्वयाख्ये विवादपदे निरूप्येते -	388-396
पराशर माधवस्य शुद्धिपत्रम् - आचार काण्डम्	1
पराशरमाधवस्याकादिक्रमेण विषय सूचि -	1-28
पराशरमाधवोल्लिखितप्रवृत्तृणमकारादिक्रमेण	29
प्रज्ञापनपत्रम् -	
पराशरमाधवोल्लिखितस्मर्तृणमकारादिक्रमेण	30-47
प्रज्ञापनपत्रम् -	
पराशरमाधवोल्लिखितानां दार्शनिकानामकारादिक्रमेण	48
प्रज्ञापनपत्रम्	
पराशरमाधवोल्लिखितनिबन्धकृत्तृणमकारादिक्रमेण	49
प्रज्ञापनपत्रम्	
पराशरमाधवोल्लिखितानाम्प्रवचनानामकारादिक्रमेण	50-52
प्रज्ञापनपत्रम्	
पराशरमाधवोल्लिखितानाम्निर्दिष्टप्रवचनां श्रुतीनां	53-55
प्रज्ञापनपत्रम्	
पराशरमाधवोल्लिखितानाम्निर्दिष्टस्मर्तृकानां स्मृतीनां	56
प्रज्ञापनपत्रम्	
पराशरमाधवोल्लिखितानाम्पुराणानामकारादिक्रमेण	57-60
प्रज्ञापनपत्रम्	
पराशरमाधवोल्लिखितानाम्निर्दिष्टपुराणानामां पुराणसन्दर्भानां	61
प्रज्ञापनपत्रम्	

पराशरमाधवल्लिखितानाम्इतिहासग्रन्थानां	62-63
प्रज्ञापनपत्रम्	
पराशरमाधवल्लिखितानाम्श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासातिरिक्त ग्रन्थानां	64
प्रज्ञापनपत्रम्	
पराशरमाधवल्लिखितानाम्दार्शनिक ग्रन्थानां-प्रज्ञापत्रम्	65
पराशरमाधवल्लिखितानाम्निबन्धग्रन्थानां प्रज्ञापत्रम्	66
शुद्धिपत्रम् - व्यवहारकाण्ड-	1-2
अवतरणिका -	1-11
विषयसूचि - व्यवहार काण्डस्य	1-21
पराशरमाधवल्लिखितश्रुतीनामकारादिक्रमेण	22
प्रज्ञापनपत्रम् -	
पराशरमाधवल्लिखितनिर्दिष्टास्मर्तृनामस्मृतीनां	23
प्रज्ञापनपत्रम्	
पराशरमाधवल्लिखितगीतावाक्यानां	24
प्रज्ञापनपत्रम्	
पराशरमाधवल्लिखितपुराणनाममकारादिक्रमेण	25
प्रज्ञापनपत्रम्	
पराशरमाधवल्लिखितनिर्दिष्टनामपुराणवाचनानां	26
मकारादिक्रमेण-प्रज्ञापनपत्रम्	
पराशरमाधवल्लिखितेतिहासनाम्नामकारादिक्रमेण	27
प्रज्ञापनपत्रम्	
पराशरमाधवल्लिखित स्मर्तृनाम्नामकारादिक्रमेण	28
शुद्धिपत्रम् - प्रायश्चित्तकाण्डम्	1-
विषयसूचि - प्रायश्चित्तकाण्डम्	1-35
पराशरमाधवल्लिखितपौराणिकानामकारादिक्रमेण	36
प्रज्ञापनपत्रम्	
पराशरमाधवल्लिखित दार्शनिकानामकारादिक्रमेण	37
प्रज्ञापनपत्रम्	

पराशरमाधवोल्लिखित स्मृतिनिबन्धकृत्तणमकारादि क्रमेण- प्रज्ञापनपत्रम्	38
पराशरमाधवोल्लिखित वैयाकरण नामकारादिक्रमेण	39
पराशरमाधवोल्लिखितप्रवचनानामकारादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम्	40
पराशरमाधवोल्लिखितनामनुक्तप्रवचनानानुक्तप्रवचनानां पराशरमाधवोल्लिखित श्रुतीनामकारादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम्	41
पराशरमाधवोल्लिखित स्मृतिग्रन्थानामकारादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम्	42-43
पराशरमाधवोल्लिखित नामनिर्दिष्टस्मृतृकानांस्मृतीनां प्रज्ञापनपत्रम्	44
पराशरमाधवोल्लिखित पुराणनामकारादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम्	45-47
पराशरमाधवोल्लिखित नामनिर्दिष्टपुराणानाम्नांपुराणनाम्यानां प्रज्ञापनपत्रम्	48
पराशरमाधवोल्लिखितस्मृतिपुराणतिरिक्तानांधर्मग्रन्थानामकारादि- क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम्	49
पराशरमाधवोल्लिखितदर्शनग्रन्थानामकारादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम्	50
पराशरमाधवोल्लिखितस्मृतिनिबन्धनामकारादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम्	51
पराशरमाधवोल्लिखितव्याकरणग्रन्थानामकारादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम्	52

पराशरमाधवः ।

प्रायश्चित्तकारण्डम् ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

ॐ नमोगणेशाय नमः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः क्षुप्तं नमामि गजाननम् ॥
सोऽहं प्राय विवेकतीर्थपदवीमाप्तायतीर्थं परम्
मञ्चन् सञ्चन-तीर्थ-सङ्गिनिपुणः सदृत्ततीर्थं श्रयन् ।
सन्ध्यामाकलयन् प्रभावसहरो श्रीभारतीतीर्थतो-
विद्यातीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहृतम् ॥
सत्यैकव्रतपालकोद्विगुणधीस्वार्थी चतुर्विदिता
पञ्चस्कन्धकृती षडन्वयदृढः सप्ताङ्गसर्व्वेश्वरः ।
अष्टव्यक्तिकलाधरोमवनिधिः पुष्पहृत्प्रत्ययः
सार्त्ताङ्गायधुरन्धरोविजयतां श्रीबुक्कण्ठपतिः ॥
इन्द्रस्याङ्गिरसोनलस्य सुमतिः शैब्यस्य मेधातिथि-
धौर्म्योधर्मसुतस्य वैष्णवपतेः खौजानिमेगौतमिः ।

प्रत्यमृष्टिरहन्तीमहचरोरामस्य पुष्पात्मनो-
यदत्तस्य विभोरभूत् कुक्षगुह्यम्वी तथा माधवः ॥
प्रज्ञामूलमही विवेकमलिलैः सिक्ता वलोपङ्घिका
मन्त्रैः पल्लविता विशालघिटपा सन्ध्यादिभिः षड्गुणैः ।
शक्त्या कौरकिता यशःसुरभिता सिद्धा समुद्यत्फला
सग्राप्ता भुवि भार्ति नीलितिका सर्वान्तरं माधवम् ॥
श्रीमती जननी यस्य सुकौर्मिर्भयणः पिता ।
सायणोभोगनाथश्च मनोबुद्धी सहेदरौ* ॥
यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी ।
भारद्वाजं कुक्षं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः* ॥

स माधवः सकलपुराणसंहिता-

प्रवर्त्तकः स्रतिबुधमा† पराशरः ।

पराशरस्रतिजगदीहिताप्तये

पराशरस्रतिविरतौ प्रवर्त्तते ॥

श्रीपराशरेणाचारकाण्डरूपेणातीतेनाध्यायचषेण विधिनिवेधौ
दर्शितौ । अथेदानीं तदुल्लङ्घननिमित्तपातित्यपरिहारोपाय-
प्रतिपादकं प्रायश्चित्तकाण्डमारभते । प्रायश्चित्तशब्दस्य ह्यस्या
योगेन च पापनिवर्त्तनचमं धर्मविशेषमाचष्टे । प्रायश्चित्तशब्दोऽयं
पापवयार्थं नैमित्तिके कर्मविशेषे हृदः,—इत्याहुः कदाप्यविदो-
निवन्धनकारादयः† । योगस्यप्रिरसा दर्शितः,—

* श्लोकाविमो व्याख्येन वर्त्तते सु० पुस्तके ।

† स्रतिबुधमा ।

‡ निवन्धनकाराः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“प्राचीनाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चयउच्यते ।

तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तं तदुच्यते ॥

प्रायश्चस्व समं चित्तं चारयित्वा प्रदीयते ।

परिषदा कार्यते यत्तत् प्रायश्चित्तमिति स्मृतम्”—इति ॥

अनुष्ठितेन द्वादशवार्षिकक्रतादिनाऽवश्यं पापं निवर्त्तते,—इति विश्वासोनिश्चयः । तेन संयुक्तं व्रतानुष्ठानलक्षणं तपः प्रायश्चित्तम् । पापिनोऽनुतापिनश्चित्तं व्याकुलं सद्विषमं भवति, तच्च परिषदा येन व्रतानुष्ठानेन प्रायश्चोऽवश्यं समं कार्यते, तद्व्रतं प्रायश्चित्तम् । चित्तसमीकरणोपपादनं चारयित्वा प्रदीयते,—इति, व्रतं चारयित्वा चित्तवैषम्यनिमित्तं पापं प्रदीयते खण्ड्यते विनाशते,—इत्यर्थः । यदा, परिषद्युपविष्टानां सर्वेषां चित्तं यथा समं भवति, तथा चारयित्वैकमत्येन विषयं प्रदीयते विधीयते कार्यते अनुष्ठायते,—इत्यर्थः ।

अत्रेदं चिन्त्यते । किमिदं प्रायश्चित्तं नित्यं, उत नैमित्तिकं, अथवा काम्यम् ? इति । अत्र केचिदाहुः । “प्रायश्चित्तैरपैत्येवः”—इत्यादिस्मृतिषु पापचवस्य फलत्वेनावगमात् कामस्याधिकारान्* काम्यं, यथा वृक्षादिफलकामस्य कारीर्यादि । अन्ये मन्यन्ते । पापं निमित्तीकृत्य विधानाच्चैमित्तिकम् । यथा गृहदाहं निमित्तीकृत्य प्रवृत्ता क्षामवतीष्टिः । अपरे त्वाहुः । अकरणे प्रत्यवायदर्शनाश्रित्यं, यथा सन्धावन्दनादि । अकरणे प्रत्यवायस्य मनुना दर्शितः,—

“चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यै ।

* फलकामस्याधिकारात्,—इति पाठोभवितुं युक्तः ।

निन्दैर्हि लक्ष्णैर्युक्ताजायन्तेऽनिष्कृतैर्नमः”-इति ।

याज्ञवल्क्येनापि,—

“प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरतानराः ।

अपश्चात्तापिनः कष्टान्नरकान् यान्ति दारुणान् ॥

तामिश्रं लोहशङ्कुञ्च महाजिरथ-शाल्मली ।

रौरवं कुम्भलं पूतिमृत्तिकां कालसूचकम् ॥

सङ्घातं लोहितोदञ्च सविषं सम्प्रतापनम्* ।

महानरककाकोलं सञ्जीवनमहापथम् ॥

अवीचिमन्धतामिश्रं कुम्भीपाकं तथैव च ।

असिपचवनं चैव तापनं चैकविंशकम् ॥

महापातकजैर्धारैरुपपातकजैस्तथा ।

अश्वितायान्थचरितप्रायश्चित्तानराधमाः-इति ।

अत्रोच्यते । नैमित्तिकमेवेदं भवितुमर्हति । निमित्तमेव प्राधान्येनोपजीव्य सर्वप्रायश्चित्तविधानात् । तदुपजीवनं च, “ब्रह्महा द्वादशाब्दानि”—इत्यादिषु स्मृतिषु विस्पष्टम् । यत्तु फलश्रवणं, तच्चातेष्टिन्यायेन नैमित्तिकत्वेऽप्यविरुद्धम्^(१) । तस्यापि फलस्य

* सम्प्रतापनम्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तथाहि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) यथा हि “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्व्वपेत् पुत्रे जाते”—इति पुत्र-जन्म निमित्तोक्तं विहितयाजातेष्टेर्नैमित्तिकत्वेऽपि, “यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्व्वपति पूतश्च स तेजस्वी अन्नादहन्निषावी

विशेषणम् । तस्मात् नैमित्तिकं प्रायश्चित्तम् । तथा च वृहस्पतिः
प्रायश्चित्तप्रकरणस्थोपक्रमोपसंहारयोः नैमित्तिकत्वं दर्शयति,—

“नैमित्तिकं धर्मजातं गदतोमे निबोधत ।

विहितस्थाननुष्ठानात् निन्दितस्य* निषेवनात् ॥

प्रायश्चित्तं यत् क्रियते तत् नैमित्तिकमुच्यते”—

इत्युपक्रमः,

“नैमित्तिकं समाख्यातं प्रायश्चित्तं समासतः”—

इत्युपसंहारस्य । तच्च निमित्तं दुरितापूर्वम्, तदुत्पत्तिकारणं
याज्ञवल्क्येन दर्शितम्,—

“विहितस्थाननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनियहाचेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति”—इति ।

मनुनाऽपि,—

“अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् ।

प्रसज्येन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः”—इति ।

ननु, निन्दितसेवनाद्भावरूपादुरितोत्पत्तावपि विहिता-
करणादभावात् कथं दुरितोत्पत्तिः, न ह्यभावाद्भावोत्पद्यमानः
कचिद्दृष्टः^(१) । अत्र केचिदाहुः । सन्ध्यावन्दनादिविहिताननुष्ठान-

* प्रतिषिद्ध,—इति स० शा० सो० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) “कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति हेवाच कथमसतः सज्जायेत”—
इति श्रुत्या (का० उ० ६ प्र०) अभावाद्भावोत्पत्तिर्निराकृता,—
इत्यपि स्मर्तव्यम् ।

मग्निहोषाद्यनधिकाररूपाशुचित्यद्योतकम् । अयमेवार्थः, ‘अकुर्वन् प्रत्यवैति’—इत्यनेनाभिधीयते । न त्वनुष्ठानाभावाद्भावरूपस्य दुरित-
 स्तोत्पत्तिरभिधीयते । स चानधिकारः प्रायश्चित्तेन निवर्तनीयः,—
 इति । अपरे पुनराहुः । ‘अकुर्वन्’—इति सचक्षार्थे श्रद्धप्रत्ययः ।
 यदेतद्विहिताकरणं तदेतत् प्राग्भवोद्यनिषिद्धाचरणजन्यदुरिता-
 पूर्वसद्भावस्य लिङ्गं^(१), तदेव दुरितं प्रायश्चित्तेन निवर्तते,—इति ।
 अन्ये त्वेवं समादधते । अभावाद्भावोन्तोत्पद्यते,—इति नायमेकान्तः,
 तार्किकमते प्राग्भावस्य कारणत्वात् । मीमांसकमते, भाट्टैस्ताव-
 दभावाद्भावोत्पत्तिरभ्युपगता, योग्यानुपलब्धिलक्षणादभावात् प्रमा-
 णाद्दृष्टाद्यभावविषयप्रमितेर्भावरूपायाजननात् । प्राभाकरैश्चाभाव-
 एव नाभ्युपगम्यते,

“भावान्तरमभावोहि कयाचित्तु व्यपेक्षया”—

इत्युदीरणात् । तथा च सति, विहिताकरणमपि भावान्तर-
 मेवेति कृत्वा तस्मात् प्रत्यवायउत्पद्यतां का तव हानिः । अथोच्येत,
 प्रत्यवायोनाम दुरितापूर्वं, तच्च कृतिसाध्यत्वे सति कृत्यदेशं, तथा
 च विहिताकरणस्य कृतिरूपत्वाभावादपूर्वजनकत्वं नास्तीति । नायं
 दोषः । तस्य सचक्षणस्य विहितप्रतिषिद्धकर्मजन्यापूर्वविषयत्वेन सद्दो-

(१) तथाच “लक्षणाहेत्वोः क्रियायाः”—इति व्याकरणसूत्रात् लक्षणार्थे-
 ऽपि शत्रुरनुशासनादथ शत्रुलक्षणाद्यर्थत्वमेव न हेत्वर्थत्वमिति भावः ।
 यत्रैतदुक्तम् । “नित्यानामक्रिया यस्मात्तत्तद्व्यत्यतिसत्त्वरा । प्रत्यवाय-
 क्रियां तस्मात्तत्तद्व्यत्यतिसत्त्वरा भवेत्”,—इति ।

चनीयत्वात् । अन्यथोपेक्षाऽऽलस्याभ्यामकृतिरूपाभ्यां दुरितापूर्व्यानु-
त्पादप्रसङ्गात् । उपेक्षाजन्यं च दुरितापूर्वं स्कन्दपुराणे दर्शितम्,—

“नाभिरक्षन्ति ये शक्तादीनं चातुरमाश्रितम् ।

आर्त्तं न चानुकम्पन्ते ते वै निरयगामिनः”—इति ।

आलस्यजन्यं चापमृत्युनिमित्तं दुरितापूर्वं मनुना प्रदर्शितम्,—

“अनभ्यासाच्च वेदानामाचारस्य च लङ्घनात् ।

आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति”—इति ।

अथ, कथञ्चित्तत्र कृतिः सम्पाद्येत, तर्ह्यत्रापि विहितोऽलङ्घनलक्ष-
णा कृतिरस्तु । एवञ्च सति बहूनि स्मृतिवचनान्यकरणे प्रत्यवायपराणि
स्वारस्येनार्थवन्ति भविष्यन्ति । ईश्वरवादिनान्तु विहिताकरणस्या-
लङ्घनरूपत्वात् कृतिरूपत्वं विस्पष्टम् । अतएव स्मर्यते,—

“श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्त्तते ।

आज्ञाच्छेदौ मम द्वेषौ न स भक्तो न वैष्णवः”—इति ।

सर्वथा विहितमकुर्वन्तः प्रायश्चित्तनिमित्तं दुरितापूर्वमस्येव ।
निन्दितसेवने त्वविवादं दुरितापूर्वम् । ननु, ‘अनिग्रहाच्चेन्द्रिया-
नाम्’,—इति पृथगुपादानमयुक्तं, विहिताकरणाच्चिन्दितसेवमात्रान्यस्य
द्वितीयस्य दुरितहेतोरभावात् । मैवम् । अस्योभयात्मकत्वेन द्वितीय-
तोपपत्तेः । तथाहि,—

“इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः”—इति

इन्द्रियप्रसक्तेर्निन्दितत्वं शब्दं, स्वातन्त्र्यप्रकरणमध्ये पाठान्

प्रसङ्गिप्रतिषेधसङ्कल्पस्य तत्र विधेयत्वेनावगमात् विहितत्वमार्थिकम्^(१)
तथा च, अनियहस्योभयोऽङ्गनरूपत्वात् तृतीयनिमित्तत्वेन पृथगुपा-
दानम् । तदेवं विहिताकरणादिनिमित्तवन्तं प्रति सोदनाच्चैमित्तिकं
प्रायश्चित्तम् ।

ननु, गौतमस्मृतावस्य काम्यत्वं प्रतीयते, फलभावाभावानुप-
जीव्य पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां तस्य कर्त्तव्यत्वनिर्णयात् । तदप्यं च, “उक्तो-
वर्णधर्मस्याग्रमधर्मस्य । अथ स्वस्वयं पुरुषोऽयाज्येन कर्मणा लिप्यते, यथै-
तदयाज्ययाजनमभक्ष्यभक्षणमेधमेधनं शिष्टस्याक्रिया निषिद्धसेव-
नमिति । तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यात् न कुर्यात् इति मीमांसते । न
कुर्यादित्याहुः । न हि कर्म चीयते,—इति । कुर्यादित्यपरे । पुन-
स्तोमेनेद्वा पुनः सवनमायान्तीति विज्ञायते, व्रात्यस्तोमेनेद्वा तरति
सर्वं पाप्मानन्तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन व्रजते”—इति । अथमर्थः ।
याज्यं गर्हितमयाज्ययाजनादि, तत्कृतस्य पापस्य निवर्त्तयितुमशक्य-
त्वात् तस्मिन्नुक्तये प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्यम् । न हि कृतं कर्म भोग-
मन्तरेण चपयितुं शक्यते । अतएव स्मृत्यन्तरम्,—

“नाशुक्रं चीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।

अवश्यमनुभोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्”—इति ।

(१) यथा प्रजापतिव्रते “नोद्यन्तमादित्यमीक्षेत नास्तं यान्तम्”—इत्य-
त्रानीक्षयासङ्कल्पोलक्ष्यते “तस्य व्रतम्”—इति व्रतत्वेन कीर्त्तनात् ।
तथा प्रकृतेऽपि खातकव्रतत्वेन कीर्त्तनात् प्रसङ्गिप्रतिषेधसङ्कल्पो
लक्ष्यते,—इति भावः । एतच्च, मीमांसादर्शनस्य चतुर्थाध्यायस्य
प्रथमपादे तृतीयाधिकरणे भाष्यादौ व्यक्तम् ।

शङ्खोऽपि,—

“यथा पृथिव्यां वीजानि रत्नानि निधयोयथा ।

एवमात्मनि कर्माणि तिष्ठन्ति प्रभवन्ति च”—इति ।

यद्यन्तरेणापि भोगं दुरितलेपः क्षीयेत, तदा सुकृतलेपोऽपि क्षीयेतेत्यतिप्रसङ्गः । तस्मात् प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्यमिति पूर्वपक्षिण-
श्राद्धः ।

कुर्यादेव प्रायश्चित्तमिति प्रामाणिकानां दर्शनम् । ते हि श्रुति-
मुदाहरन्ति, ‘पुनस्त्रोनेनेद्वा पुनः सवनमायान्ति’—इति । अथा-
व्ययाजनादिभिर्नित्यकर्माधिकाराद्ब्रह्मा ऐकादिकेनेद्वा सवनचयसाध-
नं पुनः प्राप्नुवन्ति तत्राधिक्रियन्ते इति यावत् । ‘नाभुक्तं क्षीयते
कर्म’—इत्यस्तप्रायश्चित्तविषयं सुकृतविषयश्च । तथाच सत्यन्तरम्,—

“कदाचित् सुकृतं कर्म कूटस्थमिव तिष्ठति ।

मज्जमानस्य संसारे यावत्तस्माद्विमुच्यते”—इति ।

यदि, ‘नाभुक्तम्’ इति शास्त्रमसङ्कोचेन निरङ्कुशं प्रवर्त्तत, तदा
पापचयप्रतिपादिकाः सर्वाः श्रुतयः स्मृतयश्च कुप्येरन् । तस्मात्,
पापचयाय प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमिति सिद्धान्ताभिधानात् प्रायश्चित्तं
कार्प्यं, न तु नैमित्तिकम्,—इति । नैष दोषः । आतेष्टिदृष्टान्तेन
दत्तोत्तरत्वात् । अन्यथा, पूर्वोदाहृतदृष्टान्तिवचनविरोधात् ।

ननु, नैमित्तिकत्वे ग्रहणस्थानस्येव प्रायश्चित्तसाकरणे दुरिता-
नरमुत्पद्येत, ततस्तस्यापि प्रायश्चित्तान्तरं, तस्यापकरणे दुरितान्तरं
प्रायश्चित्तान्तरमित्येवमनवस्था दुरवस्था स्यात् ।

अथ केचिदाहुः । प्रायश्चित्तानि न केवलं नैमित्तिकानि,

किन्तु दुरितक्षयार्थान्यपि । अतएवापस्तम्बः,—प्रायश्चित्तानि प्रक्रम्य,
 “दोषनिर्घातार्थानि* भवन्ति,” । अनन्तरं, “दोषात् कर्त्तव्यानि”—
 इत्याह । एवञ्च सति, प्रायश्चित्ताकरणे दोषनिर्घाताभावेन पूर्व-
 सिद्धदोषक्षयवत्तः,—इत्येतावन्मात्रं, न तु दोषान्तरमुत्पद्यते,—इति ।
 यदा, यद्व्यस्यमानाक्षकरणमिव प्रायश्चित्ताकरणं निमित्तीकृत्य
 प्रायश्चित्तान्तरविधानस्यादर्शनात् तन्निमित्तदुरितान्तरं† न कल्प-
 यितुं शक्यम् । तस्मात्, नैमित्तिकत्वेऽपि मानवस्था ।

अनु, दोषनिर्घातोऽपि नैकान्तिकः । तथाहि, द्विविधं पापं
 कामकुतमकामकृतं च । तथा च दृश्यतिः,—

“कामाकामकृतं तेषां महापापं द्विधा स्यतम्”—इति ।

तयोरकामकृतस्य प्रायश्चित्तेन निर्घातेऽपि न कामकृतस्य सो-
 ऽस्ति । तथा च मनुः,—

“इयं विशङ्खिरदिता प्रमाथ्याकामतोद्विजम् ।

कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“अमत्या ब्राह्मणं हत्वा दुष्टोभवति धर्मतः ।

शूद्रयोनिष्कृतिं तस्य वदन्त्यमतिपूर्व्यके ॥

मतिपूर्व्यं हते तस्मिन् निष्कृतिर्नोपसम्भवे”—इति ।

मायं दोषः । दादशाब्दादिना निष्कृत्यभावेऽपि भृगुपतना
 दिना तत्सम्भवात् । तथा च स्मर्यते†,—

* ‘निर्घात’—इत्यत्र ‘निर्यात’—इति पाठो वङ्गीयपुस्तकेषु प्रायः ।

† तन्निवर्त्यदुरितान्तरं,—इति सु० ।

2 † स्मर्यन्तरं,—इति सु० ।

“यः कामतो नरः कुर्यान्महापापं कथञ्चन ।

न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भ्रम्वग्निपतनादृते”—इति ।

शातातपोऽपि,—“अकामकृते प्रायश्चित्तं, कामकारकृते त्वात्मानमवसादयेत्”—इति । अतः प्रायश्चित्तेन दोषनिर्घातो नानैकान्तिकः* । तस्मान्निर्हन्तव्यदोषाख्यनिमित्तवानत्र प्रायश्चित्तेऽधिक्रियते,—इति सिद्धम् ।

ते च दोषा अनेकविधाः । तत्र विष्णुः । “अथ पुरुषस्य कामक्रोधलोभाख्यं रिपुत्रयं सुघोरं भवति । तेनायं समाक्रान्तोऽतिपातकमहापातकानुपातकोपपातकेषु प्रवर्त्तते, जातिभ्रंशकरेषु संकरीकरणेषु अपात्रीकरणेषु मलावहेषु प्रकीर्णेषु च† । मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनम्‡,—इत्यतिपातकानि । ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदारगमनम्,—इति महापातकानि; तत्संयोगश्च । यागस्य च चरियस्य वैश्यस्य च वधो रजस्वलायाश्चान्तर्वत्यास्यान्निगोत्रायाः§ अविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमानि । कूटसाध्यं सुहृद्वधः,—इत्येतौ सुरापानसमौ । ब्राह्मणभृत्यपहरणं सुवर्णस्तेयसमम् । पितृव्यमातामहमातुलश्वशुरनृपपत्न्यभिगमनं गुरुदारगमनसदृशं; पितृस्वसृमातृष्वसृगमनं च, ओचिथर्निगुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनं च, स्वसुः सख्याः सगोत्रा-

* नामैकान्तिकः,—इति पाठान्तरम् ।

† अवकीर्णकरणेषु,—इत्यधिकं शा० पु० ।

‡ अश्रूगमनं स्नुषागमनं,—इति सु० ।

§ गोत्रजाया,—इति सु० ।

द्याउत्तमवर्णायाः कुमार्यारजस्वलायाः शरणागतायाः प्रमजिता-
थानिचिन्नायाश्च ।

“अनुपातकिनस्त्वेते महापापातकिनोऽप्यथा”—इति ।

अनुरधि,—

“गोवधोऽथाज्यसंयाज्यं पारदार्यात्मविक्रयः ।

गुरुमादृषिद्वत्यागः स्वाध्यायान्योः सुतस्य च* ॥

परिवित्तिताऽनुजेन परिवेदनमेव च ।

तयोर्दानञ्च कन्यायास्तयोरेव च याजमम् ॥

कन्यायादूषणं चैव वार्धुषित्वं व्रतच्युतिः ।

तटाकारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥

व्रात्यता वान्धवत्यागोभृत्याऽध्यापनमेव च ।

भृताश्चाध्ययनादानमपष्ठानाञ्च विक्रयः ॥

सर्वाकारेऽध्वधीकारोमहायन्त्रप्रवर्त्तनम् ।

हिंस्रौषधीनां स्वाजीवोऽभिचारोमूलकर्म च^१ ॥

हन्धनार्थमशुष्कानां द्रुमाणाभवपातनम् ।

आत्मार्थञ्च क्रियाऽऽरम्भोनिन्दितान्नादनं तथा ॥

अनाहिताग्निता सैन्यमृणानां शानपक्रिया ।

असञ्ज्ञास्त्राधिगमनं कौशील्यस्य च क्रिया ॥

धान्यकुप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।

स्त्रीशूद्रविट्चवधोनास्तिक्यस्योपपातकम् ॥

ब्राह्मणस्वरजःकृत्या* प्रातिरत्रेयमद्ययोः ।

जैह्वं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्यतम् ॥

खराश्वोद्भृगेभानामजाविकवधस्तथा ।

सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥

निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।

अपाचीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥

छमिकौटवयोहत्या मद्यानुमतभोजनम् ।

फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्यं च मत्तावहम्”—इति ।

जातुकर्षोऽपि,—

“स्कन्दितं प्रतिना रेतोयेन स्यात् ब्रह्मचारिणा ।

कामतोऽकामतः प्राञ्जलवकीर्षीति तं बुधाः”—इति ।

अवशिष्टं सर्वं प्रकीर्णकशब्दवाच्यम् । तथा च विष्णुः । “यद-
नुक्तं तत्प्रकीर्णकम्”—इति । तत्रायमाचार्य इदं प्रायश्चित्तकाण्डं
प्रकीर्णकैरुपक्रम्य महापातकातिपातकैरुपसञ्चिहीर्षति । पूर्वाध्याया-
वसाने आशौचप्रसङ्गेन हीनवर्णश्वानुगमनं प्रकीर्णकरूपमनूद्य
प्रायश्चित्तोपवर्णनेन प्रकीर्णकस्यैव बुद्धिस्थितात् । अचोदन्धनमृता-
नुगमनाग्निदानादेस्तप्तकृच्छ्रं प्रायश्चित्तं विधित्सुस्तदनुगमनादिकं
निन्दितुमादाबुद्धन्धनमरणस्यातिकष्टत्वं प्रतिजानीते,—

अतिमानादतिक्रोधात् स्नेहादा यदि वा भयात् ।

उद्विभीयात् स्त्री पुमान् वा गतिरेषा विधीयते ॥१॥

* कृत्या,—इत्यादर्शपुस्तकेषु ।

मादृभाख्याद्यधिचेपादिष्वन्या मानहानिरतिमानः । पुष-
मिचादिष्वीषप्रतिकूलेषु सत्स्वपराधात्पत्वमपरामृश्य क्रियमाणो
वेगाविष्टोमहान् कोपोऽतिक्रोधः । स्नेहभययोरप्यतिशब्दोऽनुषङ्ग-
नीयः* । अन्यथा सुमूर्षाऽनुपपत्तेः । अतिस्नेहस्य सुमूर्षाहेतुत्वं द्रोणा-
चार्यदशरथादौ प्रसिद्धम्, अतिभयस्य चापराधिनि भृत्यादौ ।
निमित्तवैषम्येऽपि दुर्मरणत्वं समम्,—इति दर्शयितुमनेकनिमित्तोप-
न्यासः । किञ्चित् स्त्रियं प्रत्येव निषिद्ध्यते । तद्यथा । धर्मेऽस्त्रातन्व्यम् ।
“अस्त्रतन्त्रा धर्मे स्त्री”—इति गोतमस्मरणात् । किञ्चित् पुरुषं प्रत्येव
निषिद्ध्यते । तद्यथा ।

“योऽनधीत्य द्विजेवेदान् अन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाप्नु गच्छति सान्वयः”—इति ।

उद्वन्धनन्तु दयोस्तुल्यम्,—इति विवक्षया, स्त्री पुमान् वा,—
इत्युक्तम् । गतिरिति नरकप्राप्तिः । एषा समनन्तरलोकेन वक्ष्यमाणा
विधीयते आप्यते । प्रतिज्ञातां गतिं दर्शयति,—

पूयशोणितसम्पूर्णं त्वन्ये तमसि मज्जति ।

षष्ठीर्वर्षसहस्राणि† नरकं प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

अन्धं तमस्तीव्रनरकविशेषः । ‘तामिश्रमन्धतामिश्रम्’—इति ह्युदा-
हरन्ति । तीव्रत्वाभिप्राये षष्ठीरित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अस्त्रेव-
मतिकष्टत्वमुद्वन्धनमरणस्य, किन्ततः ? इत्याशङ्क्य फलितं दर्शयन्

* प्रतिज्ञा,—इत्यधिकं सु० ।

† षष्ठिं वर्षसहस्राणि,—इति वङ्गीयग्रन्थकेषु प्रायः ।

विधित्सितस्य प्रायश्चित्तस्य निमित्तञ्च सम्भावयज्ञाशौचादीन् प्रति-
वेधति,—

नाशौचं नोदकं नाग्निं नाश्रुपातं च कारयेत् ।

उदकमुदकदानं, अग्निमग्निदानम् । अश्रुपातं चेति चकारेण
शववहनादिकं समुच्चिनोति । कारयेत् कुर्यादित्यर्थः । ब्रह्मपुराणे-
ऽपि,—“शस्त्रमुद्धन्धनं जलम्”—इत्याद्यनुक्तस्य, “पतितास्ते प्रकौ-
र्त्तिताः”—इत्यभिधायानन्तरमिदमुक्तम्,—

“पतितानां न दाहः स्याच्चाप्येष्टिर्नास्तिसञ्चयः ।

न चाश्रुपातः पिण्डोवा कार्य्यं आद्धादिकं कचिन्”—इति ।

शातातपोऽपि,—

“वृद्धः शौचस्यतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।

आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनादिभिः ॥

तस्य चिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।

तृतीये त्वदकं कृत्वा चतुर्थे आद्धमाचरेत्”—इति ।

* [अत्र याज्ञवल्क्यः,—

“पाषण्डनाश्रिताः स्तेनाभर्तृभ्यः कामगादिकाः ।

सुराप्यश्नात्मात्यागिन्योनाशौचोदकभाजनाः”—इति ।

ब्रह्मपुराणे,—

“शृङ्गिदं द्विनखिव्यालविषवह्निस्त्रिया जलैः ।

* [] एतच्चिद्भान्तर्गतोयम्योमुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु नास्ति । नाप्य-
तीव खङ्गतः । अन्यत्र ब्रह्मपुराणवचनतात्पर्यस्य पूर्वमेव दर्शितत्वात् इह
पुनस्तदुपन्यासस्यानावश्यकत्वात् ।

सुदूरात् परिहर्त्तव्यः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः ।
 नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धस्याप्यथ विद्युता ॥
 निगृहीतश्च यो राज्ञा चोरदोषेण कुत्रचित् ।
 परदारान् हरन्तश्च रोषान्तत्पतिभिर्हताः ॥
 असमानैश्च सङ्कीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च विग्रहम् ।
 कृत्वा तैर्निहतास्तद्वचण्डालादीन् समाश्रिताः ॥
 क्रोधात् प्रायं विषं वङ्गिं शस्त्रमुदन्धनं जलम् ।
 गिरिवृक्षप्रपातश्च ये कुर्वन्ति नराधमाः ॥
 कुसीदजीविनोऽपि ये चालङ्कारवर्जिताः ।
 मुखेभगाश्च ये केचित् क्लीवप्रायानपुंसकाः ॥
 ब्रह्मदण्डहता ये च ये चैव ब्राह्मणैर्हताः ।
 महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्तिताः ॥
 पतितानां न दाहः स्यान्नान्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ।
 न चाश्रुपातः पिण्डोवा कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित् ॥
 एतानि पतितानान्तु यः करोति विमोहितः ।
 तप्तकच्छदयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा” ॥

विष्णुपुराणे,—

“भार्यापुत्रविहीनाश्च ह्यग्निसंस्कारवर्जिताः ॥
 पक्षिणः प्रेतरूपेण ह्यन्तरिक्षे प्रलम्बिताः ।
 अग्निना भृगुपातेन ह्युदन्धेन जलेन वा ॥
 दन्तिभिः शृङ्गिभिर्वाऽपि विषेण गरलेन वा ।
 चोरान्यजातिचण्डालैरणे वाऽपि हताश्च ये ॥

आद्रुकर्मविहीनाश्च लुप्तपिण्डोदकक्रियाः
तेषामुद्धरणार्थाय प्रायश्चित्तं विधीयते”—इति ॥

अपरार्कः,—

“मृगभक्षणे चैव दावाग्नौ प्रहृतं यदि ।
शूलेऽप्यर्द्धं कवन्धस्य मरणं पापकर्मणाम् ॥
दृष्टच्छेदं समादाय पुनः संस्कारमाचरेत् ।
विद्युदग्निपथः पन्थाचण्डालब्राह्मणैर्हतः ॥
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ।
आत्मानं घातयेद्यस्तु विषाग्निजलबन्धनैः ॥
तस्य पापविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यत्रयं चरेत् ।
एकद्वित्रिचतुःपञ्चषड्भ्यं पर्यवस्यति ॥
एतत्संवत्सरादूर्द्ध्वं प्रायश्चित्तं विधीयते ।
घण्टासात् द्विगुणं प्रोक्तं त्रिमासात् त्रिगुणं भवेत् ॥
चतुर्गुणं त्रिपचे तु सद्यः पञ्चगुणं भवेत् ।
चण्डालाकुटकात् सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ॥
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ।
उदकं पिण्डदानञ्च प्रेतेभ्योऽयत् प्रदीयते ॥
नोपतिष्ठति तत् सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति ।
ब्राह्मणेन बधे यागे चण्डालस्य करेण वा ॥
आत्मनाशः सनिर्घाते शूद्रवद्वाहयेत् द्विजम् ।
भस्मास्थीनि गृहीत्वा तु विप्राणामनुशासनात् ॥
क्षीरप्रक्षालनं कृत्वा पुनः संस्कारमाचरेत् ।

यदि कश्चित् प्रमादेन विथेताग्न्यदकादिभिः ॥

तस्याग्नौ च विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया ।

चण्डालाग्ननिशस्त्रादिदं त्रिष्टम्भमुरञ्जुभिः ॥

वृक्षाग्नविषविप्रैश्च मृतानामात्मघातिनाम् ।

नारायणवलिः कार्योदुर्मरणेन मृतस्य च ॥

जीवतोयद्वृतं प्रोक्तं मृते तद्विगुणं भवेत् ।

अस्थिनि त्रिगुणं प्रोक्तं पाशाग्रे तु चतुर्गुणम्”—इति ।]

इदानीं दुर्मृतानां वहनादौ प्रायश्चित्तं विदधाति,—

बाढारोऽग्निप्रदातारः पाशच्छेदकरास्तथा ॥३॥

तप्तकच्छेण शुद्ध्यन्तीत्येवमाह प्रजापतिः ।

तथाशब्देनाग्नौ चोदकदानादिकं समुच्चिनोति । तप्तकच्छलक्षणं
वक्ष्यते । यत्तु ब्रह्मपुराणेऽभिहितम्,—

“एतानि पतितानान्तु यः करोति विमोहितः ।

तप्तकच्छद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा”—इति ।

एतानि दाहादीनि, तेषां तत्र प्रकृतत्वात् । तत्कामकारविषयम् ।

“विहितं यदकामानां कामान्तु विगुणं भवेत्”—इति

स्मरणात् । यच्च वृहस्पतिनोक्तम्,—

“विषोदन्धनशस्त्रेण* यस्मात्मानं प्रमापयेत् ।

मृतोमेथेन लेप्तव्योनान्यं† संस्कारमर्हति ॥

* शस्त्राद्यैः,—इति सु० ।

† नार्यः,—इति सु० ।

प्राशच्छेत्ता तु यस्तस्य वोढा वाऽग्निप्रदक्षया ।

सोऽतिरुद्धेण शृङ्खोत् तु पिण्डदोषा मराधमः”—इति ।

यच्च यमेवोक्तम्,—

“गोत्राङ्गणहतं दग्ध्वा मृतमुदन्वनेन च ।

प्राशाञ्जित्वा तथा तस्य रुद्धं शान्तपनं चरेत्”—इति ।

तदुभयमशक्तविषयम्. देशकालवयःशक्तादीनां प्रायश्चित्ततार-
तम्यहेतुत्वात् । तथाच व्याघ्रः,—

“देशं कालं वयः शक्तिं ज्ञानं बुद्धिकृतं तथा ।

अबुद्धिकृतमध्यासं ज्ञात्वा निष्क्रयणं वदेत्”—इति ।

शक्तादितारतम्यवधिमित्ततारतम्यमपि प्रायश्चित्ततारतम्यकार-
णम् । अतएव प्रजापतिः, स्वर्गाद्यव्यनिमित्तो स्वल्पं प्रायश्चित्तमाह,—

“तच्छवं* केवलं स्पृष्ट्वा पातयित्वाऽश्रु वा तथा ।

एकराचं तु नाग्नीयात् चिराचं बुद्धिपूर्वकौ”—इति ।

एवं निमित्तभूयस्त्वे प्रायश्चित्तभूयस्त्वम् । अतएवाशेषाः प्रेत-
क्रियाः कुर्वन्तोऽधिकं प्रायश्चित्तमाह वशिष्ठः,—

“य आत्मत्याग्निनां कुर्यात् स्वेहात् प्रेतक्रियां दिशः ।

स तप्तकृच्छ्रमहितं जरेच्चाद्वायणं व्रतम्”—इति ।

प्रजापतिग्रहणमुक्तार्थं बुद्धिदार्ढ्यम् । ततोविरोधिवचनानां
विषयव्यवस्था द्रष्टव्येत्युक्तं भवति । सा शास्त्राभिः प्रदर्शिता ।
उदन्वनन्यायं गीहतादिष्वतिदिशति,

* तर्ह्येव,—इति च० प्रा० ।

† बुद्धिपूर्वकम्,—इति ज्ञा० ।

गोभिर्हृतं तयोदधं ब्राह्मणेन तु घातितम् ॥ ४ ॥

संस्पृशन्ति तु ये विप्रा वोढारस्याग्निहास्य ये* ।

अन्येऽपि वाऽनुगन्तारः पाशच्छेदकराश्च ये ॥ ५ ॥

तप्तकृच्छ्रेण शुद्धास्ते कुर्युर्ब्राह्मणभोजनम् ।

अनदुत्सहितां गां च दधुर्विप्राय दक्षिणाम् ॥ ६ ॥

अचाततायितया गोभिः क्रीडन् यदि हतस्तदानीमंतद्द्रव्यं,
प्रामादिकमरणे पातित्याभावात् । एतच्चाग्नौ च प्रकरणेऽस्माभिरुप-
वर्णितम् । पूर्वचोद्वन्धनविषये तप्तकृच्छ्रमात्रमुक्तं, इह तु ब्राह्मण-
भोजनादिकमधिकमुच्यते,—इति नाशङ्कनीयं, परकर्तृकोद्वन्धन-
स्यात्र विवक्षितत्वात् । गोहतब्राह्मणहतयोर्मध्ये पाठात् । न च पर-
कर्तृकोद्वन्धने प्रायश्चित्ताल्पत्वमिति वाच्यं परकर्तृकोद्वन्धनप्रसक्तिं
ज्ञात्वा प्रवृत्तस्याततायिनोऽत्र विवक्षितत्वात् । गोमिथुनदक्षिणां
यवमोऽप्याह । “आत्मघातुकत्पश्चर्गनदधनबध्नेषु तप्तकृच्छ्रं शरेत् ।
वृषगावौ दक्षिणा ब्राह्मणेषु”—इति । तप्तकृच्छ्ररूपमाशब्धिः,—

“अहमुष्णं पिवेदारि अहमुष्णं पयः पिवेत् ।

अहमुष्णं पिवेत् सर्पिर्वायुभक्षोदिवचनम् ॥

षट्पलं तु पिवेदभस्त्रिपलन्तु पयः पिवेत् ।

यस्यमेकं पिवेत् सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते”—इति ।

वायुभक्षणमुपवासः । तप्तकृच्छ्रेण ग्रीतकृच्छ्रोप्यावर्त्यते । तत्स-
रूपञ्च यमेनोक्तम्,—

* वोढारस्याग्निदाहनाः,—इति सु० ।

† अन्ये ये,— इति सु० ।

“अहमुष्णं पिबेदक्षः अहमुष्णं घृतं पिबेत् ।

अहमुष्णं पयः ग्रीवा वायुभक्षः परं अहम् ॥

तप्तकृच्छ्रं विजानीयात् शीतैः शीतमुदाहृतम्”—इति ।

यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“तप्तचौरघृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत् ।

एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्रउदाहृतः”—इति ।

तत् तप्तकृच्छ्रस्यावान्तरभेदविवचयोपपद्यते । यथा, सान्तपनं महासान्तपनं,—इति द्वैविध्यं, तथा तप्तकृच्छ्रं महातप्तकृच्छ्रमिति द्वैविध्यं द्रष्टव्यम् । पलग्रन्थेन सुवर्णचतुष्टयमुच्यते । “पलं सुवर्णा-
सत्वारः”—इति याज्ञवल्क्यवचनात् । उक्तं च,—

“पञ्चगुञ्जाऽऽत्मकोमाषोनिष्कोमासाष्टनिर्धितः ।

दशनिष्कात्मकं प्रोक्तं पलमानं बुधैः सदा”—इति ।

एतादृशैः पलैः षड्भिः सम्मितमक्षः पिबेत् । पतितसंसर्गप्राय-
श्चित्तं विधातुं तत्संसर्गस्य निन्दितत्वं दर्शयति,

यो वै समाचरेद्विप्रः* पतितादिष्वकामतः ।

पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥७॥

मासाह्म मासमेकं वा मासद्वयमथापि वा ।

अब्दाह्म मब्दमेकं वा तदूर्द्ध्वं चैव तत्समः ॥८॥

अत्र, विप्रग्रहणं क्षत्रियादेरुपलक्षणं, मनुष्यमात्रेण तत्संसर्गस्य
निन्दितत्वात् । तथाच मनुः,—

* योत्रै सहाचरेद्विप्रः,—इति पाठान्तरम् । संसर्गमाचरेद्विप्रः,—इति सु० ।

† मनुष्यमात्रे,—इति सु० ।

“यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।

स तस्यैव व्रतं कुर्यात् तत्संसर्गविशुद्धये”—इति ।

समाचरणं* सह यानासनादि† । तथा च कण्वः,—

“आसनाच्छयनाद्यानात् संलापात् सहभोजनात् ।

संक्रमन्तीह पापानि तैलविन्दुरिवाम्भसि ॥

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

यानासनादिभि‡ नित्यमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः”—इति ।

याजनादौ तु सद्यः पतति । तथाच बौधायनः,—

“संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

याजनाध्यापनाद्यौनात्‡ सद्यो न शयनादिभिः”—इति ।

वृहस्पतिरपि बहुविधं समाचरणं निषेधति,—

“एकशय्याऽऽसनं पङ्क्तिं भाण्डं पल्लवमिश्रणम् ।

जायनाध्यापने योनिस्तथाच सह भोजनम् ॥

नवधा सङ्करः प्रोक्तो न कर्त्तव्योऽधमैः सह”—इति ।

देवलोऽपि,—

“संलापस्यर्गनिश्वासात् सह शय्याऽऽसनाग्रनात् ।

याजनाध्यापनाद्यौनात्पापं संक्रमते नृणाम्”—इति ॥

* सहाचरणं,—इति सु० ।

† यानासनानावादि,—इति सु० ।

‡ यानाशनाशनै,—इति सु० ।

§ याजनाध्यापनाद्यैस्तु,—इति सु० । अध्यापनस्थाने सर्वत्राध्ययनपाठः,
शा० पु० ।

एतच्च पूर्वस्मिन् युगे, अत्र तु मूलवचनोक्तं द्रष्टव्यम् । यानादेर्वक्ष्य-
माणत्वात् संसर्गश्चात्र याजनादिर्ग्राह्यः* । पतितादिस्त्रित्यादिशब्देन
तत्पुत्रादयो गृह्यन्ते । “पतितात्पन्नः पतितो भवति”—इति वसिष्ठेन
तन्निन्दनात् । विधित्सितस्य प्रायश्चित्तस्थान्त्वं ज्ञायपितुमकामत-
इत्युक्तम् । कामतः संसर्गं तु विशेषः स्मृत्यन्तरेऽभिहितः,—

“पञ्चाहे तु चरेत्कच्छं दशाहे तप्तकच्छकम् ।

पराकस्त्वर्द्धमासे स्यान्मासे चान्द्रायणं चरेत् ॥

मासचये तु कुर्वीत कच्छं चान्द्रायणोत्तरम् ।

षाण्मासिके तु संसर्गं कच्छं त्वर्द्धमासचरेत् ।

संसर्गं चाब्दिके कुर्यादब्दं चान्द्रायणोत्तरम्”—इति ।

पृथक्पृथग्यवस्थितप्रायश्चित्तविधित्वा पञ्चाहाद्यनेकपक्षोपन्या-
सः । तदूर्द्ध्वैव तत्त्वमः,—इत्यभिधानात् पूर्वच तत्सान्नाभावेऽपि
ततोऽर्वाचीनं पापं कालतारतम्येन भवति,—इत्यवगम्यते । यः
यमाचरेत्, स पापी भवति,—इत्यध्याहृत्य निन्दा योजनीया ।
इदानीं कालतारतम्येन पूर्वोक्तेष्वष्टसु पक्षेषु यथाक्रमं प्रायश्चित्तं
विदधाति,

चिराचं प्रथमे पक्षे द्वितीये कच्छमाचरेत् ।

तृतीये चैव पक्षे तु कच्छं सान्तपनं चरेत् ॥६॥

ततुर्थे दशराचं स्यात्पराकः पञ्चमे मतः ।

कुर्याच्चान्द्रायणं षष्ठे सप्तमे त्वैन्दवद्वयम् ॥ १० ॥

* ‘एतच्च’—इत्यारभ्य, ‘ग्राह्यः’—इत्येतदन्तं न कृष्यते वज्रीवपुःश्लेषेण
प्रायः ।

शुद्ध्यर्थमष्टमे चैव षण्मासान् कृच्छ्रमाचरेत् ।

पक्षसङ्ख्याप्रमाणेन सुवर्णान्यपि दक्षिणा ॥ ११ ॥

प्रथमः पक्षः पञ्चाहसंसर्गः, तत्र चिरात्रसंज्ञकं कृच्छ्रमाचरेत् ।
चिरात्रकृच्छ्रेणाम् चिरात्रोपवासः । तथाच विष्णुः । “अथ कृच्छ्राणि
भवन्ति त्वहं नाश्नीयात्”—इति । द्वितीयपक्षोदशाहसंसर्गः, तत्र
प्राजापत्यमाचरेत् । न च मूलवचने प्राजापत्याख्यः कृच्छ्रविशेषो न
श्रूयते,—इति शङ्कनीयम् । स्मृतिशास्त्रेषु निरूपपदस्य कृच्छ्रशब्दस्य
प्राजापत्यएव प्राचुर्येण प्रयोगात् । “कृच्छ्रमिति प्राजापत्यम्”—इति
देवतस्मरणाच्च । प्राजापत्यस्वरूपं मनुराह,—

“त्वहं प्रातस्त्वहं सायं त्वहमद्यादयाचितम् ।

त्वहं परन्तु नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः” *—इति ।

तृतीयपक्षोद्वादशाहसंसर्गः, तत्र सान्तपनं कृच्छ्रमाचरेत् । सान्त-
पनं चतुर्विधं, द्विरात्रं सप्तरात्रं पञ्चदशरात्रमेकविंशतिरात्रं चेति ।
तत्र द्विरात्रसप्तरात्रयोः स्वरूपमाह याज्ञवल्क्यः,—

“गोमूत्रं गोमयं चीरं दधि सर्पिः कुग्रोदकम् ।

जग्ध्वा परेऽङ्गुरपवसेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरन् ॥

पृथक् शान्तपनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः ।

सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महाशान्तपनः स्मृतः” †—इति ।

यमेन पञ्चदशाहसाध्ये महाशान्तपनोऽभिहितः,—

* तदुच्यते,—इति सु० ।

† महाशान्तपनं स्मृतम्,—इति शा० ।

“अहं पिबेत्तु गोमूत्रं त्वहं वै गोमयं पिबेत् ।

त्वहं दधि त्वहं क्षीरं त्वहं सर्पिस्ततः शुचिः ॥

महाशान्तपनं ह्येतत् सर्वपापप्रणाशनम्”—इति ॥

जावालेन * त्वेकविंशतिराचनिर्वर्त्या महाशान्तपनोऽभिहितः,—

“षण्णामेकैकमेतेषां त्रिराचमुपयोजयेत् ।

त्वहं चोपवसेदन्ते महाशान्तपनं विदुः”—इति ।

एतेषां मध्ये न तावदत्र द्विराचं ग्रहीतुं शक्यं, तस्य द्वितीय-
पक्षोक्तात् प्राजापत्यात् न्यूनत्वात् । नापि पञ्चदशरात्रैकविंशतिराच-
योर्यहणं, तयोस्तुतुर्थपक्षोक्तदशरात्रोपवासादधिकत्वात् । तस्मात्, सप्त-
रात्रं परिग्राह्यते । न च तस्य द्वादशाहसाध्यात् प्राजापत्यादर्वा-
चीनत्वं शङ्कनीयं, प्राजापत्ये हि त्रिविधे दिनेष्वशनवर्जनमत्र तु
सप्तेष्वपि दिनेष्वशनवर्जनम्, अतोऽधिकत्वात् । एवमेव तृतीयपक्षे
प्रायश्चित्तम् । अर्द्धमाससंसर्गः चतुर्थपक्षः । तत्र दशरात्रोपवासमा-
चरेत् । यद्यप्यत्रोपवसेदिति न श्रुतं, तथापि वक्ष्यमाणपराकलङ्का-
साहचर्यात्तदभ्यते । माससंसर्गः पञ्चमपक्षः । तत्र पराकः कलङ्कः
कर्तव्यत्वेन सख्यतः । पराकस्वरूपं दर्शयति मनुः,—

“यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।

पराकोनाम कलङ्कोऽयं सर्वपापप्रणाशनः”—इति ॥

मासद्वयसंसर्गः षष्ठपक्षः । तत्र चान्द्रायणं कुर्यात् । चान्द्रायण-
कालं स्वयमेवोत्तरत्र वक्ष्यति । षण्माससंसर्गः सप्तमपक्षः । तत्रैन्द-

* जावाजिना, — इति सु० ।

वदय कुर्यात् । ऐन्द्रवं चान्द्रायणं, इन्दुवृद्धिहासोपेतत्वात् । किञ्चि-
दूनसंवत्सरसंसर्गोऽष्टमपक्षः । यद्यपि किञ्चिदूनत्वं न श्रुतं, तथापि
सम्पूर्णसंवत्सरसंसर्गस्य पातित्यहेतुत्वात् किञ्चिदूनत्वं कल्प्यते । तच्च
पातित्यहेतुत्वं याज्ञवल्क्येन दर्शितम्,—

“संवत्सरेण पतति पतितेन समाचरेन्”—इति ।

तत्राष्टमे पक्षे षण्मासान् कृच्छ्रमाचरेत् । षण्मासानित्यत्यन्तसंयोगे
द्वितीयया कृच्छ्रनैरन्तर्यं विवक्षितम् । तथा च सति षट्सु मासेषु
प्राजापत्यकृच्छ्राः पञ्चदश सम्पद्यन्ते । शुद्ध्यर्थमिति सर्वेषु वाक्येष्व-
नुषज्यते । सर्वेष्वेतेषु पक्षेषु यथोक्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठाय तदङ्गत्वेन
दक्षिणं दातव्यम् । तत्र, पञ्चरात्रसंसर्गे प्रथमपक्षे सुवर्णमेकं, दश-
रात्रसंसर्गे द्वितीयपक्षे सुवर्णद्वयं, एवमितरेष्वपि पक्षेष्ववगन्तव्यम् ।

इत्थं पतितसंसर्गे प्रकीर्णके निमित्तानुसारेण प्रायश्चित्ततारतम्यं
व्युत्पादितम् । इदानीमनयैव दिग्वा निमित्तानुसारेण प्रायश्चित्त-
मुच्चेतुं शक्यमिति हृदि निधाय चतुस्त्रातेत्यारभ्य यस्तु धर्मपरा-
मृखः,—इत्यन्तेन प्रायश्चित्तनिमित्तान्येवोपन्यस्यति,—

चतुस्त्राता तु या नारी भर्तारं नोपसर्पति ।

सा मृता नरकं याति विधवा च* पुनः पुनः ॥१२॥

चतुस्त्रातान्तु योभार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥१३॥

वैधव्यं च—इति मु० ।

दरिद्रं व्याधितं धूर्त्त* भर्त्तारं याऽवमन्यते ।
 सा शुनी जायते मृत्वा सूकरो† च पुनः पुनः ॥ १४ ॥
 पत्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् ।
 आयुष्यं हरते भर्त्तुः सा नारी नरकं व्रजेत् ॥ १५ ॥
 अपृष्ट्वा चैव भर्त्तारं या नारी कुरुते व्रतम् ।
 सर्वं तद्राक्षसान् गच्छेदित्येवं मनुरब्रवीत् ॥ १६ ॥
 दान्धवानां सजातीनां दुर्वृत्तं कुरुते तु या ।
 गर्भपातञ्च या कुर्यान्न तां सम्भाषयेत् क्वचित् ॥ १७ ॥
 यत् पापं ब्रह्महत्यायां द्विगुणं गर्भपातने ।
 प्रायश्चित्तं न तस्याः स्यात्‡ तस्यास्त्यागोविधीयते ॥ १८ ॥
 न कार्यमावसथ्येन नाग्निहोत्रेण वा पुनः ॥
 स भवेत् कर्मचण्डालोयस्तु धर्मपरास्त्रुखः ॥ १९ ॥ इति ।

रजोदर्शनमारभ्य षोडशदिनान्यतुः । तत्र चतुर्थदिवसे स्नाता
 नारी पुत्रोत्पादनार्थमाहता सती यदि भर्त्तारं नोपसर्पति, तदा
 नरकमनुभूय पञ्चादङ्गुलं जन्मसु विधवा भवति । भर्त्ताऽऽहताया-
 ननुपसर्पणे दोधोनारदीयपुराणे दर्शितः,—

“आहता या तु वै भर्त्ता न प्रयाति§ लरान्विता ।

* मूर्खः,—इति मु० ।

† सूकरी,—इति वज्जीयपुस्तकेषु प्रायः ।

‡ न तस्यास्ति,—इति मु० ।

§ न याति स्त्री,—इति मु० ।

सा ध्वाङ्ची जायते मृत्वा दश जन्मानि पञ्च च”—इति ॥

यथा वध्वाः चतुकालातिक्रमे प्रत्यवायस्तथा पुरुषस्यापि चतु-
स्त्रातामनुपगच्छतः प्रत्यवायः । सन्निधिग्रन्थस्त्वचारोग्यादेरुपलक्षकः ।
अतएव देवः,—

“यस्त्वरोगामृतुस्त्रातां स्वस्थः सन्नोपगच्छति ।

भूणहत्यामवाप्नोति प्रजां प्राप्तां विनाश्य सः”—इति ॥

अत्र चोन्नेयं यत् प्रायश्चित्तं, तद्गृहस्यतिर्दर्शयति,—

“चतौ न गच्छेद्योभार्यां सोऽपि कृच्छ्राङ्गमाचरेत्”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“चतौ न गच्छेद्योभार्यां नियतां धर्मचारिणीम् ।

नियमातिक्रमात् तस्य प्राणायामशतं स्युतम्”—इति ॥

न चात्र प्रायश्चित्तद्वयस्य समविकल्पः शङ्कनीयः, प्राणायाम-
शतस्याङ्गकृच्छ्रप्रत्यान्नायत्वेनानुकल्पत्वात्* । अतएव प्राणायामशतद्वयं
कृच्छ्रप्रत्यान्नायत्वेन चतुर्विंशतिमते दर्शितम्,—

“कृच्छ्रोदेव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् ।

तिलहोम † सहस्रन्तु वेदाध्ययनमेव च”—इति ॥

पुरुषं प्रत्युक्तस्य प्रायश्चित्तस्याङ्गं स्त्रियं प्रत्युन्नेयम् । तथाच भृगुः,—

“अग्नीतिर्यस्य वर्षाणि वालोवाप्युनषोऽशः ।

प्रायश्चित्ताङ्गमर्हन्ति स्त्रियोव्याधितएव च”—इति ॥

* कल्पनीयत्वात्,—इति मु० ।

† तिलाहुति,—इति मु० ।

न केवलमृत्ततिक्रमे स्त्रियाः प्रत्यवायः, किन्तु दारिद्र्यादिना येन केनापि निमित्तेन पत्युरवमानेऽपि महान् प्रत्यवायः । तथाच/ ब्रह्माण्डपुराणम्,—

“मानाद्रोषान्मत्सरादा भर्त्तारं याऽवमन्यते ।

सा सप्तजन्मकं यावत् नरके स्थास्य संशयः”—इति ॥

अवमानस्य पुरुषान्तरगमन-चित्तवृत्तिनादिः । एतदेवाभिप्रेत्य मनुराह,—

“अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्त्तारमतिहृष्येत् ।

सेह निन्दामवाप्नोति परलोकाच्च ह्यीयते ॥

व्यभिचारान्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निश्चयताम् ।

शृगालयोनिं चाप्नोति पापरोगेऽपि धीयते ॥

पतिं हित्वाऽपकृष्टं स्वमुत्कृष्टं योपसेवते ।

मिथैव लोके भवति परपूर्वेति चोच्यते”—इति ॥

नारदीयेऽपि,—

“जीवितेन सुखार्थेन* भर्त्तारं वद्वयेत्तु या ॥

हमिथोनिशतङ्गत्वा चाण्डाली जायते तु सा†”—इति ।

अचोन्नेयं प्रायश्चित्तमापस्तम्बो दर्शयति । “भर्तुर्व्यतिक्रमे कष्टम्”—इति । उग्रनाऽपि । “व्यभिचारिणीं भार्यां कुचेनपरि-भूतां पिण्डमात्रेणोपजीविनी‡ निवृत्ताधिकारां चाङ्गायणं प्राजा-

* जीवितेनाथ वित्तेन,—इति सु० ।

† पुच्छली जायते ततः,—इति सु० ।

‡ कुचेनपिण्डपरिभूतां,—इति शा० ।

पत्यं वा कारयेत्”—इति । अवमानाभावेऽपि पतिशुश्रूषामुपेक्ष्य
व्रतोपवासादिपरायाः स्त्रियाः प्रत्यवायोऽस्ति । एतदेवाभिप्रेत्य
व्रतोपवामादीनां स्त्रियं प्रति श्रेयोहेतुत्वं निषेधत्यचिः,—

“न व्रतेनोपवासेन धर्मेण विविधेन च ।

नारी स्वर्गमवाप्नोति प्राप्नोति पतिपूजनात्”—इति ॥

महाभारतेऽपि पतिशुश्रूषापरायाभार्यायाउत्तमां गतिमुक्त्वा
व्रतादिपराया अन्यस्याभार्यायास्तदभावं ज्ञापयितुमिदमुदाहृतम्,—

“तां यमोलोकपालस्तु बभाषे पुष्कलं वचः ।

मा शुचस्त्वं निवर्त्तस्व न लोकाः सन्ति तेऽनघे ॥

स्वधर्मविमुखा नित्यं कान् लोकान् त्वं गमिष्यसि ” ।

दैवतं हि पतिः स्त्रीणां स्थापितः सर्वदैवतैः ॥

मोहेन त्वं वरारोहे न जानीषे स्वदैवतम् ।

पतिमत्याः स्त्रियालोके धर्मः पत्यर्चनन्विति”—इति ।

यदा स्त्री पतिशुश्रूषाऽनुरोधेन व्रतादिकं चिकीर्षति, तदाऽपि
पतिमपृष्टाऽनुष्ठितं तद्व्रतं निष्फलं भवति । तदाह मार्कण्डेयः,—

“नारी स्वस्वमनुज्जाता भर्त्रा पित्रा सुतेन वा ।

निष्फलन्तु भवेत्तस्या यत्करोति व्रतादिकम्”—इति ॥

अतएव मनुः सर्वत्र स्त्रियाः स्वातन्त्र्यं निषेधति.—

“बालया वा युवत्या वा वृद्धया वाऽपि योषिता ।

न स्वातन्त्र्येण कर्त्तव्यं कार्यं किञ्चिद्गृहेष्वपि”—इति ॥

तथाच पुराणे,—

“पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रः स्वविरभावे तु न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति”—इति* ॥

अष्टद्वेत्यभिधानादनुज्ञापुरःसरमनुष्ठितस्य व्रतादेः साफल्यमव-
गम्यते । तच्च शृङ्खलिखिताभ्यां दर्शितम् । “न भर्तारं द्विष्याद्-
यद्यप्यश्रीलः स्यात् पतितोऽर्थहीनोव्याधितोवाऽपि पतिर्दैवतं स्त्रीणां,
न व्रतोपवासनियमेज्यादानं† स्त्रीणामन्यत्र पतिशुश्रूषायाः, का-
मन्तु भर्तुरनुज्ञया व्रतोपवासनियमादीनामभ्यासः स्त्रीधर्मः”—
इति । कात्यायनोऽपि,—

“भार्या भर्तुर्मतेनैव व्रतादीनाचरेदिति” ।

या तु नारी बन्धवानामसपिण्डानां सजातीनां सपिण्डानां
दुर्वृत्तं विद्वेषं कुरुते, या च गर्भं पातयेत्, ते उभे पातक-
बाहुल्यान् सम्भाषणीये । एतदेवाभिप्रेत्य बन्धुद्वेषः शृङ्खलिखिताभ्यां
निषिद्धः । “न बन्धून् द्विष्यात्”—इति । अत्र च विद्वेषोविषप्रथो-
गाभिचारादिपर्यन्तोविवक्षितः । अन्यथा स्वल्पस्य द्वेषस्य गर्भपाता-
साम्येनासम्भाषणहेतुत्वासम्भवात् । यद्यपि बन्धुवध-गर्भपातनयोरस-
म्भाषणहेतुत्वं समानं, तथापि गर्भपाते पापदैगुण्येन प्रायश्चित्तं
नास्ति, अतस्तस्यास्त्यागएव ।

ननु, प्रायश्चित्ताभावोऽनुपपन्नः, मनुना ब्रह्महत्याव्रतस्य तथो-
पदिष्टत्वात्,

* तथाच इत्यारभ्य एतदन्तोऽग्राह्योनास्ति वक्ष्यीयपुस्तकेषु ।

† न व्रतोपवासादिकं,—इति सु० ।

“हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतञ्चरेत्”—इति ।

अविज्ञातं स्त्रीत्वपुंस्त्वाभ्यामनिश्चितम् । विज्ञाते तु गर्भं स्त्रीपुरुषवधयोर्यथाविहितं द्रष्टव्यम् । अतः कथमुच्यते प्रायश्चित्तं नास्तीति । नायं दोषः । पातनीयगर्भगतगुणागुणाभ्यां व्यवस्थोपपत्तेः । हननीयब्राह्मणगतगुणागुणाभ्यां प्रायश्चित्ततारतम्यस्य दर्शनात् । तथा च याज्ञवल्क्यः ब्रह्मप्रव्रतमुक्त्वा दीक्षितञ्चैद्गुण्यमाह,—

“दिगुणं सवनस्ये तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत्”—इति ।

यद्यपि दीहितादीक्षितयोरिव गर्भयोगुणागुणौ नोपपद्येते, तथापि पिहगतगुणागुणाभ्यान्तौ कल्पनीयौ । तस्मात् प्रायश्चित्तविषयाणि वचनानि गर्भमात्रवधविषयाणि, इदं प्रायश्चित्ताभाववचनं सम्भावितगुणवद्गर्भविषयम् । यदा, पापदैगुण्येन प्रायश्चित्ताभावोक्तिस्तस्याभ्यागविधिप्रेषार्थवादइति न कश्चिदिरोधः । तथाच, विशिष्टगर्भपातने पापदैगुण्याद्ब्रतदैगुण्यमुन्नेयमिति भावः ।

यस्तु वेदविश्वामरहितोवेदोक्तधर्मपराङ्मुखस्तं नानुतिष्ठति, स जन्मना ब्राह्मणोऽपि कर्मणा चण्डालोभवेत् । तस्य धर्मपराङ्मुखत्वं तदीयोक्तिरूपेण पूर्वार्द्धेन द्योत्यते । आवस्यः पञ्चमोऽग्निः, तेन च गार्हपत्यादग्निपञ्चकमुपनक्ष्यते । न चाग्निपञ्चकेन वा तत्साधेनाग्निहोत्रादिना वा किञ्चित् फलमस्ति । ऐहिकस्य फलस्यादर्शनात्, आमुशिकस्य फलस्य सन्दिग्धत्वात् । तथाच श्रूयते । “कोहि तद्देद यद्यमुग्निं लोकेऽस्ति वा न वा”—इति ।

एवमेतेषु व्याख्यातेषु वचनेषु याति निमित्तान्युपन्यस्तानि, तेषां

मध्ये स्त्रीकर्तृकस्य पुरुषकर्तृकस्य चत्वतिक्रमस्य पत्यवमानस्य च प्रायश्चित्तमुक्तीयं प्रदर्शितम् । यत् पतिशुश्रूषामुल्लङ्घ्य तत्पति-
कूलव्रताद्याचरणं, तत्र पतिं प्रसाद्य तदुक्तं प्रायश्चित्तमाचरेत्* ।
तथा च याज्ञवल्क्यः,—

“प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा प्रसाद्यैव विशुद्ध्यति”—इति ।

सत्यन्तरेऽपि,—

“अथ वा यद्गुरुर्नृणां तत्कार्यमविशङ्कया ।

निग्रहस्तु गृहे वाऽपि गुरुः सर्वत्र कारणम्”—इति ॥

यच्चानुज्ञामन्तरेण व्रताचरणं, तत्र निष्फलप्रयासस्य दण्डरूप-
त्वात् तेनैव शुद्ध्यतीति न पृथक् प्रायश्चित्तापेक्षा ।

दुर्वृत्ताचरणं च द्विविधं, वधावसानं प्रयत्नमात्रं चेति । तयो-
र्मध्ये वधावसानस्य पुरुषकर्तृकस्य दुर्वृत्ताचरणस्य प्रायश्चित्तमाचार्यो-
वक्ष्यति । प्रयत्नमात्रस्य तु प्रायश्चित्तं याज्ञवल्क्योऽतिदिशति,—

“चरेद्भ्रतमहत्वाऽपि घातार्थं चेत् ममागतः”—इति ।

न च हननाहननयोर्भ्रतसाम्यं शङ्कनीयं, अतिदिष्टस्योपदिष्टात्
किञ्चिन्नूनत्वात् । योषितस्तु पुरुषकर्तृकप्रायश्चित्ताद्धं द्रष्टव्यम् । गर्भ-
पातने प्रायश्चित्तं गर्भभेदानेकधा भिद्यते । गर्भादिविधः पति-

* तत्र तदुक्तमित्यनेन पत्नौ प्रायश्चित्तं धर्मज्ञस्यैव स्वयमेवोपदिष्टेत्,
धर्मशास्त्रं न जानाति चेत् धर्मशास्त्रज्ञस्य सकाशादुद्धा वा पतिरेवो-
पदिष्टेदित्यर्थः । इत्यधिकं मुद्रितपुस्तकेऽस्ति । परमथमंशोनास्ति वक्ष्य-
पुस्तकेषु । लिपिभङ्गापि टिप्पणमेतदित्येव प्रतीयते ।

जन्योजारजन्यश्च । जाराश्च सवर्णा असवर्णाश्च । तत्र सर्व्वं च प्राय-
श्चित्तं चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्,—

“गर्भपाते समुद्दिष्टं यथावर्णविधिं व्रतम् ।

जारगर्भं विशेषः स्यात् यथोक्तमृषिभिः पुरा ॥

ब्रह्मगर्भवधे कृच्छ्रमब्दं शान्तपनाधिकम्* ।

चत्रगर्भवधे चैव चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ॥

वैश्यस्य चैन्दवं प्रोक्तं पराकः शूद्रघातने ।

प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं गर्भपाते विशेषतः”—इति ॥

वेदविश्वासरहितस्य प्रायश्चित्तं वसिष्ठोदर्शयति । “नास्तिकः कृच्छ्रं
दादशरात्रञ्च कृत्वा विरमेन्नास्तिक्यान्नास्तिक्यवृत्तिस्त्वतिकृच्छ्रम्”—
इति । एतच्च सकृत्करणविषयम् । असकृत्करणे तु शङ्खेनोक्तम् ।
“नास्तिकोनास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटयवहारी मिथ्याऽभिगंसीत्येते
पञ्च संवत्सरं ब्राह्मणगृहे भैक्ष्यं चरेयुः” इति ।

अथ बीजि-क्षेत्रिणोः पित्रोः प्रत्यवायप्रायश्चित्तसद्भावसूचनार्थ-
मस्मिन् प्रायश्चित्तप्रसङ्गे, कुण्डगोलकौ पुत्रौ सदृष्टान्तमुपन्यस्यति,

आघवाताहतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ।

स क्षेत्री लभते बीजं न बीजी भागमर्हति† ॥२०॥

तद्वत् परस्त्रियाः पुत्रौ द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।

पत्न्यौ जीवति कुण्डः स्यात् मृते भर्त्तरि गोलकः ॥ २१॥

* शान्तपनादिकम्,—इति सु०

† फलमर्हति,—इति शा० ।

ओघोजलप्रवाहः, वातः प्रचण्डवायुः । तयोरन्यतरेणाहतं पर-
कौयं शान्त्यादिवीजं यस्यान्यस्य चेत्ते प्ररोहति, स चेत्तौ वीजं वीज-
फलं लभते न तु बीजौ । तदेतल्लोकप्रसिद्धम् । तेनैव न्यायेन
चेन्निष्णोभार्यायां बीजिनोत्पादितौ कुण्डगोलकौ चेन्निष्णः पुत्रौ
भवतः, न तु बीजिनः । तयोः पुत्रयोर्मध्ये चेन्निष्णमृते जारजः
कुण्डः, मृते तस्मिन् जारजोगोलकः ।

“अमृते च मृते चैव जारजौ कुण्डगोलकौ”—इति

सूत्यन्तरात् । जारशब्देन देवरादयो व्यावर्च्यन्ते । न हि
तेषां जारत्वमस्ति । तेषां गुर्वनुज्ञातत्वात् । अनुज्ञातत्वं च याज्ञ-
वल्क्येनोक्तम्,—

“अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।

सपिण्डो वा सगोत्रो वा वृताभ्यक्तः ऋतौ व्रजेत्”—इति ॥

बीजिचेन्निष्णोरत्र सूचितप्रत्यवायो महाभारते दर्शितः,—

“चेन्निकश्चैव बीजौ च द्वारेतौ नियमङ्गतौ ।

न रक्षति च योदारान् परदारांश्च गच्छति ।

गर्हितौ तौ नरौ नित्यं धर्माचारवहिःकृतौ”—इति ।

जारस्य गर्भानुत्पादे यत् प्रायश्चित्तमभिहितं, तदेव बीजौ दिगुण-
माचरेत् । जारप्रायश्चित्तं व्याघ्रेण दर्शितम्,—

“ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गच्छेदकामां यदि कामतः ।

कच्छचान्द्रायणौ कुर्यादर्द्धमेव प्रमादतः ॥

अर्द्धमेव सकामायां तप्तकच्छं सकृद्व्रतौ ।

अर्द्धमर्द्धं नपादीनां दारेषु ब्राह्मणश्चरेत् ॥

एतद्गतं चरेत्साङ्गं श्रोत्रियस्य परियहे ।

अश्रोत्रियस्येद्विगुणमगुप्तावर्द्धमेव च”—इति ॥

चेचिणः प्रायश्चित्तविशेषानादेशात् सामान्यप्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् ।

तच्च याज्ञवल्क्येन दर्शितम्,—

“प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।

उपपातकजातानामनादिष्टेषु चैव हि”—इति ।

न बीजी भागमर्हतीत्ययमर्थो मनुना दृष्टान्तैः प्रतिपादितः.

“यथा गोम्वोद्गदासीषु महिषीष्वाविकासु* च ।

नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्त्रपि ॥

येऽचेचिणो बीजवन्तः परचेचे प्रवापिणः ।

ते वै शस्यस्य जातस्य न स्रभन्ते फलं क्वचित् ॥

यथाऽन्यगोषु वृषभोवत्सानां जनयेच्छतम् ।

गोमिनामेव ते वत्सामोघं स्कन्दितमाघंभम्”—इति ॥

येऽचेचिण इत्यत्र अचेचिण इति केदः ।

इदानीं कुण्डगोलकप्रसङ्गेन बुद्धिस्थान् पुत्रभेदान् दर्शयति,—

औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमकः सुतः । इति ।

एतच्च द्वादशविधानां पुत्राणामुपलक्षणम् । ते च मनुना दर्शिताः,—

“औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमएव च ।

गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥

कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।

स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः ॥

* महिष्यजाविकासु,—इति मु० ।

स्त्रे चेत्रे संस्त्रतायान्तु स्वयमुत्पादितश्च यः* ।
 तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पितम् ॥
 यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीवस्य पतितस्य वा ।
 स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः चेत्रजः स्मृतः ॥
 माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ।
 सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयोदत्तमः सुतः ॥
 सदृशान्तु प्रकुर्त्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् ।
 पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः ॥
 उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।
 स गृहे गूढउत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥
 मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।
 यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते ॥
 पितृवैश्वानि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्ब्रह्मः ।
 तं कानीनं विजानीयाद्बोद्धुः कन्यासमुद्भवम् ॥
 या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञाततया सती ।
 बोद्धुः स गर्भाभवति सहोददति चोच्यते ॥
 क्लीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।
 स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ।
 या पत्या वा पविरत्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया† ॥

* स्वयमुत्पादयेद्वि यम्,—इति मु० ।

† ज्ञाताऽज्ञाताऽपि वा,—इति मु० ।

| विधवा चेच्छया पुनः,—इति शा० म० ।

उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पौनर्भवउच्यते ।
 मातापितृविहीनोयस्यक्तो वा स्यादकारणात् ॥
 आत्मानं स्वर्गयेद्यस्मै स्वयंदत्तस्तु स स्मृतः ।
 यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत् सुतम् ॥
 स पारयन्नेव श्वस्तस्मात् पारश्वः स्मृतः”—इति ॥

याज्ञवल्क्येनापि,—

“श्रौरसः पुत्रिकापुत्रः चेन्नजो गूढजस्तथा ।
 कानीनः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठः पौनर्भवः स्मृतः ॥
 दत्तः क्रीतः कृत्रिमश्च स्वयंदत्तद्वतीरितः ।
 सहीदृजोऽपविद्धश्च पुत्रादादश कौर्त्तिताः ॥
 श्रौरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।
 चेन्नजः चेन्नजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥
 गृहे प्रच्छन्नउत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः ।
 कानीनः कन्यकाजातोमातामहसुतोमतः ॥
 अन्नतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः ।
 दद्यान्मातां पिता वा यं स पुत्रोदत्तकोभवेत् ॥
 क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः ।
 दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे विष्णुः सहीदृजः ॥
 उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत् सुतः ।
 पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ।
 सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः”—इति* ।

याज्ञवल्क्येनापि,—इत्यादिभ्य एतदन्तोऽप्यनोनास्ति वङ्गीयपुस्तकेषु ।

अत्र दादग्राणां पुत्राणां यानि लक्षणानि मनुना दर्शितानि,
तानि सर्वाण्युपलक्षयितुं दत्तस्य लक्षणमाह,

दद्यान्माता पिता वाऽपि स पुत्रोदत्तकोभवेत् ॥२२॥

अत्र दाने सदृशं प्रीतिसंयुक्तमद्विरापदीति विशेषणचतुष्टयं
द्रष्टव्यम् ।

प्रसक्तानुप्रसक्तं परिसमाप्य प्रकृतमेव प्रायश्चित्तमनुसरति परि-
वित्तिरित्यादिश्लोकद्वयेन,

परिवित्तिः परिवेत्ता यथा च परिविद्यते ।

सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥२३॥

द्वौ कृच्छ्रौ परिवित्तेस्तु कन्यायाः कृच्छ्रएव च ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ दातुस्तु हेता चान्द्रायणं चरेत् ॥२४॥

यत्र ज्येष्ठो नोदहति कनिष्ठश्चोदहति, तत्र ज्येष्ठः परिवित्ति-
रित्युच्यते । कनिष्ठः परिवेत्ता, यथा कन्यया कनिष्ठः परिविद्यते
सा परिवेदनी, तस्याः पित्रादिर्दाता, याजकोविवाहहोमस्य कार-
यिता । त एते पञ्च नरकं यान्ति । तथाच हारीतः । “ज्येष्ठेऽनि-
विष्टे कनीयान्निविशन्* परिवेत्ता भवति, परिवित्तिर्ज्येष्ठः, परि-
वेदनी कन्या, परिदायी दाता, परियष्टा याजकस्ते सर्वे
पतिताः”—इति । तत्र परिवित्तेर्द्वौ कृच्छ्रौ प्रायश्चित्तं, कन्याया-
एकः कृच्छ्रः, दातुः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । तस्य लक्षणं याज्ञवल्क्यमाह,—

* ज्येष्ठेऽनिति कनीयानुदहति यदा तदा कनीयान्,—इति मु० ।

“कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम्”—इति ।

याजकस्य चान्द्रायणम् । नचात्र परिवेत्तुः प्रायश्चित्तमनुक्रमिति
शङ्कनीयं, परिवित्तिशब्देन तस्यायुपलक्षितत्वात् । अतएव यमः
परिवित्तिपरिवेत्तोर्द्वयोः समं प्रायश्चित्तमाह,—

“कृच्छ्रौ द्वौ परिवेत्तुः स्यात् कन्यायाः कृच्छ्रएवच ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ दातुस्तु* हेता चान्द्रायणं चरेत्”—इति ।

यत्तु शङ्खलिखिताभ्यामुक्तम् । “परिवित्तिः परिवेत्ता च संब-
त्सरं ब्राह्मणगृहेषु भैक्ष्यं चरेयाताम्”—इति । शङ्खेनापि,—

“परिवित्तिः परिवेत्ता च यथा च परिविद्यते ।

अतं संवत्सरं कुर्युर्दातृयाजकपञ्चमाः”—इति ।

यदपि हारीतेनोक्तम् । “ते सर्वे पतिताः संवत्सरं प्राजापत्येन
कृच्छ्रेण परिचरेयुः†”—इति । तत्र सर्वत्र चिरचिप्रज्ञाताज्ञातभेदेन
प्रायश्चित्तगौरवलाघवव्यवस्था द्रष्टव्या । प्रायश्चित्तचरणानन्तरं परि-
वेत्तुः कर्त्तव्यमाह वसिष्ठः । “परिविविदानः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा
तस्मै दत्त्वा पुनर्निविशेत् तां चैवोपयच्छेत्”—इति । तस्मै दत्त्वा ज्येष्ठाय
निवेद्य पुनर्निविशेत् पुनरुद्वहेत् । कामित्यपेक्षायामाह तामेवोप-
यच्छेदिति । अयमर्थः । ज्येष्ठभ्रातर्यङ्गतदारपरिग्रहे ऋतदारपरि-
ग्रहः कनिष्ठः परिवेत्ता परिवेदन्या स्वगृहीतया कन्यया परि-
वित्तिना ज्येष्ठभ्रात्रा च सह उक्तं प्रायश्चित्तं निर्वर्त्य ज्येष्ठभ्रातरि
ऋतदारपरिग्रहे कनिष्ठः पूर्वं गृहीतां कन्यां ज्येष्ठभ्रात्रे निवेद्य तदृत्तां

* अतिकृच्छ्रं चरेद्दाता,—इति श्रु० ।

† पापं यापयेयुः,—इति मु० ।

स्वयमेव पुनरुदहेत्* । अयमेव न्यायो ज्येष्ठकनिष्ठयोराधानव्युत्क्रमे भगिन्योर्विवाहव्युत्क्रमे चानुसन्धेयः । अतएव गौतमः । “परिवित्तिपरिवेत्तृपर्य्याहितपर्य्याधाताग्रेदिधिषु दिधिषुपतीनां संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यम्”—इति । अग्रेदिधिषुपत्यादौ विशेषो वसिष्ठेनोक्तः । “अग्रेदिधिषुपतिः कृच्छ्रं द्वादशरात्रञ्चरित्वा निविशेत् ताञ्चैवापयच्छेत् दिधिषुपतिः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निविशेत्”—इति । अग्रेदिधिव्यादेर्लक्षणं देवलेनोक्तम्,—

“ज्येष्ठायां यद्यनूदायां कन्यायामुद्वहतेऽनुजा ।

सा चाग्रेदिधिषुर्जया पूर्वा तु दिधिषुः स्मृता”—इति ॥

तत्राग्रेदिधिषुपतिर्द्वादशरात्रं कृच्छ्रं प्राजापत्यं चरित्वा ज्येष्ठायां पञ्चादत्येनोदायां तामेवोदहेत् । दिधिषुपतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा खोदां ज्येष्ठां तस्मै कनीयस्याः पूर्वाद्दे दत्त्वाऽन्यामुदहेत्† ।

* अयमर्थः इत्यारभ्य एतदन्तोद्यग्यो नास्ति वज्जीयपुस्तकेषु प्रायः ।

† पर्य्याहितपरिदात्रग्रेदिधिषु,—इति मु० ।

‡ तदयुगान्तरविधयत्वात् कलौ कन्यायाः पुनरुदाहस्य निषिद्धत्वाच्च दिधिषुपतिः खोदां कनीयस्याः पूर्वाद्दे निवेद्य तदृत्तां पुनः स्वयमेवोदहेत् । नष्टादिनिमित्तेषु तु, नष्टे मृते इति वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् । अग्रेदिधिषु-दिधिव्योः कन्ययोः तत्पतिविहितप्रायश्चित्ताङ्गं प्रायश्चित्तं ज्ञातव्यम् । अग्रेदिधिषुपतिर्ज्येष्ठकन्यायाविवाहात् पूर्वमेव चेत् खोदाया कनीयस्या स्मृत्युक्तं प्रायश्चित्तं निर्वर्त्य दिधिषुपतिर्विहितप्रायश्चित्ताचरणेन शुद्धां ज्येष्ठामपि स्वयमेवोदाह्य पुनः पूर्वादां कनिष्ठामप्युदहेत् उभे उपयच्छेत् । कनीयस्यां पूर्वमेवोदायामनूदा ज्येष्ठा कनिष्ठापतिनैवोदाह्या नान्येनेति शास्त्रार्थः । उदाहेऽपि अन्यः कृतप्रायश्चित्तः कृतप्रायश्चित्तां तां दिधिषुं तस्याः कनीयस्याः पूर्वाद्दे दत्त्वा अन्यामुदहेदिति स्मृतेः,—इत्यधिकपाठः मु० पु० ।

परिवेदने प्रत्यवायं प्रायश्चित्तं च प्रदर्शयित्वा नो विषयविशेषे तदपवादं दर्शयति,

कुञ्जवामनषण्डेषु गद्गदेषु जङ्घेषु च ।

जात्यन्धे बधिरे मूके न दोषः परिवेदने ॥२५॥

कुञ्जः पृष्ठभागे मांसादिविशेषेणात्यन्तविकृतदेहः । वामनोऽति-
ह्रस्वदेहः । षण्डो नपुंसकः । गद्गदो जिह्वादिदोषेण सहसा वक्तुमशक्तः ।
जङ्घोऽक्षमः कार्येष्वप्रवृत्तः । जात्यन्धादयः प्रसिद्धाः । एवंविधस्य ज्येष्ठस्य
विवाहायोग्यत्वात् कनिष्ठस्य विवाहे नास्ति परिवेदने दोषः ।
एतच्च ज्येष्ठस्य प्रव्रज्यादेशान्तरगमनादीनामप्युपलक्षणम् । अस्मिंश्च
परिवेदनाभ्यनुज्ञाने संवादवचनानि पूर्वमेव श्राद्धप्रसङ्गादुदा-
हृतानि नात्र प्रपञ्चन्ते* ।

कुञ्जत्वादितोषरहितेष्वपि भिन्नोदरेषु परिवेदनमभ्यनुजानाति,—

पितृव्यपुत्रः सापत्न्यः परनारीसुतस्तथा ।

दाराभिहोचसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥२६॥

पितृव्यपुत्रसापत्न्यौ प्रसिद्धौ । परनारीसुतोदत्तक्रीतादिः । एतेषु
ज्येष्ठेषु स्थितेषु कनिष्ठस्य विवाहाधानयोर्नास्ति प्रत्यवायः ।

कुञ्जत्वादितोषरहितेष्वेकोदरेषु पर्याधाने विशेषमाह,

ज्येष्ठभ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत् ।

अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा ॥२७॥

कारयेत् कुर्यात् । अनुज्ञातः कनिष्ठोऽपि पूर्वंमाधानं कुर्यात् ।
ज्येष्ठभ्रात्रेव पित्राऽप्यनुज्ञातस्य पुत्रस्य पर्याधानप्राप्तौ चतुर्विंशति-
मते तन्निविध्यते,—

“ज्येष्ठभ्रात्रा त्वनुज्ञातः कुर्यादग्निपरिग्रहम् ।

अनुज्ञातोऽपि सन् पित्रा नादध्यान्मनुरब्रवीत्”—इति ।

यत्तु सुमन्तुनोक्तम्,—

“पितुर्यस्य तु नाधानं कथं पुत्रस्तु कारयेत् ।

अग्निहोत्राधिकारोऽस्ति शङ्खस्य वचनं यथा”—इति ।

उभयनाऽपि,—

“पिता पितामहोयस्य अग्रजोवाऽथ कस्यचित् ।

तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परिवेदने”—इति ।

तत्पित्रादीनां वैधुर्यादिना प्रतिबन्धे सति द्रष्टव्यम् ।

परिवेदनपर्याधानयोरिव स्त्रीणां पुनरुदाहस्यापि प्रसङ्गात्
कचित् अभ्यनुज्ञां दर्शयति,

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ ।

पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्योविधीयते ॥२८॥

नष्टोद्देशान्तरगमनेनापरिज्ञातवृत्तान्तः । अथञ्च पुनरुदाहो-
द्युगान्तरविषयः ! तथाचादिपुराणम्,—

“ऊढायाः पुनरुदाहं ज्येष्ठांशं गोबधं तथा ।

कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम्”—इति ।*

* ऊढाशब्देन विधिवद्गृहा ग्राह्या, अन्यत्र पुनरुदाहस्यात्राप्यङ्गीकृत-
त्वात्,—इत्यधिकः पाठः सु० पुस्तके ।

पुनरुदाहमकृत्वा ब्रह्मचर्यव्रतानुष्ठाने अथोऽतिशयं दर्शयति,

मृते भर्त्तरि या नारी ब्रह्मचर्यव्रते स्थिता * ।

सा मृता लभते स्वर्गं यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥२६॥

मृतग्रहणं नष्टादीनामुपलक्षणम् । चतुर्थपादेन स्मृत्यन्तरप्रसिद्धा
ब्रह्मचारिगतिर्दृष्टान्तिता । सा च मनुना दर्शिता,—

“अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणाम् ।

दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलमन्ततिम्”—इति ।

उक्तब्रह्मचर्यादप्यधिकफलमनुगमने दर्शयति,

तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च यानि रोमाणि मानुषे ।

तावत्कालं वसेत् स्वर्गे भर्त्तारं याऽनुगच्छति ॥३०॥

तावत्कालं तावत्सहस्रसंवत्सरम् तथाच हारीतः,—

“मृते भर्त्तरि या नारी धर्मशीला दृढव्रता ।

अनुगच्छति भर्त्तारं शृणु तस्यास्तु यत् फलम् ॥

तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च यानि लोमानि मानुषे ।

तावन्यद्सहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

मातृकं पैतृकञ्चैव यत्र कन्या प्रदीयते ।

कुलत्रयं पुनात्येषा भर्त्तारं याऽनुगच्छति”—इति ।

शङ्खलिखितौ,—

“मृते भर्त्तरि या नारी समारोहेद्भुताशनम् ।

माऽरुन्धतीममाचारा स्वर्गलोके महीयते”—इति ।

* ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता,—इति मु० ।

नन्विदमनुगमनं प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धम्* । “तस्मादुह न पुरायुषः
स्वर्गकामी प्रेषात्”—इति श्रुत्या आत्महत्याप्रतिषेधात् ।

“असूर्या नाम ते लोका अन्धेन समसाऽऽवृताः ।

तांस्ते प्रत्याधिगच्छन्ति ये के चात्मह्नोजनाः”—इति
श्रुत्यन्तराच्च† । मैवम् । अनुगमनस्य तेर्निर्वकाशत्वेन प्रावल्यात् ।
आत्महत्यानिषेधश्रुतिस्तु स्वर्गकामियोषितोऽन्यत्र सावकाशा । ननु
स्वर्गकामिन्याः पतिमनुगच्छन्त्याः अपि ब्राह्मण्या अनुगमनं स्मृत्यैव
निषिद्धम् । तथाच पैठीनसिः,—

“मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मणब्रह्मशासनात् ।

इतरेषान्तु वर्णानां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः ॥

‡ उपकारं यथा भर्तुर्जीवन्ती न तथा मृता ।

करोति ब्राह्मणी श्रेयोभर्तुः शोककरी चिरात् ॥

अनुवर्त्तत जीवन्तं नानुयायान्मृतं पतिम् ।

जीव्य भर्तुर्हितं कुर्यात् मरणादात्मघातिनी”—इति ।

अङ्गिराअपि,—

“या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुव्रजेत् ।

सा स्वर्गमात्मघातेन नात्मानं न पतिं नयेत्”—इति ।

व्याघ्रपादोऽपि,—

* नन्विदमनुपपन्नं प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् स्मृत्यन्तरविरोधाच्च । तथाहि,
—इति सु० ।

† स्मृत्यन्तरप्रतिषेधाच्च,—इति सु० ।

‡ मनुः,—इत्यधिकं शा० पु० ।

“न म्रियेत समं भर्त्ता ब्राह्मणी शोकमोहिता ।

प्रव्रज्यागतिमाप्नोति मरणादात्मघातिनी”—इति ।

प्रव्रज्या मैथुनादिभोगत्यागः* । नायं दोषः । अस्य निषेधस्य
पृथक्चितिविषयत्वात् । अतएवोशना,—

“पृथक्चितिं समारुह्य न विप्रगन्तुमर्हति ।

अन्यासां चैव नारीणां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः”—इति ।

एकचित्यां समारोहणं कल्पसूत्रकारेण दर्शितम् । “प्रेतस्योत्तरतः
पत्न्या संवेशनमविशेषेण नित्यवत्”—इति ।

न केवलं स्वयमेवानुगमनेन स्वर्गं वसति, किन्तु स्वभर्तारं नर-
कादुद्धरतीत्याह,

व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते विलात् ।

एवं स्त्री पतिमुद्धृत्य तेनैव सह मोदते ॥३१॥

यद्यपि पापीयान् पतिः स्वपापफलभोगाय नरकमार्गाद्याभि-
मुखोभवेत्, तथापि योषित् स्वकीयेन प्रबलमुद्यतेन तस्य पापफल-
भोगं प्रतिबध्य पतिमपि स्वेन सह गतिं नयति । अतएव व्यासः,—

“यदि प्रविष्टोनरकं बद्धः पाशैः सुदारुणैः ।

सम्प्राप्नोयातनास्थानं गृहीतो यमकिङ्करैः ॥

तिष्ठते विवशोदीनोवेश्यमानः स्वकर्मभिः ।

व्यालग्राही यथा व्यालं बलाद्गृह्णात्यशङ्कितः ॥

* प्रव्रज्या मैथुनगन्धपुष्पाक्षतवासोभूषणाताम्बूलादिसर्वभोगत्यागः,—
इति सु० ।

तदङ्गत्तरिमादाय दिवं याति च सा बलात् ।

सा भर्तृपरमा नित्यं स्तूयमानाऽप्सरोगणैः ॥

क्रौडते पतिना साङ्गं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ।

ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वा भवेत् पतिः ।

पुनात्यविधवा नारी तमादाय मृता तु या”—इति ।

इदञ्चानुगमनं पतिव्रतयाऽनुष्ठितं सदुक्तीत्या दम्पत्योरुभयोः
अयोहेतुः, पापीयस्याऽनुष्ठितञ्चेत् पापक्षयहेतुर्भवति । तथाच महा-
भारतम्,—

“अवमत्य तु याः पूर्वं पतिं दुष्टेन चेतसा ।

वर्त्तन्ते याश्च सततं भर्तृणां प्रतिकूलतः ॥

भर्त्ताऽनुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः ।

कामात् क्रोधाद्भयान्मोहात् सर्वाः पूता भवन्ति ताः ॥

आदिप्रभृति या साध्वी पत्युः प्रियपरायणा ।

ऊर्द्धं गच्छति सा तत्र भर्त्ताऽनुमरणं गता”—इति ।

एतच्चानुमरणं न सर्वासामपि स्त्रीणां सम्भवति ।

“साध्वीनामेव नारीणामग्निप्रपतनादृते ।

नान्योधर्मोऽस्ति विज्ञेयोमृतेभर्त्तरि कर्हिचित् ॥

यावच्चाशौ दहेद्देहं मृते पत्यौ पतिव्रता ।

तावन्न मुच्यते नारी स्त्रीशरीरात् कथञ्चन” ।

इत्यग्निरमा सामान्येन पतिव्रतानां साध्वीनामधिकारस्य बोध-
नात् । अयञ्चाधिकारो रजश्चादिभिः प्रतिवध्यते । तथाच वृहस्पतिः,—

“बालमवर्द्धनं त्यक्त्वा बालापत्या न गच्छति ।

रजस्वला स्रुतिका च रचेद्गर्भं च गर्भिणी”-इति ।

अत्र बालसंवर्द्धनं त्यक्तेति वदन् संवर्द्धयित्वजनान्तरविस्त्रम्भे
बालापत्याया अप्यधिकारोऽस्तीति दर्शयन् रचेद्गर्भं च गर्भिणीति
रचां दर्शयन् सम्भावितगर्भसन्देहाया अप्यधिकारं वारयति ।
तथाच नारदीये,-

“बालापत्याश्च गर्भिण्यः अदृष्टवस्तथा ।

रजस्वला राजसुते, नारोहन्ति चितां शुभे”-इति ।

अदृष्टवः स्त्र्यदर्शनेन सम्भावितगर्भसन्देहाः* ।

श्रुतिविषयितं प्रायश्चित्तं प्रकीर्णकेषु यन्मतं

तन्नयविशेषयोर्भेदस्तत्क्षणं परिवेदनम् ।

प्रथयति परं तुरीयाध्याये पराशरभाषिते

विवृतिमकरोत् शक्त्वा निर्णयमानं माधवा† ॥०॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-
बुक्केभूपाल-साम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
व्याख्यायां माधवीयायां चतुर्थोऽध्यायः ॥०॥

* एतच्चानुसरणं,—इत्यारभ्य एतदन्तोमश्रौनास्ति वक्ष्यपुस्तकेषु ।

† अत्र हन्दीभङ्गोलक्ष्यते ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

यत् समाश्रित्य वाल्मीकिप्रमुखाः शं परं गताः ।

तदाश्रयेऽङ्घ्रिकमनं रामचन्द्रस्य निर्मलम्* ॥

इत्थं चतुर्थाध्याये प्रकीर्णकपापानां प्रायश्चित्तमभिहितम् । तत्र, यद्यपि परिवेदनादिकं न प्रकीर्णकं उपपातकेषु पठितत्वात्, यद्यपि पुत्रभेदादिकथनं न प्रायश्चित्तरूपं, तथापि प्रकीर्णकप्रायश्चित्तस्य बाहुल्यादध्यायार्थत्वमविरुद्धम् । तत्राध्यायान्ते स्वर्गसाधनमनुगमनं वर्णितम् । तेन ब्रह्मलोकसाधनमाहिताग्निदहनं बुद्धिस्थम् । अतः पञ्चमाध्याये तद्विवक्षुः आदौ प्रायश्चित्तप्रकरणविच्छेदगङ्गामपनुदन् परिशिष्टं प्रकीर्णकप्रायश्चित्तं तावन्नवभिः श्लोकैराह,—

एकश्चानशृगालाद्यैर्दष्टोयस्तु द्विजोत्तमः ।

स्नात्वा जपेत् स गायत्रीं पवित्रां वेदमातरम् ॥१॥

गवां शृङ्गोदके स्नानं† महानद्यास्तु सङ्गमे ।

समुद्रदर्शनाद्वाऽपि शुना दष्टः शुचिर्भवेत् ॥२॥

वेदविद्याव्रतस्नातः शुना दष्टो द्विजो यदि ।

स हिरण्योदके स्नात्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥३॥

* मुद्रितपुस्तकातिरिक्तेषु नास्त्ययं श्लोकः ।

† शृङ्गोदकस्नाने,—इति स० शा० ।

सव्रतस्तु शुना दष्टो यस्त्रिरात्रमुपायसेत् ।
 दृतङ्कुशोदकं पीत्वा व्रतशेषं समापयेत् ॥४॥
 अव्रतः सव्रतो वाऽपि शुना दष्टो भवेद्विजः ।
 प्रणिपत्य* भवेत् पूतो विप्रैश्चक्षुर्निरोक्षितः ॥५॥
 शुना प्रातावलीढस्य नखैर्विलिखितस्य च ।
 अङ्गिः प्रक्षालनं प्रोक्तमग्निना भूरि तापितम्† ॥६॥
 शुना तु ब्राह्मणी दष्टा जम्बुकेन वृकेण वा ।
 उदितं ग्रहनक्षत्रं दृष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवेत् ॥७॥
 कृष्णपक्षे यदा सोमो न दृश्येत कदाचन ।
 यां दिशं व्रजते सोमस्तां दिशं वाऽवलोकयेत् ॥८॥
 असद्वाह्यणके ग्रामे शुना दष्टो द्विजोत्तमः ।
 वृषं प्रदक्षिणीकृत्य सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ॥९॥ इति

वृकशुनोरारण्यकग्राम्यत्वाद् भेदः‡ । शृगालोजम्बुकः । आदि-
 शब्देन वराहादयो गृह्यन्ते । तैर्दृष्टः प्रत्यवायपरिहाराय स्नात्वा
 गायत्रीं जपेत् । न चात्र विधिप्रतिषेधातिक्रमरहितस्य कथं
 प्रत्यवाय इति शङ्कनीयम् । श्ववराहादीनां दूरतः परिहर्त्तव्यत्वेन
 तत्समीपगमनक्रीडादेरतिक्रमरूपत्वेन प्रत्यवायहेतुत्वात् । वेदमात-

* प्रणिपातात्,—इति मु० ।

† चोपचूर्णनम्,—इति शा० ।

‡ ग्राम्यत्वे चान्यस्माद्भेदः,—इति मु० ।

रम्,—इत्यनेन मन्त्रान्तरेभ्योऽधिकं पवित्रत्वं दर्शयति । वेदमा-
द्वत्तञ्च, “गायत्री छन्दसां माता”—इति सूतेरध्यवसीयते । यद्वा,
वेदामातरो यस्याः, सा वेदमाता । यद्यपि मन्त्रान्तरास्थपि वेद-
जन्यानि, तथापि वेदव्यजन्यत्वमस्या विशेषः । अतएव मनुः,—

“त्रिभ्यएव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।

तदित्यूचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठौ प्रजापतिः”—इति ॥

66951

अत्र गायत्रीजपे सङ्ख्याविशेष उन्नयना दर्शितः,—“दंष्ट्रादि-
दष्टो गायत्र्यष्टशतं प्रणायामशतं वा”—इति । एतच्चासमर्थविषयम् ।
समर्थस्तु गोष्टङ्गोदकस्नानादिकमाचरेत् इति । तत्र, गोष्टङ्गोद-
कस्नानं नाम गोष्टङ्गपूरितेनोदकेन गायत्र्या शतवाराभिमन्त्रितेन
सेचनम् । “गोष्टङ्गेन शतं स्नानं गायत्र्या”—इति शारीतस्मरणात् ।
गोष्टङ्गोदकस्नान-नदीसङ्गमस्नान-समुद्रदर्शनानामधममध्यमोत्तमा-
प्रभेदेन वा दंष्ट्रानारतम्येन वा व्यवस्था द्रष्टव्या । वेदाध्ययनं वा,
प्राजापत्यसौम्याग्नेयैश्वदेवादिब्रतानि वा, समाप्य स्नातो वेदविद्या-
व्रतस्नातः । स यदि शुना दष्टः, तदा हिरण्यमुदके निधाय
तनोदकेन स्नात्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति । तत्रापि ब्राह्मणसेङ्गा-
यत्रीं शतश्रवोजपेत् । तदाह बौधायनः,—

“वेदविद्याव्रतस्नातः शुना दष्टस्तु ब्राह्मणः ।

शतपर्यायमावर्त्य गायत्रीं शुद्धिमाप्नुयात्”—इति ॥

षाण्मायणादिं व्रतेन सहितः सव्रतः । स यदि शुना दष्टः, तदा
त्रिरात्रमुपोष्य चतुर्थेऽहनि घृतं प्राश्य कुशोदकञ्च पीत्वा पश्चाद्व्रतशेषं
समापयेत् । कुशोदकस्नाने चावकं वा पिबेत् । तदाह बौधायनः,—

“सम्रतस्तु शुना दष्टः त्रिरात्रमुपवासयेत् ।

सष्टतं यावकं पीत्वा व्रतशेषं समापयेत्”—इति ॥

सम्रताव्रतावुभावपि विप्रान् प्रणिपत्य तैर्नैर्क्षितौ* यथोक्तप्राय-
श्चित्ताचरणेन पूतौ भवतः । यस्तु शुना न दष्टः किन्तु नासिकया
घ्रातः जिह्वया वाऽवलीढः नखैर्वा लिखितः, एतत्त्रयेऽपि तं प्रदेशं
प्रचाक्ष्य वस्त्रिणा सन्ताप्य शुद्धाः भवेयुः । यदा ब्राह्मणी आदि-
भिर्दष्टा भवति, तदा सा रात्रावुदितान् ग्रहान् सोमाङ्गारकादीन्
नक्षत्रानि च कृत्तिकादीन्यवलोक्य शुद्धा भवति । कृष्णपक्षे मेघ-
च्छन्ने सोमदर्शनासम्भवे शास्त्रदृष्ट्या तदवस्थानयोग्यां दिशं वा
चक्षुषाऽवलोकयेत् । एतच्चावलोकनं पञ्चगव्यप्राशनस्योपलक्षणम् ।
अतएवाङ्गिराः,—

“ब्राह्मणी तु शुना दष्टा सोमे दृष्टिं निपातयेत् ।

यदा न दृश्यते सोमः प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥

थां दिशन्तु गतः सोमस्तां दिशश्चावलोकयेत् ।

सोममार्गेण सा पूता पञ्चगव्येन शुध्यति”—इति ॥

या तु समुद्रतीरवासिनी तस्याः सोमदर्शनाभावे तद्दिगवलोकन-
वत् समुद्रदर्शनमपि विशुद्धिहेतुः । तदाह बौधायनः,—

“ब्राह्मणी तु शुना दष्टा सोमे दृष्टिं निपातयेत् ।

समुद्रदर्शनाद्वाऽपि शुना दष्टा शुचिर्भवेत्”—इति ॥

यस्मिन् यामे ब्राह्मणा न सन्ति तत्र ब्राह्मणप्रणिपातां निरती-

* तैर्निरीक्षितौ,—इति मु० ।

† प्रदक्षिण,—इति शा० ।

क्षणयोः स्थाने दृषप्रदक्षिणं द्रष्टव्यम्* । ननु सत्यन्तरेष्वन्यथा प्राय-
श्चित्तानि दृश्यन्ते । तच्च मनुः,—

“श्वश्रुगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेवच ।

नराश्वोद्वराहैश्च प्राणायामेन शुद्ध्यति”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“पुंसलीवानरखरैर्दष्टः श्वोद्गाहिवाथसैः ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा दृतं प्राश्य विशुद्ध्यति”—इति ॥

हारीतोऽपि,—

“श्वानो वा क्रौञ्चकोवापि नारी वा यदि वा नरः ।

आखुर्नकुलमार्जारो वायसग्राम्यशूकराः ॥

एतैर्दष्टे द्विजस्थाङ्गे प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।

स्नानं कुर्यात् सचेलन्तु विप्राणामनुशासनात् ॥

प्रोक्षणीभिस्त्रिपूतान्निः कारयेन्मार्जनं द्विजः ।

प्राणायामत्रयं कुर्यात् दद्यात् मोभ्यस्तृणं नरः ॥

मह द्विजैश्च भुक्तेन शुद्ध्यते नात्र संशयः”—इति ।

वशिष्ठोऽपि,—

“ब्राह्मणसु शुना दष्टो नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।

प्राणायामशतकृत्वा दृतं प्राश्य विशुद्ध्यति”—इति ॥

शङ्खः,—

* प्रदक्षिणनिरीक्षणे द्रष्टव्ये,—इति शा० ।

† प्राणायामं जले,—इति मु० ।

“शूना दष्टस्वहं यावाहारः समुद्रगां नदीम् ।

त्रिराचन्तु व्रतं कुर्यात् पुंश्चलीदशनचतः”—इति ॥

हारीतोऽपि,—

“शूना दष्टस्वहं यावाहारः समुद्रगां नदीम् ।

प्राणायामव्रतं कृत्वा घृतं प्राश्य शुचिर्भवेत्”—इति ॥

अङ्गिरा अपि*,—

“ब्रह्मचारी शूना दष्टस्वहं सायं पयः पिबेत् ।

गृहस्थस्तु द्विरात्रं वाऽप्येकाहं वाऽग्निहोत्रवान् ॥

नाभेरूर्ध्वन्तु दृष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ।

स्यादेतत् त्रिगुणं वक्त्रे मस्तके च चतुर्गुणम् ॥

अम्रती सप्तती वाऽपि शूना दष्टस्तथा द्विजः ।

दृष्ट्वाऽग्निं ह्वयमानन्तु सद्यएव शुचिर्भवेत्”—इति ॥

पैठीनभिरपि । “शूना दष्टस्त्रिरात्रमुपवसेत् द्विजश्च ब्राह्मणस्तु
शूनादष्टो गायत्र्यष्टसहस्राभिमन्त्रितं कृत्वोत्सुकेन दहेच्चतुर्भिः कलशैः
स्नापनं कृत्वा ततः शुद्ध्यति, नदीसङ्गमे वाऽऽलस्यातुरस्य वा तत्र
पिता मनसा ध्यायन् सर्वकार्याणि कुर्वीत पितुरभावे सत्या-
चार्यः” । पुलस्त्योऽपि,—

“रजस्वला यदा दष्टा शूना जम्बुकरासभैः ।

पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

ऊर्ध्वन्तु द्विगुणं नाभेर्वक्त्रे तु द्विगुणं तथा ।

* आपस्तम्बोऽपि,—इति सु० ।

चतुर्गुणं मृतं मूर्द्धि तदन्यत्राशुचिर्भवेत्”—इति ॥

जातृकर्णाऽपि,—

“ब्राह्मणी चत्रिया वैश्या शूना च श्वापदैरपि ।

दृष्ट्वा सचेलमाशुत्य शुद्ध्यतीति न संशयः”—इति ॥

एतेषु वचनेषु यत्र प्रायश्चित्तवाङ्मयं, तत्र तत्रोत्तमाङ्गविषयत्वं
दशतारतम्यविषयत्वं बोधनीयम् । ब्रह्मचारिगृहस्थाग्निहोत्रिषु
उत्तरोत्तरं तपोवाङ्मयात् प्रायश्चित्तद्वाराः ।

अथ दुर्मृतस्याहिताग्नेर्दहने प्रायश्चित्तमाह,—

चण्डालेन श्वपाकेन गोभिर्विमोहतो यदि ।

आहिताग्निर्मृतो विप्रो विषेणात्महतो यदि ॥१०॥

दहेत्तु ब्राह्मणं विमोलोकाग्नौ मन्त्रवर्जितम् ।

स्पृष्ट्वा वेद्वा च दग्ध्वा च सपिण्डेषु च सर्व्वथा ॥११॥

प्राजापत्यं चरेत् पश्चात् विप्राणामनुशासनात् । इति ।

ब्राह्मण्या शूद्रजातश्चण्डालः । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“ब्राह्मण्यां चत्रियात् मृतो वैश्याद् वैदेहकस्तथा ।

शूद्रजातस्तु चण्डालः सर्व्वकर्मवहिष्कृतः”—इति ॥

चतुर्गुणायां जातः श्वपाकः । तथाच मनुः,—

“चतुर्जातस्तथोगायां श्वपाक इति कीर्त्तितः”—इति ।

हतोदण्डशस्त्रादिना प्राणैर्वियुक्तः । आत्महतः स्वयमेव विषं

पीत्वा मृतः । तमाहिताग्निं मृतं ब्राह्मणं सपिण्डेषु प्रत्यासन्नो
विप्रो मन्त्रवर्जितं दहेत् । तत्र स्पर्शनं दहनं वहनं वा यः

करोति, स विप्रैरनुज्ञातः स्वर्गनादिदोषपरिहाराय प्राजापत्यं
 शङ्कमाचरेत् । लोकाग्नावित्यनेन गार्हपत्यादीनां व्यावृत्तिः । यद्य-
 प्यतीतस्य चतुर्थाध्यायस्यादौ दुर्मृतवहनादिप्रायश्चित्तमुक्तं, तथापि
 तस्य सामान्यरूपत्वाद्नाहिताग्निविषयत्वेनाप्युपपत्तेः, आहिताग्निविष-
 यस्य तु इहैवोपवर्णनमुचितं, वक्ष्यमाणतत्संस्कारं प्रत्युपोद्घातरूपत्वात् ।

प्राजाप्रत्यचरणानन्तरं शास्त्रौघसंस्कारः कर्त्तव्य इत्याह,—

दग्ध्वाऽस्थीनि पुनर्यज्ञं क्षीरैः प्रक्षालयेद् द्विजः ॥१२॥
 पुनर्दहेत् स्वामिना तु स्वातन्त्र्येण पृथक् पृथक् । इति ।

उक्तरीत्या लौकिकाग्नौ यानि दग्धान्यस्थीनि, तानि पुनः
 संगृह्य क्षीरप्रक्षालनपूर्वकं गार्हपत्याद्यग्निभिः कल्पोक्तप्रकारेण दहेत् ।
 एतच्च क्षीरेण दर्शितम्,—

“ब्राह्मणादधसंप्राप्तौ चण्डालस्य करेऽथवा ।

आत्मना शस्त्रघाते वा शूद्रवत् दाहयेद्विजम् ॥

प्राजापत्यं चरेत् पश्चात् सपिण्डेष्वेव सप्तमात् ।

तद्गन्धमास्थिं गृहीत्वैव विप्राणामनुशामनात् ॥

क्षीरप्रक्षालनं कुर्यात् तदस्थिं प्रेतवद्दहेत् ।

पुनर्दहनमन्त्रैश्च यथाविधि समाचरेत् ॥

एवमेव विधिं कुर्यात् मरणे गर्हितस्य च”—इति ।

इदानीं प्रोषितस्थाहिताग्नेः संस्कारमाहिताग्निर्द्विज इत्यारभ्य
 तथा कार्यं विचक्षणैरित्यन्तेन ग्रन्थजातेन दर्शयति,—

आहिताग्निर्द्विजः कश्चित् प्रवसन् कालचोदितः ॥१३॥

देहनाशमनुप्राप्तस्तस्याग्निर्वसते गृहे ।

प्रेताग्निहोत्रसंस्कारः श्रूयतामृषिपुङ्गवाः ॥१४॥

कृष्णाजिनं समास्तोर्यं कुशैस्तु पुरुषाकृतिम् ।

षट्शतानि शतं चैव पलाशानाञ्च वृन्ततः ॥१५॥

चत्वारिंशत् शिरे दद्याद्दश कण्ठे तु विन्यसेत् ।

बाहुभ्यां शतकं दद्यादङ्गुलीषु दशैव तु ॥१६॥

शतन्तु जघने दद्याद् द्विशतं तूदरे तथा ।

दद्यादष्टौ वृषणयोः पञ्च मेढ्रे तु विन्यसेत् ॥१७॥

एकविंशतिमूरूभ्यां द्विशतं जानुजङ्घयोः ।

पादाङ्गुष्ठेषु षड् दद्याद् यज्ञपात्रं ततोऽन्यसेत् ॥१८॥

शम्यां शिश्ने विनिःक्षिप्य अरणीं मुष्कयोरपि ।

जुह्वं च दक्षिणे हस्ते वामे तूपभृतं न्यसेत् ॥ १९॥

पृष्ठे तूलूखलं दद्यात् पृष्ठे च मुसलं न्यसेत् ॥

उरसि क्षिप्य दृषदं तण्डुलाज्यतिलान्मुखे ॥२०॥

श्रोत्रे च प्रोक्षणीं दद्यादाज्यस्थालीन्तु चक्षुषोः ।

कर्णे नेत्रे मुखे घ्राणे हिरण्यशकलं न्यसेत् ॥२१॥

अग्निहोत्रोपकरणमशेषं तत्र निक्षिपेत् ।

असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्येकाहृतिं न्यसेत् ॥२२॥

दद्यात् पुत्रोऽथवा भ्राताऽप्यन्योवाऽपि च बान्धवः ॥

यथा दहनसंस्कारस्तथा कार्यं विचक्षणैः ॥२३॥

यदा प्रोषितअहिताग्निर्देशान्तरे प्रविद्यते, अग्निश्च खण्डहे वसति, तदानीमास्तीर्णं कृष्णाजिने पलाशवृन्तैः देहाकृतिं कुशवद्धां निर्माय तदवयवेषु यज्ञपात्राणि निक्षिप्यासौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहे-
त्येकामाज्याहुतिं जुहुयात् । यत्र द्रव्यानिर्देशेन होमस्तत्राज्यमेव होमद्रव्यम् । ततः कल्पोक्तप्रकारेण कृत्स्नं संस्कारं समापयेत् । ननु अन्यथा पलाशवृन्तानां सङ्ख्या सत्यन्तरे श्रूयते । तत्र हारीतः,—

“देशान्तरगते विप्रे विपन्ने कालपर्ययात् ।

शरीरनाशे कल्पः स्यादाहिताग्नेर्विशेषतः ॥

कृष्णाजिनं समास्तीर्य्य पुरुषाकृतिमेव च ।

त्रौणि षट्त्रिंशतं वृन्तान् पालाशांस्तु समाहितः ॥

अग्नीत्यर्द्धं शिरे दद्याद् ग्रीवायां दशएव च ।

बाहुभ्यान्तु शतं दद्यादङ्गुल्योर्दशएव च ॥

उरसि त्रिंशतिं* दद्यात् जठरे विंशतिं तथा ।

अष्टौ वृषणयोर्दद्यात् पञ्च मेढ्रे तु कल्पयेत् ॥

ऊरुभ्यान्तु शतं दद्याद्विंशतं जानुजङ्घयोः ।

पादाङ्गुल्योर्दशैव स्यादेतत् प्रेतस्य कल्पनम्”—इति ॥

वाढम् । अत्र व्यवस्थापकहेतोरभावादिकल्पो द्रष्टव्यः । स चैच्छिकः ।

अहिताग्निसंस्कारस्य फलमन्वयव्यतिरेकाभ्यां विशदयति,—

ईदृशान्तु विधिं कुर्यात् ब्रह्मलोकगतिर्भूवा ।

दहन्ति ये द्विजास्तन्तु ते यान्ति परमाङ्गतिम् ॥२४॥

* त्रिंशत,—इति मु० ।

अन्यथा कुर्वते कर्म त्वात्मबुद्ध्या प्रचोदिताः ।

भवन्त्यल्पायुषस्ते वै पतन्ति नरके ऽशुचौ ॥२५॥

तत्र संस्कार्यस्याहिताग्नेः ब्रह्मलोकसमाप्तिः, संस्कर्त्तुर्यथोक्त-
कारिणः परमा गतिः । अयथोक्तकारिणः पण्डितसम्यस्य नरक-
प्राप्तिः ।

प्रकटयति विभक्तं यः प्रकीर्णविशेषं

समधिकपरिवर्हं संस्कृतिञ्चाहिताग्नेः ।

प्रकृतिगहनमेतत्पञ्चमाध्यायमेवं

विशदमयमकार्षीत् व्याख्यया माधवार्यः ॥

इति महाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-
बुक्कभूपाल-साम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरव्याख्या-
यां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ० ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

ईश्वरं सर्वलोकानां भक्तानां भद्रदायकम् ।

जानकीवल्लभं रामं मन्महे मौनिलोचनम्* ॥

प्रकीर्णकप्रायश्चित्तप्रसङ्गागताहिताग्निसंस्कारः पञ्चमाध्याये निरूपितः । अथ षष्ठेऽध्याये प्रकृतमेव प्रायश्चित्तमनुवर्त्तयिष्यमाणो मल्लिनीकरणसङ्करीकरणोपपातकानां प्रायश्चित्तानि प्राधान्येन विवचुः प्रथमं प्रतिजानीते,—

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्राणिहत्यासु निष्कृतिम् ।

पराशरेण पूर्वोक्तां मन्वर्थेऽपि च विस्तृताम् ॥१॥ इति ।

अथ प्रकीर्णकप्रायश्चित्तकथनानन्तरं मल्लिनीकरणरूपासु प्राणिहत्यासु प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि । हत्यास्त्विति वज्रवचनं मल्लिनीकरणं चवान्तरभेदाभिप्रायम् । मन्दबुद्धीनां स्मृत्यन्तरपर्यालोचने सत्यापाततोविरोधबुद्धिरुदेति, न्यायदर्शिनां तु न तथेति सूचयितुं स्मृत्यन्तरसम्बन्धपन्यासः । पराशरशब्देन वृद्धपराशरोविवक्षितः । मन्वर्थं मनुप्रोक्ते धर्मशास्त्रे विस्तृताम् ।

प्रतिज्ञातेष्वादौ मल्लिनीकरणविशेषस्य क्रौञ्चादिवधस्य प्रायश्चित्तमाह,—

* नास्त्ययं श्लोकोमुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

† उपपातकानां,—इति मु० ।

क्रौञ्चसारसहंसांश्च चक्रवाकं च कुक्कुटम् ।

जालपादश्च शरभमहोरात्रेण शुध्यति ॥२॥

क्रौञ्चादयः पक्षिविशेषाः प्रसिद्धाः । जालपादशरभौ यद्यप्य-
प्रसिद्धौ, तथापि पक्षिभिः समभिव्याहारात्तावपि पक्षिविशेषौ
द्रष्टव्यौ । अत्र हत्वेत्यध्याहारः । अहोरात्रेणैकोपवासेनेत्यर्थः । तथाच
सम्बर्त्तः,—

“चक्रवाकं तथा क्रौञ्चं तित्तिरिं शुक्रसारिके ।

श्वेनं गृध्रमुलूकञ्च तथा पारावतानपि ॥

टिट्ठिभं जालपादञ्च मञ्जुं कुक्कुटमेवच ।

एवं पक्षिषु सर्वेषु दिनमेकमभोजनम्”—इति ॥

ननु हंसादिवधे गोदानं मनुराह,—

“हत्वा हंसं बलाकाञ्च वक्रं* वर्हिणमेव च ।

वानरं श्वेनभासौ च स्वर्गयेद्वाह्मणाय गाम्”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“हंसश्वेनकपिकव्याज्जलस्यलग्नखण्डिनः ।

भासञ्च हत्वा दद्याद्गामक्रव्यादांस्तु वत्सिकाम्”—इति ॥

नायं दोषः । गोदानस्योपवासाशक्तधनिकविषयत्वात् ।

बलाकादिषु पूर्वोक्तात् अन्यां प्रायश्चित्तमाह,—

* चक्रं,—इति सु० ।

† न्यूनं,—इति सु० ।

बलाकाटिट्टिभौ वापि शुक्पारावतावपि ।

अहिनक्रविधाती च शुद्ध्यते नक्तभोजनात् ॥३॥ इति ।

शुक्पारावतौ यौ, तथोर्हन्ता* नक्तभोजनात् शुद्ध्यति,—इति
योजनीयम् । यत्तु सम्बर्त्तेनोक्तम्,—

“हंसं वकं बलाकाञ्च श्वापदं वर्हिणं तथा ।

सारसं चाषभासञ्च हत्वा त्रीन् दिवसान् चपेत्”—इति ॥

तत्सन्ततवधे† द्रष्टव्यम् ।

वृकादिषु न पूर्ववद्भोजनत्यागः, किन्तु प्राणायामः कर्त्तव्यइत्याह,—

वृककाककपोतानां शारितित्तिरिधातकः ।

अन्तर्जलउभे सन्ध्ये प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥४॥ इति ।

नात्र वृकोऽरण्यश्चा मृगसमभिव्याहाराभावात्, पक्षिसमभिव्याहा-
रात्तु पक्षिविशेषो द्रष्टव्यः । वृककाककपोतानां हन्तेत्यध्याहारः ।
सन्ध्ये इत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ततश्च प्राणायामेनेत्येकवचनश्रवणे-
ऽप्यावृत्तिर्लभ्यते । यावद्भिः प्राणायामैर्नैरन्तर्येण सन्ध्यादयं समाप्यते
तावतः प्राणायामान् कुर्यादित्यर्थः । यत्तु मनुना तित्तिर्यादिवधे
तिलद्रोणादिदानमुक्तम्,—

* बलाकाटिट्टिभौ शुक्पारावतौ च येन हतौ । अथवा । द्वितीयवचनवि-

वक्ष्ययाऽपि तौ योहन्ति स हन्ता,—इति मु० ।

† रासभश्चैव,—इति शा० ।

‡ तत्संहतवधे,—इति मु० ।

§ चक्रा, इति शा० ।

“घृतकुम्भं वराहे तु तिलद्रोणन्तु तित्तिरौ ॥

शुके द्विहायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा त्रिहायणम्”—इति ।

याज्ञवल्क्येनापि शुकादिवधे द्विहायनवत्सादिदानमुक्तम्,—

“गजे नीलवृषाः पञ्च शुके वत्सोद्विहायनः ।

खराजमेषेषु वृषोदेयः क्रौञ्चे त्रिहायणः”—इति ॥

तत् सर्वं पूर्ववद्भनिकविषयत्वेन वेदितव्यम् ।

गृध्रादिवधे सार्द्धं दिनद्वयं व्रतचर्यामाह,—

गृध्रश्वेनशशादानामुलूकस्य च घातकः ।

अपक्वाशी दिनं तिष्ठेत् त्रिकालं मारुताशनः ॥५॥ इति ।

श्वेनः कपोतादीन् पक्षिणो निहन्ति । शशमत्तीति शशादः ।

अतः श्वेनशशादौ भिन्नजातीयौ । अपक्वाशी वज्रिपाकरहितकन्द-

मूलफलादिकमेकस्मिन्दिनेऽश्रीयत् । ततः सार्द्धं दिनं मारुता-

शनः उपवसेदित्यर्थः । यत्तु कश्चपन्नाह । “वकवलाकहंससारसकार-

ण्डवचक्रवाककपोतकुक्कुटगृध्रश्वेनखञ्जरीटटिट्टिभोलूकशुकसारिका-

तित्तिरिमयूरकुरुरमुद्रकामेचककलविद्रुकपोतपारावतादीनां बधे

प्रायश्चित्तं अहोरात्रोपोषितः सर्व्ववीजानि च दद्यात्”—इति ।

तदिदमशक्तविषयम् ।

शक्तस्यापि वल्गुल्यादौ वलाकादिसदृशं प्रायश्चित्तं दर्शयति,—

वल्गुली* टिट्टिभानाञ्च कौकिलाखञ्जरीटके ।

* वल्गुली,—इति शा० । एवं परत्र ।

नालिका*रक्तपक्षेषु शुद्ध्यते नक्तभोजनात् ॥६॥ इति

अत्राप्रसिद्धोऽपि वल्गुलीशब्दः साहचर्यात् पक्षिविशेषवाची
द्रष्टव्यः । यद्यपि टिट्ठिभशब्दो बलाकादिवचनेऽपि पठितः, तथाप्य-
वान्तरजातिभेदमाश्रित्य पौनरुक्त्यं परिहर्तव्यम् । वल्गुलीटिट्ठिभानां
हन्ता, कोकिलखञ्जरीटके हते, रक्तपक्षेषु हतेष्विति शेषः । यत्त्वाङ्गि-
रसा दर्शितम्,—

“काके श्येने च गृध्रे च टिट्ठिभे खञ्जरीटके ।

यथा गवि तथा हत्यां भगवानङ्गिराऽब्रवीत्”—इति ॥

तत् सन्ततहन्तृविषयम्† । अङ्गिरायद्वयेन वृद्धाङ्गिरा उच्यते? ।

जलकाकादीनां बधे प्रायश्चित्तमाह,—

कारण्डवचकोराणां पिङ्गलाकुररस्य॥ च ।

भारद्वाजादिकं हत्वा शिवं पूज्य विशुद्ध्यति ॥७॥ इति

आदिशब्देन भारद्वाजविसदृशाः॥ पक्षिविशेषाः गृह्यन्ते । तेषां च
बधे शैवमन्त्रकच्योक्तविधानेन शिवं सम्पूज्य विशुद्ध्यति ।

पूर्वचानुक्तानां पक्षिणां बधे साधारणं प्रायश्चित्तं दर्शयति,—

* लाविका,—इति मु० ।

† भासे,—इति मु० ।

‡ संहतबधविषयम्,—इति मु० ।

§ नाख्येतत् मुञ्जितातिरिक्तेषु ।

॥ कुरवस्य, कुरुवस्य,—इति च पाठौ ।

॥ सदृशाः,—इति मु० ।

भेरुण्डचासभासांश्च पारावतकपिञ्जलम् ।

पक्षिणां चैव सर्व्वेषामहोरात्रमभोजनम् ॥८॥ इति

टिट्ठिभवत् पारावतेऽप्यवान्तरजातिभेदो द्रष्टव्यः । कपिञ्जलं
हत्वा, पक्षिणां हत्यायामिति शेषः ।

यदिदं मलिनीकरणविशेषस्य पक्षिवधस्य साधारणं प्राय-
श्चित्तमभिहितं, तस्य प्रदर्शनार्थत्वेनावशिष्टेऽपि मलिनीकरणे कृमि-
कीटादिवधे मद्यानुगतभोजने च प्रायश्चित्तमुन्नेयम् । तच्च विष्णुना
दर्शितम्,—

“मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं विशोधनम्”—इति ॥

पक्षिषु कृम्यादिषु च सास्थ्यनस्थिभेदेन प्रायश्चित्तविशेषः स्मृत्य-
न्तरेऽभिहितः । तत्र मनुः,—

“अस्थिमतान्तु सत्वानां सहस्रस्य प्रमापणे ।

पूर्णे चानस्थनस्थान्तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अप्रदुष्टां स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ।

अस्थिमतां सहस्रन्तु तथाऽनस्थिमतामनः”—इति ।

शङ्खलिखितावपि,—“क्षुद्रजन्तूनामनस्थ्यामनसः प्रमापणे शूद्र-
बधोऽस्थिमतां सहस्रं प्रमाप्य शूद्रबधः”—इति । अस्थिमत्सहस्रबधे
शकटपरिमितानस्थिमद्वधे च वक्ष्यमाणशूद्रहत्याव्रतं चरेत् । प्रत्येक-
बधे मनुराह,—

“किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां बधे ।

अनस्थां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुध्यति”—इति ॥

मलिनीकरणानां प्रायश्चित्तमभिधाय सङ्करीकरणानां प्रायश्चित्त-
माह,—

हत्वा मूषकमार्जारसर्पाजगरडुण्डुमान् ।

कसरं भोजयेद्विप्रान् लोहदण्डश्च दक्षिणा ॥६॥ इति ॥

अत्र नकुलोऽपि द्रष्टव्यः । तथाच विष्णुः । “हत्वा मूषकमार्जार-
नकुलमण्डूकडुण्डुभाजगराणामन्यतमं कसरान् भोजयित्वा लौहदण्डं
दक्षिणां दद्यात्” । कसरन्तिलमुद्गमिश्रमजम्* । लौहशब्देन कान्ता-
यसमुच्यते । तथाच मनुः,—

“आभ्रीं कार्णाथसीं दद्यात् सर्पान् हत्वा द्विजोत्तमः”—इति ।

यत्तु शङ्खेनोक्तम्,—

“हत्वा द्विजस्तथा सर्पान् जलेशयविलेशयौ ।

सप्तरात्रं तथा कुर्यात् व्रतं ब्रह्महतेस्तु यत्”—इति ॥

ब्रह्महणो वक्ष्यमाणं यत् व्रतं, तन्मध्ये सप्तरात्रोचितव्रतमाचरेत् ।
यदपि सम्बर्त्तनोक्तम्,—

“मण्डूकनकुलौ हत्वा सर्पाजगरमूषकान् ।

त्रिरात्रोपोषितः सम्यक् शुद्धोऽब्राह्मणभोजनात्”—इति ॥

यद्युग्रननोक्तम् । “सर्पहन्ता माषमात्रं दद्यात्” । यच्च वसिष्ठेनो-

* सहितपाचितमजं—इति मु० ।

† हत्वा द्विजः स्थले सर्व्वं,—इति मु० ।

‡ शुद्धेत्,—इति मु० ।

क्रम* । “श्वमार्जारनकुलमण्डूकसर्पाजगरमूषकान् हत्वा कृच्छ्रं दाद-
शरात्रं चरेत् किञ्चिद्दद्यात्”—इति । तत्र सर्व्वत्र प्रायश्चित्त-
गौरवलाघवपर्यालोचनया कामकृताकामकृताभ्यासानभ्यासादिविष-
यत्वमूहनौयम् ।

शिशुमारादीन् हत्वा दिनमेकं व्रतत्वेन वृन्ताकमात्रं भक्षये-
दित्याह,—

शिशुमारं तथा गोधां हत्वा कूर्मश्च शल्लकम्† ।

वृन्ताकफलभक्षी वाऽप्यहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥१०॥ इति ॥

काश्यपस्तु लौहदण्डदानमप्याह । “ककलाससर्पनकुलगोधाशल्ल-
कबधेऽहोरात्रोषितश्चान्ते लौहदण्डं दद्यात्”—इति । मनुस्तु
पञ्चान्तराध्याह,—

“मार्जारनकुलौ हत्वा चासं मण्डूकमेव च ।

श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याग्रतं चरेत् ।

पयः पिवेत्त्रिरात्रं वा योजनं वाऽध्वनोब्रजेत् ।

उपस्पृशेत् श्रवण्यां वा सूक्तं वा दैवतं जपेत्”—इति ।

यमोऽपि । “श्वनकुलसर्पमार्जारमण्डूकविकिरकिकिदीविकगो-
धाग्टभोलूकवायसमयूरग्रामचटकसृगालमूषकान् हत्वा एकैकबधे
शूद्रबधः”—इति । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“मार्जारगोधानकुलमण्डूकश्वपतत्रिणः ।

हत्वा व्यहं पिवेत् क्षीरं कृच्छ्रं वा पादिकं चरेत्”—इति ॥

* सर्पहन्ता,— इत्यादिभ्यः, एतदन्तो ग्रन्थो नास्ति वक्ष्यीयपुस्तकेषु प्रायः ।

† शल्लकस्थाने शल्यक,—इति मु० । एवं परत्र ।

विष्णुरपि । “गोधोलूकचासकाकवधे त्रिरात्रमुपवसेत्”—इति ।
 ईदृशानां सर्वेषां विसंवादिवचनानां साक्षाद्व्यवस्थापकं वचनान्तरं यत्र
 न लभ्यते, तत्र सर्वत्र विधीयमानप्रायश्चित्तानुसारेण संहतासंहतबुद्धि-
 पूर्वकाबुद्धिपूर्वकाभ्यासानभ्यासापदनापदादिविषयत्वं कल्पनीयम् ।

आरण्यश्वादीनां हन्तृरुपवासत्रयपूर्वकं तिलप्रस्थदानमाह,—

वृकजम्बूकञ्चक्षणां तरुशुश्वानघातकः ।

तिलप्रस्थं द्विजे दद्यात् वायुभक्षो दिनत्रयम् ॥११॥ इति ॥

अत्रोपवासत्रयं विष्णुरप्याह । “श्वानं हत्वा त्रिरात्रमुपवसेत्”—इति ।
 पैठीनसिरत्र शूद्रहत्याव्रतमाह । “काकोलूककलासकंकटक*वृगाल-
 भासवर्हिणमूषकचक्रवाकहंसप्रवोणिकनकुलमण्डूकविडालश्ववधे एते-
 षामेकैकस्मिन् शूद्रवधवद्विहितम्”—इति । ननु, शूद्रहत्याव्रतं पाण्डि-
 सिकं, तच्चात्यन्तगुरुत्वादृकादिइत्यायामयुक्तम् । नायं दोषः । अस्य
 व्रतस्य चिरकालनैरन्तर्यविषयत्वेन नेतव्यत्वात् ।

गजादिवधे त्रिकालस्नानयुक्तमेकोपवासमाह,—

गजस्य च तुरङ्गस्य महिषोष्ट्रनिपातने ।

प्रायश्चित्तमहोरात्रं त्रिसन्ध्यमवगाहनम् ॥१२॥ इति ।

मनुस्त्वत्र दानविशेषमाह,—

“वासोदद्याद्भयं हत्वा पञ्च नीलान् वृषान् गजम् ।

अजमेषाननङ्गाहं खरं हत्वैकहायनम्”—इति ।

* खरटक,—इति मु० ।

विष्णुरपि । “गजं हत्वा पञ्च नीलवृषान् दद्यात् तुरङ्गं हत्वा
वासः एकहाथनमनद्वाहं खरवधे मेघाजवधे सुवर्णकृष्णानं तिल-
सुश्रवधे च”—इति । एतत्तितयं धनिकविषयम् । धनरहितस्यावृत्ति-
विषयमभिप्रेत्य सम्बर्त्त आह,—

“हस्तिनं तुरगं हत्वा महिषोद्गौ कपिं तथा ।

एषु सर्वेषु कुर्वीत सप्तरात्रमभोजनम्”—इति ॥

जावालिरपि,—

“हस्तिनं तुरगं हत्वा महिषं गां तथैव च ।

कच्छं सान्तपनं कुर्यात् गोमहियन्तेषु च”—इति ॥

कुरङ्गादिवधे ब्राह्मणभोजनमहितमुपवासत्रयमाह,—

कुरङ्गं वानरं सिंहं चित्रं व्याघ्रन्तु घातयन् ।

शुध्यते स चिरात्रेण विप्राणां तर्पणेन च ॥१३॥ इति ॥

चित्रोव्याघ्रसदृशमृगविशेषः । तर्पणं भोजनम् । तथाच सम्बर्त्तः,—

“व्याघ्रं श्यानं खरं सिंहं मृगं शूकरमेव च ।

एतान् हत्वा द्विजः कुर्यात् ब्राह्मणानान्तु भोजनम्”—इति ॥

जावालिः आवृत्तिं मङ्गातञ्चाभिप्रेत्याह,—

“सिंहव्याघ्रवृकाणाञ्च मृगखङ्गरुद्विपान् ।

हत्वा सान्तपनं कुर्यात् गोभृकन्याऽनृतेषु च”—इति ॥

* एतदुभयं,—इति सु० ।

† वा,—इति सु० ।

‡ गोभृकन्यान्तेषु,—इति सु० ।

गवादिविषयाण्यनृतानि गोभूकन्याऽनृतानि । सुमन्तुरपि । “वा-
नरसिंहमार्जारमण्डूकमूषकश्ववधे प्राजापत्यम्”—इति ।

मृगादिहत्यायामुपवासपूर्वकनीवारादिपारणमाह,—
मृगरोहिद्वराहाणामजावस्तस्य घातकः ।

अकालकृष्टमश्रीयादहोरात्रमुपोष्य सः ॥१४॥

कुरङ्गशब्दस्य मृगावान्तरजातिवाचकत्वात् सामान्यजातिवाची
मृगशब्दो गोबलीवर्द्धन्यायेन कुरङ्गेतर*विषयो द्रष्टव्यः । बृहद्योग्यो†
मेधोवस्तः । धनिकस्यावृत्तिविषये कश्चपश्चाह । “अजाविकबधे
त्रिरात्रं प्रायश्चित्तं चीर्णान्ते हिरण्यं दद्यात् वस्त्रं च”—इति ।

पूर्ववानुक्तानां मृगाणां बधे जपसहितमुपवासमाह,—
एवञ्चतुष्पदानाञ्च सर्व्वेषां वनचारिणाम् ।
अहोरात्रोषितस्तिष्ठेज्जपेद्वै जातवेदसम् ॥१५॥ इति ।

न्यायतत्त्वविदः पापतारतम्यानुसारेण प्रायश्चित्ततारतम्यमूह-
नीयमिति विवक्षित्वा पूर्व्वानुक्तानां प्रायश्चित्तविशेषाणां प्रदर्शनार्थत्वं
द्योतयितुमेवमित्युक्तम् । समूहनीयाः प्रायश्चित्तविशेषाः स्मृत्यन्त-
रेषु दर्शिताः । तत्र शङ्कः,—

“पशून् हत्वा तथा ग्राम्यान् मासं कुर्याद्विचक्षणः”—इति ।

शातातपोऽपि । “हस्त्यश्वरासभवधे आरण्यपशुवधे च मासेनैकेन
शुद्ध्यति”—इति । व्यासोऽपि‡,—

* कुरङ्गेक,—इति मु० ।

† बृहद्योग्यो,—इति मु० ।

‡ व्यासोऽपि,—इति मु० ।

“सूकरोद्भवान् हत्वा व्यहमेतद्व्रतं चरेत् ।

मर्वांश्च प्राणिनः स्थूलान्मण्डूकनकुलेष्वहः” —इति ।

कश्यपोऽपि । “मृगमहिषवराहकुञ्जरगण्डशरभतरक्षुवानरमिह-
व्याघ्रचमरशल्कादीनामन्येषाञ्च वधे अहोरात्रोषितस्त्रीर्णान्ते व्रतं
दद्यात्” —इति । तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्तगौरवलाघवानुसारेण
कौमारकामकृताकामकृताभ्यामानभ्यामविषयत्वं ज्ञातव्यम् ।

मङ्करीकरणमलिनौकरणप्रकीर्णकानां प्रायश्चित्तमभिधायोप-
पातकानां प्रायश्चित्तं दर्शयति,—

शिल्पिनं कारुकं शुद्रं स्त्रियं वा यस्तु घातयेत् ।

प्रजापत्यद्वयं कृत्वा वृषैकादशदक्षिणा ॥१६॥ इति ।

शिल्पी चित्रकारादिः । कारुः सूपकारादिः । वृष एकादशोयासां
गवान्तावृषैकादशाः । तद्रूपादक्षिणा वृषैकादशदक्षिणा, देयेति
शेषः । अतएव गौतमः शुद्रवधं प्रकृत्याह । “वृषभैकादशाञ्च गा-
दद्यात्” —इति । मनुरपि,—

“प्रमाथ्य शुद्रं षण्णामानेतदेव व्रतं चरेत् ? ।

वृषभैकादशावाऽपि दद्याद्विप्राय गाः सिताः” —इति ॥

क्षत्रियवैश्ययोर्वधे पूर्वस्मादधिकं प्रायश्चित्तमाह,—

* मण्डूकनकुलैः सह, इति मु० ।

† वृषभ,—इति शा० स० ।

‡ तत्र,—इत्यारभ्य एतदन्तोग्रन्थो नास्ति मुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

§ एतदेव व्रतं कृत्वा षण्णामान् शूद्रहा चरेत्,—इति मु० ।

वैश्यं वा क्षत्रियं वाऽपि निर्दोषं योऽभिधातयेत्* ।

सोऽतिरुक्छदयं कुर्यात् गोविंशद्विंशतिं ददत् ॥१७॥

निर्दोषमिति विशेषणात् सदोषबधे न्यूनं प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । तच्च चतुर्विंशतिमते दर्शितम्,—

“क्षत्रियस्य बधं कृत्वा चरेद्वाप्रायणचयम् ।

वैश्यस्य तु दयं कुर्यात् शूद्रस्यैन्दवमेव च”—इति ॥

यस्तु संवर्त्तेन ततोऽपि न्यूनं प्रायश्चित्तमुक्तम्,—

“निश्चय्य क्षत्रियं मोहात् जिभिः कृच्छैर्विश्रवति ।

कुर्यादेवानुपूर्व्येण चोन् कृच्छ्रास्तु यथाविधि ॥

वैश्यहत्यान्तु सम्प्राप्य कथंचिन्मूढपेतनः ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वति स नरोवैश्वघातकः ॥

कुर्यात् शूद्रबधे विप्रः कृच्छ्रं साम्प्रपन्नं तथा”—इति ।

एतत् सदोषस्याकामक्षतबधे प्रोक्तमित्यविरोधः । ननु, निर्दोषस्य बधे सदक्षिणातिरुक्छदयाधिकां प्रायश्चित्तं मनुना दर्शितम्,—

“अकामतस्तु राजन्यं विधिपात्य द्विजोत्तमः ।

वृषभैकसहस्रा गा दद्यात् शूद्रार्धमात्मनः ‡ ॥

अश्वं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महृणो मतम् ।

वधम् दूरतरे ग्रामे वृषमुखमिमेतनः ॥

* पातयेद्,—इति मु० ।

† दयादिकं,—इति मु० ।

‡ सुचरितव्रतः,—इति मु० ।

एवमेव चरेदब्दं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ।

प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्यादेकघृतं गवाम्”—इति ।

याज्ञवल्क्येनापि,—

“वृषभैकमहस्ता गा दद्यात् चत्रवधे पुमान् ।

ब्रह्महत्याव्रतं वाऽपि वत्सरत्रितयं चरेत् ॥

वैश्यहाऽब्दं चरेच्चैव दद्यादेकघृतङ्गवाम्” ।

षण्मासान् शूद्रहाऽप्येतद्धेनूदद्याद्गाय वा”—इति ॥

त्रैवार्षिकादप्यधिकं गौतमश्चाह । “राजन्यवधे षड्वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं वृषभैकमहस्ताश्च गा दद्यात् । वैश्ये त्रैवार्षिकं वृषभैकघृताश्च गा दद्यात् । शूद्रे संवत्सरं वृषभैकादशाश्च गा दद्यात् । आत्रेयी-
चैवम्”—इति । शङ्खलिखितावपि । “पूर्ववदमतिपूर्वं त्रिषु वर्णेषु प्रमाप्य द्वादशनवषट्संवत्सरान् व्रतान्यादिशेत् । तेषामन्ते गोमहसं ततोऽर्द्धं तस्यार्द्धं दद्यात् सर्व्वेषामानुपूर्व्वेण”—इति ।
शातातपोऽपि,—

“राजन्यवैश्यशूद्राणां षट् त्रौनेकं चरेत् वधे ।

वर्षाणि ब्रह्मचर्य्यन्तु त्रिशुद्धयं क्रमेण तु ॥

गोदानन्तु व्रतस्थान्ते ब्राह्मणानाञ्च भोजनम् ।

कार्य्यं सदक्षिणं सम्यक् विशुद्धोत यथाविधि” ।

हारौतोऽपि,—

“ब्राह्मणः चत्रियं हत्वा षड्वर्षाणि व्रतं चरेत् ।

* एतदेव चरेदब्दं,—इति मु० ।

† चरेदेतत् दद्यादेकघृतं गवाम्,—इति मु० ।

वैश्यं हत्वा चरेदेवं व्रतं चैवार्षिकं द्विजः ॥

शूद्रं हत्वा चरेदेकं वृषभैकादशाक्ष गाः”—इति ।

उग्रनापि । “राजन्यबधे षड्वार्षिकं ब्रह्महत्याव्रतं तस्यान्ते वृष-
भैकसहस्रगोदानं च”—इति । वसिष्ठस्तु षड्वार्षिकादधिकमष्टवा-
र्षिकमाह । “एवं राजन्यं हत्वाऽष्टौ वर्षाणि चरेत् षड् वैश्यं त्रीणि
शूद्रम्”—इति । वौधायनस्तु नववार्षिकमाह । “नव सप्त वा
राजन्ये तिस्रोवैश्ये संवत्सरं कुर्यात् । शूद्रे स्त्रीणां च ब्राह्मण-
बधाख्यम्”—इति । विष्णुर्द्वादशवार्षिकमाह । “एतन्महाव्रतं ब्राह्मणं
हत्वा द्वादश संवत्सरं यागस्थं क्षत्रियं वैश्यं गर्भिणीं वा रजस्वलां
चात्रिगोत्राक्ष”—इति । यमः,—

“हत्वा सवर्णिजं वैश्यं राजन्यमपि दौक्षितम् ।

हत्वा तु ब्रह्महत्यैव तथाऽऽत्रेयीञ्च ब्राह्मणीम्”—इति ॥

शङ्खोऽपि,—

“यागस्थं क्षत्रियं हत्वा वैश्यं हत्वा तु यागगम् ।

एतदेव व्रतं कुर्यादात्रेयीविनिघातुकः”—इति ॥

अत्रैतेषु पूर्वोदितेषु वचनेषु चैवार्षिकषड्वार्षिकाष्टवार्षिक
नववार्षिकद्वादशवार्षिकरूपाः पञ्च पक्षाः प्रातिभान्ति । आचा-
र्याक्तश्चातिरुद्धद्वयपक्षएकः । तत्रैवं विषयव्यवस्था । निर्दोषः क्षत्रिय-
स्त्रिविधः उत्तमोमध्यमोऽधमश्च । तत्र राज्यपरिपालनादियुक्तः
सवनस्तुत्तमः, सवनरहितः परिपालकोमध्यमः, उभयरहितोजाति-
मात्रक्षत्रियोऽधमः । तत्रैकैकस्य बधे बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वभेदेन द्वे
द्वे प्रायश्चित्ते योजनीये । एषु वचनेषु क्वचित् गोदानं श्रूयते

कचिन्न । तत्र धनिकाधनिकपुरुषविषयत्वेन व्यवस्था द्रष्टव्या । एतेनेव
न्यायेन व्यवस्थितविकल्पमभिप्रेत्य याज्ञवल्क्येन, 'ब्रह्महत्याप्रातं वाऽपि'
इत्युक्तम् । वैश्यशूद्रयोरपि उत्तममध्यमाधमभेदेन प्रायश्चित्तव्यवस्था
योजनीया । यथा हन्तव्यभेदेन प्रायश्चित्ततावत्तदुक्तम् । तथा
हन्तृभेदेऽप्यवगन्तव्यम् । अतएव विष्णुः,—

“विप्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये स्मृतम् ।

वैश्वेऽर्द्धं पादमेकन्तु शूद्रजातिषु त्रयस्यते” — इति ॥

देवलोऽपि,—

“विप्रार्द्धं क्षत्रिये प्रोक्तं तदर्द्धं वैश्यजातिषु* ।

तदर्द्धमेव शूद्राणां प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः” — इति ॥

एतच्चाकामकृते द्रष्टव्यं । विष्णुप्रोक्तात् न्यूनत्वात् । नन्वाचार्येण
स्त्रीवधे प्राजापत्यद्वयं वर्षभैकादशगोदानमर्हितं प्रायश्चित्तमुक्तम् ।
तदयुक्तम् । स्मृत्यन्तरेषु न्यूनाधिकप्रायश्चित्तयोर्दर्शनात् । तत्र मनुः
न्यूनं दर्शयति,—

“जीन† कार्मुकवस्तावीन् दद्यादघविशुद्धये ।

चतुर्णामपि वर्णानां नारीर्हत्वाऽनवस्थिताः” — इति ॥

जीन‡ चर्ममयमुदकपात्रं, अनवस्थिताः स्त्रैरिणः । याज्ञ-
वल्क्योऽपि,—

“दुर्वृत्ता ब्रह्मविद्वचशूद्रयोषाः प्रमाय तु ॥

* विप्रार्द्धं क्षत्रियस्य स्याद्वैश्यानाञ्चैतदर्द्धकम्,— इति मु० ।

† जाल,— इति शा० । एवं परत्र ।

‡ एषगदस्यादिशुद्धये,— इति मु० ।

दृतिं धनुर्ध्वक्षमत्रिं क्रमाद् दद्यादिष्टुष्टुय”-इति ।

व्याघ्रोऽपि,—

“चतुर्णामपि वर्णानां नारीर्हत्वाऽनवस्थिताः ।

गङ्गाशुक्लजनेषांश्च क्रमात् दद्यादिष्टुष्टुये”-इति ॥

एतानि वचनानि मूलवचनेन न विरुद्ध्यन्ते । सदोषस्त्रीविषयता-
यामेषु स्पष्टत्वात् । मूलवचनन्तु निर्दोषरुचियादिमन्निधितया नि-
र्दोषस्त्रीविषयम् । ननु, निर्दोषस्त्रीवधे अधिकप्रायश्चित्तमाह या-
जवल्क्यः,—

“अप्रदुष्टां स्त्रियं हत्वा गृह्णत्याव्रतं चरेत्”-इति ।

मेवम् । तस्य कामहतविषयत्वेन व्यवस्थापनीयत्वात् । यत्तद्वि-
रमा दर्शितम्,—

“आहिताग्नेर्दिजायस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ।

ब्रह्महत्याव्रतं कुप्यादात्रेयीन्नस्तथैवच”-इति ।

तत्र ब्रह्महत्याव्रतस्याहिताग्निस्त्रीविषयत्वाभिधानात् स्त्रीजाति-
मात्रविषयेण मूलवचनेन नास्ति विरोधः । वसिष्ठसु स्त्रीवधे राज-
न्यव्रतमाह । “अनात्रेयीं राजन्यहिंसायां राजन्यां वैश्यहिंसायां
वैश्यां गृह्णहिंसायां गृह्णां हत्वा मम्वत्सुरम्”-इति । अनात्रेयीं हत्वा
राजन्यहिंसायां यद्व्रतं तदाचरेदिति योजनीयम् । हारीतोऽपि ।
“रुचियवद्राक्षणीषु, वैश्यवत् रुचियायां गृह्णवत् वैश्यायां गृह्णां
हत्वा नव मामान्”-इति । इदं राजन्यव्रतमाहिताग्निपत्नीं
गुणवतीं कामतो घातुकस्य द्रष्टव्यम् । प्रमादिकविषये व्यास-
आह,—

“अकामतः स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणीं वैश्यवच्चरेत् ।

कामतो द्विगुणं प्रोक्तं प्रदुष्टान्तु न किञ्चन”—इति ॥

अनात्रेयीवधे राजन्यव्रतस्याभिहितत्वात् आत्रेयीवधे ब्रह्महत्या-
व्रतमिति गम्यते । तथाच यमः,—

“हत्वा सवनितं वैश्यं राजन्यमपि दौचितम् ।

हत्वा तु ब्रह्महत्यैव तथाऽऽत्रेयीञ्च ब्राह्मणीम्”—इति ॥

आत्रेयीलक्षणं च स एवाह,—

“जन्मप्रभृतिसंस्कारैः संस्कृता ब्रह्मचर्यया ।

गर्भिणी वाऽथवा या स्यात्तामात्रेयीं विनिर्दिशेत्”—इति ।

वसिष्ठोऽपि । “रजस्वलामृतुस्त्रातामात्रेयीमाहुः । अत्र यदिष्टापत्यं
भवतीति” । अनृतुमत्या वधे जातिभेदेन भिन्नप्रायश्चित्तमाह
प्रचेताः । “अनृतुमतीं ब्राह्मणीं हत्वा ह्यच्छाब्दं षण्मासान् वेति
क्षत्रियां हत्वा षण्मासान्मासत्रयं वेति वैश्यां हत्वा मासत्रयं सार्द्ध-
मासं वेति शूद्रां हत्वा सार्द्धमासं सार्द्धत्रयोविंशतिदिनानि
वेति” । प्रतिलोमपुरुषसंसर्गेणापत्यं लभ्यवतीनां वधे ब्रह्मगर्भ-
आह,—

“प्रतिलोमप्रसूतानां स्त्रीणां मासा वधे सूताः ।

अन्तरप्रभवानाञ्च सूतादीनां चतुर्दिषट्”—इति ॥

ब्राह्मणा वधे षण्मासाः क्षत्रियायाश्चत्वारः वैश्याया द्वाविति
योजनीयम् । सूतवैदेहकचण्डालानां वधेऽप्येषैव योजना द्रष्टव्या ।

इदानीं वैश्यादिवधे प्रकारान्तरेण प्रायश्चित्तमाह,—

वैश्यं शूद्रक्रियाऽऽसक्तं* विकर्मस्थं द्विजोत्तमम् ।

हत्वा चान्द्रायणं तस्य त्रिंशद्वाश्वैव दक्षिणाम् ॥१८॥

नचेतद्वैश्यवधप्रायश्चित्तं व्याहतम् । तथा हि । विद्गब्देनात्र किं सदोषो विवक्ष्यते, उत निर्दोषजातिमात्रः, अथवा गुणवान्? —इति । तत्र प्रथमे न्यूनप्रायश्चित्ताभिधायिभ्यां पूर्वादाहताभ्यां चतुर्विंशतिमतसम्बर्त्तवचनाभ्यां व्याहन्यते । द्वितीये निर्दोषजातिमात्रविषयेण समनन्तरपूर्वाक्तमूलवचनेनैव विरोधः । तृतीये तु, “यागस्थचत्रियविद्धघाती चरेद्ब्रह्महणोन्नतम्”—इत्यनेनैव विरोधः । मैवम् । ईषत्सुवृत्तस्य वैश्यस्यात्र विवक्षितत्वात् । अतएवात्यन्तसुवृत्तेन विहितमकलक्रियाऽऽसक्तेन शूद्रेण साहचर्यमविरुद्धम् । द्विजोत्तमशब्देन विप्रः प्रसिद्धः, चत्रियेऽपि कथंचिद् वर्त्तयितुं शक्यः । द्विजशब्दाभिधेयं वैश्यमपेक्ष्य तस्योत्तमत्वात् । तत्र चत्रियपक्षे, विकर्मणि कस्मिंश्चिद्ब्रह्मघातादौ तिष्ठतीति विकर्मस्थः । विप्रपक्षे तु विकर्मस्थब्रह्मघातादिषु तिष्ठतीति विकर्मस्थः । एवञ्च सति चतुर्वर्णविषयकमेकं प्रायश्चित्तं न्यायदर्शनामेतत् सम्पद्यते । हत्वा यो वर्त्तते, तस्येति योजनीयम् । दक्षिणां निर्दिशेदिति शेषः ।

चातुर्वर्ण्यकर्तृके । चण्डालवधे क्रमेण प्रायश्चित्तमाह,—

* वैश्यं शूद्रं क्रियाऽऽसक्तं,—इति पाठोभवितुं युक्तः । तस्यैव पाठस्य व्याख्याकृतमभिप्रेतत्वप्रतीतेः ।

† विप्रपक्षे तु विकर्मस्थः ब्रह्मघातादिषु बद्ध्यावृत्तेषु तिष्ठतीति विकर्मस्थः,—इति मु० ।

। चतुर्णामपि वर्णानां,—इति मु० ।

चण्डालं हतवान् कश्चिद्ब्राह्मणे यदि कञ्चन ।
 प्राजापत्यं चरेत् कच्छं गोदधं दक्षिणां ददत् ॥ १९ ॥
 क्षत्रियेणापि वैश्येन शूद्रेणैवेतरेण वा ।
 चण्डालस्य वधे प्राप्ते कच्छार्द्धेन विशुद्ध्यति ॥ २० ॥

वृत्तिभेदेन ब्राह्मणानां भेदेऽपि न प्रायश्चित्तभेद इति विव-
 क्षितत्वात्, कश्चित्,—इत्युक्तम् । एवं चण्डालेऽपि कञ्चमेति विशेषणं
 योजनीयम् । इतरोर्मूर्द्धावसिक्तसूतादिः । अङ्गिरास्त्वत्रैव समान-
 प्रायश्चित्तान्तरमाह,—

“अन्धजानान्तु गमने भोजने च प्रमापणे ।

पराकेण विशुद्धिः स्याद्भगवानङ्गिरोऽब्रवीत्”—इति ॥

हारौतोऽपि,—

“चाण्डालवधसंप्राप्तिर्नाङ्गणेन भवेद्यदि ।

कारयेद्वादशं कच्छं तप्तकच्छं ततो भवेत्”—इति ॥

एतच्च ज्ञानपूर्वके द्रष्टव्यम् । अज्ञानपूर्वके तु चाश्चावणम् ।
 तदाह लौगाक्षिः,—

“हनने प्रतिलोमानां शूद्रजानां कथं भवेत् ।

ज्ञानपूर्वं पराकः स्यादज्ञाने चैन्दवं भवेत्”—इति ॥

सूतादिवधेऽप्येतदेव । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“चान्द्रायणं चरेत् सर्वानपलुष्टान् निहत्य तु”—इति ।

कच्छार्द्धेनेत्यर्द्धग्रहणं पादस्य पादत्रयस्य चोपलक्षणम् । अतएव
 लौगाक्षिः,—

“सर्वमङ्गं विपादञ्च पादञ्चैव व्रतं चरेत् ।

वर्णक्रमादन्तरजहिंसागमनभोजने”—इति ॥

यदि चण्डालश्चपाकौ चौरौ स्यातां, तदा तयोर्बधे स्वल्पं प्रायश्चित्तमाह,—

चौरः श्वपाकश्चण्डालो विप्रेणाभिहतो यदि ।

अहोरात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥२१॥

यदि विप्रेणाभिहतस्तदा स विप्रः शुद्ध्यतीति योजना । यद्यपि चण्डालबधो नोपपातकेषु परिगणितः, तथापि मनुष्यबधसामान्येन तत्रान्तर्भावमभिप्रेत्य तत्प्रकरणे प्रायश्चित्तमुक्तम् ।

चण्डालप्रसङ्गात् तदिषयाणां प्रकीर्णकानामपि केषाञ्चित् प्रायश्चित्तभवाभिधीयते । तत्र संभाषणे प्रायश्चित्तमाह,—

श्वपाकं वाऽपि चण्डालं विप्रः सम्भाषते यदि ।

द्विजसम्भाषणं कुर्यात् सावित्रीं तु सहज्जपेत् ॥२२॥

द्विजशब्देनानूचानो विप्रो विवक्षितः । नीचविप्रसम्भाषणस्य प्रायश्चित्तरूपत्वासम्भवात् । द्विजसन्निधाभावे गायत्रीजपः,— इत्यनुक्त्योद्गृह्यः । अतएव हारीतो विकल्पमाह,—

“चाण्डालैः सह सम्भाष्य द्विजसम्भाषणात् शुचिः ।

सावित्रीं व्याहरेद्वाऽपि इति धर्मा व्यवस्थितः”—इति ॥

सम्भाषमाणो विप्रो यद्युच्छिष्टः स्यात्, तदा त्रिरात्रोपवासमाह सएव,—

“उच्छिष्टः सह सम्भाषेत् त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति”—इति ।

एकग्रय्यास्त्रापे सहमार्गगमने च पृथक् प्रायश्चित्तमाह,—

चण्डालैः सह सुमन्तु त्रिरात्रमुपवासयेत् ।

चण्डालैकपथं गत्वा गायत्रीस्मरणात् शुचिः ॥ २३ ॥

स्यष्टोऽर्थः ।

दर्शनस्पर्शनयोः पृथक् प्रायश्चित्तमाह,—

चण्डालदर्शने सद्य आदित्यमवलोकयेत् ।

चण्डालस्पर्शने चैव सचैलं स्नानमाचरेत् ॥ २४ ॥

एतदेवापस्तम्बोऽप्याह । “चण्डालस्पर्शने सम्भाषायां दर्शने च दोषः । तत्र प्रायश्चित्तमवगाहनमपामुपस्पर्शनं, सम्भाषायां ब्राह्मण-
सम्भाषा, दर्शने ज्योतिषां दर्शनम्”—इति । सुमन्तुरपि । “चण्डा-
दर्शने सूर्यदर्शनं सम्भाषणे ब्राह्मणाभिव्याहारः संस्पर्शने सचैल-
स्नानमाचरेत्”—इति ।

देवलोऽपि,—

“श्वपाकं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवदाहकम् ।

सूतिकं* सूतिकां नारीं रजसा च परिश्रुताम् ॥

श्वकुक्षुटवराहांश्च ग्राम्यान् संस्पृश मानवः ।

सचैलं सरितिं स्नात्वा तदानीमेव शुद्ध्यति”—इति ॥

* सूतकी,—इति सु० ।

† सचैलमपि वा,—इति सा० स० ।

अवस्थाविशेषेण स्पर्शने विशेषमाह ग्रातातपः,—

“येन केनचिदभ्यक्तः चण्डालं संस्पृशेद्यदि ।

अहोरात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

अशुद्धान् स्वयमप्येतानशुद्ध्यति यदि स्पृशेत् ।

विशुद्ध्यत्युपवासेन त्रिरात्रेण ततः शुचिः ॥

उच्छिष्टः संस्पृशेदिप्रो मद्यं शूद्रं कया शुचिः ।

अहोरात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति”—इति ॥

यत्तु देवलेनोक्तम्,—

“अशुद्धान् स्वयमप्येतानशुद्ध्यति यदि स्पृशेत् ।

विशुद्ध्यत्युपवासेन त्रिरात्रेण ततः शुचिः ।

उच्छिष्टं संस्पृशेदिप्रः पुनः कच्छेन शुद्ध्यति”—इति ॥

तत् सहोपवेशनशयनादिना चिरस्पर्शविषयम् । यदि स्पृष्टो-
मूत्रादिकं कुत्थात् तदा त्रिरात्रोपवासः, भुक्तोच्छिष्टो यदि स्पृशेत्
तदा षड्रात्रोपवासः,—इति ॥ तदाह ग्रातातपः,—

“चण्डालैः श्वपचैः स्पृष्टो विण्मूत्रे कुरुते द्विजः ।

त्रिरात्रं तत्र कुर्वीत भुक्तोच्छिष्टः षडाचरेत्”—इति ॥

चण्डालवत् चित्यादिसर्गोऽपि सचैलं स्नानम् । तदुक्तं चतुर्विं-
शतिमते,—

“चितिञ्च चितिकाष्ठञ्च यूपं चण्डालमेव च ।

स्पृष्ट्वा देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत्”—इति ॥

चण्डालस्वामिकवायुदकपाने ज्ञानाज्ञानकृते पृथक् प्रायश्चित्त-
माह,—

चण्डालखातवापीषु पीत्वा सलिलमग्रजः ।

अज्ञानाद्यैकभक्त्येन त्वहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥ २५ ॥

अज्ञानहृतस्यैकभक्तं, ज्ञानहृतस्य तृपवासः । अतएवापस्तम्बः
चण्डालवापीं प्रशत्याह,—

“तत्तोयं यः पिबेद्विप्रः कामतोऽकामतोऽपि वा ।

अकामात् नक्तभोजी स्यादहोरात्रेण कामतः”—इति ॥

तत्रैवाभ्यासविषयमभिप्रेत्यापस्तम्ब आह,—

“अन्यजैः खानिताः कूपास्तडागावायएव च ।

एषु खात्वा च पीत्वा च प्राजापत्येन शुद्ध्यति”—इति ॥

असु तेनैवोक्तम्,—

“प्रपात्तरण्ये धटके च हौरे

द्रोष्ठां जलं केशविनिःसृतं वा ।

अपाकचण्डालपरिचयेषु

पीत्वा जलं पञ्चगव्येन शुद्ध्येत्”—इति ॥

तदग्रक्तविषयम् ।

चण्डालभाण्डस्पृष्टस्य कूपस्यजलस्य पानेऽधिकं प्रायश्चित्तमाह,—

चण्डालभाण्डसंस्पृष्टं पीत्वा कूपगतं जलम् ।

गोमूत्रयावकाधारस्त्रिरात्रात् शुद्धिमाप्नुयात् ॥ २६ ॥

चण्डालभाण्डेनोदकं यस्मात् कूपादानयति, तत्कूपस्योदकं पीत्वा
गोमूत्रमक्षितयवपिष्टादिकं दिनत्रयमाधारत्वेन स्वीकुर्यात्

तदीयभाण्डस्योदकपाने जीर्णनिगरणभेदेन प्रायश्चित्तमाह,—

चण्डालघटसंस्थन्तु यत्तोयं पिबति द्विजः ।

तत्क्षणात् क्षिपते यस्तु प्रजापत्यं समाचरेत् ॥ २७ ॥

यदि न क्षिपते तोयं शरीरे यस्य जीर्यति ।

प्रजापत्यं न दातव्यं कच्छं सान्तपनं चरेत् ॥ २८ ॥

प्रथममज्ञानात् पीत्वा पश्चात्तदानीमेव विज्ञाय यदि वमेत्
तदा प्राजापत्यं तज्जीर्णं सान्तपनं कच्छं परिषदा दातव्यं, न तु
प्राजापत्यम् । एतस्याज्ञानविषयत्वमङ्गिरादर्शयति,—

“चण्डालपरिगृहीतमज्ञानादुदकं पिबेत् ।

तस्य शुद्धिं विजानीयात् प्राजापत्येन नित्यशः ॥

यस्तु चण्डालसंसृष्टं पिबेत् किञ्चिदकामतः ।

स तु सान्तपनं कच्छं चरेत् शुद्ध्यर्थमात्मनः”—इति ।

यत्तु देवलेनोक्तम्,—

“यस्तु चाण्डालभाण्डस्यमज्ञानादुदकं पिबेत् ।

स तु अहेण शुद्धोक्तु शुद्रस्त्वेकेन शुद्ध्यति”—इति ॥

तदापद्विषयम् । बुद्धिपूर्वकं तत्पाने वर्णभेदेन प्रायश्चित्त-

माह,—

चरेत् सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यमनन्तरः ।

तदङ्गं तु चरेद्वैश्यः पादं शूद्रस्य दापयेत् ॥ २९ ॥

अनन्तरः चत्रियः । एतस्य बुद्धिपूर्वविषयत्वमापस्तम्बश्चाह,—

“चण्डालभाण्डकूपस्य जलं यः ज्ञानतः पिबेत् ।

प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णं वर्णं विनिर्दिशेत् ॥

चरेत् सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यन्तु भूमिपः ।

तदङ्गं तु चरेद्वैश्यः शूद्रे पादं विनिर्दिशेत्”—इति ॥

चण्डालभाण्डोदकपानप्रसङ्गादितरान्यजभाण्डोदकादिपानेऽपि प्रायश्चित्तमाह,—

भाण्डस्यमन्यजानान्तु जलं दधि पयः पिवेत् ।

ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यः शूद्रश्चैव प्रमादतः ॥ ३० ॥

ब्रह्मकूर्चोपवासेन द्विजातीनान्तु निष्कृतिः ।

शूद्रस्य चोपवासेन तथा दानेन शक्तितः ॥ ३१ ॥

अन्यजारजकादयः ।

“रजकश्चर्मकारश्च नटोवुरुडएवच ।

कैवर्त्तमेदभिलाश्च सप्त ते चान्यजाः स्मृताः”—इति

स्मरणात् । ब्रह्मकूर्चमाचार्यएवोपरिष्ठाद्वत्यति । तत्सहित-
उपवासः त्रैवर्णिकस्य । तद्रहितस्य चतुर्थस्य ब्रह्मकूर्चस्थाने यथाशक्ति
दानं द्रष्टव्यम् । आमादिषु भाण्डान्तरं प्राप्तेषु नास्ति कश्चिद्दोषः ।
तथा चतुर्विंशतिमते,—

“आममांसं घृतं चौरुं खेहाश्च फलसम्भवाः ।

अन्यभाण्डस्थिता ह्येते निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः”—इति ॥

महत्सु तु तटाकादिषु चण्डालादिसम्बन्धेऽपि नास्ति कश्चिद्दोषः.
अल्पेषु तु कूपवत् न्यायः । तदाह विष्णुः,—

“जलाशयेष्वथाल्पेषु स्यावरेषु महीतले ।

कूपवत्कथिता शुद्धिर्महत्सु तु न दूषणम्”—इति ॥

अज्ञानपूर्वकचण्डालान्नभोजने प्रायश्चित्तमाह,—
 भुङ्क्तेऽज्ञानात् दिजश्रेष्ठश्चण्डालान्नं कथञ्चन ।
 गोमूत्रयावकाहारो दशरात्रेण शुद्ध्यति ॥ ३२ ॥
 स्पष्टम् ॥

तत्प्रमाणमाह,—
 एकैकं ग्रासमश्रीयाद् गोमूत्रं यावकस्य च ।
 दशाहं नियमस्थस्य व्रतं तत्र विनिर्दिशेत् ॥ ३३ ॥

गोमूत्रेण पाचितं यद्यवमयमन्नं, तस्य ग्रासमेकैकमेकैकस्मि-
 न्दिने भुञ्जीत । नियमः स्नानादिः । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“स्नानमौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्यनिग्रहः ।
 नियमा गुरुशुश्रूषाशौचाक्रोधाप्रमादता”-इति ॥
 ईदृशनियमनिष्ठस्य तद्यावकाहारव्रतं निर्दिशेत् । बुद्धिपूर्वके
 तद्विरा आह,—

“अन्यावसायिनामन्नमश्रीयाद्यश्च कामतः ।
 स तु चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तहृच्छमथापिवा”-इति ॥
 अन्यावसायिनश्चण्डालादयः । तांश्च स एवाह,—
 “चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतोवैदेहकस्तथा ।
 मागधायोगवौ चैव सर्वे ह्यन्यावसायिनः”-इति ॥

आमपक्तयोश्चण्डालान्नयोऽतभेदमाह विष्णुः । “चाण्डालान्नं
 भुङ्क्ता त्रिरात्रमुपवसेत् सिद्धं भुङ्क्ता पराकः”-इति । अत्र मूलवच-
 नोक्तगोमूत्रयावकाहारः सिद्धान्नविषयो भविष्यति । यावकसहितस्य

दृग्ग्राचीपवामस्य पराकमनत्वात् । यत्तु हारीतेनोक्तम्,—

“चाण्डालान्नं प्रसादेन यदि भुञ्जीत यो द्विजः ।

ततश्चान्द्रायणं कुर्यात् सामस्यैकं व्रतं चरेत् ॥

शुद्धो वाऽप्यर्द्धमानं वै भुक्त्वा चैव जितेन्द्रियः ।

त्रिरात्रमुपवामञ्च ब्राह्मणान्तर्पयेत् शुचिः”—इति ॥

तद्गोमत्रयावकाहारासक्तविषयम् । बुद्धिपूर्वकस्य चिरकालान्
व्रतौ मनुनोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“चाण्डालान्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

पतत्यज्ञानतो विप्रो जानात् माम्यन्तु गच्छति”—इति ॥

अत्र चीर्णव्रतस्य पुनरुपनयनं कूर्मपुराणे दर्शितम्,—

“चाण्डालान्नं द्विजो भुक्त्वा गम्यक् चान्द्रायणं चरेत् ।

बुद्धिपूर्वं तु छच्छ्राब्दं पुनः संस्कारमेव च”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि । “चाण्डालपतितान्नभोजने पुनरुपनयनम्”—इति ।

अथ कञ्चित्कालमेकस्मिन् गृहे चाण्डालेन सह व्यवहर्तुर-
विज्ञातस्तु चाण्डाल इत्यादिना, भूमिदोषो न विद्यते इत्यन्तेन,
श्लोकसमूहेन प्रायश्चित्तमाह,—

अविज्ञातस्तु चाण्डालो यत्र* वेश्मनि तिष्ठति ।

विज्ञाते तूपसन्नस्य द्विजाः कुर्वन्त्यनुग्रहम् ॥ ३४ ॥

अनेन श्लोकेन परिषदुपसत्तिर्विहिता । यद्यपि सर्वेषु प्राय-
श्चित्तेषु परिषदुपसत्तिः समाना, तथापि प्रकटपापेष्वेव सा न तु

रहस्येषु । अत्र तु रहस्यमपि प्रकटीकर्तव्यमित्यभिप्रेत्य प्राति-
विकसुपपत्त्यभिधानम् । अनुग्रहस्वरितव्यप्रायश्चित्तविशेषोपदेशः ।

उपमदनयोगं परिषदिशेषं दर्शयितुं द्विजान् विशिनष्टि.—

मुनिवक्त्रोद्गतान् धर्मान् गायन्तो वेदपारगाः ।

पतन्तमुद्धरेयुस्तं धर्मज्ञाः पापसङ्करात् ॥ ३५ ॥

वक्त्रोद्गतान् गायन्तदत्यनेन धर्मशास्त्रमुच्चार्य प्रायश्चित्तं व्रदेयुरि-
त्युक्तं भवति । युक्तं चैतत् । तथा सति, प्राप्तादिकान्यथाऽभिधानग्रन्था-
ऽनुदयात् । यद्यपि चण्डालमहवामएकमेव पापं, तथापि तस्मिन्
मत्यनुष्ठितानां नित्यनैमित्तिकानां बहूनां वैकल्यसम्भवमभिप्रेत्य
पापसङ्करादित्युक्तम् ॥ परिषदाऽभिधेयं व्रतविशेषं दर्शयति,—

दध्ना च सर्पिषा चैव क्षीरगोमूत्रयावकम् ।

भुञ्जीत सह मृत्यैश्च त्रिसन्ध्यमवंगाहनम् ॥ ३६ ॥

दध्ना सर्पिषा च संयुक्तमिति शेषः । गृहस्वामिवद्गृहवासिनो-
बालवृद्धादयः सर्वेऽपि यावकभोजनत्रिसन्ध्यावगाहने कुर्युः ॥

तत्र दध्नादौनां सर्वेषां समाहारप्रसक्तौ विभजते,—

त्यहं भुञ्जीत दध्ना च त्यहं भुञ्जीत सर्पिषा ।

त्यहं क्षीरेण भुञ्जीत एकैकेन दिनत्रयम् ॥ ३७ ॥

दध्ना संयुक्तं गोमूत्रयावकं दिनत्रयं भुञ्जीत । इतस्त्रीरयोरथेव-
मेव योज्यम् । तथा सति, नव दिनानि सम्पद्यन्ते । पुनरथेकैकेन

दध्यादिना मयुक्तमेकेकस्मिन् दिने भुञ्जीतेति दिनत्रयं सम्पद्यते ।
तत् सर्वं मिलित्वा द्वादशरात्रं भवति ।

यावके वर्ज्यमाह,—

भावदुष्टं न भुञ्जीत नोच्छिष्टं क्षमिदृषितम् ।

भावेन दुष्टं भावदुष्टम् । यस्मिन्नवलोकिते सत्यत्यन्तमादृष्टे
तस्मिन्नमेध्यादिभावः सहसा बुद्धिमारोहेत्, तादृशं न भोक्तव्यम् ॥

दध्यादीनां त्रयाणां परिमाणमाह,—

दधिक्षीरस्य त्रिपलं पलमेकं घृतस्य तु ॥ ३८ ॥

दधि क्षीरञ्चेति दधिक्षीरं, तयोः प्रत्येकं पलत्रयं^१ परिमाणं,
यावकस्य परिमाणं ग्रासमात्रं पूर्वोक्तन्यायेन वेदितव्यम् ।

चेतनानां शुद्धिहेतुमभिधायाचेतनानामप्याह,—

भस्मना तु भवेत् शुद्धिरुभयोस्ताम्रकांश्ययोः ।

जलशौचेन वस्त्राणां परित्यागेन मृण्मये ॥ ३९ ॥

मृण्मयभाण्डस्य परित्यागएव कर्त्तव्यः, शुद्धिस्तु नास्तीत्यभि-
प्रायः ।

गृहस्य दाहः कर्त्तव्यइत्याह,—

- (१) पलपरिमाणन्तु,—“पलन्तु लौकिकैर्मनैः साष्टरत्तिदिमाषकम् ।
तोणकचित्तयं ज्ञेयं ज्योतिर्ज्ञैः स्मृतिसम्मतम्”—इत्युक्तलक्षणं ग्राह्यम् ।
द्वादशभी रत्तिकाभिरैको लौकिको माषको भवति, अष्टभिश्च तथा-
विधैर्माषकैरेकं तोणकं भवतीति ज्ञेयम् ।

कुसुमकुचकार्पासलवणं तैलसर्पिणी ।

द्वारे कृत्वा तु धान्यानि दद्यादेश्मनि पावकम् ॥ ४० ॥

कुसुमं तैलसाधनधान्यम् । कुसुमादीनि धान्यान्यतिदाह्यत्वेन
द्वारि स्थापनीयानि ।

गृहदाहाद्यनन्तरं कर्त्तव्यमाह,—

एवं शुद्धस्ततः पश्चात् कुर्यात् ब्राह्मणतर्पणम् ।

त्रिंशतं गोवृषश्चैव* दद्याद्विघ्नेषु दक्षिणाम् ॥ ४१ ॥

भाण्डवद्भूमेर्न परित्यागः, किन्तु लेपनादिकं कर्त्तव्यमित्याह, -

पुनर्लेपनखातेन होमजपेन शुद्ध्यति ।

आधारेण च विप्राणां भूमिदाघो न विद्यते ॥ ४२ ॥

लेपनं कुचस्य खननं स्थलस्येति यथायोगमवगन्तव्यम् । तदुभयं
कृत्वा ब्राह्मणान् प्रवेश्य शान्तिकजपहोमान्† कुर्यात् । तावता
भूमिः शुद्ध्यति । न तु भाण्डवदत्यन्तदोषो भूमेर्विद्यते । यदा
पुनर्दीर्घकालश्चण्डालोनिवसेत्, तदा हारीतोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“चण्डालैः सह संवासं दीर्घकालमकामिकम्‡ ।

विज्ञानान् मृण्मयं पात्रं सर्व्वं त्यजति तद्गृहे ॥

बालकञ्च ततः कुर्यात् तप्तकञ्चं तथैव च ।

ब्राह्मणांस्तर्पयेत् पश्चात् ब्रह्मकूर्चन शुद्ध्यति”—इति ॥

* त्रिंशद्वा दृष्यैकश्च,—इति मु० ।

† शान्तिकरौ जपहोमौ,—इति मु० ।

‡ संवासोदीर्घकालमकामिकः,—इति शा० ।

तत्र च गोशतं दक्षिणा । तदाह च्यवनः । “चण्डालसङ्करे स्वभव-
नदहनं सर्वमृण्मयभाण्डभेदनं दारवाणां तु तक्षणं शङ्खशुक्तिसुवर्ण-
रजतचेलानामङ्घ्रिः प्रक्षालनं कांस्यताम्रपात्राणामाकरेण शुद्धिः
सौदीरपयोदधितक्राणां परित्यागो गोमूत्रयावकाहारो मासं क्षपयेत् ।
वालवृद्धस्त्रीणामर्द्धं प्रायश्चित्तम् । आषोडशादालाः सप्तत्यूर्द्धगता-
वृद्धाः । चौर्णं प्रायश्चित्ते ब्राह्मणभोजनं गोशतं तद्यात् । अभावे
सर्वस्वम्”—इति ।

गृहस्थतिरिक्तेनारामग्रामान्तरयात्रादावज्ञानेन चण्डालसङ्करे
प्रायश्चित्तमाह,—

चण्डालैः सह सम्पर्कं मासं मासार्द्धमेव वा ।

गोमूत्रयावकाहारो मासार्द्धेन विशुद्ध्यति ॥ ४३ ॥

मासञ्च अर्द्धमासञ्च मासार्द्धं, तेन विशुद्ध्यति । माससङ्करे
मासत्रतेन शुद्ध्यति, अर्द्धमाससङ्करे अर्द्धमासत्रतेन विशुद्ध्यिरित्यर्थः ।
सम्पर्कं, करोति चेदिति शेषः । चण्डालशब्देन पुक्कसादयोऽप्युपल-
क्ष्यन्ते । अतएव सम्पर्कः,—

“चण्डालैः सङ्करे विप्रः श्वपाकैः पुक्कसैरपि ।

गोमूत्रयावकाहारो मासार्द्धेन विशुद्ध्यति”—इति ॥

उक्तकालाधिककासङ्करे क्षारीनोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“चण्डालैः सङ्घ सम्पर्कं प्राजापत्येन शुद्ध्यति ।

* माकरे,—इति शा० ।

† पुक्कसस्थाने, पुक्कस,—इति मु० । एवं सर्वत्र ।

‡ संयोगे,—इति स० शा० ।

विप्रान् दश वरान् कृत्वा तैरनुज्ञाय शासनात् ॥

आ कण्डस्य प्रमाणन्तु कुर्याद्गोमयकर्दमम् ।

तत्र स्थित्वा त्वहोरात्रं वायुभक्षः समाहितः ॥

बालकच्छं ततः कुर्यात् गोष्ठे वसति सर्वदा ।

मकेश्वपनं कुर्यात् परमां शुद्धिमाप्नुयात्"—इति ।

रजक्यादिभिः सह संवासे चण्डालसहसंवासात् न्यूनं प्रायश्चित्तमाह,—

रजकी चर्मकारी च लुब्धकी वेणुजीविनी ।

चातुर्वर्ण्यस्य च गृहे त्वविज्ञाता तु तिष्ठति ॥ ४४ ॥

ज्ञात्वा तु निष्कृतिं कुर्यात् पूर्वोक्तस्यार्द्धमेव तु ।

गृहदाहं न कुर्वीत श्रेष्ठं सर्वं समाचरेत्* ॥ ४५ ॥

दध्ना च सर्पिषा चेत्यादिकं पूर्वोक्तम् ।

इदानीं चण्डालस्य सहगृहप्रवेशे कर्तव्यां शुद्धिमाह,—

गृहस्याभ्यन्तरं गच्छेत् चाण्डालो यदि कस्यचित् ।

तमागाराद्विनिर्वास्य मृद्गाण्डन्तु विसर्जयेत् ॥ ४६ ॥

रसपूर्णन्तु मृद्गाण्डं† न त्यजेत्तु कदाचन ।

गोमयेन तु संमिश्रैर्जलैः प्रोक्ष्येद्गृहं तथा‡ ॥ ४७ ॥ इति ।

कस्यचिति ब्राह्मणादीनामन्यतमस्य । प्रोक्ष्याजङ्गां वा गृहं प्रवेशयेत् । तदाह चारीतः,—

* सर्वत्र कारयेत्,—इति शा० ।

† मृद्गाण्डं,—इति मु० ।

‡ मृदाभयेदुपहृतम्,—इति मु० ।

“गृहस्थाभ्यन्तरे यस्य चण्डालो यदि गच्छति ।

पार्थिवानां हि पात्राणां त्यागः सद्यो हि सर्वशः ॥

अनष्टरसभाण्डानां* गृहवन्नन्यते यथा ।

अजस्य गोः प्रवेशाद्धि शुध्यते नात्र संग्रहः”—इति ॥

अनष्टरसानि रसपूर्णभाण्डानि । यः पुनः गृहान्तरवासी सन्नपि चण्डालप्रवेशवति गृहे कदाचिद्भुङ्क्ते, भुक्तवतस्तस्यापि गृहे योऽन्यो-
गृहान्तरवासी समागत्य भुङ्क्ते, तयोरुभयोः प्रायश्चित्तमापस्तम्बो-
दर्शयति,—

“अपिज्ञातश्च चण्डालस्तिष्ठते यस्य वेश्मनि ।

स विज्ञातस्तु कालेन तत्र कार्यं विशोधनम् ॥

प्राजापत्यन्तु शूद्राणान्तेष्वां तदनुसारतः ।

यैस्तत्र भुङ्क्तं पक्वान्नं दृच्छार्द्धन्तेषु दापयेत् ॥

यैस्तेषामपि निर्भुक्तं पादमेकं विधीयते ।

कूपैकधानमृष्टान्नस्यर्शसम्पर्कदूषितः ॥

नरो ह्येकोपवासेन पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ।

वालापत्या तथा रोगी गर्भिणी या तु दूषिता ॥

तेषां नक्तं प्रदातव्यं वालानां प्रहरद्वयम्” इति ।

अथ ह्यम्युपहतदेहस्य वर्णभेदेन भिक्षां शुद्धिमाह,—

* अनष्टरसं भाण्डं,—इति शा० ।

† विधानतः,—इति स० शा० ।

‡ तेषामपि च यद्भुक्तं,—इति मु० ।

ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पृथशोणितसम्भवे ।

कमिरुत्पद्यते तस्य* प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ ४८ ॥

गवां मूत्रपुरीषेण दधिक्षीरेण सर्पिषा ।

त्यहं स्नात्वा च पीत्वा च कमिदुष्टः शुचिर्भवेत् ॥ ४९ ॥

क्षत्रियोऽपि सुवर्णस्य पञ्च मापान् प्रदापयेत् † ।

गोदक्षिणान्तु वैश्यस्याप्युपवासं विनिर्दिशेत् ॥ ५० ॥

शूद्राणान्नोपवासः स्यात् शूद्रोदानेन शुद्ध्यति ।

यद्यपि कस्युत्पत्तिर्विहितानतिक्रमप्रतिषिद्धाचरणरूपा न भवति, तथापि जन्मान्तरमञ्चितदुरितफलरूपायास्तस्याविहितकर्मानुष्ठानाधिकारविरोधशुद्ध्यापादकत्वात् तन्निवृत्तयेऽवश्यं शुद्धिः कर्तव्या । मा च शुद्धिः प्रायश्चित्तममानत्वात् प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्तुमुचिता । प्रायश्चित्तमाम्यमभिप्रेत्य प्रश्नवाक्ये प्रायश्चित्तशब्देन व्यवहारः । मुख्य-प्रायश्चित्ताभावं द्योतयितुं मन्देहद्योतकः कथंशब्दः प्रयुक्तः । तत्र ब्राह्मणस्य दिनत्रयं पञ्चगव्यस्नानपाने । क्षत्रियस्य पञ्चमाषपरिमित-सुवर्णदानं च । पञ्चकृष्णलात्मको माषः । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणूरजः स्मृतम्^(१) ।

* यस्य,—इति मु० ।

† प्रदाय तु,—इति शा० ।

(१) जालं गवाक्षः । तद्गतसूर्यरश्मिषु रजतचूर्णनिभं यत् दृश्यते स त्रसरेणूरित्यर्थः ।

तेऽष्टौ लिङा तु तास्त्रिंशो राजसर्षप उच्यते ॥

गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यवमध्यस्तु* ते त्रयः^(१) ।

कृष्णलः पञ्च ते माषः ते सुवर्णस्तु षोडश”—इति ॥

वैश्यस्य गोदानोपवासौ । शूद्रस्य गोदानमेव । एतच्च नाभेरधो-
भागे द्रष्टव्यम् । उपरिभागे तु मनुराह,—

“ब्राह्मणस्य व्रणदारे पूयशोणितसम्भवे ।

कमिरुत्पद्यते यस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥

गवां मूत्रपुरीषेण त्रिसन्ध्यं स्नानमाचरेत् ।

त्रिरात्रं पञ्चगव्याग्नी त्वधोनाभ्यां विशुद्ध्यति ॥

नाभिकण्ठान्तरोद्भूते व्रणे चोत्पद्यते कृमिः ।

षड्रात्रन्तु तदा प्रोक्तं प्राजापत्यं शिरोव्रणे”—इति ॥

यत्तु च्यवनेनोक्तं, “कृमिदर्शने सान्त्तपनं वृषभो दक्षिणा”—इति ।

तद्युगपत् बहुप्रदेशविषयम् ।

चर्यमाणे प्रायश्चित्ते न्यूनातिरेकदोषोपशान्तिर्विप्रवाक्याद्भव-
तीत्याह,—

* यवमध्यस्तु,—इति शा० ।

† नाभ्यां,—इति सु० ।

‡ स्नानं,—इति शा० ।

(१) गौरो गौरसर्षपः । षड्भिर्गौरसर्षपैरेकोयवमध्यः, त्रिभिर्यवमध्ये-
रेकः कृष्णल इत्यर्थः ।

अच्छिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः ॥ ५१ ॥

प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमग्निष्टोमफलं हि तत् ।

विप्रवाक्यस्य छिद्रपरिपूरकत्वं सम्भावयितुमग्निष्टोमसाम्येन तद्वाक्यं प्रणम्यते । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विप्रवाक्यस्य प्रयोजनकत्वं माहाप-
स्तम्भः,—

“पूर्णेऽपि कालनियमे न शुद्धिर्ब्राह्मणैर्विना ।

अपूर्णेऽपि कालेषु शोधयन्ति द्विजोत्तमाः”—इति ॥

महाफलसाधनेषु यज्ञादिव्यपि छिद्रपूर्तिर्विप्रवाक्यमाध्या, किमु-
तास्मिन् प्रायश्चित्तव्रते इत्यभिप्रेत्याह,—

जपच्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्मणि ॥ ५२ ॥

सर्वं भवति निश्छिद्रं ब्राह्मणैरुपपादितम् ।

यद्यपि विप्रवाक्यस्य समस्तव्रतगोषत्वादिदं प्रायश्चित्तप्रकरणान्ते
वक्तुमुचितम्, तथापि द्रव्यशुद्धिप्रकरणस्यात्रापि स्वीकृतत्वादवान्तर-
प्रायश्चित्तप्रकरणस्य समाप्ताविदमुक्तमित्यविरोधः ।

आपत्काले स्वयं व्रतं कर्तुमशक्तश्चेत् तदा ब्राह्मणैः कारयेदि-
त्याह,—

व्याधिव्यसनिनि आन्ते दुर्भिक्षे डामरे तथा ॥ ५३ ॥

उपवासो व्रतं होमो दिजसम्पादितानि वै ।

* प्रयोजकत्व,—इति सु० । मम तु ‘प्रयोजनवत्त्वं’—इति पाठः प्रति-
भाति ।

† वा,—इति सो० शा० ।

व्याधिना व्यसनी राजयक्षादिप्रवलरोगग्रस्तः । आन्त आहवाध्व*
गमनादिना । तयोरुभयोः व्रतं पित्रादि† रत्नुतिष्ठेत् । तदाह आप-
स्तम्बः,—

“अशक्तस्यापि बालस्य पिता वा यदि वा गुरुः ।

तद्व्रतं तस्य गृह्णीयात् ततो मुच्येत किल्बिषात्”—इति ॥

दुर्भिक्षं दैविकोदोषः । डामरं परराजाद्युपप्लवः‡ । तत्रोभय-
त्रावश्यकवज्जकुटुम्बभरणाद्यवरुद्धः तदनवरुद्धेन सख्यादिना व्रतं
कारयेत् ।

अत्यन्तापदमभिप्रेत्य पक्षान्तरमाह,—

अथवा ब्राह्मणास्तुष्टाः सर्व्वे कुर्व्वन्त्यनुग्रहम् ॥ ५४ ॥
सर्व्वान् कामानवाप्नोति द्विजसम्पादितैरिह ।

ब्राह्मणा वेदपारगामहान्तः पूर्व्वक्तोपकारादिना तुष्टाः सन्तोऽ-
स्यामापदि निर्दोषस्त्वमित्यनुगृह्णन्ति तदा तावतैवास्य विशुद्धिः ।
अनुष्ठानमन्तरेणापि महापुरुषवचनमात्रसम्पादितैराशीर्विशेषैरगेष-
कामप्राप्तिर्भवति, तत्र पापत्रयोभवतीति कोविस्मयः । महापुरुषस्य
गुरुपित्रादेः सङ्कल्पमात्रादेव कामप्राप्तिराथर्वणे श्रूयते,—

* दूराध्व,—इति सु० ।

† पुत्रादि,—इति शा० ।

‡ परवात्याद्युपप्लवः,—इति शा० ।

§ सर्व्वे,—इति शा० ।

“यं यं लोकं मनसा संविभाति
विशुद्धमन्त्रः कामयते यांश्च कामान् ।
तं तं लोकं जयते तांश्च कामान्
तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः” — इति ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां महदनुग्रहस्य विषयं दर्शयति,—

दुर्बलेऽनुग्रहः प्रोक्तस्तथा वै बालवृद्धयोः ॥ ५५ ॥
ततोऽन्यथा भवेद्दोषः तस्मान्नानुग्रहः स्मृतः ।

दुर्बलः पूर्वाक्तव्याधिग्रस्तादिः । दुर्बलबालवृद्धानामनुग्रहणे
योग्यामहेान्तोदेवलेन दर्शिताः,—

“प्रायश्चित्तं यथोद्दिष्टमशक्यं दुर्बलादिभिः ।
दृश्यतेऽनुग्रहस्तेषां लोकसंग्रहकारणात् ॥
एकोनार्हति तत्कर्तुमज्ञोवा नाप्यनुग्रहम् ।
धर्मज्ञा बहवो विप्राः कर्तुमर्हन्त्यनुग्रहम्” — इति ॥

अतोऽन्यथा प्रबलस्थानुग्रहे प्रत्यवायः । तस्मात्तान्नानुगृहीयात् ।
प्रबलं युवानमनुगृह्यतः प्रत्यवायो विशदयति,—

स्नेहादा यदि वा लोभाद्भयादज्ञानतोऽपि वा ॥ ५६ ॥
कुर्वन्त्यनुग्रहं ये तु तत्पापं तेषु गच्छति ।

स्नेहादनुग्रहः पुत्रमित्रादिषु, लोभाद्भयानिकेषु, भयाद्राजादिषु,
अज्ञानादुर्बलेष्वनुग्रह इति । शास्त्रमज्ञात्वा पण्डितं मन्यतया
यस्मिन् कस्मिंश्चिदनुग्रहः । यद्यपि परकीयं पापमितरस्मिन् संक्रा-

मति^(१), तथापि परीक्षामकृत्वा प्रायश्चित्तं विधातुरयथाशास्त्रानु-
ष्ठाननिमित्तं पापान्तरमुदेतीत्यभिप्रेत्य तत्पापं तेषु गच्छतीत्युक्त-
मिति^(२) । एवं प्रायश्चित्तधिकारिणं सम्यक् परीक्ष्य प्रायश्चित्तं
विधेयम् । तदाह देवलः,—

“कर्त्तारं देशकालौ च प्रमाणं कारणं क्रियाम् ।

अवेक्ष्य च बलञ्चैव प्रायश्चित्तं विधीयते”—इति ॥

बौधायनोऽपि,—

“शरीरं बलमायुश्च वयः कालं च कर्म च ।

परीक्ष्य धर्मविदुषा* प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्”—इति ॥

अनुग्रहमनर्हतः प्रबलस्यानुग्रहे यथा प्रत्यवायः, तथाऽनुग्रह-
योग्यस्य दुर्बलस्य नियमविधानेऽपि प्रत्यवायइत्याह,—

शरीरस्यात्यये प्राप्ते वदन्ति नियमन्तु ये ॥ ५७ ॥

महत्कार्योपरोधेन न स्वस्थस्य कदाचन ।

शरीरस्यात्यये मुमूर्षोर्भृश्यां शयनं, तस्मिन् प्राप्ते सति, तेन
कर्त्तुमशक्यं प्रायश्चित्तव्रतादिनियमं† कर्त्तव्यत्वेन ये वदन्ति, तेषु

* धर्मविदुषा,—इति स० शा० ।

† प्राजापत्यव्रतादिनियमं,—इति मु० ।

(१) समवेतस्य पापस्य विद्यमानस्याश्रयत्यागेनापराश्रयप्राप्तेरसम्भवा-
दिति भावः ।

(२) तथाच, तत्पापं तत्प्रदृशपापान्तरमित्यर्थः ।

तत्पापं गच्छतीति पूर्ववाक्यादनुषज्यते । तत्र हेतुः । महत्कार्यो-
परोधेनेति । महतां देवतोपासकानां योगिनां कार्यं महत्कार्य-
मन्तकाले देवतास्मरणादि, तस्योपरोधः प्रतिबन्धः । सुमूर्षुर्हि
परिसरवर्त्तिभिराग्नैर्विधितोदेवतां स्मर्त्तुमुद्युक्ते, तदानीमेव तदुक्तं
व्रतकर्त्तव्यतां श्रुत्वा कर्त्तुमशक्नुवन् व्याकुलचित्तः पूर्वमुद्युक्तां
देवतास्मृतिमपि परित्यजति । सोऽयं पुरुषार्थप्रतिबन्धस्तस्य च
निमित्तं प्रायश्चित्तविधातारदति युक्तस्तेषां प्रत्यवायः । एवं तर्हि
सर्वत्र प्रायश्चित्तं विधातुं भीताः स्मुरित्याशङ्कोक्तं, न स्वस्थस्य
कदाचनेति । स्वस्थशरीरस्य पूर्वोक्तः कार्योपरोधः कदाचिदपि
नास्तीति तं प्रति प्रायश्चित्तं विधातुं न भेतव्यमिति भावः ।

व्याधिव्यसनिनीत्यत्र प्रतिनिधिलेन व्रतमनुष्ठेयमित्युक्तम् । इदानीं
तस्य व्यतिरेकमाह,—

स्वस्थस्य मूढाः कुर्वन्ति वदन्ति नियमन्तु ये ॥ ५८ ॥
ते तस्य विघ्नकर्त्तारः पतन्ति नरकेऽशुचौ ।

ये तु मूढा व्याधादियस्वस्थेव प्रतिनिधिरिति शास्त्ररहस्य-
मजानन्तः स्वस्थस्य कस्यचित् परिवृढादेः^(१) दाक्षिणादिना तदीयं
व्रतनियममनुतिष्ठन्ति*, तस्य च नियमाभावं शास्त्रीयत्वेन वदन्ति,

* तदीयं व्रतं स्वयमेवानुतिष्ठन्ति,—इति मु० ।

(१) परिवृढः प्रभुः ।

ते प्रतिनिधित्वेनानुतिष्ठन्तः शास्त्रार्थञ्चान्यथा वदन्तस्तस्य स्वस्यस्य
पापनिवृत्तिविघ्नं चरन्तो* रौरवादिके नरके पतन्ति ।

इदानीं पण्डितन्मन्यतया विप्रवाक्यमवज्ञाय खेच्छयैव किञ्चिद्भूतं
शास्त्रीयत्वेन परिकल्प्यानुतिष्ठतो न पापनिवृत्तिरित्याह,—

सएव नियमन्त्यक्त्वा ब्राह्मणं योऽवमन्यते ॥ ५६ ॥

वृथा तस्योपवासः स्यान्न स पुण्येन युज्यते ।

स्वकपोलकल्पितव्रतस्य पापनिवर्त्तकत्वाभावः शातातपेन स्पष्टी-
कृतः,—

“यद्विना धर्मशास्त्रेण प्रायश्चित्तं विधीयते ।

न तेन शुद्धिमाप्नोति प्रायश्चित्ते कृतेऽपि सः”—इति ॥

व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वयमाह,—

सएव नियमोग्राह्योयद्येकोऽपि वदेद् द्विजः ॥ ६० ॥

कुर्याद्वाक्यं द्विजानान्तु अन्यथा भ्रूणहा भवेत् ।

धर्मरहस्येऽभिज्ञानां बहूनां द्विजानां प्रायश्चित्तविधानं मुख्यः
कल्पः । एकस्य विधायकत्वमनुकल्पः । उभयथाऽपि विप्रेणानुज्ञातएव
नियमोऽनुष्ठातव्यः† । अन्यथा द्विजानुज्ञामन्तरेण स्वयमेव शास्त्रं
पर्यालोच्य प्रकटपापस्य प्रायश्चित्तं कुर्वन् प्रत्यवायी स्यात् ।

* पापनिवृत्तिं विघ्नन्तः,—इति मु० ।

† खेच्छया स्वकपोल,—इति मु० ।

‡ विप्रेणानुज्ञात एवेति नियमोऽज्ञातव्य इति शा० ।

विप्रवाक्यस्य प्रायश्चित्तप्रयोजकत्वं प्रतिपादयति,—

ब्राह्मणाजङ्गमं तीर्थं तीर्थभूता हि साधवः ॥ ६१ ॥
तेषां वाक्योदकेनैव शुद्धान्ति मलिनाजनाः ।

साधूनां तीर्थरूपत्वं शुद्धस्वरूपत्वात् । तथाच श्रूयते,—

“अग्निः शुचिर्व्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कविः”—इति ।

विशिष्टमातापितृजन्यत्वं ब्राह्मणत्वं, न केवलं तावतैव ब्राह्मण-
वाक्यस्य प्रशस्तत्वं, किन्तुनेकदेवताप्रतिपादकानां वैदिकमन्त्राणां
धारणया सर्वदेवतात्मकत्वेनापि तद्वाक्यं प्रशस्तमित्याह,—

ब्राह्मणा यानि भाषन्ते मन्यन्ते तानि देवताः ॥ ६२ ॥
सर्व्वदेवमयो* विप्रो न तद्वचनमन्यथा ॥

ब्रह्म वेदः, निरन्तरं तन्निष्ठाः सन्तस्तदर्थं यथावद्ब्रुवाणब्राह्मणाः,
अतोवेदविद्वचनं देवता अनुमन्यन्ते । तस्य च सर्व्वदेवमयत्वं श्रूयते ।
“यावतीर्वै देवतास्ताः सर्व्ववेदविद्ब्राह्मणे वसन्ति”—इति । अङ्गिरा
अपि,—

“ब्राह्मणो देवताः सर्वाः स च सर्व्वस्य दैवतम्”—इति ।

“यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्य्यवत्तरं भवति^(१)”—इति श्रुतौ

* सर्व्ववेदमयो,—इति शा० ।

(१) यदेव विद्यया करोति अद्वयोपनिषदा तदेव वीर्य्यवत्तरं भवतीति
कान्दोग्यश्रुतिरेव मध्ये परित्यज्य पठितेति बोध्यम् ।

विद्यासंयुक्तं कर्म केवलात् कर्मणः प्रशस्तमिति श्रुतं, तेनैव न्यायेन विद्यासंयुक्तं व्रतं केवलाद्गतात् प्रशस्तमित्याह,—

उपवासो व्रतञ्चैव स्नानं तीर्थं जपस्तपः ॥ ६३ ॥

विप्रसम्पादितं^(१) यस्य सम्पूर्णं तस्य तत्फलम् ।

विप्रसम्पादितं विप्रैरनुज्ञातं उपवासादिकम् । फलसम्पूर्तिर्निः
शेषेणाशुद्धिनिवृत्तिः ।

कृम्युपहतस्य देहस्य शुद्धिमुक्त्वा तादृशस्यैवान्यस्य शुद्धिमाह,—
अन्नाद्ये कीटसंयुक्ते मक्षिकाकेशदूषिते ॥ ६४ ॥
तदन्तरा स्पृशेच्चापस्तदन्नं भस्मना स्पृशेत् ।

अनुं योग्यमद्यं, अन्नञ्च तदद्यञ्च अन्नाद्यं, पक्वमन्नं न त्वाममि-
त्यर्थः । तद्यदि भोजनपात्रे भाण्डे वा कीटेन मक्षिकाया केशेन वा
संयुज्येत, तदा तत्कीटादिकमपनीय तस्यान्नस्याभ्यन्तरेऽङ्गिः संप्रोक्ष्य
किञ्चिद्भस्म प्रक्षिपेत् । मक्षिकादिदूषितत्वं गोघ्रातत्वादीनामुप-
लक्षणम् । अतएव वृहस्पतिः,—

“गोघ्राते च क्षुते वाऽन्ने मक्षिकाकेशदूषिते ।

मृद्भस्म मलिलञ्चैव प्रक्षेप्यं विशुद्ध्ये”—इति ॥

* विप्रैः सम्पादितं,—इति शा० ।

† फलं सम्पूर्तिः,—इति मु० शा० ।

(१) विद्यया याति विप्रत्वमित्युक्तेः विप्रसम्पादितत्वेनैव व्रतस्य विद्या-
संयुक्तत्वं बोध्यम् ।

मनुरपि,—

“पक्षिजग्धं गवाघ्नातमवधूतमवक्षुतम् ।

दूषितं केशकीटैश्च मृत्क्षेपेण विशुध्यति*”—इति ॥

वस्त्रावधूतनरेणस्पृष्टमवधूतं, क्षुतोत्पन्नविन्दुस्पृष्टमवक्षुतम् । यत्तु गौतमेनोक्तम् । “नित्यमभोज्यं केशकीटावपन्नम्”—इति । तत्केश-
कीटादिभिः सह पक्वविषयम् ।

केशकीटादिदूषितान्नग्रोधनप्रसङ्गेन बुद्धिस्थं भोजनकालीनं
किञ्चिन्नियमविशेषमाह,—

भुञ्जानश्चैव यो विप्रः पादं हस्तेन संस्पृशेत् ॥ ६५ ॥

स्वमुच्छिष्टमसौ भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते मुक्तभाजने† ।

पादुकास्थान भुञ्जीत पर्यङ्कस्थः स्थितोऽपि वा ॥ ६६ ॥

श्वानचण्डालदृक् चैव भोजनं परिवर्जयेत्

वामहस्तेन पादसंस्पर्शं सति स्वोच्छिष्टभोजने यावान् प्रत्यवायः,
तावानेव भवति । वामहस्तेन पात्रमनालभ्य भोजनेऽपि तावानेव
प्रत्यवायः । पीठे समुपविष्टः पद्भ्यां पादुके आक्रम्य न भुञ्जीत ।
तथा पर्यङ्के स्थित्वा वोढ्वं स्थित्वा वा न भुञ्जीत । भोजनमध्ये
श्वादिदर्शने भोजनमेव परित्यजेत् । पादुकास्थित्येतावद्भिन्नासन-
गतादीनामप्युपलक्षणम् । अतएव व्यासः,—

* मृत्क्षेपेण शुध्यति,—इति सु० ।

† भिन्नभाजने,—इति सु० ।

“न च भिन्नासनगतो न शयानः स्थितोऽपि वा* ।

न पादुकास्थितो वाऽपि न हसनिलपन्नपि”—इति ॥

अन्नाद्य इत्यनेन प्रासङ्गिकमन्त्रग्रोधनमुक्तम्, इदानीं प्राधान्येन शुद्धिप्रकरणमेवानुवर्त्तयितुं प्रतिजानीते,—

यदन्नं प्रतिषिद्धं स्यादन्नशुद्धिस्तथैव च ॥ ६७ ॥

यथा पराशरेणोक्तं तथैवाहं वदामि वः ।

यदन्नं प्रतिषिद्धं, तथैव या चानस्य शुद्धिः, तत्सर्वं वृद्ध-
पराशरेण पूर्वकल्पीयस्य तिकर्त्रा यथोक्तं तथा वदामि । तत्र
तत्र वचने पराशरपरामर्शस्यायमभिप्रायः । “धाता यथापूर्व-
मकल्पयत्” ।

“यथर्त्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।

दृश्यन्ते तानि तान्येव तथाभावा युगादिषु”—

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां प्रतिकल्पमधिकारिपुरुषाणां मनुवन्निष्ठा-
दीनां समानसृष्टिप्रतिभानात् कलियुगधर्मशास्त्राधिकारी परा-
शरोऽपि तस्मिंस्तस्मिन् कल्पे सृज्यते । अतोऽस्मिन्नपि कल्पे कलि-
युगधर्मेषु मदुक्तस्य ग्रन्थस्य प्राधान्यां न विस्मर्त्तव्यमिति ।

प्रतिज्ञाते प्रतिषिद्धशुद्धौ† दर्शयति,—

* न शय्यायां स्थितोऽपि वा,—इति मु० ।

† मदुक्तत्वस्य प्राधान्यं,—इति शा० ।

‡ प्रतिषिद्धशुद्धिं,—इति मु० ।

शृतं द्रोणादकस्यानं काकश्वानोपघातितम् ॥ ६८ ॥
केनेदं शुद्ध्यते चान्नं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।

द्रोणादकशब्दयोरर्थं वक्ष्यति । द्रोणेनादकेन वा परिमितस्य
व्रीहियवादिद्रव्यस्य सम्बन्धि पक्वमन्नं श्वकाकाभ्यां यदि लेहनादि-
नोपघातितं स्यात्, तदा स्वयं शास्त्रज्ञोऽपि तत्शुद्धिसिद्धये धर्मज्ञानं
ब्राह्मणान्वाचयितुं केनेदं शुद्ध्यतीति पृच्छेत् ।

ततो धर्मरहस्यविद्ब्राह्मणनिर्दिष्टां शुद्धिं चिकीर्षुस्तदन्नं संगृह्णी-
यात् न तु परित्यजेत् इत्याह,—

काकश्वानावलीढन्तु द्रोणान्नं न परित्यजेत् ॥ ६९ ॥

द्रोणशब्देनादकोऽप्युपलक्ष्यते ।

इदानीं द्रोणादकयोः परिमाणमाह,—

वेदविदाङ्गविद्विप्रैर्धर्मशास्त्रानुपालकैः ।

प्रस्थाद्वाचिंशतिर्द्रोणः स्मृतो द्विप्रस्य आदकम् ॥ ७० ॥

नानादेशीयैर्विद्वद्भिस्तात्कालिकस्वस्वव्यवहारनिर्वाहाय स्वेच्छ-
यैव द्रोणादिपरिमाणानि निर्णयन्ते । तानि नाशास्त्रीयाणीत्यभि-
प्रेत्य वेदवेदाङ्गेत्यादिना विशेषितम् ।

यववराहाधिकरणन्यायेन^(१) शास्त्रज्ञप्रसिद्ध एव शास्त्रार्थाग्रहीतव्यो
न तु स्वेच्छप्रसिद्ध इत्याह,—

(१) मीमांसादर्शनस्य प्रथमाध्याये तृतीयपादगतं पञ्चमाधिकरणं यव-
वराहाधिकरणमित्युच्यते । तत्रेदं निर्णीतम् । यवशब्दमार्थादीर्घश्रुकेषु
प्रयुज्यते वराहशब्दश्च श्रुकरे । स्वेच्छास्तु यवशब्दं प्रियङ्गुषु प्रयुज्यते

ततो द्रोणाढकस्यान्नं श्रुतिस्मृतिविदो विदुः ।

ततस्तस्मात् शास्त्रीयपरिमाणात् परिमितं यद्द्रोणाढकस्यान्न-
देवाच्च शुद्धमिति शास्त्रे विवक्षितमिति श्रुतिस्मृतिकुशला मन्यन्ते ।
ननु शास्त्रेणैव द्रोणाढकपरिमाणमन्यथाऽभिहितम् । तथाच भविष्य-
त्पुराणम्,—

“पलदयन्तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं भतम् ।

चतुर्भिः कुड्वैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वारश्चाढकः ॥

आढकैस्तैश्चतुर्भिस्तु द्रोणस्तु कथितो बुधैः ।

कुम्भोद्द्रोणद्वयं प्रोक्तं खारी द्रोणस्तु षोडश” —इति ॥

नैष दोषः । देशभेदेन शास्त्रद्वयस्य व्यवस्थापनीयत्वात् ।

द्रोणाढकशब्दव्यावर्त्यमाह,—

काकश्रानावलीढन्तु गवाघ्रातं खरेण वा ॥७१॥

स्वल्पमन्नन्त्यजेद्विप्रः शुद्धिर्द्रोणाढके भवेत् ॥

धनिकविषयं द्रोणपरिमाणं, निर्धनविषयमाढकपरिमाणम् ।

बराहशब्दश्च कृष्णशकुनौ । तथाच सति लोकव्यवहारेण शब्दार्थस्य
निश्चेतव्यत्वात् किमार्थव्यवहारेण दीर्घश्रुकादयो यवादिशब्दार्था-
ग्रहीतव्याः किं वा स्नेच्छव्यवहारेण प्रियङ्ग्वादयः,—इति सन्देहे,
शास्त्रीयशब्दार्थग्रहणे शास्त्रानुसारिण्या आर्यप्रसिद्धैर्बलीयस्त्वात्
आर्यव्यवहारानुसारेण दीर्घश्रुकादयश्च यवादिशब्दार्था ग्रहीतव्या-
न स्नेच्छप्रसिद्धानुसारेण प्रियङ्ग्वादयः,— इति सिद्धान्तः ।

तच्च यथायथम् । द्रोणाढकपरिमाणाच्च स्वल्पमन्नं काकादिभिरवलीढं
चेत्, तत्परित्याज्यमेव । विवक्षिता शुद्धिर्द्रोणाढकविषयेति द्रष्टव्यम् ।

तां शुद्धिं दर्शयति,—

अन्नस्योद्धृत्य तन्मात्रं यच्च लालाहतं* भवेत् ॥७२॥

सुवर्णोदकमभ्युक्ष्य हुताग्नेनैव तापयेत्† ।

हुताग्नेन संस्पृष्टं सुवर्णसलिलेन च ॥७३॥

विषाणां ब्रह्मघोषेण भोज्यं भवति तत्क्षणात् ।

द्रोणाढकपरिमितस्यान्नस्य मध्ये यावति भागे संस्पर्शसम्भावना,
तावन्तं भागमपनयेत् । अवशिष्टेऽपि यावति लालास्पर्शः सम्भावितः,
तावदपनयेत् । इतरत् सर्वं सुवर्णयुक्तेनोदकेन सम्योक्ष्य सकृत् वज्रौ
तापयेत् । ताभ्यां सुवर्णोदकवज्रिभ्यां संस्त्रुतं पुनः शुद्धिहेतूनां
पवमानसूक्तादीनां घोषेण संस्त्रुत्य विप्रैरनुज्ञातं तद्भुञ्जीत । अतएव
बौधायनः । “सिद्धहविषां महतां श्वायसप्रभृत्युपहतानां तदग्रं
पिण्डमात्रमुद्धृत्य पवमानः सुवर्जेन इत्यनेनाभ्युक्षणम्, मधूदके पयो-
विकारे पात्रात् पात्रान्तरानयनेन शौचमेवं तैलसर्पिषि”—इति ।
यमदग्निरपि,—

“शुतान्नं द्रोणमात्रस्य श्वाकाद्युपघातितम् ।

ग्रासमुद्धृत्याग्नियोगात् प्रोक्षणं तत्र शोधनम् ॥

* यावच्च लेहितं,—स० शा० ।

† हुताग्नेनोपतापयेत्,—इति शा० ।

अन्नमेकादशं पक्वं श्वकाकाद्युपघातितम् ।

केशकौटावपन्नञ्च तदप्येवं विशुद्ध्यति ॥

क्रीतस्यापि विनिर्दिष्टं तद्वदेव मनोषिभिः”—इति ।

शातातपोऽपि,—

“केशकौटशुना स्पृष्टं वायसोपहतञ्च यत् ।

क्रीवाभिग्रस्तपतितैः सूतिकोदक्यनास्तिकैः ॥

दृष्टं वा स्त्रीद्यदन्नं तु तस्य निष्कृतिरुच्यते ।

अभ्युक्ष्य किञ्चिदुद्धृत्य तद्भुञ्जीत विशेषतः ॥

भस्मना वाऽपि संस्पृश्य संस्पृष्टेदुल्मुकेन वा ।

सुवर्णरजताभ्यां वा भोज्यं घ्रातं मुखेन गोः”—इति ॥

हारौतोऽपि । “श्वकाकगृध्रोपघाते केशकौटपिपौलिकादिभिर-
रन्नाद्युपघाते काञ्चनभस्मरजतताम्रवज्रवैदूर्यगोवालाजिनेभदन्ताना-
मन्यतमेनाङ्गिः संस्पृष्टं मन्त्रप्रोक्षणपर्यग्निकरणादित्यदर्शनात् शुद्धि-
र्भवति”—इति ।

अन्नस्य शुद्धिसुक्ता रसस्य शुद्धिमाह,

स्नेहो वा गोरसो वाऽपि तत्र शुद्धिः कथं भवेत् ॥ ७४ ॥

अल्पं परित्यजेत् तत्र स्नेहस्य पवनेन च ।

अनलज्वालाया शुद्धिर्गोरसस्य विधीयते ॥ ७५ ॥

स्नेहस्नेहादिः, गोरसः क्षीरादिः । तत्राल्पं चेत् श्वादिभिरुपहतं
तत् त्याज्यमेव । अल्पस्य स्नेहस्य पाकेन शुद्धिः । अल्पस्य गोरसस्य
वह्निज्वालाया पर्यग्निकरणेन शुद्धिः । तदाह लौगाक्षिः,—

“पयोदधिविकारादि शुचि पात्रान्तरे स्थितम् ।
स्नावनोत्पवनाभ्याञ्च पर्याग्निकरणेन च”—इति ॥

शङ्खोऽपि,—

“स्नावनं घृततैलानां पावनं गोरसस्य च* ।

भाण्डानि स्नावयेदद्भिः शाकं मूलफलानि च ॥

सिद्धमन्नं तथा सर्पिः चीरञ्च दधि चाम्बु च ।

एषां शुनाऽवलीढानां तेजसा शुद्धिरिष्यते”—इति ॥

शातातपस्तु विलीनाविलीनभेदेन व्यवस्थितां शुद्धिं दर्शयति,—

“तापनं घृततैलानां मधुनो गोरसस्य च ।

तन्मात्रमुद्धृतं शुद्धेत् कठिनन्तु पयोदधि ॥

अविलीनं तथा सर्पिर्विलीनं पवनेनां तु”—इति ।

क्वचित्तु दोषाभावमाह शङ्खः । “घृतदधिपयस्तक्राणामाधार-
भाण्डे स्थितानामदोषः । आधारदोषे तु नयेत् पात्रात् पात्रान्तरं
द्रव्यम् ।

घृतन्तु पायसं चीरं तथैवेचुरसो गुडः ।

शुद्धभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दुष्यति”—इति ॥

यमोऽपि,—

“देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च ।

काकैः श्वभिस्तु संस्पृष्टमन्नं न तु विवर्जयेत्”—इति ॥

देवद्रोणी देवयात्रा । शातातपोऽपि,—

* अन्त्यघृततैलानां पवने गोरसस्य च,—इति मु० ।

† तपनेन,—इति मु० ।

“गोकुले यज्ञशालायां तिलचक्रेक्षुयन्त्रणे ।

न मीमांस्यानि शौचानि* स्त्रीषु बालातुरेष्वपि”—इति ॥

प्रकीर्णकरणाभिधे मलिनतावहाख्याधरे

वदन्तमुपपातकेऽप्युचितसत्क्रियां निःकृतिम् ।

रसान्नपरिशुद्धिमप्यकृत षष्ठमध्यायम-

पुद्गारविवृतिं वशी मधुरवाङ्मयो माधवः ॥०॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-
बुक्कभूपाल-साम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
व्याख्यायां षष्ठोऽध्यायः ॥०॥

* न मीमांस्या शौचकथा,—इति मु० ।

सप्तमोऽध्यायः ।

अन्नरसयोः शुद्धिः षष्ठाध्याये वर्णिता, सप्तमाध्यायेऽवशिष्टानां द्रव्याणां शुद्धिं विवर्तुर्महाप्रकरणप्राप्तप्रायश्चित्तशङ्काव्युदासाय प्रति-
जानीते,—

अथातो द्रव्यशुद्धित्तु पराशरवचो यथा ।

अथावान्तरप्रकरणमारभ्यान्नरसशुद्धिकथनानन्तरं यस्मादितर-
द्रव्यशुद्धिर्बुद्धिस्था; यस्माच्चान्तरेण द्रव्यशुद्धिं महाप्रकरणगतप्राय-
श्चित्तव्रतचर्याया नित्यकर्मादीनाञ्चानुष्ठानं निपुणं न भवति, तत-
स्तत्साद्रूप्यहेतुद्रव्यशुद्धिरभिधीयते ॥

तत्र दर्वीसुक्सुवादीनामुच्छिष्टामेध्यादिदूषितानां शुद्धिमाह,—
दारवाणान्तु पात्राणां तक्षणात् शुद्धिरिष्यते ॥१॥

मूत्रपुरीषादिप्रदेशे चिरावस्थानेन दृढवासितोगन्धलेपोयदि
मृज्जलप्रचालनेन नापगच्छेत्, तदा वास्यादिना दारवाणि तक्षणी-
यानि । तक्षणेनाप्यनपगमे परित्यागः । तदाह बौधायनः ।
“दारुमयाणां पात्राणामुच्छिष्टसमारब्धानामवलेखनमुच्छिष्टलेपोप-
हतानां तक्षणम्^(१)” । मूत्रपुरीषप्रभृतीनामल्पकालसंस्पर्शं तु गन्ध-
लेपयोरपनेतुं शक्यत्वात्तदपनयनपर्यन्तं मृज्जलाभ्यां प्रयत्नेन प्रचा-
लनीयानि ।

(१) समारब्धानां समालब्धानां, रत्नयोश्च भेदात् । समालम्भः स्पर्शः ।

“यावन्नापैत्यमेध्याक्ते गन्धोलेपश्च तत्कृतः ।

तावन्मृद्वारि देयं स्यात् सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु”-इति

स्मरणात् । यत्र तु गन्धोलेपपर्यन्तः संसर्गा नास्ति, किन्तु केवलं
संसर्गमात्रं, तत्र प्रोक्षणात् शुद्धिः । एतदेवाभिप्रेत्य मनुराह,—

“स्फ्यशूर्पशकटानाञ्च मुसलोलूलस्य च ।

अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम्”—इति ॥

यज्ञकाले तु मणव विगेषमाह,—

“मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्म्मणि ।

चमसानां ग्रहाणाञ्च शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ॥

चरुणां सुकुसुवाणाञ्च शुद्धिरुष्णेन वारिणा”—इति ।

पात्रलग्नस्नेहनिवृत्त्यर्थमुष्णोदकम् । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“चरुसुकुसुवसस्नेहपात्राण्युष्णेन वारिणा”—इति ।

कांश्यताम्रयोरल्पोपहतयोः शुद्धिमाह,—

भस्मना शुद्ध्यते कांश्यं ताम्रमस्त्रेण शुद्ध्यति ।

अन्नं चारस्याप्युपलक्षणम् । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“त्रपुसीमकताम्राणां चाराम्नोदकवारिभिः”—इति ।

ताम्रादीनां तैजसानामुपघाततारतम्येन शुद्धिविशेषमाह बौधा-
यनः । “तैजसानां मूत्रपुरीषासृक्कणाद्यै रत्यन्तमाहतानामावर्त्तनं”

* मूत्रपुरीषादिभिर्मेषै,—इति मु० ।

† रत्यन्तवासितानामावर्त्तनं,—इति मु० ।

अन्त्यसंसर्गे तु परिलेखनं स्पर्शमात्रोपघाते तु त्रिः सप्तहत्वोभस्मना
परिमार्जनं अतैजसानामेवभूतानामुत्सर्गः”—इति ।

स्त्रिया जारसम्पर्कोपहतायाः शुद्धिमाह,—

रजसा शुद्ध्यते नारी विकलं या न गच्छति ॥ २ ॥

विकलं वैकल्यं गर्भधारणं, तस्मिन् सति परित्यागएव न
शुद्धिः । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“व्यभिचारादृतौ शुद्धिः गर्भे त्यागो विधीयते”—इति ।

एतत् शुद्धयतगर्भविषयम् । तदाह वसिष्ठः,—

“ब्राह्मणचत्रियविशां स्त्रियः शूद्रेण सङ्गताः ।

अप्रजाता विशुद्ध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः”—इति ॥

वर्णान्तरगर्भे तु प्रायश्चित्तेन शुद्धिरस्ति । तदुक्तं चतुर्विंशमते,

“विप्रगर्भे पराकः स्यात् चत्रिये तु तथैन्द्रवम् ।

वैश्ये तदेव कर्त्तव्यं पराकेण समन्वितम् ॥

शूद्रगर्भे तु संत्यागस्तत्र चण्डालदर्शनात्”—इति ॥

गर्भपर्यवसानहीनोऽपि व्यभिचारस्त्रिविधः, कायिको मानसो-
वाचिकश्चेति । कायिके प्रचेताआह,—

“विप्रा शूद्रेण संयुक्ता न चेत्तस्मात् प्रसूयते ।

प्रायश्चित्तं स्मृतं तस्याः कृच्छ्रं चान्द्रायणत्रयम् ॥

चान्द्रायणे द्वे कृच्छ्रश्च विप्राया वैश्यसङ्गमे ।

कृच्छ्रचान्द्रायणे स्यातां तस्याः चत्रियसङ्गमे ॥

चत्रिया शूद्रसम्पर्के कृच्छ्रं चान्द्रायणत्रयम् ।

चान्द्रायणं सङ्कच्छन्तु चरेद्वैश्वेन सङ्गता ॥

शूद्रं गत्वा चरेद्वैश्या कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् ।

अनुलोम्येन कुर्वीत कृच्छ्रं पादावरोपितम्^(१)—इति ॥

एतदभ्यासविषयम् । अनभ्यासे तु चतुर्विंशतिमते दर्शितम्,—

“रजसा शुद्ध्यते नारी परपुंसाभिगामिनी ।

तथापि मुनिना प्रोक्तं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

कृच्छ्राद्धं ब्राह्मणी कुर्यात् विप्रस्य गमने सति ।

क्षत्रियस्य चरेत् कृच्छ्रं वैश्ये शान्तपनं चरेत् ॥

शूद्रस्य गमने चैव पराकन्तु समाचरेत्”—इति ।

वाचिकमानभयोर्वसिष्ठ आह । “मनसा भर्तुरतिचारे त्रिरात्रं
यावत् क्षीरोदनञ्च भुञ्जानाऽधः शयीत ऊर्ध्वं त्रिरात्रादप्यु निम-
ग्नयाः सावित्र्यष्टशतैः शिरोभिर्जुहुयात् प्रता भवतीति विज्ञायते ।
वाक्छंभवे एतदेव मामं चरित्वा ऊर्ध्वं मासादप्यु निमग्नयाः
सावित्याश्चतुर्भिरष्टशतैः शिरोभिः जुहुयात्”—इति । मानसे यदिदं
प्रायश्चित्तमुक्तं, तदृतुदर्शनादर्वाग्यवहार्यत्वमिच्छर्थं, ऋतुदर्शनान-
न्तरन्तु तेनेव व्यवहार्यत्वमिद्धिः । तदाह मनुः,—

“मृत्तोयैः शुद्ध्यते शोधं नदी वेगेन शुद्ध्यति ।

रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमः”—इति ॥

तदेतत् सर्वमभिप्रेत्य, रजसा शुद्ध्यते नारी,—इत्याचार्य्योक्तम् ।

नद्या उपरिभागे रथोदकादीनां उपहतौ शुद्धिमाह,—

नदी वेगेन शुद्ध्यते लेपो यदि न दृश्यते ।

(१) कृच्छ्रं, प्रजापत्यम् । पादावरोपितं पादहीनम् ।

प्रवहन्त्यां नद्यां पतितान्युच्छिष्टामेधादीनि यदा प्रवाहवेगेन स्नानतीर्थमतिक्रम्य गच्छन्ति, तदा तस्मिंस्तीर्थे लेपशेषो यावत् दृश्यते तावन्नास्ति शुद्धिः, तददर्शने तु स्नानपानादिकर्माथं शुद्धैवेयं नदी । सत्यपि लेपे यद्यचोभ्योदकयुक्ता सा नदी, तदा लेपयुक्तं तत्तीर्थमात्रं वर्ज्यं हतरप्रदेशेषु सा नदी शुद्धा । तदाह देवलः,—

“अचोभ्यानि तटाकानि* नदीवापीमरांसि च ।

कम्पलाशुचियुक्तानि तीर्थं तत्† परिवर्जयेत्”—इति ॥

नदीशुद्धिसुक्ता कूपादिशुद्धिमाह,—

वापीकूपतडागेषु दूषितेषु कथञ्चन ॥ ३ ॥

उद्धृत्य वै घटशतं‡ पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ।

कूपादिदूषणं द्विधा श्रूयते, श्वमार्जारादीनां तत्र पतितानां मरणात् मृतशवानां तत्रैव चिरं चरणाच्च । तत्र मरणमात्रविषयमिदं विशोधनम् । एतदेव हारीतोऽप्याह,—

“वापीकूपतडागेषु दूषितेषु विशोधनम् ।

घटानां शतमुद्धृत्य पञ्चगव्यं लिपेत्ततः§”—इति ॥

सम्बर्त्तोऽपि,—

“वापीकूपतडागानां दूषितानाञ्च शुद्ध्यते ।

अपां घटशतोद्धारः पञ्चगव्येन शोधनम्”—इति ॥

* तटाकस्थाने तडागपाठः वङ्गोपप्लवकेषु । वैपरीत्यं पाश्चात्यदाक्षिणात्यप्लवकेषु प्रायः ।

† तीर्थतः,—इति मु० ।

‡ कुम्भशतं,—इति मु० ।

§ पञ्चगव्यञ्च प्रक्षिपेत्,—इति शा० ।

इयमेव शुद्धिरूपानदादिदूषणेऽपि । तदाह आपस्तम्बः,—

“उपानच्छेदविण्मूत्रं स्त्रीरजोऽमेध्यमेव च ।

पतिते दूषिते कूपे कुम्भानां शतमुद्धरेत्”—इति ॥

मृतशरीरजरणवृतायामत्यन्तोपहतौ विष्णुराह,—

“मृतपञ्चनखात् कृपादत्यन्तोपहतात्तथा ।

अपः समुद्धरेत् सर्वाः शेषं शास्त्रेण शोधयेत् ॥

वह्निप्रज्वालनं कृत्वा कूपे पकेष्टकाचिते ।

पञ्चगव्यं न्यसेत्तत्र नवतोयसमुद्भवे”—इति ।

मनुष्यशरीरजरणेऽप्येवमेव शुद्धिः । तदाह चारीतः,—

“वापीकूपतडागेषु मानुष्यं शीर्यते यदि ।

अस्थिचर्मविनिर्मुक्तं दूषितं श्वखरादिभिः ॥

उद्धृत्य तज्जलं सर्व्वं शोधनं परिमार्जनम्”—इति ।

प्रौढेषु तडागादिषु नास्ति दोषः । तदाह विष्णुः,—

“जलाशयेष्वथाक्षेषु स्यावरेषु महीतले ।

कूपवत् कथितो शुद्धिर्महत्सु च न दूषणम्”—इति ॥

देवलोऽपि,—

“अचुद्राणामपां नास्ति प्रभृतानाञ्च दूषणम् ।

स्तोकानामुद्धृतानाञ्च कश्चले दूषणं भवेत्”—इति ॥

अम्पोदकेष्वपि पूर्वादाहतादोषादल्पे दोषे विष्णुराह,—

“अव्याप्तं चेदमेध्यम तददेव शिलागतम्* ।

* शिलागते,—इति मु० ।

सोमसूत्र्यांशुपातेन मारुतस्पर्शनेन* च ॥

गवां सूत्रपुरीषेण शुद्ध्याप इति स्मृताः”—इति ।

उच्छिष्टाद्युपघाताभावेऽपि गवां पानाद् यदुदकं न क्षीयते तदेव
शुद्धं न तु ततोऽल्पम् । तदाह देवलः,—

“अविगन्धारसोपेता निर्मलाः पृथिवीगताः ।

अक्षीणाश्चैव गोपानादायः शुद्धिकराः स्मृताः”—इति ॥

भनुरपि,—

“आयः शुद्धा भूमिगता वैलण्यं यासु गोर्भवेत् ।

अव्याप्तास्येदमेधेन गन्धवर्णद्वयान्विताः”—इति ॥

नवोदके कालात् शुद्धिमाह यमः,—

“अजागावो महिष्यश्च नारी चैव प्रसूतिकाः ।

दशरात्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम्”—इति ॥

उद्धृतोदकं प्रति देवलप्राह,—

“उद्धृताश्चापि शुद्ध्यन्ति शुद्धैः पात्रैः समुद्धृताः ।

एकरात्रोषिताश्चापस्त्याज्या शुद्धा अपि स्वयम्”—इति ॥

यमोऽपि,—

“अपोनिशि न गृह्णीयाद्गृह्णन्नपि कदाचन ।

निधायाम्निमुपर्यासां धान्नोधान्न इतीरयेत्”—इति ॥

पूर्वं ‘रजसा शुद्ध्यते नारी’—इत्यत्र योषितो विवाहोत्तर-

* मासतोऽस्पर्शनेन,—इति शा० ।

† ब्राह्मण्यश्च प्रसूतिकाः,—इति सु० ।

कालीना शुद्धिर्विवेचिता । इदानीं विवाहात् प्राचीनां शुद्धिं
विविनक्ति,—

अष्टवर्षा भवेन्नौरो नववर्षा तु रोहिणी ॥ ४ ॥

दशवर्षा भवेत् कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ।

गौर्यादयस्तिष्ठ उदाहाय शुद्धाः । तदातुः फलविशेषस्मरणात् ।
रजस्वला त्वशुद्धा, तद्दानस्य निन्दितत्वात् । तत्र फलनिन्दे दर्शयति
वृहस्पतिः,—

“गौरीं ददन्नाकष्टं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।

कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं रौरवन्तु रजस्वलाम्”—इति ॥

यद्यप्येकादशे वर्षे रजोदर्शनं न प्रतिनियतं, तथापि कासुचि-
दर्शनात् तत्सम्भावनया रजस्वलेति निर्देशः । तां ददद्भौरवं नरकं
प्राप्नोति इति शेषः ।

कन्यायामशुद्धिमभिप्रेत्यात ऊर्ध्वं रजस्वलेत्युक्तं, तामेवाशुद्धिं
प्रदर्शयितुमदातारं निन्दति,—

प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ॥ ५ ॥

मासि मासि रजस्तस्याः पिवन्ति पितरः स्वयम्* ।

अतुदर्शनमुपलक्षयितुं द्वादशे वर्षे इत्युक्तम् । अतएव गौतमेन,
“प्रदानं प्रागृतुदर्शनात्”—इत्युक्तम् । यमोऽप्येतदेव आह,—

“तस्मादुदाहयेत् कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत्”—इति ।

अतश्च अतुदर्शनात् प्राग्यो न प्रयच्छति, तस्य पितरः प्रति-

* पितरोऽनिशः,—इति मु० ।

मामं तद्रजः पिवन्ति । असत्यतुदर्शने द्वादशेऽपि वर्षे कन्यादान-
प्रतिग्रहौ न निषिद्धौ । अतएव मनुः,—

“त्रिंशद्वर्षा वहेत् कन्यां ह्यद्यां द्वादशवार्षिकीम् ।

त्यष्टवर्षाऽष्टवर्षां वा धर्मे सौदति सत्वरः”—इति ॥

अतुदर्शने सत्यप्रदाता न केवलं पितृनेव नरके पातयति,
किन्तु स्वयमपि सकुटुम्बः पतेदित्याह,—

माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैवच ॥ ६ ॥

त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ।

मात्रादयस्त्रयः, कन्याप्रदानाधिकारिणः सर्वानुपलक्षयन्ति । ते च
पूर्वमेव, ‘पिता पितामहः’—इत्यादि वचनोदाहरणेन विवाहप्रकरणे
प्रदर्शिताः ।

रजोदर्शनात् प्रागदानं यथा नरकहेतुः, तथा रजस्वलोदा-
होऽपि नरकहेतुरित्याह,—

यस्तां समुदहेत् कन्यां ब्राह्मणोऽमदमोहितः ॥ ७ ॥

असम्भाष्योऽप्यपाङ्क्त्येयः स विप्रो वृषलीपतिः ।

तां दृष्टरजसम् । असम्भाष्यत्वापाङ्क्त्ययोर्हेतुर्वृषलीपतित्वम् ।
विवाहात् पूर्वं दृष्टरजस्का वृषली । तथाच मनुः,—

“पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यमंस्कृता ।

सा कन्या वृषली ज्ञेया तत्पतिर्वृषलीपतिः” ॥

यस्तु मदमोहादिनाऽतिकान्तनिषेधस्यामुदाह्य सकृद्भुक्ता कथ-
ञ्चिद्वैवयोगादनुतथेत्तदा तस्य शुद्धिप्रकारमाह,—

यः करोत्येकरात्रेण वृषणीसेवनं द्विजः ॥८॥
 स भैक्षभुग्जपन् नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्विशुध्यति ।

जपविशेषानभिधानात् सामान्यप्राप्ताया गायत्र्याजप्यत्वमन्त्राव-
 गन्तव्यम्^(१) ।

रात्रौ चण्डालादिस्पर्शं शुद्धिं प्रश्नपूर्वकमाह,—

अस्तङ्गते यदा सूर्ये चण्डालं पतितं स्त्रियम् ॥९॥
 स्त्रिकां स्पृशतश्चैव* कथं शुद्धिर्विधीयते ॥
 जातवेदःसुवर्णञ्च सोममार्गं विलोक्य च ॥१०॥
 ब्राह्मणानुगतश्चैव स्नानं कृत्वा विशुध्यति ।

जातवेदाश्च सुवर्णञ्च जातवेदःसुवर्णम् । शुक्लपत्रे सोमदर्शनसम्भवे
 सोमोविलोकनीयः, तदलाभे वक्त्रिस्तस्याप्यभावे सुवर्णं तस्याप्यभावे
 सोममार्गः । एतेषामन्यतमं विलोक्य विप्रैरनुज्ञातः स्नायात् ।

रजस्वलयोर्योषितोरन्योन्यसंस्पर्शं वर्णक्रमेण शुद्धिमाह,—

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी ब्राह्मणी तथा ॥११॥
 तावत्तिष्ठेन्निराहारा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ।
 स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी क्षत्रिया तथा ॥१२॥
 अर्द्धकच्छं चरेत् पूर्वा पादमेकमनन्तरा ।

* स्त्रिकां च शवं चैव,—इति सु० ।

(१) “मन्त्रानादेशे गायत्री”—इति स्मरणादिति भावः ।

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी वैश्यजा तथा ॥१३॥

पादहीनं चरेत् पूर्वा पादमेकमनन्तरा ।

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी शूद्रजा तथा ॥१४॥

कृच्छ्रेण शुद्ध्यते पूर्वा शूद्रा दानेन शुद्ध्यति ॥

द्वयोर्ब्राह्मण्योरजस्वलयोरन्योन्यं स्पर्शं सति तत आरभ्य स्नानप-
र्यन्तमुभयोराहारत्यागः । त्रिरात्रकृच्छ्रं चरेत् । एतच्च महश्रयना-
दिचिरस्पर्शविषयम् । सकृत् स्पर्शं तु काश्यपोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“रजस्वला च मंस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि ।

एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति”—इति ॥

ब्राह्मणीचत्रिययोः स्पर्शं ब्राह्मण्याः कृच्छ्राद्धं चत्रियायाः पाद-
कृच्छ्रं, ब्राह्मणीवैश्ययोः स्पर्शं ब्राह्मण्याः पादोनं कृच्छ्रं वैश्यायाः
पादकृच्छ्रं, ब्राह्मणीशूद्रयोः स्पर्शं ब्राह्मण्याः प्राजापत्यं शूद्रायाः
पादोनम् । एतत्सर्वं कामकारविषयम् । तथाच वृद्धवशिष्ठः,—

“स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी शूद्रजाऽपिच ।

कृच्छ्रेण शुद्ध्यते पूर्वा शूद्रा दानेनशुद्ध्यति ॥

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी वैश्यजाऽपिच ।

पादहीनं चरेत् पूर्वा कृच्छ्रपादं तथोत्तरा ।

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी चत्रिया तथा ॥

कृच्छ्राद्धात् शुद्ध्यते पूर्वा उत्तरा तु तदद्धृतः ।

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं चत्रिया शूद्रजाऽपिच ॥

उपवासेस्त्रिभिः पूर्वा लक्षोरात्रेण चोत्तरा ।

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं चत्रिया वैश्यजाऽपिच ॥

चिरात्वात् शुद्धते पूर्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा ।

स्पृष्टा रजस्वलाऽन्योन्यं वैश्या शुद्धौ तथैव च ॥

चिरात्वात् शुद्धते पूर्वा उत्तरा तु दिनत्रयात् ।

वर्णानां कामतः स्वर्गं विधिरेष सनातनः”—इति ॥

अकामतस्तु वृद्धविष्णुनोक्तम् । “रजस्वला हीनवर्णां रजस्वलां स्पृष्ट्वा न तावदग्नीयात् यावन्न शुद्धिः स्यात्, सर्वर्णामधिकवर्णां वा स्पृष्ट्वा सद्यः स्नात्वा शुद्ध्यति”—इति । रजस्वलायाः चण्डालादिस्वर्गं विगेषो वृद्धवशिष्ठेनोक्तः,—

“चण्डालाद्यैः श्रपाकेन संस्पृष्टा चेद्रजस्वला ।

तान्यहाजि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

प्रथमेऽङ्गि चिरात्रं स्यात् द्वितीये ब्रह्ममेव तु ।

अहोरात्रं तृतीयेऽङ्गि परतो नक्तमाचरेत् ॥

शुद्धयोच्छिष्टया स्पृष्टा शुना तु ब्रह्ममाचरेत् ।

तान्यहाजि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत्”—इति ।

व्यतिक्रम्येति अनशनेन तीर्त्वेत्यर्थः । एतदुद्धिपूर्वस्वर्गविषयम् ।

अबुद्धिपूर्वस्तु बौधायनोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“रजस्वला तु संस्पृष्टा चण्डालान्धश्ववायसैः ।

तावत्तिष्ठेन्निराहारा यावत्कालेन शुद्ध्यति^(१)”—इति ॥

भोजनकालस्वर्गं बौधायन आह,—

“रजस्वला तु भुञ्जाना श्वान्यजातीन् स्पृशेद्द्यदि ।

(१) यावत् कालेन रजस्वलाशौचात् शुः तावत् कालं निराहारा तिष्ठेत्, शुद्धिज्ञानपर्यन्तमित्यर्थः ।

गोमूत्रयावकाहारा षड्रात्रेण विशुद्ध्यति ।

अशक्ता काञ्चनं दद्यात् विप्रेभ्यो वाऽपि भोजनम्”—इति ।

यदा त्वच्छिष्टयोः परस्परस्पर्शा भवति, तदाऽचिषा विशेषः प्रदर्शितः,—

“उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शा कदाचित् स्त्री रजस्त्रला ।

कच्छ्रेण शुद्ध्यते पूर्वा शूद्रा दानैरुपोषिता*”—इति ॥

उच्छिष्टद्विसंस्पर्शं मार्कण्डेय आह,—

“द्विजान् कथञ्चिदुच्छिष्टान् रजःस्त्री यदि संस्पृशेत् ।

अधोच्छिष्टे त्वहोरात्रमूर्द्धोच्छिष्टे व्यहं चिपेत्” ॥

भोजनकाले रजस्त्रलाऽन्तरदर्शने आपस्तम्ब आह,—

“उदक्या यदि वा भुङ्क्ते दृष्ट्वाऽन्यान्तु रजस्त्रलाम् ।

आघ्नानकालं नाश्रीयाद्द्व्यकूर्चं ततः पिबेत्” ॥

चण्डालदर्शने तत्रिराह,—

“रजस्त्रला तु भुञ्जाना चण्डालं यदि पश्यति ।

उपवासत्रयं कुर्यात् प्राजापत्यन्तु कामतः”—इति ।

शवादिसंस्पर्शं शातातप आह,—

“आर्तवाभिषुता नारी स्पृशेच्चेत् शवसूतकम् ।

ऊर्द्धं त्रिरात्रात् स्नातान्तां त्रिरात्रमुपवासयेत्”—इति ॥

स्पर्शपूर्वकभोजनादौ विशेषमाहचिः,—

“आर्तवाभिषुता नारी मृतसूतकयोः स्पृशा ।

* दानेन शुद्ध्यति,—इति श्रु० ।

भुक्त्वा पीत्वा चरेत् हृच्छं स्पृष्ट्वा तु अहमेवच”-इति ॥
 आदिदंशने व्यासआह,—

“रजस्वला यदा दष्टा शुना जम्बुकरासभैः ।

पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति” ॥

बन्धुमरणश्रवणादौ सण्वाह,—

“मलयुग्वसनायान्तु* अप्रायत्यं भवेत् यदि ।

अभिषेकेण शुद्धिः स्यान्नाशनं वा दिनत्रयम् ॥

आर्त्तवाभिषुता नारी नावगाहेत् कदाचन ।

उद्धृतेन जलेनैव स्नात्वा शेषं समापयेत् ॥

खकं गात्रं भवेदग्निः साङ्गोपाङ्गमलैर्युतम् ।

न वस्तुपीडनं कुर्यात् नान्यवाभा भवेत् पुनः”-इति ॥

इदानीं रजोनिमित्तां शुद्धिं दर्शयति,—

स्नाता रजस्वला या तु चतुर्थेऽहनि शुद्ध्यति ॥ १५ ॥

कुर्याद्रजोनिवृत्तौ तु दैवपित्यादि कर्म च । इति ।

रजोदर्शनमारभ्य दिनत्रयं नास्ति शुद्धिः । चतुर्थेऽहनि स्नाताया-
 रजोनिवृत्त्यभावेऽपि भर्तुः शुश्रूषादौ शुद्धिः । पञ्चमेऽहनि दैव-
 पितृयोः । तदह्नापस्तम्बः,—

“शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽहनि स्नाता नारी रजस्वला ।

दैवे कर्मणि पितृये च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति”-इति ।

कानिचित् दिनानि रजोयद्यनुवर्त्तते, तदा तन्निवृत्तिपर्यन्तं

* मज्जवहाससायान्तु,—इति सु० ।

दैवपिथयोः शुद्धिर्नास्ति । निवृत्ते तु रजसि दैवं पिथञ्च
कर्त्तव्यम् ।

रोगजन्यानुवृत्तौ विशेषमाह,—

रोगेण यद्रजः स्त्रीणामन्वहन्तु प्रवर्त्तते ॥ १६ ॥
नाशुचिः सा ततस्तेन तत्स्याद्वैकालिकं मतम् ।

रागरोगादिनिमित्तभेदाऽनेकविधा रजोनिवृत्तिः । तदुक्तं
स्मृत्यन्तरे,—

“रागजं रोगजं चैव कालोत्पन्नं तथैव च ।

द्रव्यजश्चैव सम्प्रोक्तं तच्चतुर्धा प्रदृश्यते ॥

अर्वाक् प्रसूतेरुत्पन्नं भेदोदृष्ट्याऽङ्गनासु यत् ।

तद्रागजमिति प्रोक्तं वचोदेशसमुद्भवम् ॥

अत्यर्थं यद्रजः स्त्रीणां तद्रोगजमिति स्मृतम् ।

अष्टादशदिनादूर्ध्वं स्नानप्रभृति सङ्ख्याया ॥

यद्रजस्तु समुत्पन्नं तत्कालोत्पन्नमुच्यते ।

भक्षद्रव्यस्य वैषम्याद्वातुवैषम्यसम्भवम् ॥

द्रव्यजं रज इत्युक्तं तत् कादाचित्कसम्भवम्”—इति ॥

प्रतिदिनं नैरन्तर्येण* रोगजं विद्यात् । तेन रोगजेन रजसा
ततो रजोदर्शनानन्तरं सा स्त्री कालप्राप्तरजसेवाशुचिर्न भवति ।
तच्च हेतुर्वैकालिकमिति । सामान्येन रजोयोग्यः कालो मासः,

* नैरन्तर्यसावेण,—इति मु० ।

“मासि मासि रजः स्त्रीणाम्”—इति शास्त्रात्, लोकप्रसिद्धेश्च ।
 यस्याः कस्याश्चित् धातुस्वभावविशेषादिंशतिराप्तादिकः कालविशेषः
 प्रतिनियतों भवति, ततो विपरीतकालो विकालः प्रतिदिनम् ।
 तत्रानुवर्त्तनाद्वैकालिकत्वम् । यत्तु गर्भिण्याः प्राक्प्रसवाद्भागजमु-
 दाहतम्, तत्र कालरजोवद्दिनत्रयाशौचं विज्ञेयम् । द्रव्यजे त्वङ्गिरा-
 आह,—

“आ द्वादशाहात् नारीणां मूत्रवत्शौचमिष्यते ।

अष्टादशाहात् स्नानं स्यात् त्रिरात्रं परतोऽशुचिः ॥

एतत्तु द्रव्यजे विद्याद्रोगजे* पूर्वमौरितम्”—इति ।

प्रसूतिविषये शुद्धिविशेषमाह प्रजापतिः,—

“प्रसूतिका तु या मारी स्नानतो विंशतेः परम् ।

आर्त्तवी रजसा प्रोक्ता प्रोक्तं नैमित्तिकं रजः ॥

न तु नैमित्तिके स्यात्तु रजसा स्त्री रजस्वला† ।

रजस्युपरते तत्र स्नानेनैव शुचिर्भवेत् ॥

अन्यत्र गर्भविश्लेषात् पातनाद्वा रजस्वला ।

गर्भस्त्रावेऽपि सा स्नानादिंशतेः परतोऽशुचिः

गर्भस्य पातने चैव स्नानात् क्षालनतोऽप्यथ‡ ।

न मन्दिग्धपरिज्ञाते चार्त्तवे शुद्धिकारणम् ॥

मन्दिग्धमात्रे स्नानं स्यादित्युवाच प्रजापतिः ।

* विद्याद्रोगजे,—इति मु० ।

† नैमित्तिकेन स्याद्रजसा भवेन्नास्ती रजस्वला,—इति मु० ।

‡ क्षालनतोऽप्यथ,—इति स० शा० ।

अतो दिवा वा रात्रौ वा मलवद्वसना यदि ॥

तद्दिनादि त्रिरात्रं स्यान्न सङ्ख्या नाडिकावशात् ।

तृतीयभागे संप्राप्ति मलं स्यान्निशि चेत् स्त्रियाः ॥

प्रातरादित्रिरात्रेण शुद्धिं तस्या विनिर्दिशेत्”—इति ।

रोगजन्यरजोऽनुवृत्तौ असृग्श्लेष्मलक्षणाशुचित्वाभावेऽपि दैवे पित्र्ये चाख्येवाशुचित्वमित्याह,—

साध्वाचारा न तावत् स्यात् रजोयावत् प्रवृत्तते ॥१७॥

रजोनिवृत्तौ गम्या स्त्री गृहकर्मणि चैव हि ।

रजसि निवृत्ते पश्चात् पुरुषेण गम्या भवति । उक्तपाकादि-
गृहकर्मणि च योग्या भवति ।

पूर्वं, चतुर्थेऽहनि शुद्ध्यति,—इत्युक्तं, ततः प्राचीने दिनत्रये
शुद्ध्यभवं विशदयति,—

प्रथमेऽहनि चण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ॥ १८ ॥

तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुद्ध्यति । इति ॥

चण्डाल्यादिगमने यावान् प्रत्यवायः तावानुदक्यागमने,—इत्य-
भिप्रेत्य तैर्नामभिर्यवहारः । यथा कुण्डपायिनामयने ‘मासमग्निहोत्रं
जुहोति’,—इति अग्निहोत्रनामनिर्द्देशेन नित्याग्निहोत्रधर्मातिदेश-
स्तद्वत्^(१) ।

(१) कुण्डे सोमपात्रं धर्मो येषां ते कुण्डपायिनः ऋत्विग्विघ्नेषाः, तेषां
कर्त्तव्ये अयनाख्ये यागे, मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यग्निहोत्रपदप्र-
योगो दृश्यते । अग्निहोत्रपदं च नित्याग्निहोत्रे (यावज्जीवकर्त्तव्ये

यदा ज्वरादिभिरातुरस्य रजस्वलाऽभिस्यर्शने प्रत्यासन्नबन्धुमरणे
वा स्नानं प्राप्नोति, तथा कथं कर्त्तव्यमित्यत आह,—

आतुरे स्नानउत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः ॥ १६ ॥

स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुद्धोत् सआतुरः ।

तत्र प्रतिस्नानमातुरस्य वासोविपरिवर्त्तनीयम् । तदाह्वाचिः,—

“आतुरस्नानउत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः ।

स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वाऽवगाहेत स विप्रुद्धोत् आतुरः ॥

वासोभिर्दशभिश्चैव परिधाय यथाक्रमम् ।

दद्यात्तु शक्तितो दानं पुण्याह्नेन विप्रुद्धति”—इति ॥

उग्रनाश्रपि,—

“ज्वराभिभूता या नारी रजसा च परिभृता ।

कथं तस्या भवेत् शौचं शुद्धिः स्यात् केन कर्मणा ॥

सायं प्रातःकाशीने) शक्तमिति तत्प्रख्याधिकरणे (मी० १ अ०
४ पा० ३ अ०) निर्णीतम् । न च यावज्जीवामिहोत्रवत् कुण्ड-
पायिनामयनेऽप्यमिहोत्रपदस्य शक्तिरिति शङ्कनीयं, अनेकार्थ-
त्वस्यान्याय्यत्वात् । तस्मात् कुण्डपायिनामयने अमिहोत्रत्वा-
भावात् अमिहोत्रं जुहोतीत्यस्य यथाश्रुतार्थस्य तत्रासम्भवात्
अगत्या अमिहोत्रवत् जुहोतीति वचनव्यक्त्याश्रयणेन नित्यामि-
होत्रस्य धर्मः तत्रातिदिश्यते इति सिद्धान्तः । अतएवोक्तम् ।
“परार्थे प्रयुज्यमानः शब्दो वतिमन्तरेणापि वत्त्वर्थं गमयति”—
इति । व्यक्तमिदं मीमांसादर्शने सप्तमाध्याये तृतीयपादे प्रथमा-
धिकरणे ।

चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते स्पृशेदन्या तु तां स्त्रियम् ।

सा सचेत्ताऽवगाच्छापः स्नात्वा चैव पुनः स्पृशेत् ॥

दश द्वादशकृत्वो वा आचामेच्च पुनः पुनः ।

अन्ते च वाससां त्यागः ततः शुद्धा भवेत्तु सा ॥

दद्याच्च शक्तितो दानं पुण्याहेन विशुद्ध्यति”—इति ।

तथा स्मृतिकामरणे स्मृत्यन्तरे विशेषोदर्धितः,—

“स्मृतिकायां मृतायां तु कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ।

कुम्भे सखिलमादाय पञ्चगव्यं तथैवच ॥

पुण्यग्निरभिमग्न्यापो वाचा शुद्धिं लभेत्ततः ।

तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्यात् यथाविधि”—इति ॥

रजस्वलामरणे तु,—

“पञ्चभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेतां रजस्वलाम् ।

वस्त्रान्तरावृतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकम्”—इति ॥

उच्छिष्टस्य द्विजस्यान्येनोच्छिष्टेन द्विजेन शुना शूद्रेण वा
संस्पर्शे शुद्धिमाह,—

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टः शुना शूद्रेण वा द्विजः ॥ २० ॥

उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुद्ध्यति । इति ॥

(उच्छिष्टेन संस्पृष्टः उच्छिष्टसंस्पृष्टः, उच्छिष्टश्चासावुच्छिष्टसंस्पृष्टः
इति विग्रहः । रजनीमुपोष्य रात्रिभोजनं परित्यजेदित्यर्थः । यत्
अत्रिणीकम्,—

“उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टो ब्राह्मणे ब्राह्मणेन तु ।

दशवारं जपेत् पश्चात् गायत्र्याः शोधनं भवेत्”—इति ॥

तदेतदशक्तविषयम् । शुना स्पर्शं विशेषमाह सम्बर्त्तः,—

“कृतमूत्रपुरीषो वा भुक्तोच्छिष्टोऽयवा द्विजः ।

श्वभिः स्पर्शं जपेत् देव्याः^(१) सहस्रं स्नानपूर्वकम्”—इति ॥

अनुच्छिष्टस्य शूद्रस्यानुच्छिष्टशूद्रस्पर्शं स्नानमात्रमुच्छिष्टस्य विप्र-
योच्छिष्टशूद्रस्पर्शं कच्छमित्याह,—

अनुच्छिष्टेन शूद्रेण स्पर्शं स्नानं विधीयते ॥ २१ ॥

तेनोच्छिष्टेन संस्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् । इति ॥

यद्यप्यनुच्छिष्टोच्छिष्टशब्दौ शूद्रविशेषणौ श्रुतौ, तथापि विधी-

मानस्नानप्राजापत्यानुसारेण विप्रेऽपि तौ योजनीयौ ॥

पूर्वं कांस्यस्य या शुद्धिरुक्ता तामनूय तत्र विशेषमाह,—

भस्मना शुद्ध्यते कांस्यं सुरया यन्न लिप्यते ॥ २२ ॥

सुरामात्रेण संस्पृष्टं शुद्ध्यतेऽग्न्युपलेखनैः । इति ॥

सुरास्पृष्टस्य कांस्यस्य न भस्मघर्षणमात्रेण शुद्धिः, किन्तु उप-
लेखनतापनाभ्याम् । उपलेखनं नाम शस्त्रेणोपरिभागस्य तच्चरणम् ।

वपुरीषलेपेष्वेवैव शुद्धिः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे,—

“भस्मना शुद्ध्यते कांस्यं सुरया यन्न लिप्यते ।

सुरामूत्रपुरीषैस्तु शुद्ध्यतेऽग्न्युपलेखनैः ॥

आमिषेण तु यस्मिन् पुनर्दाहेन शुद्ध्यति”—इति ॥

गवाघ्रातादीनां दशकृत्वो भस्मघर्षणेन शुद्धिरित्याह,—

गवाघ्रातानि कांस्यानि श्वकाकोपहतानि च ॥ २३ ॥
शुद्धान्ति दशभिः क्षारैः शूद्रोच्छिष्टानि यानि च । इति ॥

एतदेव शातातपोऽप्याह,—

“गवाघ्रातेषु कांसेषु शूद्रोच्छिष्टेषु वा पुनः ।
दशभिर्भस्मभिः शुद्धिः श्वकाकोपहतेषु च”—इति ॥

गण्डूषाद्युपहतस्य भूनिक्षेप इत्याह,—

गण्डूषं पादशौचं च कृत्वा वै कांस्यभाजने ॥ २४ ॥
षण्मासान् भुवि निक्षिप्य उद्धृत्य पुनराहरेत् । इति ॥

अथञ्च भूनिक्षेपः कांस्यकारघर्षणस्याप्युपलक्षणम् । अतएवा-
ङ्गिराः,—

“गण्डूषं पादशौचञ्च कृत्वा वै कांस्यभाजने ।
षण्मासं भुवि निक्षिप्य पुनराकारमादिशेत्”—इति ॥

यत्तु बौधायनेनोक्तम् । “तैजसानां पात्राणामुच्छिष्टोपहतानां
त्रिःसप्तकृत्वः परिमार्जनं, तथा मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रमृत्युपहतानां
पुनः करणम्” इति । तत्र पुनः करणं चिरलेपविषयं द्रष्टव्यम् ।

आयसादीनां कटाहादीनां सीसपात्रस्याप्यत्यन्तोपहतस्य शुद्धिमाह,—

आयसेघ्रायसानां च सीसस्याग्नौ विगोधनम् ॥ २५ ॥ इति ॥

अयोमयेषु घर्षणसाधनेषु आयसानां घर्षणेन शोधनं, सीसस्य लग्नौ

प्रविलापनम् । अयःसंघर्षणमश्वसंघर्षणस्याप्युपलक्षणम् । अतएव मार्क-
ण्डेयपुराणम्,—

“पात्राणाञ्च मनुष्याणामश्वना ग्रौचमिष्यते ।

तथाऽऽयसानान्तोयेन त्वश्वसंघर्षणेन च”—इति ॥

तोयेनेत्यल्पोपहतविषयम् ।

गजदन्तादीनां शुद्धिमाह,—

दन्तमस्थि तथा शृङ्गं रौप्यसौवर्णभाजनम् ।

मणिपाषाण*शङ्खश्चेत्येतान् प्रक्षालयेज्जलैः ॥ २६ ॥

पाषाणे तु पुनर्घर्षः शुद्धिरेवमुदाहृता । इति ।

अस्थिशब्देन गजास्थ्यादिनिर्मितं करण्डकादि, शृङ्गशब्देन
महिषशृङ्गादिनिर्मितं करण्डकादि । मणिपात्राणि प्रवालस्फटिका-
दीनि । पाषाणपात्रस्य तु प्रचालनं पाषाणान्तरघर्षणं चेत्युभयं
वेदितव्यम् । जलैः प्रचालनं निर्लेपविषयम् । तदाह मनुः,—

“निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमङ्घ्रिरेव विशुद्ध्यति ।

अजमश्वमयञ्चैव राजतं चानुपस्कृतम्”—इति ॥

अञ्जं शङ्खशृङ्गादि । अनुपस्कृतं निर्लेपम् । यत्तु मनुनैवोक्तम्,—

“तैजसानां मणीनाञ्च सर्वस्याश्वमयस्य च ।

भस्मनाऽङ्घ्रिर्मुदा चैव शुद्धिरुक्ता मणीषिभिः”—इति ॥

तत् सलेपविषयम् । शुद्ध्यन्तराणि मुनिभिर्दर्शितानि । तत्र

श्रुतातपः,—

* मणिपात्राणि,—इति मु० ।

“सुवर्णं रजतं ताम्रं त्रपु क्षणायसं तथा ।

रौतिकाशीमलोहानि^(१) शुद्ध्यन्तेऽग्न्यप्रघर्षणात्”—इति ॥

यमः,—

“रजतस्य सुवर्णस्य ताम्रस्य त्रपुणस्तथा ।

रौतयःकांस्यसौसानां भस्मना शौचमिव्यते”—इति ।

उग्रनसापि । “सुवर्णरजतताम्रत्रपुसौसकांस्यानामद्भिरेव भस्मसंयुक्ता-
भिर्मणिमयानामद्भिरेव मृत्संयुक्ताभिस्तैजसानां चोच्छिष्टानां
भस्मना त्रिः प्रक्षालनं, कनकमणिरजतशङ्खशुक्लपल्लानां वज्रविदलन
रज्जुचर्मणाञ्चाद्भिः शौचम्”—इति । विष्णुः । “विष्णुमूर्तरेतःशवरक्त-
लिप्तमावर्त्तनोपलेपनतापनैर्वा* त्रिःषप्तक्षतः परिमार्जनैर्वा भस्मना
च† शुद्ध्यति । तैजसानाम्”—इति । एतेषां सर्वेषां यथायोगं चिर-
विप्रसंलेपभेदेन व्यवस्था द्रष्टव्या ।

भाण्डस्य धान्यस्य चोच्छिष्टाभ्युपहतौ शुद्धिमाह,—

मृण्मये दहनात् शुद्धिर्धान्यानां मार्जनादपि ॥२७॥ इति ॥

दहनं सलेपविषयम् । अतएव बौधायनः । “मृण्मयानां
पात्राणामुच्छिष्टसमन्वितानामवचूर्णनम्‡, उच्छिष्टलेपोहतानां पुन-

* मावर्त्तनोल्लेखनतापनाद्यैः,—इति सु० ।

† भस्माभ्युपहृतम्,—इति सु० ।

‡ पात्राणामुच्छिष्टसमारब्धानां प्रक्षालनं,—इति सु० ।

(१) त्रपु रङ्गं, रौतिका पित्तलम् ।

दहनं मूत्रपुरीषरेतःप्रभृतिभिरुत्सर्गः”—इति । एतच्च श्वादिस्पर्श-
विषयम् । चण्डालादिस्पर्शे तु सृष्ट्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“चण्डालाद्यैस्तु संस्पृष्टं धान्यं वस्त्रमथापिवा ।

चालनेन विशुद्धोत परित्यागान्महीमयम्”—इति ॥

मार्जनं प्रोक्षणं प्रचालनं वा । तत्रोभयोर्यवस्थितविषयत्वं दर्शयति
मनुः—

“अङ्गिस्तु प्रोक्षणं शौचं बह्वनां धान्यवाससाम् ।

प्रचालनेन त्वत्पानामङ्गिः शौचं विधीयते”—इति ॥

विष्णुः । “अल्पस्य धान्यस्य यन्मात्रमुपहृत्यते तन्मात्रमुत्सृज्य
शेषस्य खण्डनप्रचालने कुर्यात्” इति । बौधायनः । “चण्डा-
लादिस्पर्शनेऽनेकपुरुषोद्धार्याणां प्रोक्षणं मूत्रादिसम्पर्के तन्मा-
त्रापहारः* असृक्पांश्वादिद्रव्यसंयोगे निस्तुषीकरणम्”—इति ।
कश्यपः । “प्रोक्षणपर्याग्निकरणावगाहनैः त्रीहियवगोधूमानां विमर्श-
नप्रोक्षणैः फलीकृतानां विघर्षणविदलनप्रोक्षणैः समीधान्यानाम्”—
इति । अस्यार्थः । अनेकपुरुषधार्याणां त्रीहियवगोधूमानां यथाक्रमं
प्रोक्षणपर्याग्निकरणावगाहनैः शुद्धिः । अवगाहनं प्रचालनम् ।
त्रीह्यादितण्डुलानां फलीकृतानां विमर्शनेन । विमर्शनं कराभ्यां
घर्षणम् । खण्डनेन शुक्लीकरणं समीधान्यानां मुद्गादीनां, अनेक-
पुरुषधार्याणां घर्षणेन । आदिपुराणे,—

“गृहदाहे समुत्पन्ने संस्थिते पशुमानुषे ।

अभोज्यः स्यात्तदा त्रीहिर्धातुद्रव्यस्य संग्रहे ॥

* तन्मात्रोद्धारः,—इति मु० ।

मृण्मयेनावगुप्तानां मध्ये पुरि वतिष्ठताम्^(१) ।

यवमाषतिलादीनां न दोषो मत्तुरन्नीत् ॥

ततः संक्रममाणेऽग्नौ स्थानस्थाने च दह्यते ।

न च प्राणिवधो यत्र केवलं गृहदीपनम् ॥

तत्र द्रव्यानि सर्वाणि गृहीयादविचारयन्”—इति ।

वेण्वादीनामेकैकस्यान्वोपहतानां महोपहतानां चैकविधां शुद्धि-

माह,—

वेणुवल्कलचीराणां क्षौमकार्पासवाससाम् ।

त्रैर्गणनेत्रपटानाञ्च प्रोक्षणात् शुद्धिरिष्यते ॥ २८ ॥ इति ॥

वेणुशब्देन वेणुकार्थाणि कटव्यजनादीनि गृह्यन्ते । वल्कलचीरा-
ण्यरण्यवासिनां प्रसिद्धानि । क्षौमं दुकूलम् । कार्पासवासंसि* प्रसि-
द्धानि । त्रैर्गणः कम्बलः । नेत्रपटा अरण्यवासिनामेव प्रसिद्धा भूर्जत्वगा-
दयः । अस्याश्चान्यविषयशुद्धित्वं देवलोदर्शयति,—

“त्रैर्गणकौशेयकुतपपटक्षौमदुकूलकाः ।

अल्पशौचा भवन्त्येते शोषणप्रोक्षणादिभिः ॥

तान्येवामेध्ययुक्तानि चालयेच्चोदकैर्दिजैः ।

धान्यकल्कैस्तु फलजै रसैः क्षीरानुगैरपि”—इति ॥

एकैकस्यां लेपोपहतौ याज्ञवल्क्य आह,—

* क्षौमकार्पासवासंसि,—इति मु० ।

† अनेकस्य,—इति मु० ।

(१) वष्टि भागुरिरहोपमवाप्योदपसर्गयोः,—इत्यनुशासनात् अवति-
ष्ठतामित्यत्राकारलोपः ।

“सोमैरुदकगोमूत्रैः शुद्ध्याविककौशिकम् ।

सश्रीफलैरंशुपट्टं सारिष्टैः कुतपन्तथा ॥

सगौरसर्षपैः चौमं पुनः पाकाच्च मृण्मयम्”—इति ।

आविकं कम्बलः, कौशेयं कृमिकोषोत्थं, अंशुपट्टं नेत्रपटः,

अरिष्टानि पुत्रजीवफलानि, कुतपः आवन्तेय*च्छागरोमनिर्मितः

कम्बलविशेषः । मनुरपि,—

“कौशेयाविकयोर्माषैः कुतपानामरिष्टकैः ।

श्रीफलैरंशुपट्टानां चौमाणं गौरसर्षपैः ॥

चौमवत् शङ्खशृङ्गाणामस्थिदन्तमयस्य च ।

शुद्धिर्विजानता कार्या गोमूत्रेणोदकेन वा”—इति ॥

अङ्गिरा अपि,—

“शौचमाविकरोम्णान्तावाय्वग्न्यर्केन्दुरग्निभिः ।

रेतःस्पृष्टं श्वस्पृष्टमाविकं न प्रदुष्यति”—इति ॥

अत्र च रेतःस्पर्शालेपरहितो विवक्षितः ।

मुञ्जादीनां वेणुवत् शुद्धिमाह,—

मुञ्जोपस्करशूर्पाणां शणस्य फलचर्मणाम् ।

तृणकाष्ठस्य रज्जूनामुदकाभ्युक्षणं मतम् ॥ २६ ॥ इति ॥

मुञ्जो रशनादिप्रकृतिभूतस्तृणविशेषः, तेन सम्पादितो विष्टरादि-

* पार्वतेय,—इति सु० ।

† शौचं महाघर्षरोमाणां,—इति शा० स० ।

‡ माविकञ्च,—इति शा० ।

रूपस्करः । यद्यपि पूर्ववचने वेणुविकाराणां कटादीनां प्रोक्षण-
स्योक्तत्वात्तेनैव शूर्पशुद्धिरभिहिता, तथापि तण्डुलफलीकरणादौ
तल्लेपस्य लघत्वात् शुद्ध्यन्तराशङ्का भवति, तन्मा भूदिति पुनरिह
ग्रहणम् । शणो गोण्यादिहेतुर्वल्कलविशेषः, तेन तद्विकाराः सर्वेऽपि
विवचिताः । फलमात्रादि । चर्म कृष्णाजिनादि । तण्डुलकाष्ठम् ।
रज्जवः प्रसिद्धाः । अत्र फलशब्देन शाकमूलादीन्युप-
लक्ष्यन्ते । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“शाकरज्जुमूलफल*वासोविदलचर्मणाम् ।

पात्राणाञ्चमसानाञ्च वारिणा शुद्धिरिष्यते”—इति ॥

तत्र वारिशुद्धिः प्रोक्षणं प्रचालनञ्च, तदुभयं यथायोगं द्रष्टव्यम् ।
अतएव मनुना धान्यं दृष्टान्तितम्,—

“चैलवचर्मणां शुद्धिर्वैदलानां तथैव च ।

शाकमूलफलानाञ्च धान्यवत् शुद्धिरिष्यते”—इति ॥

काश्यपोऽपि । “तण्डुलकाष्ठरज्जुमञ्जुचर्मवेणुविदलफलपत्रमूलादीनां
चैलवत् शौचं, मृद्वारुचर्मणाञ्चात्यन्तोपहतानां त्यागः”—इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

“शवविण्मूत्रशुक्रैस्तु दूषितञ्च मृदम्बभिः† ।

शोधादौ शोधनीयञ्च गोमूत्रचारवारिभिः‡ ॥

रज्जुवल्कलपात्राणाञ्चमसानाञ्च चर्मणाम्॥

* शाकमूलफलादीनां,—इति शा० ।

† मृदैव हि,—इति शा० ।

‡ क्षीरवारिभिः,—इति मु० ।

§ चमसानावुचर्मणाम्,—इति मु० ।

कृत्वा शौचं ततः शुद्धिः गोवालेर्घर्षणं पुनः”—इति ॥

व्याख्योऽपि,*—

“वस्त्रं मृदभ्रसा शुद्धं रज्जुर्वैदलमेव च ।

रज्ज्वादिकञ्चातिदुष्टं त्याज्यं तन्मात्रमेव च”—इति ॥

उग्रनाऽपि । “मूलफलपुष्पभूमिदण्डाहं पलालधान्यानामभ्युच-
णम्”—इति । यत्तु बौधायनेनोक्तम् । “क्षणाजिनानां विल्वत-
ण्डुलैः”—इति । पैठीनसिरपि । “वौरवाद्यजिनानां विल्वतण्डुल-
वत्”—इति । तत् नूतनचर्मविषयम् ।

सत्त्वग्रथ्यादीनां शुद्धिमाह,—

तूलिकाद्युपधानानि रक्तवस्त्रादिकानि च ।

शोषयित्वाऽऽतपेनैव प्रोक्षणात् शुचिता पुनः॥ ३० ॥

तूलं शाल्मलीफलादिजन्यं, तेन निर्मिता ग्रथ्या तूलिका । आदि-
ग्रन्थेनासनोपाश्रयादीनि गृह्यन्ते । उपधानमुत्तरीर्षकम् । तूलिका-
दीनि चोपधानञ्च तूलिकाद्युपधानानि । रक्तवस्त्रं माञ्जिष्टम् । आदि-
ग्रन्थेन कौसुमहारिद्रादीनि । एतेषाममेध्यादिलेपरहितोपहतौ ॥
आतपशोषणं प्रोक्षणञ्च । एतच्च करोन्मार्जनस्याप्युपलक्षणम् । अतएव
देवलः,—

* वसिष्ठोऽपि,—इति मु० ।

† दण्डाहं,—इति नास्ति शा० ।

‡ वौरववस्त्राजिनानां,—इति मु० ।

§ शोषयित्वाऽर्कतापेन,—इति शा० ।

॥ शुचितामियात्,—इति मु० ।

॥ एतेषाममेध्यादिलेपोपहतौ,—इति मु० ।

“तलिकाद्युपधानानि पुष्परक्ताम्बराणि च ।

शोधयित्वा तथा किञ्चित् करैरुन्मार्जयेन्मुहुः ॥

पश्चात्तु वारिणा प्रोक्ष्य शुचीन्येवमुदाहरेत्*”—इति ।

सलेपोपहतौ सएवाह,—

“अल्पशौचे भवेत् शङ्खिः शोषणप्रोक्षणादिभिः ।

तान्येवामेध्ययुक्तानि जह्यात् चारापयानि चेत्† ॥

तान्यप्यतिमलिष्ठानि यथावत् परिशोधयेत्”—इति ।

निर्लेपकौसुमादौ षट्त्रिंशन्मतेऽभिहितम्,—

“कुसुमकुङ्कुमैरक्तं तथा लाचारसेन वा ।

प्रोक्षणेनैव शुध्येत चण्डालसंश्रने सति”—इति ॥

शङ्खोऽपि,—

“कुसुमकुङ्कुमानाञ्च शौर्णकार्पासयोस्तथा ।

प्रोक्षणात् कथिता शुद्धिरित्याह भगवन्मनुः”—इति ॥

द्रव्योपहतौ शुद्धिर्निर्णिता । इदानीं श्वादिभिरिव मार्जार-
दिभिरप्युपहते शङ्खाप्रसक्तावपवदति,—

मार्जारमश्लिकाकीटपतङ्गकृमिदर्दुराः ।

मेध्यामेध्यं स्पृशन्तोऽपि नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत्॥३१॥इति॥

मेधश्चामेध्यश्च मेध्यामेध्यम् । यद्यपि मार्जारादथ उभयं

* पुनस्तानि समाहरेत्,—इति शा० ।

† निर्लेप्यानि विपर्यये,—इति मु० ।

सृष्टन्तोवर्त्तन्ते, तथापि लेध्यं तावता नोच्छिष्टमिति योजनीयम् ।

भूमिसृष्टोदकादावशुद्धिमपवदति,—

महीं स्पृष्ट्वाऽऽगतं तोयं याश्चाप्यन्योन्यविप्रुषः ।

भुक्तोच्छिष्टं तथा स्नेहं नोच्छिष्टं मनुवब्रवीत् ॥३२॥ इति॥

पादप्रचालनाचमनादावधःपतितं यदुदकं भूमिं स्पृष्ट्वा पुनर्विन्दुरूपेणागत्य स्पृशति, ये चान्योन्यमुखोद्गता विन्दवः सम्भाषणे गरीरे पतन्ति, यश्च स्नेहोभोजनानन्तरं प्रचालनेनानिर्हार्थः, तत् सर्वं नाशुचितापादकम् ।

मुखान्तर्गतताम्बूलादीनामुच्छिष्टशङ्कामपवदति,—

ताम्बूलेक्षुफले चैव भुक्तस्नेहानुलेपने ।

मधुपर्कं च सोमे च नोच्छिष्टं धर्मतो विदुः ॥ ३३॥ इति ॥

ताम्बूलञ्च इक्षुश्च फलं च ताम्बूलेक्षुफलम् । पूर्ववचनोक्तोऽपि भुक्तस्नेहोऽत्र दृष्टान्तत्वेन पुनरुपात्तः । मधुपर्कोयज्ञविवाहादौ दध्यादिभक्षणम् । सोमो यागे सोमपानम् । एतेषु नास्त्युच्छिष्टदोषः ।

रथोदकादौ प्रयत्नेन कर्त्तव्यः शुद्धिविशेषो नास्तीत्याह,—

रथ्याकर्द्धमतोयानि नावः पन्थास्तृणानि च ।

मारुतार्केण शुद्ध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च* ॥३४॥ इति ॥

पक्वेष्टकचितानि चैत्यवृचवेदिकादीनि । निर्दिष्टानामेतेषां चण्डा-

* 'पक्व' स्थाने 'पङ्क' पाठः प्रायः सर्वत्र शा० पुस्तकादिषु ।

लादिस्पर्शेऽपि वाय्वातपाग्नां शुद्धिः । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“रथ्याकर्द्धमतोयानि स्पृष्टान्यन्धश्ववायसेः ।

मारुतार्केण शुद्ध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ॥

पन्थानश्च विशुद्ध्यन्ति सोमसूर्यांशुमारुतैः”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“आसनं शयनं यानं नावः पन्थास्तृणानि च ।

मारुतार्केण शुद्ध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च”—इति ॥

उपरिभागस्पर्शे गृह्य आह,—

“रथ्याकर्द्धमतोयेन धौवनाद्येन वा पुनः ।

नाभेरूर्ध्वं नरः स्पृष्टः सद्यः स्नानेन शुध्यति”—इति ॥

अधोभागस्पर्शे यमआह,—

“न कर्द्धमन्तु वर्षासु प्रविश्य ग्रामसङ्करम्* ।

जङ्घयोर्मृत्तिकास्त्रिस्तः पादयोर्मृत्तिका स्मृता”—इति ॥

उदकपानगतधारादीनामशुद्धिमपवदति,—

अदुष्टाः सन्तता धारा वातोद्भूताश्च रेणवः ।

स्त्रियोदृडाश्च बालाश्च न दुष्यन्ति कदाचन ॥३५॥ इति॥

कमण्डलादिकात् निर्गत्य मुखपर्यन्तमविच्छिन्ना अपि उदक-
धारा नोच्छिष्टाः । नानाविधाशुचिप्रदेशादायुनोत्पापिता अपि रेणवः

* ग्रामसंकरं ग्रामामेध्यप्रक्षेपादिस्थानम् । ग्रामसंस्कारम्,—इति सं-
पाठः ।

स्पर्शाहः । पुरुषवत् प्रातःस्नानाद्यभावेऽपि योषिदादयः शुद्धाः ।
रेणुशुचित्वं रासभादिभ्योऽन्यत्र द्रष्टव्यम् । तदाह आतातपः,—

“रेणवः शुचयः सर्व्वे वायुना समुदीरिताः ।

अन्यत्र रासभाजाविश्वसमूहान्यवाससाम्”—इति ॥

सूत्यन्तरेऽपि,—

“श्वकाकोष्ठखरोलूकमूकरयाम्यपक्षिणाम्* ।

अजाविरेणुसंस्पर्शादायुर्लक्ष्मीश्च ह्यीयते”—इति ॥

गवादीनां रेणवो न केवलं दोषरहिताः प्रत्युत प्रशस्ताः ।
तदाहोग्रना,—

“गवाश्चरथयानानां प्रशस्ता रेणवः सदा”—इति ।

विषयविशेषेण शुद्धिमाह याज्ञवल्क्यः,—

“रश्मिरश्मिरजच्छाया गौरश्वोवसुधाऽनिलः ।

विप्रुषोमक्षिका स्पर्शे वत्सः प्रस्रवणे शुचिः”—इति ॥

विप्रुषोनीहारविन्दवः । एते चण्डालादिस्पृष्टा अपि स्पर्शे शुचयः ।
वत्सउधोगतचीराकर्षणे शुद्धः । वत्सन्यायोवालस्तन्यपानेऽप्यवगन्तव्यः ।
तथाच वसिष्ठः,—

“श्वहताश्च मृगामेध्याः पातितं च द्विजैः फलम् ।

वालैरनुपरिक्रान्तं स्त्रीभिराचरितञ्च यत्”—इति ॥

उग्रना । “गौर्मेध्या पृष्ठे पुरस्तादजादयः स्त्रियः सर्व्वतोद्दय-
मासामशुचिः”—इति । वृहस्पतिरपि,—

* मार्जनीस्त्रीश्वखरोलूकमूकरयामपक्षिणाम्,—इति शा० ।

“पादौ शुची ब्राह्मणानामजाश्वस्य मुखं शुचि ।

गवां पृष्ठानि मेध्यानि सर्वगाचाणि योषिताम्”—इति॥

सुमन्तुः । “स्त्रीबालमश्वकमचिकामार्जारमूषिकाश्वायाऽऽसनश-
यनयानात्सुविप्रुषो नित्यं मेध्याः”—इति । वृहस्पतिहारीतौ,—

“मार्जारस्यैव दर्वी च मारुतश्च सदा शुचिः”—इति ।

शङ्खः । “मार्जारसंक्रमे शुचिः”—इति । मनुः,—

“नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितम् ।

ब्रह्मचारिगतं भैचं नित्यं मेधमिति स्थितिः”—इति ॥

यमः,—

“आसनं शयनं यानं स्त्रीमुखं कुतपङ्कुरम् ।

न दूषयन्ति विदांसो यज्ञेषु चसमं तथा ॥

गोरजोविप्रशुक्लाया मचिकाः शलभाः कुशाः ।

अश्वेहस्ती रणश्वत्रं रश्मयश्चन्द्रसूर्ययोः ॥

भूमिरग्निरजोवायुरापोदधि द्रुतं पयः ।

सर्वाण्येतानि शुद्धानि त्वर्गं मेध्यानि नित्यशः ॥

आपः शुद्धा भूमिगताः शुचिर्नारी पतिव्रता ।

शुचिर्धर्मपरोराजा सन्तुष्टो ब्राह्मणः शुचिः ॥

नित्यमाख्यं शुचिः स्त्रीणां शकुनिः फलपातने ।

प्रश्नोत्तरे शुचिर्विन्दुः* श्वा मृगयहणे शुचिः”—इति ॥

पैठीनधिरपि । “स्त्रीणां मुखं रतिसंसर्गौ”—इति । वसिष्ठाधि-

* प्रसवे तु शुचिर्वत्सः,—इति मु० ।

† स्त्रीमुखं रतिसंसर्गौ श्वा मृगयहणे शुचिः,—इति मु० ।

बौधायनशातातपाः,—

“स्त्रियश्च रतिसंसर्गे श्वा नृगग्रहणे शुचिः”—इति ।

मनुः,—

“श्वभिर्हृतस्त्र यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।

क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः”—इति ॥

देवलः,—

“तरवः पुष्पिता मेध्या ब्राह्मणाश्चैव सर्वदा ।

भस्म चौद्रं सुवर्णं च सदर्भाः कुतपास्तिलाः ॥

अपामार्गशिरीषार्कपद्ममामलकं मणिः ।

मात्स्यानि सर्षपादूर्वाः सदा भद्राः प्रियंगवः ॥

अचताः सिकता लाजा हरिद्रा चन्दनं यवाः ।

पलाशखदिराश्वत्यास्तुन्तसी धातकी वटः ॥

एतान्याहुः पवित्राणि ब्रह्मज्ञा हव्यकव्ययोः ।

पौष्टिकानि मलानि शोधनानि च देहिनाम् ॥

अकश्लैः समिद्धोऽग्निर्दुर्मनुष्यैरदूषितः ।

सर्वेषामप्यशौचानां समर्थः शोधनाय सः ॥

अग्नेर्दृषलभुक्तस्य ग्रहणं नास्त्यनापदि ।

श्वपाको वृषलोभोक्तुं ब्राह्मणाग्निं च नार्हति ॥

चण्डालाग्नेरमेध्याग्नेः सूतकाग्नेश्च कर्हिचित् ।

पतिताग्नेश्चिताग्नेश्च न शिष्टैर्ग्रहणं स्यात् ॥

अग्राह्या मृद्भवेत् शुद्धा सत्त्वा विष्मूत्रदूषिता”—इति ।

ब्रह्मपुराणेऽपि,—

“धामाद्दण्डगतं त्यक्त्वा नगरे च चतुर्गुणम् ।

भूमिः सर्वत्र शुद्धा स्यात् यत्र लेपो न दृश्यते”—इति ॥

लेपे तु याज्ञवल्क्यश्चाह,—

“भूशुद्धिर्मार्जनाद् दाहात् कालाद् गोकमणान्तथा ।

सेकादुल्लेखनालेपाद् गृहं मार्जनलेपनात्”—इति ॥

यमोऽपि,—

“खननात् सरणात् दाहादभिवर्षेण लेपनात् ।

गोभिराक्रमणात् कालाद् भूमिः शुद्ध्यति पञ्चधा”—इति ।

देवलस्त्वमेधदुष्टमलिनत्वभेदैस्त्रिविधामशुद्धिं तद्विशुद्धिञ्च वि-
शदयति,—

“यत्र प्रसूयते नारी म्रियते दह्यते नरः ।

चण्डालाध्युषितं यत्र यत्र विष्टादिसङ्गतिः ॥

एवंकश्मलभूयिष्ठा भूरमेध्या प्रकीर्तिता ।

अशुकरखरोष्ट्रादिसंश्रुता दुष्टतां व्रजेत् ॥

अङ्गारतुषकेषांस्त्रिभस्माद्यैर्मलिना भवेत् ।

पञ्चधा च चतुर्द्धा च भूरमेध्या विशुद्ध्यति ॥

दुष्टाऽपि सा त्रिधा द्वेधा शुद्ध्यते मलिनैकधा” ।

तत्र पञ्चविधा शुद्धिर्मनुना दर्शिता,—

“सम्भार्जनोपांजनेन सेकेनोलेखनेन च ।

गवाञ्च परिवासेन भूमिः शुद्ध्यति पञ्चधा”—इति ॥

एतेष्वेव पञ्चविधेषु यथायोगं चातुर्विधादिकं योजनीयम् ।

यदा, दहनादयः पञ्चविधा देवलोक्ताद्रष्टव्याः ।

“देहनात् खननाच्चैव उपलेपनधावनात् ।

पर्यण्यवर्षणात् भूमेः शौचं पञ्चविधं स्मृतम्”—इति ॥

गृहशुद्धिं सम्बर्त्त आह,—

“गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तःस्थग्रवदूषणे ।

संप्रोक्ष्य मृण्मयं भाण्डं सिद्धमन्नं तथैव च ॥

गृहादपास्य तत् सर्वं गोमयेनोपलेपयेत् ।

गोमयेनोपलिष्याथ धूमैराग्रापयेद् बुधः ।

ब्राह्मणैर्मन्त्रपूतैश्च हिरण्यकुशवारिणा ॥

सर्वमभ्युक्षयेद्देशं ततः शुद्धात्यसंग्रहम्” ।

बौधायनः । “उद्वन्धग्रवोपघाते वेश्मनोभित्तितक्षणम्”—

इति ।

देहविषये शुद्धशुद्धी विभजते मनुः,—

“ऊर्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः ।

यान्यधस्तादमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्रुताः ॥

विण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थं मृदार्थादेयमर्थवत् ।

दैहिकानां मलानाञ्च शुद्धिषु दादगेष्वपि”—इति ॥

अत्र च कर्णविट्प्रभृतिषूत्तरेषु षट्सु मृद्यहणं वैकल्पिकम् ।

“आददीत मृदोऽपश्च षट्सु पूर्वेषु शुद्धये ।

उत्तरेषु तु षट्सुदभिः केवलाभिस्तु शुद्ध्यति”—इति

स्यत्यन्तरे वचनात् । मृदमसोरियत्तामाह मनुः,—

“यावन्नापैत्यमेध्याक्तो गन्धोलेपश्च तत्कृतः ।

तावत् मृदारि चादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु”—इति ।

विद्यमानाऽप्युपहतिर्यत्र न वृष्टा, तत्र तद्दर्शनात् पूर्वं शुद्धमेव तद्वत् । तदाह सएव,—

“त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।

अदृष्टमङ्गिर्निर्णिकं यच्च वाचा प्रशस्यते”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“वाक्शस्त्रमम्बुनिर्णिकमदृष्टञ्च सदा शुचि” ।

येयं पूर्वोक्ता शुद्धिः, सा सर्वाऽप्यनापद्विषयेत्यभिप्रेत्याह,—

देशभङ्गे प्रवासे वा व्याधिषु व्यसनेष्वपि ।

रक्षेदेव स्वदेहादि* पश्चाद्धर्मं समाचरेत् ॥ ३६ ॥

देशभङ्गः परमैन्यापादितः । प्रवासस्तीर्थयात्रादौ परमृष्टा-
द्यवस्थानम् । व्याधयो ज्वरादयः । व्यसनानि खामिकोपादिजनितानि^(१) । एतेषु प्राप्तेषु अङ्काजाद्येन शुद्धशुद्धी न विचारयितव्ये, किं
तर्हि शुचिभिरशुचिभिर्वा द्रव्यैरात्मपुत्रकलत्रादीनां यथा रक्षा
भवति तथा कृत्वा ग्रान्तायामापदि पश्चाद्द्रव्यशुद्धादिरूपं शास्त्रोक्तं
धर्ममाचरेत् । रक्षेदेव स्वदेहादीत्यमुमर्थं प्रपञ्चयति,—

* स्वदेहानि,—इति मु० । एवं परत्र ।

(१) तथाच व्यसनपदेनात्र खामिकोपादिजनितानि विपदुच्यते । खामि-
कार्म्यजनितानि,—इति पाठे खामिकार्म्यजनितानि विपदवार्थः ।

येन केन च धर्मेण मृदुना दारुणेन च ।

उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ ३७ ॥

शुद्धद्रव्यादिसम्पादितो धर्मो मृदुः, तद्विपरीतो धर्मो दारुणः, स्तन्यपानमांसभक्षणादि । तयोर्मध्ये येन केनापि व्याधादिभिर्दीन-
मात्मानमापन्नः उद्धृत्य समर्थो व्याधादिरहितो यथाशास्त्रं धर्म-
माचरेत् ।

तत्राचरणीयो धर्मो द्विविधः । आचारकाण्डोक्तविहितानुष्ठान-
प्रतिषिद्धवर्जनरूप एकः । प्रायश्चित्तकाण्डोक्तविधिनिषेधातिक्रमसमा-
धानरूपोऽपरः । तदुभयं विविच्योभयत्रापि शान्तापदेवाधिकारी-
त्याह,—

आपत्काले तु निस्तीर्णं शौचाचारान्तु चिन्तयेत् ।

शुद्धिं समुद्धरेत् पश्चात् स्वस्थो धर्मं समाचरेत् ॥ ३८ ॥

शौचाचारमित्यनेन प्रथमकाण्डोक्तो धर्मः परामृष्टः । शुद्धिमि-
त्यनेन प्रायश्चित्तकाण्डोक्तो धर्मो निर्दिष्टः । शुद्धो यथा भवति,
तथा पापात् समुद्धरेदित्यर्थः । स्वस्थ इत्युपसंहारः । उक्तं द्विविध-
मपि धर्मं स्वस्थ एव समाचरेत्, न त्वापन्नः । एतदभिप्रेत्य याज्ञवल्क्य-
आह,—

“चात्रेण कर्मणा जीवेद्विशां वाऽप्यापदि द्विजः ।

निस्तीर्थं तामथात्मानं पावयित्वा न्यसेत् सुधीः”—इति ॥

आख्याय सप्तमेऽस्मिन्नाध्याये द्रव्यशुद्धिरवशिष्टा ।

सैषा माधवविभुना व्याख्यायि पराशरस्मृतौ विदुषा ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-
बुक्कभूपाल-साम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
व्याख्यायां माधवीयायां सप्तमोऽध्यायः ॥०॥

अष्टमोऽध्यायः ।

सप्तमाध्याये द्रव्यशुद्धिः प्रतिपादिता । तत्रान्ते, शुद्धिं समुद्धरेदित्युक्तम् । तत्रोद्धारप्रकारः प्रकीर्णकादिप्रायश्चित्तरूपश्चतुर्थ्यादिषु त्रिष्वध्यायेषूपवर्णितः । अथावशिष्ट उपवर्णनीयः । षष्ठाध्याये च वैश्वं वा चत्रियं वाऽपौत्यादिनोपपातकानां प्रायश्चित्तान्युपवर्णयन् बह्वक्तव्यसङ्गावादुपपातकविशेषस्य गोवधस्य प्रायश्चित्तं तत्रोपेक्षितम् । तदिदानीमध्यायद्वयेन विवचुरादौ मुनिविप्रतिपत्तिं सूचयितुं पृच्छति,—

गवां बन्धनयोक्तेषु भवेन्मृतिरकामतः ।

अकामकृतपापस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ १ ॥

योक्ताणि पाशाः, बन्धनार्थानि योक्ताणि बन्धनयोक्ताणि । तेषु बद्धानां गवामितस्ततः मञ्चरणादिना गलनिरुद्धानां कथंचित् मृतिर्भवेत् । सा चाकामकृता, पुरुषेण तन्मरणाय प्रयत्नस्याकृतत्वात् । तादृशस्य गोवधस्य प्रायश्चित्तं वक्तव्यम् । सर्वमुनिसम्मतं मुख्यं प्रायश्चित्ताधिकारं द्योतयितुमकामकृतस्येत्यनुवादः । कामकृतस्य तु प्रायश्चित्तं कैश्चिदेव मुनिभिरभ्युपगम्यते न तु सर्वैः । तदाह मनुः,—

“अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः ।

कामकारकृतेऽप्याङ्गरेके श्रुतिनिदर्शनात्”—इति ।

जावाक्षिरपि,—

“अकामकृतपापानां ब्रुवन्ति ब्राह्मणा व्रतम् ।

कामकारकृतेऽप्येके द्विजानां वृषलस्य च”—इति ।

देवलोऽपि,—

“यत् स्यादनभिसन्धाय पापं कर्म सक्तं कृतम् ।

तस्येयं निष्कृतिः प्रोक्ता धर्मविद्विर्मणीषिभिः ॥

विधेः प्राथमिकादस्माद्वितीये दिगुणं स्मृतम् ।

तृतीये त्रिगुणं द्वाङ्गं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः ॥

अभिसन्धिकृते पापे सक्तदा नेह निष्कृतिः ।

अपरे निष्कृतिं ब्रूयुरभिसन्धिकृतेऽपि च”—इति ॥

बौधायनस्तु कामकृतस्य प्रायश्चित्तभावमाह,—

“अमत्या ब्राह्मणं हत्वा दुष्टो भवति धर्मतः ।

च्छषयो निष्कृतिस्तस्य वदन्त्यमतिपूर्वके ॥

मतिपूर्वं हते तस्मिन् निष्कृतिर्नापलभ्यते”—इति ।

कागलस्योऽपि,—

“प्रायश्चित्तमकामानां कामात्प्राप्तौ न विद्यते”—इति ।

अङ्गिरास्तु कामकृतस्य दिगुणं व्रतमाह,—

“अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं न कामतः ।

स्यात्त्वकामकृते यत्तु दिगुणं ब्रूहिपूर्वके”—इति ॥

एवञ्च कामकृते विप्रतिपत्तावपि^(१) अकामकृते तदभावात्तादृशः सर्वसम्मतो मुख्याधिकारी ।

(१) व्याहृतमेकार्थं दर्शनं विप्रतिपत्तिः । कामकृते प्रायश्चित्तमस्तीत्ये-
केषां दर्शनं, नास्तीत्यन्येषाम् । ते एते परस्परविरुद्धे दर्शने एकस्मिन्
विषये प्रवर्तमाने विप्रतिपत्तिं प्रयोजयतः ।

अत्रेदं विचार्यते । भवत्वकामकृतस्य प्रायश्चित्तसङ्गावे मुनीना-
मविवादः, कामकृतस्य तृत्तरीत्या मुनिविप्रतिपत्तौ को निर्णय-
इतीदं विचार्यते ।

अत्र केचिन्निर्णयमाहुः । द्विविधा हि पापस्य शक्तिः ;
नरकोत्पादिका, व्यवहारविरोधिका चेति । अतस्तन्निवर्त्तकस्य
प्रायश्चित्तस्यापि शक्तिर्द्विधा भिद्यते ; नरकनिवारिका, व्यवहारजननी
चेति । तत्र प्रायश्चित्ताभाववादिनां मुनीनां नरकनिवारण-
भावोऽभिप्रेतः, सङ्गाववादिनां तु व्यवहारजननी शक्तिरभिप्रेता ।
अथञ्च निर्णयो याज्ञवल्क्येन विस्पष्टमभिहितः,—

“प्रायश्चित्तेरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् ।

कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते”—इति ॥

अस्यायमर्थः । यदेनो ब्रह्मघातादिकमज्ञानकृतं, तद्विहितैर्वाद्-
श्रवार्षिकादिभिरपैति । कामतस्तु कृतं चेत्, स पुमान् शिष्टैर्व्यव-
हार्यः केवलमिह लोके भवति, न तु तस्य नरकापादकमेनः
प्रायश्चित्तेरपैति । नन्वेवं सति प्रायश्चित्तं पापस्य काश्चिच्छक्तिमप-
नुदति काश्चिन्नेत्यर्द्धजरतीयं प्रसज्येत । न हि कुक्कुत्था एको भागः
पच्यते अपरोभागः प्रसवाय कण्ठे इति कचिदृष्टम् । न । वचना-
दर्द्धजरतीयस्याप्यङ्गीकार्यत्वात् । “किं हि वचनं न कुर्यात्
नास्ति वचनस्यातिभारः”—इति न्यायात् । अन्यथा यौक्तिकमन्यः
पापशक्तिं प्रायश्चित्तशक्तिं च केन दृष्टान्तेन समर्थयीत । वचनञ्च
कामकृतानां द्विगुणं व्रतं दर्शयति,—

“विहितं यदकामानां कामात्तद्विगुणं भवेत्”—इति ।

अतो द्विगुणप्रायश्चित्तेनेह लोके व्यवहारः सिद्ध्यति । यस्तु व्यवहारमनपेक्ष्य परलोकनिर्वाहमेव केवलमपेक्षते, तस्य बुद्धिपूर्वकेषु महापातकेषु मरणान्तिकमेव प्रायश्चित्तम् । तत्र शातातपः । “अकामावाप्तौ प्रायश्चित्तं, कामकारकते त्वात्मानमवसादयेत्”—इति । सत्यन्तरेऽपि,—

“यः कामतो महापापं नरः कुर्यात् कथञ्चन ।

न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भ्रम्वग्निपतनादृते”—इति ॥

मनुरपि,—

“प्रायेदात्मानमग्नौ वा सुसमिद्धे त्वाक्शिराः ।

लक्ष्यं शस्त्रमृतां वा स्यादिदुषामिच्छयाऽऽत्मनः”—इति ॥

तस्मात् कामकारिणो मरणेन नरकपातनिवृत्तिः, व्रतचर्यथा तु व्यवहारसिद्धिरिति निर्णयः ।

अपरे पुनरेवमाहुः । यदुक्तं, मरणान्तिकप्रायश्चित्तेन नरकनिवृत्तिरिति, तत्तथैव युक्तम् । यदुक्तं, व्रतचर्यया व्यवहारसिद्धिरेव न तु नरकनिवृत्तिरिति, तद्विपर्ययति । चीर्णव्रतस्य नरकस्तावन्निवर्त्तते, इह लोके तु तस्य न शिष्टैः सह व्यवहारोऽस्ति । एतच्च, अव्यवहार्यः,—इति याज्ञवल्क्यवचने पदञ्चित्वा योजनीयम् । कामतश्चेत् पापं कृतं, स पापी कृतप्रायश्चित्तोऽप्यव्यवहार्य इह लोके जायते । तच्चाव्यवहार्यत्वं वचनबलादवगन्तव्यं, वचनञ्च मानवमेतत्,

“बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः ।

शरणागतहन्तृंश्च स्त्रीहन्तृंश्च न संवसेत्”—इति ॥

अतः हतप्रायश्चित्ता महापातकिनः शुद्धा अपि परलोके,
 शिष्टैरिह वह्निः कार्याः । ननूपपातकिनामपि हतप्रायश्चित्तानां
 वह्निष्कारणवोचितः* । तथा वैथासिकं न्यायसूत्रम् । “वह्निस्तुभ-
 यथापि स्मृतेराचाराच्च” (वे० ३ अ० ४ पा० ४ ३ सू०) — इति ।
 अस्यायमर्थः । यद्युपपातकं यदि वा महापातकं, उभयथाऽपि
 हतप्रायश्चित्ताः शिष्टैर्वह्निः कार्याः । “प्रायश्चित्तं न पश्यामि^(१)” —
 इति निन्दास्मृतेः । शिष्टाचाराच्चेति । मैवम् । अयं हि वह्निष्कार-
 ऊर्द्धरेतोविषयः, न तु गृहस्थविषयः । ऊर्द्धरेतोविचाराणामेव तत्र
 प्रसूतत्वात् । इदञ्च कौशिकेन स्पष्टीकृतम्,—

“नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां चावकीर्णिनाम् ।

शुद्धानामपि लोकेऽस्मिन् प्रत्यापत्तिर्न विद्यते”—इति ॥

तदेवमैहिकव्यवहाराय परलोकाय वा कामहतानां महापा-
 तकानामुपपातकानां चास्त्येव प्रायश्चित्तमिति सिद्धम् ।

प्रायश्चित्तं कथं भवेदिति सेतिकर्त्तव्यताकस्य प्रायश्चित्तस्य
 पृष्टत्वात् परिषदुपसत्तिरूपामाद्यामितिकर्त्तव्यतामाह,—

वेदवेदाङ्गविदुषां धर्मशास्त्रं विजानताम् ।

स्वकर्म† रतविप्राणां स्वकं पापं निवेदयेत् ॥२॥ इति॥

* एवोदितः,—इति मु० ।

† स्वधर्मः,—इति मु० । एवं परत्र ।

(१) आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु ग्रथ्यते एनः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि
 येन शुध्येत् स आत्महा”—इति समुदायः ।

नामधारकविप्राणां परिषत्त्वं नास्तीति वक्ष्यमाणमर्थं । यदि
निधाय तद्वावृत्तिसमर्थैर्विशेषणैः परिषद्योग्याब्राह्मणाविशेष्यन्ते ।
यद्यपि मन्वादिधर्मशास्त्रज्ञानमात्रेण ब्राह्मणाः प्रायश्चित्तं विधातुं
समर्थाः, तथापि “शुनाऽऽलीढं हविर्यथा”—इति न्यायेन अनधी-
तवेदैः स्वकर्मानुष्ठानरहितैर्निर्दिष्टं प्रायश्चित्तं न पापापनोदनक्ष-
मम् । तस्मात्, स्वकर्मनिष्ठान् वेदपारङ्गतानुपेत्य तेषामग्रे चिकी-
र्षितप्रायश्चित्तनिमित्तं पापमग्रेषेण निवेदयेत् । सेयं परिषदुप-
सत्तिः । तामेतामुपसत्तिमङ्गिरा अपि स्पष्टं दर्शयति,—

“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि उपस्थानस्य लक्षणम् ।

उपस्थितो हि न्यायेन व्रतादेशनमर्हति ॥

सद्योनिःसंग्रये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः ।

भुञ्जानो वर्द्धयेत् पापं परिषद् यत्र विद्यते† ॥

संग्रये तु न भोक्तव्यं यावत् कार्यविनिश्चयः‡ ।

प्रमादस्य न कर्त्तव्यो यथैवासंग्रयस्तथा ॥

कृत्वा पापं न गूहेत गुह्यमानं विवर्द्धते ।

स्वल्पं वाऽथ प्रभृतं वा धर्मविज्ञो निवेदयेत् ॥

ते हि पापे कृते वैद्या हन्तारस्यैव पाप्मनाम् ।

व्याधितस्य यथा वैद्या बुद्धिमन्तो रुजापहाः ॥

प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने ह्रीमान् सत्यपरायणः ॥

* कर्त्तुं,—इति शा० स० ।

† य षड्यत्र न विद्यते,—इति शा० ।

‡ कार्यविनिश्चयः,—इति मु० ।

मृदुरार्जवसम्पन्नः शुद्धिं याचेत मानवः ।

सचेलं वाग्यतः स्नात्वा क्लिन्नवासाः समारहितः ॥

चत्रियो वाऽथ वैश्यो वा ततः पर्षदमाव्रजेत् * ।

उपस्थाय ततः शीघ्रमार्त्तिमान् धरणीं व्रजेत् ॥

गात्रैश्च शिरसा चैव न च किञ्चिदुदाहरेत्”—इति ।

यथोक्तविशेषणरहितानां परिषत्त्वं निषेद्धं तेषां स्वरूपमाह,—

सावित्याश्चापि गायत्र्याः सन्ध्योपास्त्यग्निकार्ययोः ।

अज्ञानात् कृषिकर्तारो ब्राह्मणा नामधारकाः ॥३॥

तत्सवितुर्वरेण्यमिति सविदप्रतिपादकत्वात् सावित्री, णिकार-
यकारयोर्विशेषेण चतुर्विंशत्यचरत्वाद्गायत्री । “चतुर्विंशत्यचरा गा-
यत्री”—इति श्रुतेः^(१) । सावित्र्यादीनामज्ञानाच्च मुख्या ब्राह्मणाः ।
ब्रह्म वेदः, तमधीत्यार्थं चावगत्य येऽनुतिष्ठन्ति, मुख्यास्ते ब्राह्मणाः ।
तदाहाङ्गिराः,—

* पविषदं व्रजेत्,—इति मु० ।

(१) अत्रेदमवधेयम् । “गायत्र्या वसवः (३२० ३२०)” इति पिङ्गलसूत्रे
गायत्र्याः पाद अष्टाक्षराणि भवन्तीत्युक्तम् । “इयादिपूरयः (३२०
३२०)” —इति तत्सूत्रेण, यत्र गायत्र्यादौ कृन्दसि पादस्याक्ष-
रसंख्या न पूर्यते, तत्र इयादिभिः सा पूरयितव्या,—इत्युक्तम् । एवञ्च
प्रकृते, ‘तत्सवितुर्वरेण्यं’—इति पादस्य सप्ताक्षरत्वात् णिकार-यका-
रयोर्विशेषं कृत्वा इयेन पादाक्षरसंख्या पूरयितव्या भवति । तथा च
सति, तत्सवितुर्वरेण्यमित्यष्टाक्षराणि सम्पद्यन्ते ।

“जन्मशरीरविद्याभीराचारेण श्रुतेन च ।

धर्मेण च यथोक्तेन ब्राह्मणत्वं विधीयते”—इति ॥

ये तु सावित्रीं सम्यक् न जानन्ति दूरे तदनुष्ठानं ते विशिष्टमातापितृजन्या अपि ब्राह्मणनाममात्रं धारयन्ति, न तु यथोक्त-ब्राह्मणशब्दार्थत्वं तेषु विद्यते । अतएव, याजनाध्यापनादिजीवनहेत्वमभवाज्जीवनाय कृषिं कुर्वन्ति । तेषु ब्राह्मणशब्दार्थत्वाभावं व्यास आह,—

“ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो ब्रह्मसंस्कारवर्जितः * ।

जातिमात्रोपजीवी यः सोऽब्राह्मण इति स्मृतः”—इति ॥

नामधारकब्राह्मणब्रवत्यापि न मुख्यं ब्राह्मण्यम् । ब्राह्मणब्रवश्च चतुर्विंशतिमते दर्शितः,—

“गर्भाधानादिसंस्कारैर्वेदोपनयनैर्युतः ।

नाध्यापयति नाधीते स भवेद् ब्राह्मणब्रुवः”—इति ।

अमुख्यब्राह्मणानां वृद्धव्यवहारदर्शनेन प्रायश्चित्तविशेषपरिज्ञानेऽपि परिषत्त्वयोग्यत्वं नास्तीत्याह,—

अव्रतानामन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।

सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥४॥ इति ॥

सौम्यप्राजापत्यादिव्रतहीना अव्रताः^(१) । अनधीतवेदा अमन्त्राः ।

* मन्त्रसंस्कारवर्जितः,—इति सु० ।

(१) सौम्यप्राजापत्यादीनि वेदाध्ययनार्थानि व्रतानि वेदव्रततया प्रसिद्धानि मन्त्रसूत्रादावुक्तानि ।

नन्वध्यात्मविद्यायुक्तस्यैकस्यैव परिषत्त्वमस्ति, “एको वाऽध्यात्मवि-
त्तमः”—इति स्मरणात् । अध्यात्मविद्यारहितस्य त्वेकस्य परिषत्त्वा-
भावेऽपि चतुर्णां परिषत्त्वं स्मर्यते, “चत्वारो वेदधर्मज्ञाः परिषत्”—
इति । अनयैव दिशाऽध्ययनादिरहितानां पञ्चषाणां परिषत्त्वाभावेऽपि
शतसहस्रादिसङ्ख्यायुक्तानां परिषत्त्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य, तन्निवा-
रणाय, महस्रगः समेतानामित्युक्तम् । अध्ययनादिहीनवक्त्रास्तिका-
दीनामपि परिषत्त्वं नास्ति । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते,—

“वेदपाठाद्यनियता धर्मशास्त्रविवर्जिताः ।

परिषत्त्वं न तेषां स्यान्नास्तिकानां विशेषतः ॥

अनाहिताग्नयोऽज्ञानात् केवलं वेदपारगाः ।

पिशुनाः क्रूरकर्माणः परिषत्त्वं न विद्यते ॥

शास्त्रज्ञा * दष्टकर्माणः प्रतिकूलास्त्वसूयकाः ।

हैतुका भिन्नमर्यादाः परिषत्त्वे विवर्जिताः”—इति ॥

पूर्वं धर्मशास्त्रं विजानतामिति विशेषणेन तद्विज्ञानरहितस्य
प्रायश्चित्तवृत्तं नास्तीति यदर्थात् सूचितं, तदेवात्र श्लोकद्वयेन
प्रपञ्चयति,—

यददन्ति तमोमूढा मूर्खा धर्ममतद्विदः ।

तत्पापं शतधा भूत्वा तद्वक्तृनधिगच्छति ॥ ५ ॥

शास्त्रज्ञा,—इति मु० । एतत्पाठे शास्त्रज्ञा अपि दष्टकर्माणश्चेत्
नैव परिषदो भवन्तीत्यर्थाबोधः ।

। प्रायश्चित्तकर्तृत्वं,—इति मु० ।

अज्ञात्वा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं ददाति यः ।

प्रायश्चित्ती भवेत् पूतः किल्बिषं परिषद् ब्रजेत् ॥ ६ ॥

अज्ञानं द्विविधं, सत्यपि धर्मशास्त्रपाठे न्यायनिर्णयकौशलाभावेन प्रकृतस्य सूक्ष्मस्य प्रायश्चित्तविशेषस्यापरिज्ञानमेकम् । वृद्धव्यवहारेण सत्यपि परिज्ञाने धर्मशास्त्रापरिशीलनमपरम् । तदुभयमभिलक्ष्य श्लोकद्वयम् । तमोमूढाः प्रज्ञामान्द्येन सूक्ष्मन्यायेषु विभ्रान्ताः । मूर्खाः पण्डितमन्याः । अतद्विदः प्रायश्चित्तविशेषमजानन्तः । तादृशाः पुरुषा यत् पापमुद्दिश्य धर्मं प्रायश्चित्तमन्यथा वदन्ति, तत्पापं शतगुणं* भूत्वा तान् मूर्खान् वक्तृन् प्राप्नोति । अङ्गिराश्चैतदेवाह,—

“यत्तु दत्तमजानद्भिः प्रायश्चित्तं सभां गतैः ।

तत्पापं शतधा भूत्वा दातृनेवोपतिष्ठति†”—इति ॥

प्रायश्चित्ती अन्यथा? कारित्वाच श्रुह्यति । यस्तु धर्मशास्त्रपाठहीनः प्रायश्चित्तविशेषं लोकतोऽवगत्य निर्दिशति, तच्च यथाशास्त्रानुष्ठातृत्वात् प्रायश्चित्ती पूतो भवति, स तु वक्ता किल्बिषं ब्रजेत् । धर्मशास्त्राणामपठितत्वात् । तत्पाठाभावे च विधायकवचनस्योदाहर्तुमशक्यत्वात् । उदाहृत्यैव वचनं प्रायश्चित्तं निर्देष्टव्यमिति हि पूर्व्वमुक्तम्;

* शतधा,—इति सु० ।

† धर्ममजानद्भिः,—इति सु० ।

‡ वक्तृनेवोपतिष्ठति,—इति सु० ।

§ प्रायश्चित्तमन्यथा,—इति सु० ।

“ऋषिवक्त्रोद्गतान् धर्मान् गायन्तो वेदवित्तमाः”—इति ।

अङ्गिराश्रपि,—

“वचः पूर्वमुदाहार्यं यथोक्तं धर्मेवकृभिः ।

पञ्चात्कार्यानुसारेण शक्त्या कुर्युरनुग्रहम् ॥

न हि तेषामतिक्रम्य वचनानि महात्मनाम् ।

प्रज्ञानैरपि* विदद्भिः शक्यमन्यत् प्रभाषितुम्”—इति ।

धर्मशास्त्रपरिज्ञानस्य न्यायनिर्णयकौशलस्य च सद्भावेऽप्यनव-
धानादिचित्तदोषशङ्काव्युदासाय स्वसमानैस्त्रिचतुरैः सह संवादो-
ऽपेक्षित इत्यभिप्रेत्याह,—

चत्वारो वा त्रयो वाऽपि यं ब्रूयुर्वेदपारगाः ।

स धर्म इति विज्ञेयो नेतरैस्तु सहस्रशः ॥ ७ ॥ इति ॥

बह्वनामन्योन्यसंवादेन योनिश्चितः, स एव धर्म इति विज्ञेयः,
इतरैरन्योन्यसंवादमनाद्वियमाणैः सहस्रसङ्ख्याकवचनपाठपुरःसरम-
भिहितोऽपि विसंवादशङ्काया अनिराकृतत्वान्नामो धर्मत्वेन
स्वीकार्यः ।

सत्यपि त्रिचतुराणां परस्परसंवादे विप्रकीर्णेष्वनेकेषु धर्मशा-
स्त्रेषु कापि कस्यचिद्विशेषस्य सम्भवात् प्रायश्चित्तनिर्देशवेलायां
पुनः शास्त्राणि पर्यालोच्यैव निर्देष्टव्यमित्याह,—

प्रमाणमार्गं मार्गन्तोये धर्मं प्रवदन्ति वै ।

तेषामुद्भिजते पापं सद्गतगुणवादिनाम् ॥ ८ ॥ इति ॥

* प्रज्ञानेनैव,—इति सु० ।

प्रमाणमार्गो धर्मशास्त्रतात्पर्यं, तस्य मार्गः न्यायेन निष्कर्षः, तं कुर्वन्तएव ये धर्मं प्रवदन्ति, तेभ्यः पापमुद्दिजते नाशयोग्यतामापद्यते,—इति यावत् । तत्र हेतुः, सङ्कृतइति । सङ्कृतः सत्यभूतोऽन्यथाभावमप्राप्तः, परस्परसंवादेनानवधानादिदोषाभावात्, पुनः शास्त्रपर्यालोचनेन निगूढरहस्यावगमाच्च । गुणो धर्मः, श्रेयोहेतुत्वात्^(१) । तादृशधर्मवादित्वात्तेभ्यः पापस्योद्देशो युक्तः । परस्परसंवादः पुनर्द्धर्मशास्त्रपाठश्चाङ्गिरसा दर्शितः,—

“तस्मिन्नुत्पादिते पापे यथावद्धर्मपाठकाः ।

ते तथा तत्र जल्पेयुर्विमृशन्तः परस्परम्”—इति ।

पापे पापकारिणि पुरुषे ।

ननु परिषदुद्दिष्टं पापं यदि कर्त्तव्यं वावतिष्ठते, तदा प्रायश्चित्तमनर्थकं, अथ परिषदं प्राप्नुयात्, तर्हि कथमुद्देशइत्यत आह,—

यदश्मनि स्थितं तोयं मारुताकेण शुद्ध्यति ।

एवं परिषदादेशान्नाशयेत्तस्य दुष्कृतम् ॥ ६ ॥

- (१) श्रेयोहेतोरेव धर्मत्वस्य मीमांसकैरभ्युपगमादित्याशयः । तथाहि, “चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः (मी० १ अ० १ पा० २ सू०)” —इति सूत्रे भगवता भाष्यकारेण शबरस्वामिनोक्तम् । “तस्माच्चोदनालक्षणोऽर्थः श्रेयस्कारः । एवं तर्हि श्रेयस्कारोजिज्ञासितयः किं धर्मे जिज्ञासया । उच्यते । यएव श्रेयस्कारः स एव धर्मशब्देनोच्यते”—इत्यादि । अन्यत्राप्युक्तम् । “विहितक्रियया साध्यो धर्मः पुंसो गुणो मतः”—इति । “कार्यनियोगपूर्वपर्यायकैः शब्दैस्तथ्यमानः स्वर्गादिफलसाधनो धर्मत्वार्थसाध्यात्मगुणो धर्मः”—इति च ।

नैव गच्छति कर्त्तारं नैव गच्छति पर्षदम् ।

मारुतार्काग्निसंयोगात् पापं नश्यति तोयवत् ॥१०॥

निम्ने महति वा पाषाणे वर्षधाराभिः स्थितमुदकं मारुतार्का-
दिसंयोगोविनाशं प्रापयति, एवमियं परिषत् शास्त्रीयस्य प्राय-
श्चित्तस्यादेशात्तस्य दुष्कृतिं नाशयति । न हि, शिलास्यमुदकमु-
त्तरकाले यथापूर्वं शिलायामवतिष्ठते, नापि मारुतादावासज्यते,
किन्तु शुष्यत्येव केवलं, एवमिदमपि पापं न कर्त्तव्यवतिष्ठते नापि
परिषदं प्राप्नोति, किन्तु स्वरूपनाशमेव प्राप्नोति । एतदेव चतु-
र्विंशतिमतेऽप्यभिहितम्,—

“यथा भूमिगतं तोयमर्कपादैर्विनश्यति* ।

एवं परिषदादिष्टं नश्यते तस्य दुष्कृतम् ॥

नैव गच्छति कर्त्तारं नैव गच्छति पर्षदम् ।

मारुतार्कसमायोगात् पापं नश्यति तोयवत्”—इति ॥

अङ्गिरास्तु प्रश्नपूर्वकमेतदेव विशदयति,—

“प्रायश्चित्ते यदा चीर्णे ब्राह्मणे दग्धकिल्बिषे† ।

सर्वं पृच्छामि तत्त्वेन तत्पापं क्व नु तिष्ठति ॥

नैव गच्छति कर्त्तारं नैव गच्छति पर्षदम् ।

मारुतार्कसमायोगाज्जलवत्संप्रलीयते ।

यथाऽग्निं स्थितं तोयं नाशमेत्यर्कमारुतैः ॥

* विशुष्यति,—इति मु० ।

† ब्राह्मणैर्दग्धकिल्बिषैः,—इति मु० ।

तद्वत् कर्त्तरि यत्पापं नाशयेद्विदुषां सभा ।
 तेषां नेत्राग्निदग्धं सत् पापं तस्य तु धीमतः ॥
 नश्यते नात्र सन्देहः सूर्य्यदृष्टं हिमं यथा”-इति ।

अथ मुख्यानुकल्पभेदेन परिषद्भेदानाह,—

चत्वारो वा त्रयोवाऽपि वेदवन्तोऽग्निहोत्रिणः ।
 ब्राह्मणानां समर्थाये परिषत् साऽभिधीयते ॥ ११ ॥
 अनाहिताग्नयो ये च वेदवेदाङ्गपारगाः ।
 पञ्च त्रयो वा धर्मज्ञाः परिषत् सा प्रकीर्त्तिता ॥ १२ ॥
 मुनीनामात्मविद्यानां द्विजानां यज्ञयाजिनाम् ।
 वेदव्रतेषु स्नातानामेकोऽपि परिषद्भवेत् ॥ १३ ॥
 पञ्च पूर्वं मया प्रोक्तास्तेषाञ्चासम्भवे त्रयः ।
 स्ववृत्तिपरितुष्टाये परिषत्सा प्रकीर्त्तिता ॥ १४ ॥

ग्राममध्ये विद्यमानानां वेदविद्यादिगुणयुक्तानां ब्राह्मणानां मध्ये
 येऽत्यन्तं समर्थास्ते चत्वारो मुख्या परिषत् । तदसम्भवे त्रयोवा
 परिषत्त्वेन ग्राह्याः । एतत् पञ्चदशमाहिताग्निष्वभिहितम् । तदसम्भवे
 अनाहिताग्नयः । तत्रापि पञ्चेति मुख्यः कल्पः । त्रयद्वत्यनुकल्पः ।
 तत्रापि पञ्चदशस्यासम्भवे सत्येकएव परिषद्भवेत् । तमेकं विशिष्टं*
 मुनीनामित्याद्युक्तम् । आत्मनि ब्रह्मणि विद्याऽनुभवो येषान्ते आत्म-
 विद्याः । तथाविधाः कृतकृत्याः सन्तोऽपि लोकाग्रहाय यज्ञैरिष्टवन्तो-
 यज्ञयाजिनः । वेदानामृगादीनाञ्चतुर्णामध्ययनायानुष्ठितानि तत्त-

* इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । सम तु, “तमेकं विशिष्टता”-इति पाठः
 प्रतिभाति ।

वेदोक्तानि व्रतानि वेदव्रतानि, तत्तद्व्रतसहितेषु वेदेषु समाप्तेषु यथाविधि स्नाताः । “शिरोव्रतेन स्नातानाम्”—इति वा पाठः ।
आथर्वणिकानां वेदव्रतेषु मुख्यं व्रतं शिरोव्रतम् । तथाचाथर्वणिका-
आमनन्ति,—

“क्रियावन्तः ओत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः

स्वयं जुहन्त एकच्छपिं अयन्तः ।

तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत

शिरोव्रतं विधिवद् यैस्तु चीर्णम्”—इति ॥

तस्मिन् शिरोव्रते सत्यनन्तरमध्ययनं परिसमाप्य यथाविधि-
स्नाताः । तेषामेतेषां यथोक्तसर्वगुणसम्पन्नानां मध्ये यः कोऽप्येकः
परिषद्भवेत् । अत्र साग्निकानामनग्निकानां द्वौ द्वौ पक्षौ, अध्यात्म-
विदेकः पक्षः,—इति पञ्च पक्षा मया प्रोक्ताः, तेषां सर्वेषामसम्भवे
केचन विद्यमानाः श्रेष्ठास्त्रयः । ते च यद्यायुधजीवनाद्यधर्मवृत्तिमनुप-
जीव्य यथासम्भववृत्तिमात्रेण परितुष्टास्तेषामपि परिषत्त्वमविरुद्धम् ।
अङ्गिरसाऽपि परिषद्विकल्पा दर्शिताः,—

“चत्वारोवा चयोवाऽपि वेदवन्तोऽग्निहोत्रिणः ।

ये सम्यङ्नियता विप्राः कार्याकार्यविनिश्चिताः ॥

प्रायश्चित्तप्रणेतारः सप्त तेऽपि प्रकीर्त्तिताः ।

एकविंशतिभिस्त्वान्यैः परिषत्त्वं समागतैः ॥

सावित्रीमात्रसारैस्तु चीर्णवेदव्रतैर्द्विजैः ।

यतीनामात्मविद्यानां ध्यायिनामात्मयाजिनाम् ॥

शिरोव्रतैश्च स्नातानामेकोऽपि परिषद्भवेत् ।

एषां* लाघवकार्येषु मध्यमेषु तु मध्यमाः ॥

महापातकचिन्तासु शतशोभूयएवच"—इति ।

दृष्टान्तिरपि,—

“लोकवेदाङ्गधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।

यत्रोपविष्टाः विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी सभा”—इति ॥

नामधारकविप्राणां परिषत्त्वं नास्तीति यत् पूर्वमुदाहृतं,
तदेव दृष्टान्तेन दृढीकर्तुं सिंहावलोकनन्यायेन पुनः परामृशति,—

अत ऊर्ध्वन्तु ये विप्राः केवलं नामधारकाः ।

परिषत्त्वं न तेष्वस्ति सहस्रगुणितेष्वपि ॥१५॥

अत ऊर्ध्वं वर्णितेषु परिषत्पक्षेषु अवगम्यमानेभ्यो† गुणवद्भ्यो-
ब्राह्मणेभ्य ऊर्ध्वं, तद्व्यतिरिक्ता गुणरहिता इति यावत् ॥

गुणरहितेषु ब्राह्मणेषु ब्राह्मणदति नाममात्रं केवलं वर्तते, न
तु ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं मुखोऽर्थोऽस्तीत्येवमर्थं दृष्टान्ताभ्यां
विशदयति,—

यथा काष्ठमयोहस्ती यथा चर्ममयोमृगः ।

ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्त्वयस्ते नामधारकाः ॥ १६ ॥ इति ॥

हस्तिवं मृगवं जातिद्वयं तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं, न चैतत्का-
ष्ठमयचर्ममययोर्विद्यते, तथापि हस्तिमृगनामसादृश्यमात्रेण प्रयुज्यते ।
तद्वेदाध्ययनहीने ब्राह्मणशब्दप्रयोगः । ननु ब्राह्मणशब्दस्यावयवार्थ-

* इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु ‘एवं’—इति पाठः प्रतिभाति ।

† उपन्यस्यमानेभ्यो,—इति मु० ।

स्तस्मिन् मा भूत्, जातिस्तु विद्यते, विशिष्टमातापितृजन्यत्वं ब्राह्मण-
त्वजातिः, तथा च ब्राह्मणशब्दस्य तस्मिन् यौगिकत्वाभावेऽपि
रूढि^(१) सद्भावादिषमौ दृष्टान्तावित्याशङ्क्याह,—

ग्रामस्थानं यथा शून्यं यथा कूपस्तु निर्जलः ।

यथा हुतमनग्नौ च अमन्त्रो ब्राह्मणस्तथा ॥ १७ ॥

ग्रामशब्दोहि जननिवासस्थाने भूभागविशेषे मुख्यया वृत्त्या
वर्तते, कूपशब्दश्च जलाधारे खाते । होमशब्दश्च शास्त्रसंस्कृतवज्रौ
हविःप्रक्षेपमाह^(२) । तत्र, जनविशिष्टस्थानं मुख्यो ग्रामः । जनशून्य-
ग्रामस्तु* ग्रामाभासः । कूपहोमयोरप्याभासत्वमेवं योजनीयम् ।

* जनशून्यस्थानं तु,—इति मु० ।

(१) योगोऽवयवशक्तिलभ्योऽर्थः । रूढिः समुदायशक्तिलभ्योऽर्थः । योगा-
र्थप्रतिपादकोयौगिकः, रूढ्यर्थप्रतिपादकोरूढ इत्युच्यते । पाचकादि-
शब्दोयौगिकः, वृक्षादिशब्दोरूढः ।

(२) अत्र मीमांसासूत्रम् (४ अ० २ पा० २८ सू०) । “तदुक्ते अवज्ञात्
जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात्”—इति । “तदुक्ते यजत्युक्तेऽर्थे आसे-
चनाधिके । तस्मात् यजतिरेवासेचनाधिको जुहोतिः”—इति
भाष्यम् । यजतिश्च, “यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये कृता-
र्थत्वात् (मी० ४ अ० २ पा० २७ सू०)—इत्युक्तलक्षणः । आसेचनश्च
विशिष्टदेशप्रक्षेपः । विशिष्टश्च देशः संस्कृतोऽभिरेवौत्सर्गिकः ।
“यज्जुहोति तदाहवनीये”—इति श्रुतेः । “पदे जुहोति, वर्त्मनि
जुहोति”—इत्यादि विशेषशास्त्रात् कचित् पदवर्त्मादिलक्षणोऽपि ।
अत्र चोत्सर्गिकं नियममनुसृत्य “शास्त्रसंस्कृतवज्रौ”—इत्युक्तमिति
ध्येयम् ।

तेरेतैर्दृष्टान्तरयं नामधारकोजातिमात्रसङ्गावेऽपि ब्राह्मणाभासः न तु मुख्यः । पङ्कजशब्दस्य च यद्यपि जातिः प्रवृत्तिनिमित्तं, तथा-
प्यवयवार्थस्तस्मिन्निमित्ते^(१)ऽन्तर्भवत्येव । ततोयोगरूढः^(२) इति व्यव-
ह्रियते । एवं ब्राह्मणशब्दस्यापि योगरूढत्वात् जातिसङ्गावेऽपि
योगहीनत्वादाभासत्वं द्रष्टव्यम् ।

ननु मुख्यसम्भवे सत्यमुख्यं न ग्राह्यं, तदसम्भवे त्वमुख्यमपि
ग्राह्यम्,—इति लोकवेदस्थितिः । तथा चाध्ययनादिसम्पन्नमुख्य-
ब्राह्मणानामसम्भवे सति ब्राह्मणाभासानामपि क्वचित् परिषत्त्वं
स्यादित्याशङ्काह,—

यथा षण्डोऽफलः स्त्रीषु यथा गौदूषराऽफला ।

यथा चाग्नेऽफलं दानं तथा विप्रोऽन्तर्बोऽफलः ॥१८॥

अमुख्यमपि यत्र कार्यक्षमं भवति, तत्र मुख्यासम्भवे तदु-

(१) प्रवृत्तिनिमित्ते इत्यर्थः ।

(२) यत्र योगार्थरूढार्थयोः परस्परमन्वयबोधः स योगरूढः । यथा
पङ्कजादिशब्दः । अत्र हि पङ्कजशब्द-जनधातु-द्वयप्रत्ययानामवयवानां
शक्तिभिः पङ्कजनिकर्त्ताऽर्थो लभ्यते । स एव योगार्थः । पङ्कजशब्दस्य
समुदायशक्त्या च पद्मत्वजातिविशिष्टोऽर्थो लभ्यते । स एव रूढार्थः ।
तयोः परस्परमन्वयः । तथाच पङ्कजनिकर्त्तृभिन्नं पद्ममिति पङ्कज-
पदस्यान्वयबोधः । तथा च सति, न पङ्कजनिकर्त्तृरूपमवयवार्थमादाय
कुमुदादौ, नापि पद्मत्वविशिष्टरूपसमुदायार्थमादाय स्थलपङ्कजादौ
पङ्कजशब्दस्य प्रयोगः, किन्तु जलपङ्कज एव ।

पादेयम् । यथा वैदिके कर्मणि सोमाभावे पूतिकाभिषवः^(१), यथा वा लोके ग्राह्यभावे कोदवादिः । तद्वद्ब्राह्मणभाषस्यापि कार्य्यचमत्वे स्यात् क्वचिदुपादेयत्वं, न तद्व्ययनहीनस्य प्रायश्चित्तविधानचमता-
ऽस्ति । न हि पुंस्त्वोपेतस्य वरस्यासम्भवेऽपि घण्टः प्रजामुत्पादय-
न्नुपलभ्यते, नापि भूमिरूधरा क्वचित् कलति, नाप्यज्ञः प्रतिगृह्णन्
दात्रे फलहेतुः । एवमसावपि ष्टगादिमन्त्रहीनो न पापनिवृत्ति-
फलहेतुः ।

ननु नामधारकः घण्टादिवदफलश्चेत्तर्हि संस्कारैरपि तस्य
कोऽतिशयः स्यात् । न हि, खदारसहस्रेणापि घण्टः प्रजनयितुं
प्रभवति, इत्याशङ्क्य, दृष्टान्तेन संस्कारकृतोत्कर्षं सम्भावयति,—

चित्रकर्म यथाऽनेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः ।

ब्राह्मण्यमपि तद्वद्वि संस्कारैर्मन्त्रपूर्वकैः ॥ १६ ॥

चित्रकरः प्रथमं पटादौ मसीरेखाभिः सर्व्वावयवपूर्णाणि
मनुष्यादिरूपाणि लिखति । न च तानि तावता दर्शनीयत्वमाप-
द्यन्ते । पुनस्तान्येव रूपाणि नानाविधवर्णप्रक्षेपेणोन्मीलितानि दर्श-
नीयतामापद्यन्ते । एवं जातिब्राह्मणं ग्रास्त्रीयसंस्कारैरुत्कथ्यते ।
मन्त्रसंस्कारेण विद्यादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते । अतएवाङ्गिराः,—

(१) “यदि सोमं न विन्देत्, पूतीकानभिषुगुयात्”—इति श्रुतेरिति
भावः । यथा च पूतीकस्य सोमप्रतिनिधित्वं, न पुनः सोमालाभ-
निमित्ते द्रव्यान्तरविधिः, तथा व्यक्तं मीमांसादर्शन-ब्रह्माध्याय-द्वतीय-
पादगत-त्रयोदशाधिकरणे ।

“जन्मशरीरविद्याभिराचारेण श्रुतेन च ।

धर्मेण च यथोक्तेन ब्राह्मण्यं विधीयते ।

चिन्तकर्म यथाऽनेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः ।

ब्राह्मण्यमपि तदत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः”- इति ॥

ननु यत्र संस्कृता वहवो न गन्ति तत्रैकेन संस्कृतेन सहेतरे
नामधारकाः प्रायश्चित्तविधायिनः स्युरित्याशङ्क्याह,—

प्रायश्चित्तं प्रयच्छन्ति ये द्विजानामधारकाः ।

ते द्विजाः पापकर्माणः समेतानरकं ययुः ॥ २० ॥

समेताः एकेन संस्कृतेन सङ्गताः । ययुः यान्तीत्यर्थः । यद्यपि
संस्कृतः स्वयं नरकं नाहति, तथाप्यनर्हैः सहैकस्यां परिषद्युपवेश-
नात्तस्य नरकप्राप्तिः । एतच्च चतुर्विंशतिमते स्पष्टीकृतम्,—

“प्रायश्चित्तं प्रयच्छन्ति ये द्विजा नामधारकाः ।

ते सर्वे पापकर्माणः, समेतोनरकं ब्रजेत्”—इति ॥

समेतोनामधारकैः सङ्गतः । तावतैवापराधेन मन्त्रसंस्कृतोऽपि
नरकं प्राप्नोति ।

ननु संस्कृतानां बहूनामपि गृहिणां कथं परिषत्त्वं स्यात्,
नामधारकवत्तेषामिन्द्रियरतत्वादित्याशङ्क्याह,—

ये पठन्ति द्विजावेदं पञ्चयज्ञरताश्च ये ।

चैलोक्यं तारतन्येते पञ्चेन्द्रियरता अपि ॥ २१ ॥

वेदोहि निखिलपापापनयने समर्थः । तथा च तैत्तिरीय-

ब्राह्मणे ब्रह्मादिपरम्परया प्राप्तं पापं स्वाध्यायोऽपहन्तीति श्रूयते ।
 “अग्निं वै जातं पाप्मा जथाह, तं देवा आहुतौभिः पाप्मानम-
 पान्नाहुतौनां यज्ञेन यज्ञस्य दक्षिणाभिर्दक्षिणानां ब्राह्मणेन ब्राह्मणस्य
 ऋन्दोभिश्चन्दसां स्वाध्यायेनापहतपाप्मा स्वाध्यायो देवमवित्रं वा-
 एतत्”—इति । मनुरपि,—

“वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्वा महायज्ञक्रियां चमा ।

नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ।

यथैधांस्योजसा वह्निः प्राश्य निर्दहति चणात् ।

तथा ज्ञानकृतं पापं कृत्स्नं दहति वेदेवित् ।

यथा जातवलोवह्निर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ।

तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः”—इति ॥

ये तु अद्वालवएव सन्तः प्रज्ञामान्द्यादिदोषेण पठितं वेदं
 धारयितुमसमर्थाः, तेऽपि पञ्चयज्ञानुष्ठानात् चौणपापाएव । पञ्च-
 यज्ञानां पापचयहेतुत्वञ्च प्रथमाध्याये प्रपञ्चितम् । अतश्च पञ्चे-
 न्द्रियप्रसक्तानामपि चौणपापत्वेन परिषत्त्वमविरुद्धम् ।

नन्वेवमपि पञ्चयज्ञादिभिः परिशुद्धेषु गृहिषु परकीयं पापमनु
 प्रविशति, परान्नभोजनादेस्तप्रापकत्वात्,

“दुष्कृतं हि मनुष्याणामन्नमाश्रित्य तिष्ठति” ।

“अन्नादे भूणहा-मार्ष्टि”—इत्यादि स्मरणदित्यत आह,—

संप्रणीतः श्मशानेषु दीप्तोऽग्निः सर्व्वभक्षकः ।

एवं च वेदविद्विप्रः सर्व्वभक्षोऽपि दैवतम् ॥ २२ ॥

न ह्यग्निः श्मशाने नीतः श्वादिभक्षणे प्रयुक्तः * इत्येतावता देवत्वं परित्यजति । एवं वेदविदोभूदेवस्य अभक्ष्याभोज्यादिदोषमात्रेण भूदेवत्वं नापैति । एकैकस्य मन्त्रस्याभक्ष्यभक्षणाद्यगेषदोषनिवर्त्तकत्वात् । तथाच मन्त्रलिङ्गम्,—

“यदन्नमग्ननृतेन देवा-

दास्यन्नदास्यनुत वा करिष्यन् ।

यद्देवानाञ्चक्षुष्यागोऽस्ति यदेव किञ्च

प्रतिजग्राहमग्निर्मा तस्मादनृणं कृणोतु ।

यदन्नमग्निं वज्रधा विरूपं

वासो हिरण्यसुत गामजामविम्”—इत्यादि ।

अनृतेन परकीयादौ स्वकीयत्वादिवचनेन । दास्यन्ननर्हभ्यो नष्ट-
शौचाचारादिभ्यः स्नेहानुवन्धेन ह्यथकथयोः प्रयच्छन् । अदास्यन्नति-
थ्यादिभ्यो योग्येभ्योऽप्रयच्छन् । करिष्यन्नन्नभक्षणव्यतिरिक्तमविहितं
प्रतिषिद्धं वा कुर्वन् । चक्षुष्यागोनग्नपरयोषिदवलोकनादि । तथा,
देवानामागः विष्णवाद्यं देवं दृष्ट्वाऽप्यनमस्कारादि । यदेव किञ्च अश्वम-
हिषकालपुरुषाद्यप्रतिग्राह्यं यत् किञ्चित् प्रतिजग्राहं प्रतिगृहीतवान-
स्मि । वज्रधा विरूपं गणान्नगणिकान्नादिरूपेणानेकदोषयुक्तं यदन्नमग्निं
भक्षितवानस्मि । यथोक्तात् सर्वस्माद्दोषजातात् मामनृणं पूतमग्निः
करोत्विति मन्त्रार्थः । तथा, पवमानसूक्तादिमहिमानमधीयते,—

“क्रयविक्रयाद्योनिदोषादभक्ष्यभोजनात् प्रतिग्रहात् ।

असद्भोजनाच्चापि नृशंसं तत् पावमानौभिरहं पुनामि”—इति ।

* श्वादिभक्षकः,—इति शा० स० ।

तथा सामविधाने सामगाः पठन्ति । “अभोज्यभोजने कृते पन्था
अधोदिवदति” । साम गायेदिति शेषः । मनुरपि,—

“प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा वाऽन्नं विगर्हितम् ।

जपंस्तरत्समन्दीयं पूयते मानवस्त्यहात् ॥

हत्वा लोकानपीमांस्त्रीनश्नन्नपि यतस्ततः ।

ऋग्वेदं धारयन् विप्रो नैनः प्राप्नोति किञ्चन”—इति ॥

ननुक्तरीत्या वेदविदः स्वकीयपापमपनयन्तु नाम, तथापि
त्रैलोक्यं तारयन्त्येते,—इति यदुक्तं, तत् कथमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन
तदुपपादयति,—

अमेध्यानि तु सर्वाणि प्रक्षिप्यन्ते यथोदके ।

तथैव किल्बिषं सर्वं प्रक्षिपेच्च द्विजोत्तमः ॥ २३ ॥

गङ्गादिजले स्नातुं प्रविष्टाः शरीरात् स्वेदादीन्अमेध्यानि
प्रक्षिपन्ति, नैतावता तज्जलमपूतं भवति, प्रत्युत मलोपेतान् पुरु-
षान्मलापनयनेन पुनाति । एवं प्रायश्चित्ती स्वकीयमग्रेषं पापं
वेदवित्सु प्रक्षिपति । तत्र प्रक्षेपणं नाम, तदपनयनाय तेषामग्रे
निवेदनम् । ते च तदपनयाङ्गीकारमात्रेण न दुष्यन्ति । प्रत्युत
तदपनयनमर्थं शास्त्रीयमुपायमुपदिश्य पापिनमुद्धरन्ति । तस्मा-
त्तारयन्तीत्युपपन्नम् ।

ननु वेदविद्यायाश्चेदीदृशो* महिमा, तर्हि वेदविदां दैनन्दि-
नगायत्र्युपाख्यादिविलसानामपि परिषत्त्वं प्रसज्यतेत्यत आह,—

* वेदविदश्चेदीदृशो,—इति सु० ।

गायत्रीरहितो विप्रः शूद्रादप्यशुचिर्भवेत् ।

गायत्रीब्रह्मतत्त्वज्ञाः संपूज्यन्ते जनैर्द्विजाः ॥ २४ ॥ इति॥

गायत्री च ब्रह्म च गायत्रीब्रह्मणी, तयोस्तत्त्वं गायत्रीब्रह्म-
तत्त्वम् । तत्र गायत्र्यास्तत्त्वमङ्गन्यासकलावर्णयतिविशेषध्यानादि* ।
ब्रह्मणस्तत्त्वं वेदोक्तनिःशेषानुष्ठानादि । तदुभयं यथावदवगत्यानु-
तिष्ठन्तस्तत्त्वज्ञा इह विवचिताः । यदा, ब्रह्म परमात्मा, तस्य तत्त्वं
वेदान्तप्रतिपाद्यं स्वरूपं, तद्गायत्र्यां भर्गशब्दवाच्यत्वेनावगत्योपासते
ये, ते गायत्रीब्रह्मतत्त्वज्ञाः ।

ननु यस्मिन् ग्रामे जितेन्द्रियः शास्त्रोक्तस्वधर्मवर्ती शूद्रो विद्यते,
तत्र पञ्चेन्द्रियरतादुःशीलादरन्तस्त्वैव शूद्रस्य परिषत्त्वमित्यत आह,—

दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यो न तु शूद्रोजितेन्द्रियः ।

कः परित्यज्य गां दुष्टां दुहेत् शीलवतीं खरीम् ॥ २५ ॥ इति॥

कः परित्यज्य,—इत्यादि दृष्टान्तः । जातिशीलयोर्मध्ये जात्यु-
त्कर्ष एव प्राधान्येनोपादेयः । शीलं तु यथासम्भवम् । अतएव
चतुर्विंशतिमते शूद्रोपदेशस्यानुपादेयत्वं प्रपञ्चयति,—

“श्वचर्मणि यथा क्षीरमपेयं ब्राह्मणादिभिः ।

तद्वत् शूद्रमुखाद्वाक्यं न श्रोतव्यं कथञ्चन ॥

पण्डितस्यापि शूद्रस्य शास्त्रज्ञानरतस्य च ।

* वर्णविशेषध्यानादि,—इति सु० ।

† क्षीरवती,—इति सु० ।

वचनं तस्य न ग्राह्यं शुनोच्छिष्टं हविर्यथा ।

शूद्रोज्ञानावलेपात्तु ब्राह्मणान् भाषते यदि ।

स याति नरकं घोरं यावदाहृतसंज्ञवम् ।

कृष्णसर्पं द्विजं दुष्टं शूद्रञ्च प्रतिपादकम् ।

गर्द्धभं जारजातञ्च* दूरतः परिवर्जयेत्”—इति ।

ननु दुःशीलानां परिषत्वाभ्युपगमे तन्निर्दिष्टप्रायश्चित्तस्यान्यथा-
भावः शक्यते† इत्यत आह,—

धर्मशास्त्ररथारूढा वेदखड्गधराद्विजाः ।

क्रीडार्थमपि यद्ब्रूयुः स धर्मः परमः स्मृतः ॥२६॥इति॥

यथा, युद्धार्थं रथमारूढा खड्गं धत्वा समागतस्य योद्धुं मुहूर्त्तमात्रं
विलम्बितेऽपि युद्धे खड्गचालनादिरूपा युद्धोचितलीला प्रवर्त्तते,
तद्वत्, प्रसृतदिदादिरूपाद्रथाद्धर्मशास्त्रवेदी यो निपुणोब्राह्मणः
स इन्द्रियपरतन्त्रोऽपि चिरं शास्त्रवासनावासितत्वात् क्रीडन्नपि यथा
शास्त्रमेव ब्रूते, किमु वक्तव्यं बुद्धिपूर्वं परिषद्युपविश्य,

“अब्रुवन्ब्रुवन् वाऽपि नरो भवति किल्बिषी” ।

इत्यादिशास्त्रज्ञावगत्यान्यथा न ब्रूते,—इति ।

इत्थं योग्यायोग्यपरिषदौ विविच्य तत्र योग्यायाः परिषदो-
ऽपचितं विशेषणजातं दर्शयति,—

* गर्भञ्च जारजातन्तु,—इति सु० ।

† धर्मं निश्चित्य प्रायश्चित्तस्यान्यथाभावः शक्यते,—इति सु० ।

चातुर्वेद्यो विकल्पी च अङ्गविद्धर्मपाठकः ।

त्रयश्चाश्रमिणो मुख्याः पर्षदेषा दशावरा ॥२७॥ इति॥

तत्र चातुर्वेद्यादिशब्दार्थानङ्गिरा विवृणोति,—

“चतुर्णामपि वेदानां पारगा ये द्विजोत्तमाः ।

स्वैस्त्रैर्विनाऽप्येते चातुर्वेद्या इति स्मृताः ॥

धर्मस्य पर्षदश्चैव प्रायश्चित्तक्रमस्य च ।

त्रयाणां यः प्रमाणज्ञः स विकल्पी भवेद्विजः ।

शब्दे क्कन्दसि कल्पे च शिचायाञ्च सुनिश्चितः ।

जोतिषामयने चैव सनिरुक्तेऽङ्गविद्धवेत्^(१) ।

वेदविद्याव्रतज्ञातः कुलशीलसमन्वितः^(२) ॥

(१) शब्दे शब्दशास्त्रे व्याकरणे इति यावत् । क्कन्दसि क्कन्दःशास्त्रे पिङ्ग-
लादिप्रणीते । कल्पे श्रौतसूत्रापरनामध्ये वैदिकयज्ञाद्यनुष्ठानप्र-
तिपादके लाश्यायनादिप्रणीते नानाशाखागतलिङ्गादिकल्पिते क-
ल्पसूत्राख्ये ग्रन्थे । शिचा पाणिन्यादिप्रणीता वर्णाचार्यादिनिर्या-
मिका । ज्योतिषामयनं ज्योतिःशास्त्रम् । निरुक्तं यास्कादिप्रणीतं
नैघण्टुककाण्डव्याख्यानरूपं वैदिकशब्दानां व्युत्पादकं शास्त्रम् ।
एतावन्त्येवाङ्गानि वेदस्य । तदुक्तम् । “शिचा कल्पो व्याकरणं
निरुक्तं ज्योतिषां चितिः । क्कन्दसां विचितिश्चैव षडङ्गो वेदइ-
ष्यते” इति ।

(२) यः खलु समाप्य वेदमसमाप्य व्रतानि समावर्त्तते, स वेदविद्याज्ञातः ।
यः पुनरसमाप्य वेदं समाप्य व्रतानि समावर्त्तते, स व्रतज्ञातः । यश्च
वेदं व्रतानि च समाप्य समावर्त्तते, सोऽयं वेदविद्याव्रतज्ञातः । शीलं
त्रयोदशविधं हारीतोक्तम् । तथाच हारीतः । “ब्राह्मण्यता देवमि-

अनेकधर्मशास्त्रज्ञः प्रोच्यते धर्मपाठकः ।

ब्रह्मचर्याश्रमादूर्ध्वं विप्रोऽयं वृद्ध उच्यते”—इति ॥

चातुर्वेद्याद्युक्तविशेषणविशिष्टागार्हस्थ्याद्यन्यतमः श्रमवर्त्तिनो दश-
संख्यकाः परिषच्छब्दाद्याः । दशसंख्या श्रवरायस्यां परिषदि,
सा दशावरा । दशत्वमवरः पक्षः, ततोऽप्यर्वाचीनः पक्षो नास्तीत्यर्थः ।
ये तु “चत्वारो वा त्रयो वाऽपि”—इत्यादिपक्षाः पूर्वमुपन्यस्ताः,
ते स सर्वेऽपि गोबधादर्वाचीनविषये द्रष्टव्याः । सेयं दशसंख्योपेता
परिषद्ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तिले सत्यवगन्तव्या । यदा च त्रियवैश्यौ
प्रायश्चित्तिनौ भवतः, तदा विशेषमङ्गिरा आह,—

“परिषद्या ब्राह्मणानां सा राज्ञां द्विगुणा मता ।

वैश्यानां त्रिगुणा चैव परिषच्च व्रतं स्थितम् ॥

ब्राह्मणो ब्राह्मणानान्तु च त्रियाणां पुरोहितः ।

वैश्यानां याजकश्चैव स एव व्रतदः स्मृतः * ॥

अगुरुः च त्रियाणाञ्च वैश्यानां चाप्ययाजकः ।

प्रायश्चित्तं समादिश्य तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्”—इति ।

अथा च त्रियवैश्ययोः परिषद्वृद्धिः, तथा व्रतमपि वर्द्धते । इयञ्च
व्रतवृद्धिरुत्तमजातिहनने द्रष्टव्या । इतरविषये व्रतह्रासस्थाभिधा-
नात् । तथा च चतुर्विंशतिमते दर्शितम्,—

* एते व्रततराः स्मृताः,—इति मु० ।

तृभक्तता सौम्यता अपरोपतापिता अगस्त्यता मृदुता अपारुध्यं
मैत्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता शरण्याता कारुण्यं प्रशान्ततेति
त्रयोदशविधं शीलम्”—इति ।

“प्रायश्चित्तं यदान्नातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः ।

पादोनं चत्रियः कुर्यादर्द्धं वैश्यः समाचरेत् ।

शूद्रः समाचरेत् पादमशेषेष्वपि पाप्मसु”-इति ।

इत्थं प्रायश्चित्तिना कर्त्तव्यमुपस्थानं उपस्थेया परिषच्चेत्युभयं निरूपितम् । अथ व्रतादेशनं निरूपणीयं, तस्योपस्थानानन्तरभावित्वात् । अनन्तरभावश्चाङ्गिरसा दर्शितः,—

“उपस्थानं व्रतादेशः स्वीचाशुद्धिप्रकाशनम् ।

प्रायश्चित्तं चतुष्कञ्च विहितं धर्मकर्तृभिः”-इति ।

तदेतद्ब्रतादेशनं राजानुमत्या कर्त्तव्यमित्याह,—

राज्ञश्चानुमते स्थित्वा प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।

स्वयमेव न कर्त्तव्यं कर्त्तव्या स्वल्पनिष्कृतिः ॥ २८ ॥

अत्र गोबधस्य प्रकृतत्वात् तमारभ्याधिकेषु पापेषु राजानुज्ञ-
यैव व्रतं निर्दिशेत् । न तु राजानं वञ्चयित्वा स्वयं तत् कर्त्तव्यम् ।
गोबधादल्पेषु तु पापेषु विनाऽपि राजानुज्ञां निष्कृतिर्दातुं शक्यते ।
एतच्च देवलोऽप्याह,—

“याचितस्तेन चेत् पापे ब्राह्मणः पापभीरुणा ।

निष्कृतिं व्यवहारार्थं कुर्यात्तस्मै नृपाज्ञया ॥

स्वयं च ब्राह्मणैः कृच्छ्रमल्पदोषे विधीयते ।

राजा च ब्राह्मणस्यैव महत्सु सुपरीक्ष्य च”-इति ॥

हारीतोऽपि—

“राज्ञोऽनुमतिमाश्रित्य प्रायश्चित्तानि दापयेत् ।

स्वयमेव न कुर्वीत कर्त्तव्यं स्वल्पमेव च*—इति ॥

यथा परिषद्वाजानं नातिक्रमेत्, तथा राजाऽपि परिषदं नातिक्रमेदित्याह,—

ब्राह्मणांस्तानतिक्रम्य राजा कर्त्तुं यदिच्छति ।

तत्पापं शतधा भूत्वा राजानमनुगच्छति ॥ २९ ॥ इति ॥

कर्त्तुं प्रायश्चित्तं कारयितुम् । अन्तर्भातितर्क्यस्य विवक्षितत्वात् ।
इदानीं परिषदा समाचरणीयान् नियमविशेषानाह,—

प्रायश्चित्तं सदा दद्याद्देवतायतनाग्रतः ।

आत्मकृच्छ्रं ततः कृत्वा जपेद्देव वेदमातरम् ॥ ३० ॥ इति ॥

दद्यादित्यत्रायोग्यवच्छेदो विवक्षितः, परिषद्युपविश्नादाने प्रत्य-
वायस्मरणात् । तदाहाङ्गिराः,—

“आर्त्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः ।

जानन्तोनां प्रयच्छन्ति ते तेषां समभागिनः ॥

तस्मादार्त्तं समासाद्य ब्राह्मणन्तु विशेषतः ।

जानद्भिः परिषदः पन्था न हातव्यः पराङ्मुखैः ॥

तस्य कार्यो व्रतादेशः पावनार्थं हितेषुभिः† ।

अज्ञानामुपदेष्टव्यं क्रमशः सर्वमेव च ॥

यथाऽभ्युद्धरते कश्चिद्भयार्त्तं ब्राह्मणं कश्चित् ॥

* स्वयमेव न कर्त्तव्यं स्वल्पमेव परीक्ष्य च—इति मु० ।

† तानेतावन्,—इति शा० स० ।

‡ प्राणार्थं हितकर्तृभिः,—इति मु० । त्राणार्थं ?

एवं पापात् समुद्धृत्य तेन तुल्यं फलं लभेत्”—इति ।
 सर्व्वथा दद्यादित्ययं नियमो यथाविध्युपपन्नविषयः । तथा च
 हारीतः,—

“यन्नादेव पुरस्तात् विप्रांस्तत्र दशावरान् ।

प्रणिपत्य च भक्त्या च प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत्”—इति ॥

विनिर्दिशेत् याचेत,—इति यावत् । यथाविध्युपपत्त्यभावे
 प्रायश्चित्तं न देयम् । तदाहाङ्गिराः,—

“अनर्चितैरनाहूतैरपृष्टैश्च यथाविधि ।

प्रायश्चित्तं न दातव्यं जनद्विरपि च द्विजैः”—इति ॥

ज्ञानेनाज्ञानेन वा प्रायश्चित्तस्यान्यथानिर्देशे प्रत्यवायं स ए-
 वाह,—

“अजानन्यस्तु विब्रूयाज्ज्ञानन्यश्चान्यथा वदेत् ।

उभयोर्हि तयोर्दोषः पक्षयोरुभयोरपि”—इति ॥

विधित्सितस्य प्रायश्चित्तस्य गौरवलाघवनिर्णयाय देशकालादयः
 परीक्षणीयाः । तदाह बौधायनः,—

“शरीरं वलमायुश्च वयः कालश्च कर्म च ।

समीक्ष्य धर्मविदुद्ध्या प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्”—इति ।

हारीतोऽपि,—

“यथावयो यथाकालं यथाप्राणं च ब्राह्मणे ।

प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं ब्राह्मणैर्धर्मपाठकैः ॥

येन शृङ्खिमवाप्नोति न च प्राणैर्वियुज्यते ।

आत्तिं वा महतीं याति न चैतद् व्रतमादिशेत्”—इति ॥

विश्वामित्रोऽपि,—

“जातिशक्तिगुणापेक्षं सद्बुद्धिकृतं तथा ।

अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्”—इति ॥

परिषद्भर्मप्रश्नादीतिकर्तव्यता अङ्गिरसा दर्शिता,—

“ततस्ते प्रणिपातेन दृष्ट्वा तं समुपस्थितम् ।

विप्राः पृच्छन्ति तत् कार्यमुपविश्यासने स्थितम् ॥

किन्ते कार्यं किमर्थं वा सदा मृगयसे द्विजान् ।

पर्षदि ब्रूहि तत् सर्वं यत्कार्यं हितमात्मनः ॥

सत्येन द्योतते राजा वरिः सत्येन तद्यथा * ।

सत्येन द्योतते वक्त्रिः सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥

भुर्भुवःस्वस्वयोलोकास्तेऽपि सत्ये प्रतिष्ठिताः ।

अस्माकं चैव सर्वेषां सत्यमेव परं बलम् ॥

यदि चेद्ब्रूयसे सत्यं नियतं प्राप्यसे शुभम् ।

यद्यागतोऽस्यसत्येन न तु शुद्ध्यति केनचित् ॥

सत्येन तु विशुद्ध्यन्ति शुद्धिकामाश्च मानवाः ।

तस्मात् प्रब्रूहि तत् सत्यमादिमध्यावसानिकम् ।

एवं तैः समनुज्ञातः सर्वं ब्रूयादशेषतः ॥

तस्मिन्निवेदिते कार्यं निष्कास्योयस्तु† कार्यवान् ।

तस्मिन्नुत्सारिते पापे यथावद्भर्मपाठकाः ।

ते तथा तत्र जल्पयेयुर्विमृशन्तः परस्परम् ।

* सत्येन द्योतते वायुः सत्येन द्योतते रविः,—इति सु० ।

† यत्र,—इति सु० ।

आपद्धर्मेषु यत्प्रोक्तं यच्च सानुग्रहं भवेत् ॥
 परिषत्सम्पदश्चैव कार्य्याणाञ्च वलावलम् ।
 प्राय देशञ्च कालञ्च यच्च कार्य्यान्तरं भवेत् ॥
 पर्षत् सञ्चिन्त्य तत्सर्व्वं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।
 सर्व्वेषां निश्चितं यत्स्याद्यच्च प्राणाच्च धातयेत् * ॥
 आह्वय आवयेदेकः पर्षदा यो नियोजितः ।
 शृणुष्व भो इदं विप्र, यत्ते आदिश्यते व्रतम् ॥
 तत्तत् यत्नेन कर्त्तव्यमन्यथा ते वृथा भवेत् ।
 यदा च ते भवेत् चीर्णं तदा शुद्धिप्रकाशकम् ॥
 कार्य्यं सर्व्वं प्रयत्नेन शक्त्या विप्राभिभाषितम्”—इति ।

एतच्च सर्व्वं कस्यचित् देवतायतनस्य ग्रैवस्य वा वैष्णवस्य वा
 पुरः स्थित्वा निर्देष्टव्यम् । देवतायतनायतः,—इत्येतत् पुण्यतीर्थादे-
 रप्युपलक्षणम् । एवं प्रायश्चित्तं निर्दिश्यानन्तरं निर्देष्टारः सर्व्वेऽप्या-
 त्मविशुद्ध्यर्थं तत्तत्प्रायश्चित्तानुसारेण स्वल्पमधिकं वा किञ्चित्
 कृच्छ्रं चरित्वा तदन्ते वेदमातरं गायत्रीं यथाशक्ति जपेयुः,—इति ॥
 एतदेव हारीतोऽप्याह,—

“प्रायश्चित्तन्तु निर्दिश्य कथं पापात् प्रमुच्यते ।

यत्पवित्रं विजानीयात् जपेद्वा वेदमातरम्”—इति ॥

वेदवेदाङ्गविदुषामित्यारभ्य जपेद्वा वेदमातरमित्यन्तेन ग्रन्थस-
 न्दर्भेन यत्परिषन्निरूपणं, तत्सर्व्वमतौताध्यायोक्तेषु आगाम्यध्याये
 वक्ष्यमाणेषु च प्रायश्चित्तेषु समानमवगन्तव्यम् । अध्यायादौ यत्पृष्ठं

* पातयेत्,—इति मु० ।

गोबधप्रायश्चित्तं, तदिदानीमाऽध्यायपरिसमाप्तेर्निरूपयति । तत्र
सशिखमित्यादिना वज्रविधिमितिकर्त्तव्यमाह,—

सशिखं वपनं कृत्वा त्रिसन्ध्यमवगाहनम् ।

गवां मध्ये वसेद्रात्रौ दिवा गाश्चाप्यनुव्रजेत् ॥३१॥ इति॥

शिखाऽपि यथा न परिशिष्यते, तथा वपनं कुर्यात् । सन्ध्या-
त्रये च नद्यादाववगाहेत । रात्रौ गोष्ठे गोमध्ये शयीत । दिवसे
तु चरन्तीर्गाः अनुचरेत् ।

इति कर्त्तव्यतान्तरमाह,—

उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।

न कुर्वीनात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥३२॥ इति॥

निदाघसन्तापे प्रथमतोगवाञ्क्षायां सम्पाद्य पश्चात् स्वयं क्वाया-
यामुपविशेत् । एवं वर्षादौ । वर्षति सति वृष्टिपीडितानां गवां
शालादिसम्पादनेन रक्षां कुर्यात् । तथा, हेमन्तशिगिरयोर्निशि
निवासाय शीतरहितं स्थानं सम्पादयेत् । तथा, यदा कदाचित्
मारुते भृशं वाति सति, स्थानादिसम्पादनेन तदुपद्रवात् संरक्षेत् ।
यदा गवां रक्षां कर्त्तुं न शक्यात्, तदा स्वात्मनोऽपि रक्षां न
कुर्यात् ।

अन्यदितिकर्त्तव्यमाह,—

आत्मनो यदिवाऽन्येषां गृहे स्नेहे खलेऽथवा ।

भक्षयन्तीं न कथयेत् पिवन्तं चैव वत्सकम् ॥३३॥ इति॥

स्वकीयेषु परकीयेषु वा गृहादिषु सञ्चितं ग्राह्यादिकं यदि काचिद्गौर्भक्षयेत्, तदा तां पश्यन्नपि निवारकाणामग्रे न कथयेत् । तथा, वत्सोद्यदि दोहकालादन्यत्र स्नानं पिवेत्, तदा तमपि वत्सं न कथयेत् ।

पुनरप्यन्यदितिकर्त्तव्यमाह,—

पिवन्तीषु पिवेत्तोयं संविशन्तीषु संविशेत् ।

पतितां पङ्कलग्नां वा सर्व्वप्राणैः समुद्धरेत् ॥ ३४ ॥ इति ॥

स्वयमत्यन्तदृष्टान्तोऽपि गवामुदकपानात् पूर्व्वमुदकं न पिवेत् । तथा, चिरस्थितिगतिभ्यां पादयोर्व्यथां प्राप्यापि गोसंवेशनात् प्राक् स्वयं न संविशेत् । यत्र कापि रोगार्त्ता सती भूमौ पतिता वा, जलपानाद्यर्थं गत्वा पङ्के मग्ना वा गौर्यदा दृष्टा, तदानीमेव स्वप्राणेषु लोभं* परित्यज्य सर्व्वेणापि प्रयत्नेन तां गामुद्धरेत् ।

ननु स्वप्राणेष्वलुब्धस्य प्रक्रान्तव्रतसमाप्त्यभावे दुरितच्योन स्यादित्यत आह,—

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।

मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥ ३५ ॥ इति ॥

अनुष्ठेयेभ्यः† सर्व्वेभ्यो व्रतेभ्यः इदमधिकं व्रतं यद्गोब्राह्मणाद्यर्थं मरणम् । तत्र कुतो व्रतभङ्गशङ्काऽवकाशः । स्वयं मरणमभ्युपगम्य

* लोभं,—इति शा० ।

† व्यनुष्ठेयेभ्यः,—इति मु० ।

गोब्राह्मणरक्षणे प्रवृत्तो * यदि कथञ्चिज्जीवेत्, तदा गोब्राह्मणयोः
सङ्गोप्ता† जीवन्नपि ब्रह्महत्याया मुक्तो भवति ।

अङ्गानि विधायाङ्गिनं व्रतविशेषं विदधाति,—

गोबधस्यानुरूपेण प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् ।

प्राजापत्यं ततः कृच्छ्रं विभजेच्च चतुर्विधम् ॥ ३६ ॥ इति ॥

एकभक्तादिहृषं प्राजापत्यव्रतं गोबधस्य प्रायश्चित्तं, तच्च व्रतं
वक्ष्यमाणकारेण चतुर्विधम् । तच्च गोबधस्य तारतम्यं न्यायागमाभ्यां
निश्चित्य‡ तत्तारतम्यानुसारेणान्यतमं प्राजापत्यव्रतविशेषं निर्दि-
शेत् । यतो बधतारतम्यानुसारेण प्रायश्चित्ततारतम्यंॴ विनिर्दिश्यं,
ततो व्रततारतम्यानुगतं ॥ प्राजापत्यव्रतं चतुर्विधं यथा भवति, तथा
विभजेत ॥

इदानीं विभागं प्रकटयति,—

एकाहमेकभक्ताशी एकाहं नक्तभोजनः ।

अयाचिताश्लेकमहरेकाहं मारुताशनः ॥ ३७ ॥

दिनद्वयं चैकभक्तो द्विदिनं चैकभोजनः ।

दिनद्वयमयाची स्याद्द्विदिनं मारुताशनः ॥ ३८ ॥

* प्रवृत्तो,—इति शा० ।

† स गोप्ता,—इति मु० ।

‡ गोबधस्य तारतम्याभ्यां योग्यायोग्याभ्यां निश्चित्य,—इति मु० ।

ॴ प्राजापत्यव्रतविशेषतारतम्यं,—इति मु० ।

॥ व्रततारतम्याय,—इति मु० ।

त्रिदिनं चैकभक्ताशी त्रिदिनं नक्तभोजनः ।

दिनत्रयमयाची स्यात् त्रिदिनं मारुताशनः ॥ ३९ ॥

चतुरहं चैकभक्ताशी चतुरहं नक्तभोजनः ।

चतुर्दिनमयाची स्याच्चतुरहं मारुताशनः ॥ ४० ॥ इति ॥

एकभक्तनक्तायाचितोपवासाः प्राजापत्यस्वरूपम् । सोऽयमाद्यः कल्पः । द्विगुणीभूतैकभक्तादिचतुष्टयं यत्, तत् द्वितीयः कल्पः । त्रिगुणीभूतैकभक्तादिचतुष्टयं तृतीयः कल्पः । चतुर्गुणीभूतैकभक्तादिचतुष्टयं चतुर्थः कल्पः । त एते चत्वारः कल्पा बधभेदे तु योजनीयाः । तद्यथा । एकहायनस्य बधे प्रथमः । द्विहायनस्य बधे द्वितीयः । त्रिहायनस्य बधे तृतीयः । चरितनवयस्सस्य बधे चतुर्थः ।

यथोक्तव्रतचरणानन्तरकर्त्तव्यमाह,—

प्रायश्चित्ते ततश्चौर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।

विप्राणां दक्षिणां दद्यात् पवित्राणि जपेद्द्विजः ॥ ४१ ॥
इति ॥

पवित्राणि पवमानसूक्तादीनि । भोजनदक्षिणा जपाः शक्यनुसारेण द्रष्टव्याः ।

उपस्थानव्रतादेशनचर्यात्मकान् चीन् प्रायश्चित्तपादानभिधाय शुद्धिप्रकाशनरूपञ्चतुर्थपादमाह,—

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु गोघ्नः शुद्धो न संशयः । इति ।

स्वकीयविशुद्धिस्थापनार्थं स्वबन्धून्गेषान् ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

एतावता चतुष्पादप्रायश्चित्तस्थानुष्ठितत्वात् अस्य शुद्धौ नास्ति कश्चित् संशयः ।

सग्निखमित्यादिना साङ्गं प्रायश्चित्तं यदुक्तं, तदेव च्यवन-
आह । “प्राजापत्यव्रतं गोवधे प्रायश्चित्तं, नखाणि रोमाणि
हत्वा, सग्निखं वपनं कृत्वा, त्रिषवणस्नानं गवामनुगमनं सह शयनं,
समूहदणानि रथ्यासु चारयेत्*, व्रतान्ते ब्राह्मणभोजनम्”—इति ।
आचार्यैकैकहायनादिचतुर्विधवध्यभेदमभिप्रेत्य व्रते पञ्चचतुष्टयमु-
पन्यस्तम्, तदेव भङ्ग्यन्तरेण वृद्धप्रचेता† आह,—

“एकवर्षे हते वत्से कच्छपादो विधीयते ।

अबुद्धिपूर्व्वे पुंसां स्यात् त्रिपादस्तु द्विहायने ॥

त्रिहायणे त्रिपादः स्यात् प्राजापत्यमतः परम्”—इति ॥

ननु आचार्यैकाद्गोवधप्रायश्चित्तादधिकानि वृद्धविधानि
गोवधप्रायश्चित्तानि नानासुनिभिर्दर्शितानि । तत्र कानिचित्कालेना-
धिकानि । तद्यथा, एकमास-द्विमास-त्रिमासादिव्रतानि कालतो-
ऽधिकानि । तथा, कानिचिद्दानेनाधिकानि । तद्यथैकगोदानमा-
रभ्य सहस्रगोदानपर्यन्तानि । कानिचित्कायक्लेशेनाधिकानि । तद्यथा,
द्वादशरात्रोपवासादीनि । वाढं, तत्र निमित्तगौरवं व्रतगौरवं च
पर्यालोच्य न्यायेन विषयव्यवस्था कल्पनीया । तां च‡ वयं
प्रदर्शयामः । तत्र याज्ञवल्क्यो व्रतचतुष्टयमाह,—

* सम्यक् दणानि दद्यात् सचारायेत्,—इति सु० ।

† वृद्धप्रचेता,—इति सु० ।

‡ तानि च,—इति सो० स० शा० पुल्लकेषु ।

“पञ्चगव्यं पिवेद्गोघ्नो मासमासीत संयतः ।

गोष्ठेऽग्नयो गोऽनुगामी गोप्रदानेन शुद्ध्यति ॥

हृच्छं चैवातिहृच्छं चरेद्वाऽपि समाहितः ।

दद्यात् चिरात्रं चोपोय्य वृषभैकादशास्तु गाः”—इति ॥

तत्र गोस्वामिभेदमुपजीव्य व्यवस्था । जातिमात्रब्राह्मणस्वामिके चिरात्रोपवासो वृषभैकादशगोदानं च । चत्रियस्वामिके पञ्चगव्याशनम् । वैश्यस्वामिके मासमतिहृच्छम् । शूद्रस्वामिके हृच्छम् । विष्णुव्रतत्रयमाह,—

“गोघ्नस्य पञ्चगव्येन मासमेकं पलत्रयम्* (१) ।

प्रत्यहं स्यात्† पराको वा चान्द्रायणमथापिवा”—इति ॥

एतत्त्रयमपि चत्रियस्वामिकविषयम् । यत्तु शङ्खलिखिताभ्यामुक्तम् । “गोघ्नः पञ्चगव्याहारः पञ्चविंशतिरात्रमुपवसेत्‡ सग्निखं वपनं कृत्वा गोचर्मणा प्रावृतो गां चानुगच्छन् गोष्ठेऽग्नयो गां दद्यात्”—इति । एतत्तु वैश्यस्वामिकविषयम् । यत्तु सम्बर्त्तनोक्तम्,—

“गोघ्नस्यातः प्रवक्ष्यामि निष्कृतिन्तत्त्वतः शुभाम् ।

* निरन्तरम्,—इति शा ।

† प्राजापत्यं,—इति शा० ।

‡ पञ्चगव्याहारमात्रमुपवसन्,—इति सु० ।

(१) पलपरिमाणमुक्तं ज्योतिषे । “पलन्तु लौकिकैर्मानैः साष्टरत्तिद्वि-
माषकम् । तोलकत्रितयं क्षेयं ज्योतिर्ज्ञैः स्मृतिसम्मतम्”—इति ।
द्वादशभौ इत्तिकाभिरेकोलौकिकोमाषको भवति, अष्टभिस्त्र माष-
कोरेकं तोलकम् ।

गोमूत्रः कुर्वीत संस्थानं गोष्ठे गोरूपसन्निधौ * ॥

तत्रैव चितिशायी स्थान्मासाद्धं संयतेन्द्रियः ।

सक्त्यावकभैचाग्नी पयोदधि घृतं शङ्कत् ॥

एतानि क्रमशोऽभ्यासात् दिजस्तत्पापमोचकः ।

शुद्ध्यते सार्द्धमासेन नखरोमविवर्जितः ॥

स्नानं चिषवणं कुर्याद्गवामनुगमं तथा ।

एतत्समाहितः कुर्यात् स नरो वीतमत्सरः ॥

सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तिः ।

ततश्चीर्णव्रतः कुर्यात् विप्राणां चैव भोजनम् ॥

भुक्तवत्सु च विप्रेषु गां प्रदद्याद्विचक्षणः ।

दृषभं तिलधेनुं^(१) वा ततो मुच्येत किल्बिषात्"—इति ॥

यच्च सुमन्तुनोक्तम् । "गोमूत्रस्य गोप्रदा गोष्ठे शयनं द्वादशरात्रं पञ्चगव्यप्राशनं गवां चानुगमनम्"—इति । तत् शूद्रस्वामिक-
विषयम् । यत्तु मनुनोक्तम्†,—

* गोरूपसंज्ञितः,—इति सु० ।

† संबर्त्तेनोक्तम्,—इति सु० ।

(१) तिलधेनुश्च वराहपुराणे उक्ता । "तिलधेनुं प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणा-
शिनीम् । यां दत्त्वा पापकर्माणि मुच्यते नरकार्णवात् । चतुर्भिः सेति-
काभिश्च प्रस्थयकः प्रकीर्तितः । ते षोडश भवेद्वेनुश्चतुर्भिर्वत्सका
भवेत् । इन्द्रदण्डमयाः पादा दन्ताः पुष्पमयास्तथा । नासा गन्धमयी
तस्या जिह्वा गुडमयी तथा । पृष्ठे ताम्रमयी सा स्याद्गण्डाभरण-
भूषिता । ईदृशी कल्पयित्वा तु स्वर्णशृङ्गीं प्रकल्पयेत् । कांस्योप-
दोहां शैष्यक्षुरां पूर्वधेनुविधानतः"—इति । सेतिका कुडवः, स
च द्वादशप्रस्थतिपरिमितः ।

“उपपातकसंयुक्तो गोप्त्रो मासं यवान् पिवेत् ।
 कृतवापोवसेद्गोष्ठे चर्मणाऽऽर्द्धेण संवृतः ॥
 चतुर्थकालमश्रीयादचारलवणं^(१) मितम् ।
 गोमूत्रेण चरेत्स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥
 दिवाऽनुगच्छेत्ता गस्तु तिष्ठन्नूङ्गं रजः पिवेत् ।
 शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य राज्ञौ वीरासनी^(२) भवेत् ॥
 तिष्ठन्तीषु च तिष्ठेत्तु व्रजन्तीष्वणुव्रजेत् ।
 आसीनास्वपि चासीनो नियतो वीतमत्सरः ॥
 आतुरामभियुक्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः^(३) ।
 पतितां पङ्कलग्नां वा सर्वप्राणैर्विमोचयेत् ॥
 उष्णे वर्षति शीते वा माहते वाति वा भृशम् ।
 न कुर्वीतात्मनस्ताणं गोरक्षणं तु शक्तितः ॥
 आत्मनो यदि वाऽन्येषां गृहे वेत्ते खलेऽपि वा ।

(१) “मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् । अहनि च
 तथा तमस्विन्यां सार्द्धं प्रहरयामान्तः”—इति कात्यायनेन प्रत्यहं
 कालद्वये भोजनविधानात् भोजनकालत्रयमतिक्रम्य चतुर्थकालं प्राप्य
 अश्रीयात् । तेन पूर्वदिने उपोष्य परदिने राज्ञौ सुञ्जीतेत्यर्थः । अ-
 क्षारलवणं क्षारलवणभिन्नम् । क्षारं राजिकादि, लवणं सैन्धवादि ।
 अक्षारलवणमक्षत्रिमलवणं, तत्तु सैन्धवादीति केचित् ।

(२) वीरासनमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे । “उत्थितस्तु दिवा तिष्ठेदुपविष्टस्तथा
 निशि । एतद्वीरासनं प्रोक्तमनाश्रित्योपवेशनम्”—इति ।

(३) भयैर्भयनिमित्तैश्चौरव्याघ्रादिभिर्भययुक्तामाक्रान्तामित्यर्थः ।

भक्षयन्तीं न कथयेत् पिवन्तं चैव वत्सकम् ॥

अनेन विधिना यस्तु गोघ्ने गा अनुगच्छति ।

स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥

वृषभैकादशा गाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः ।

अविद्यमाने सर्व्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत्”—इति ॥

एतत् ब्राह्मणपरिगृहीताया बुद्धिपूर्वकवधविषये द्रष्टव्यम् ।

यत्त्वङ्गिरसोक्तम्,—

“उपपातकसंयुक्तो गोघ्ने भुञ्जीत यावकम् ।

अचारलवणं रूचं षष्ठे कालेऽस्य भोजनम्^(१) ॥

कृतवापो वसेत् गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ।

द्वौ मासौ स्नानमप्यस्य गोमूत्रेण विधीयते ॥

पादशौचक्रिया कार्या अग्निः कुर्वीत केवलम् ।

व्रतित्वद्वारयेद्दण्डं समन्त्रां चैव मेखलाम् ॥

गाञ्चैवानुव्रजेन्नित्यं रजआसां सदा पिवेत्* ।

तिष्ठन्तीषु च तिष्ठेच्च व्रजन्तीष्वथनुव्रजेत् ॥

शूश्रूषित्वा नमस्कृत्वा रात्रौ वीरासनी भवेत् ।

गोमतीं च जपेद्विद्यामोकारं वेदमेवच ॥

आतुररामभियुक्ताञ्च रोगव्याघ्रादिभिर्भयैः† ।

* विषेत्,—इति मु० ।

† आतुररामतिभीतां वा चोरव्याघ्रादिभिर्भयैः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) दिनद्वयमुपोष्य तृतीयदिने रात्रौ भुञ्जीतेत्यर्थः ।

पतितां पङ्कलग्नाञ्च सर्व्वप्राणैर्विमोचयेत् ॥
 उष्णे वर्षति ग्रीते वा मारुते वाति वा मृगम् ।
 न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तिः ॥
 आत्मनोयदि वाऽन्येषां गेहे क्षेत्रेऽथ वा खले ।
 भक्षयन्तीं न कथयेत् पिवन्तं चैव वत्सकम् ॥
 अनेन विधिना गोघ्नो यस्तु गा अनुगच्छति ।
 स तद्वधकृतं दान्यां मासाभ्यां तु व्यपोहति ॥
 वृषभैकादशागाञ्च दद्यात्सुचरितव्रतः ।
 अविद्यमाने सर्व्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत्”—इति ॥

एतत् ब्राह्मणस्वामिककामकृतगोबधएव तारुण्यादिगुणवद्भि-
 षयं द्रष्टव्यम् । अत्र जप्यां गोमतीविद्यां यम आह,—

“गोमतीं कौर्त्तयिष्यामि सर्व्वपापप्रणाग्निनीम् ।
 स्तोत्रं मे वदतो विप्राः, शृणुध्वं सुसमाहिताः ॥
 गावः सुरभयो नित्यं गावो गुग्गुलुगन्धिकाः ।
 गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत् ॥
 अन्नमेव परं गावो देवानां हविरुत्तमम् ।
 पावनं सर्व्वभूतानां रचन्ति च वहन्ति च ॥
 हविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्त्यमरान् दिवि ।
 ऋषीणामग्निहोत्रेषु गावो होमप्रयोजिकाः ॥
 सर्व्वेषामेव भूतानां गावः शरणमुत्तमम् ।
 गावः पवित्रं परमं गावो मङ्गलमुत्तमम् ॥
 गावः स्वर्गस्य सोपानं गावो धन्याः सनातनाः ।

नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ॥

नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमोनमः” ।

यत्तु हारीतेनोक्तम् । “गोघ्नस्त्वचमूर्द्धलांगूलां परिधाय गामनुतिष्ठेत् तिष्ठमानासु आसीनास्वासीनः संवेशमानासु संविशन् संवीतांगोवीतमत्सरः शीतवातोष्मातिवर्षेषु नात्मनस्त्वाणं कुर्यात् गोरकृत्वा चोरपङ्कव्याघ्रादिभ्यो* भयेभ्यो मोचयेदेवं सुचरित-प्रायश्चित्तो वृषभमैकादश गाश्च दत्त्वा त्रयोदशमासेन पूतो भवति”—इति । यदपि वशिष्ठेन,—

“गां चेद्ब्रन्यात्ततश्चास्याश्चर्मणाऽऽर्द्धेण वेष्टितः† ।

षण्मासकच्छ्चस्तिष्ठेत वृषभैकादशाश्च गाः”—इति ॥

दद्यादितिशेषः । देवलोऽपि । “गोघ्नः षण्मासान् तच्चर्मपरिवृतो गोघ्रासाहारो(१) गोब्रतोपवामी गोभिरेव सहाचरन् मुच्यते”—इति । एतच्चित्तथमपि सवनस्यवाङ्मणगोवधे कामकृते द्रष्टव्यम् । यत्तु कात्यायनेनोक्तम्,—

“गोघ्नस्तच्चर्मसंवीतो वसेद्गोष्ठे तथा पुनः ।

गाश्चानुगच्छेत् सततं रात्रौ रौवासनादिभिः ॥

* व्याघ्रादीनां,—इति सु० पुस्तके ।

† गां चेद्ब्रन्यात्तस्याश्चर्मणाऽर्द्धेण परिवेष्टितः,—इति शा० स० पुस्तकेयोः ।

(१) गोघ्रासमाहरीतीति गोघ्रासाहारो गोघ्रासाहर्त्ता इति तदर्थः ।

“कर्मण्य” —इत्यणि तत्पदं सिद्धम् ।

वर्षशीतातपक्तेगवन्निपङ्कभयादिभिः ।

मोक्षयेत् सर्वयत्नेन पूयते वत्सरैस्त्रिभिः”—इति ॥

यच्च शङ्खेनोक्तम्,—

“निषाद*शूद्रहत्यायामगम्यागमने तथा ॥

गोबधे च तथा कुर्यात् परस्त्रीगमने तथा”—इति ।

गौतमोऽपि । “गाञ्च वैश्यवत्^(१)”—इति । एतत्त्रितयमपि कामकृते सवनस्य ब्राह्मणगोबधे द्रष्टव्यम् । यत्तु यमेन,—

“गोसहस्रं शतं वाऽपि दद्यात् सुचरितव्रतः ।

अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत्”—इति ॥

तत् सवनस्य श्रोत्रियगुणवद्गोबधे द्रष्टव्यम् । अतएव प्रचेताः ।
“स्त्रीगर्भिणीगोगर्भिणीबालबधेषु भ्रूणहो भवति”—इति । अनयैव
दिशा व्यासादिवचनेष्वपि प्रायश्चित्तगौरवलाघवे गोगतगुणागुणौ
परीक्ष्य विषयव्यवस्था योजनीया । वचनानि तु प्रदर्शयन्ते । व्यासः,—

“मासं वाऽपि पिवेद्गोघ्नः शुचि गोमूत्रयावकम् ।

दद्याद्वा दशकं चैव धेनूनां ब्राह्मणाय वा†”—इति ॥

* पादाम्बु,—इति सु० पुस्तके ।

† दद्याच्च दशकं सैकं धेनूनां ब्राह्मणाय च,—इति सु० ।

(१) गां हत्वा वैश्यवत् वैश्यहत्यावत् प्रायश्चित्तं कुर्यादित्यर्थः ।

पैठौनसिः । “गोष्ठे वसन् यवागूं प्रसृतितण्डुलसृतां* मासं
भुक्त्वा गोभ्यः प्रियं कुर्वाणो गोघ्नः शुद्ध्यति”—इति । विश्वामित्रः,—

“हृच्छांश्च चतुरः कुर्याद्गोवधे बुद्धिपूर्वके ।

अमत्या तु व्रतं कुर्यात्† तदर्द्धं वृद्धबालयोः”—इति ॥

जावालिः,—

“प्राजापत्यञ्चरेन्मासं गोहत्या‡ चेदकामतः ।

गोहितो गोऽनुगामी स्याद् गोप्रदानेन शुद्ध्यति”—इति ॥

जातुकर्णः,—

“गाञ्चेदकामतो हन्यात् ब्राह्मणानुजम्भ्य ततः ।

प्राजापत्यत्रयं कृत्वा चार्पयेद्॥ ब्राह्मणाय गाः”—इति ॥

व्याघ्रः,—

“गाञ्चेद्भुन्यान्नरोऽकामात् पणसप्तशतं तथा ।

आत्रियाय दरिद्राय दद्यात् शुद्ध्यर्थमात्मनः”—इति ॥

हारीतः,—

* प्रभृततण्डुलकृता,—इति मु० ।

† भुञ्जानः,—इति मु० ।

‡ अमत्या तु इयं कुर्यात्,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः । “स्या-
त्त्वकामकृते यत्तु दिगुणं बुद्धिपूर्वके”—इति वचनान्तरसंवादात् । व्रतस्य
बुद्धिपूर्वकेऽप्यविशेषात् अमत्या तु व्रतमित्यसङ्गतएव पाठः प्रतिभाति ।

§ गां हत्वा,—इति मु० ।

॥ प्राजापत्यव्रतं कृत्वा स्पर्शयेत्,—इति मु० ।

“अकामादा सकामादा गोप्लस्य पुरुषस्य वै ।

ब्राह्मणानुज्ञया* तत्र यथावदनुपूर्व्वग्नः ॥

सग्निखं वपनं कुर्यात् मासमेकं व्रतं चरेत् ।

पयोशी^(१) पञ्चगव्याशी[†] गोष्ठशाथी जितेन्द्रियः ॥

गवामनुगमञ्चैव तस्माच्च नियतव्रतः ।

अग्निर्यस्तर्पयेन्नित्यं शोधयेद्दुष्कृतं स्मरन् ॥

एकरात्रं जले स्थित्वा चिरात्रं तदनन्तरम् ।

गोदानं सर्व्वशक्त्वा च ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ॥

स किंलिषात् समुत्थाय मुच्यते नात्र संशयः”—इति ।

चतुर्व्विंशतिमते,—

“गोप्लः सौम्यत्रयं कुर्यात् क्षुण्णं वा नवमासिकम् ।

गोमूत्रयावकाहारस्तिभिर्मासैस्तु वा शुचिः^(२) ॥

गवामनुगमं कुर्याद् गवां मध्ये वसन् निशि ।

पञ्चगव्याग्रनो नित्यं गोबधात् तु प्रमुच्यते”—इति ॥

दृष्टव्यः,—

* ब्राह्मणान् आपयेत्,—इति सु० ।

† पिवेद्द्वै पञ्चगव्यानि,—इति सु० ।

(१) पयोशी. क्षीराशी । “कुरवोत्सहितं मन्त्रम्”—इतिवत् सन्धिरार्थः ।

(२) सौम्यत्रयं सौम्यक्षुण्णत्रयम् । तथाच सौम्यक्षुण्णत्रयं, नवमासव्यापक-
प्राजापत्यव्रतं, मासत्रयगोमूत्रयावकाहारश्चेति त्रीणि प्रायश्चित्तान्यत्र
विहितानि ।

“गोमस्य पावनं सम्यग् गदतोमे निबोधत ।
 शस्त्रादिभिश्च हत्वा गा मानवं व्रतमाचरेत् ॥
 रोधादिना चाङ्गिरसमापस्तम्बोक्तमेव वा ।
 पादं चरेद्रोधवधे कृच्छ्राद्धं बन्धपातने ॥
 अतिवाह्य च पादोनं कृच्छ्रमज्ञानताडने^(१) ।
 गर्भिणीं कपिलां दोग्ध्रीं होमधेनुञ्च सुव्रताम्^(२) ॥
 रोधादिना घातयित्वा द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।

* कृच्छ्रमाहाश्रताडने,—इति मु० ।

- (१) रोधः क्षीणावागोराहारप्रचारनिर्गमविरोधः । बन्धनं विहितेतर-
 बन्धनम् । “कुशैः काशैश्च बध्नीयात् स्थाने दोषविवर्जिते”—इति
 तु बन्धनं विहितमेव । रात्रौ रक्षार्थं रोधबन्धनयोस्तु न दोषः ।
 “सायं संयमनार्थन्तु न दुष्येद्रोधबन्धयोः”—इति स्मरणात् । एतत्
 सर्वं नवमाध्याये वक्ष्यते ।
- (२) कपिला, “लाङ्गूलं श्वेतवर्णं भालश्च श्वेतमेव वा । सर्वाङ्गश्चैव यस्यास्तु
 सर्व्ववैशैः सुशोभितम् । आवर्त्तनं पृष्ठदेशे लाङ्गूलेनैव चुम्बितम् ।
 षट्ङ्गं सुशोभनश्चैव सर्व्वलक्षणसंयुताम् । कपिलां तां विजानीयादति
 भाग्येन लभ्यते”—इत्युक्तलक्षणा । दोग्ध्री,—
 “अशीतिपलदुग्धश्च दोह्या गौर्या दिने दिने ।
 पीतवत्सा च या लोके दोग्ध्री सा परिकीर्त्तिता” ॥
 इत्युक्तलक्षणा । सुव्रता सुखसन्दोह्या ।

अतिवृद्धा न तिकृशा मतिवालाश्च रोगिणीम्^(१) ॥

हत्वा पूर्वविधानेन चरेदद्धं व्रतं द्विजः ।

ब्राह्मणान् भोजयेत् शक्त्या दद्याद्धेम तिलांश्च गाः ॥

हेमगोतिलदानेन * नरः पापात् प्रमुच्यते”—इति ।

गावः स्नाय्यास्त्रिलोक्यामिति निगमगिरस्तादृशीनां बधे यत्

प्रायश्चित्तं प्रणीतं किमपि गणयतस्तच्च सामान्यगीतम्† ।

भारद्वाजान्ववायः प्रथितममुदयः स्त्रोदितैरेव सूक्तै-

रध्यायस्याष्टमस्य व्यतनुत विवृतिं शाश्वतीं माधवार्यः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-
वृक्षभूपाल-साम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
व्याख्यायां माधवीयायां अष्टमोऽध्यायः ॥०॥

* हेमाद्रितिलदानेन,—इति मु० ।

† सामान्यमेति,—इति स० शा० पो० ।

(१) अतिवृद्धा वृद्धत्वेन दृशच्छेदनासमर्था । अतिकृशा कृशत्वेन वाहन-
दोहनायोग्या ॥ वाला वर्षपर्यन्ता, तदतिक्रान्ता अतिवाला द्विती-
यवर्षीया । तदुक्तम् । “वर्षमात्रा तु वाला स्यादतिवाला द्विवर्षिकी”
—इति ।

नवमोऽध्यायः ।

पादानुग्रहतोयस्य प्राप्ता मानुषविग्रहम् ।

मुनिभार्याऽनिशं रामं तं वन्देऽमितविक्रमम्* ॥

अष्टमाध्याये गोबधस्य सामान्येन प्रायश्चित्तमुपवर्णितम् । अथ नवमाध्याये रोधादिनिमित्तविशेषानुपजीव्य प्रायश्चित्तविशेषा अभिधीयन्ते । तत्र, “एकपादश्चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत्”—इति वक्ष्यति । तयोः पुरस्तादपादमाद्यश्लोकेन दर्शयति,—

गवां संरक्षणार्थाय न दुष्येद्रोधबन्धयोः ।

तद्वधन्तु न तं विद्यात् कामकारकृतं तथा ॥१॥ इति ॥

व्रजे शालायां वा गाः प्रवेश्य दृणादिभक्षणप्रतिबन्धोरोधः । गले पाशेन दोहाद्यर्थं पादेषु रज्जा वा नियन्त्रणं बन्धः । गोश्च† रोधबन्धौ द्विविधौ, हितावहितौ च । रोगग्रस्ताया गोर्भक्षणनिवारणं हितो रोधः । जुधिताया गोः दृणादिभक्षणनिवारणमहितोरोधः । एवं बन्धस्यापि द्वैविध्यम् । तत्र, हितयोर्बन्धरोधयोः प्रत्यवायजनकत्वाभावाच्च प्रायश्चित्तनिमित्तत्वम् । एतदेवाङ्गिरा-
आह†,—

* नास्त्ययं श्लोकोमुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

† तौ च,— इति मु० ।

‡ अतएवाङ्गिराः,— इति मु० ।

“सायं सङ्गोपनार्थन्तु न दुष्येद्रोधबन्धयोः”—इति ।

लगुड़ादिभिर्निपातने प्रायश्चित्तमाह,—

दण्डादूर्द्ध्वं यदन्येन प्रहाराद्यदि पातयेत् ।

प्रायश्चित्तं यथा प्रोक्तं दिगुणं गोव्रतं चरेत्* ॥ २ ॥ इति ॥

दण्डस्य लक्षणम्, “अङ्गुष्ठमात्र”—इत्यनेन वक्ष्यति । तस्मात् दण्डादूर्द्ध्वमधिकप्रमाणेनेत्यर्थः । अन्येन लगुड़ादिना, पातयेन्मारयेत् । अकामकृते गोबधे यत् प्रायश्चित्तं पूर्वाध्याये प्रोक्तं, तदेवात्र दिगुणीभूतमाचरेत् ।

इदानीं प्रायश्चित्तविशेषानभिधातुमन्यानि बधनिमित्तान्युपन्यस्यति,—

रोधबन्धनयोक्ताणि घातश्चेति चतुर्विधः† । इति ॥

बधनिमित्तविशेषः । चतुर्विधान् रोधादिवधान् स्वयमेव स्पष्टीकरिष्यति ।

तेषु बधेषु प्रायश्चित्तान्याह,—

एकपादं चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ॥ ३ ॥

योक्तेषु पादद्वीनं स्याच्चरेत् सर्व्वं निपातने । इति ॥

पूर्वाध्यायोक्तप्राजापत्यव्रतस्य पादभेदेन रोधादिवधेषु प्राय-

* दिगुणं गोबधे चरेत्,—इति मु० ।

† चतुर्विधम्,—इति मु० ।

श्चित्तान्यवगन्तव्यानि । नन्वेतदङ्गिरोवचनेन विरुद्ध्यते, अङ्गिरा हि मासद्वयकृच्छ्रं गोव्रतत्वेनाभिधाय रोधादिवधेषु तत्पादादीनि विधत्ते,

“पादं चरेत् रोधवधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ।

योजने पादहीनं स्याच्चरेत् सर्वं निपातने”—इति ।

नायं दोषः । गुणवदगुणविषयत्वेनाङ्गिरःपराशरवचनयोर्यवस्था-
पनीयत्वात् । अन्यथा, अङ्गिरसः सम्बर्त्तापस्तंवाभ्यां सह विरोधः
कथं परिह्रियेत । सम्बर्त्तः पचकृच्छ्रं गोवधव्रतमभिधायैतदाह,—

“प्रायश्चित्तस्य पादन्तु निरोधे व्रतमाचरेत् ।

द्वौ पादौ बन्धने चैव पादोनं योजने तथा ॥

पाषाणैर्लोष्टकैर्दण्डैस्तथा शस्त्रादिभिर्नरः ।

निपात्य संचरेत् सर्वं प्रायश्चित्तं विशुद्धये”—इति ॥

आपस्तम्बोऽपि दिनचतुष्कृत्यं* पादत्वेन प्रकृत्येदमाह,—

“एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्त्तितः ॥

एकपादश्चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ।

योजने पादहीनं स्याच्चरेत् सर्वं निपातने”—इति ॥

नन्वेवमपि पूर्वापरविरोधो दुष्परिहरः, पूर्वाध्याये ह्यकामकृते षोडशरात्रकृच्छ्रोऽभिहितः, अत्र तु कामकृते रोधवधे चतुरात्रो-
ऽभिधीते । नायं दोषः । अत्र प्रामादिकस्य वालवत्सादिवधस्य
प्रायश्चित्तमिति परिहरणीयत्वात् । एवं तर्हि चतुरात्राष्टरात्र

* दिनचतुष्टयकृतं,—इति शा० स० ।

द्वादशरात्रषोडशरात्ररूपाणां चतुर्विधानां कृच्छ्राणां वालवत्सादि-
विषयाणां पूर्वमभिहितत्वात् पुनरुक्तमिति चेत् । न । रोधादि-
निमित्तस्य पूर्वमनुपलभ्यमानत्वात् । तत्र हि केवलं रजन्यादौ
रक्षणार्थं पाशबद्धानां यादृच्छिकमरणमुपन्यस्तम् । एवं तर्हि
रोधादीनां पुरुषापराधत्वेनाधिकं प्रायश्चित्तं वक्तव्यमिति चेत् ।
न, रोधनीयस्य वत्सादेः शूद्रस्वामिकत्वादिलक्षणस्य हीननिमित्त-
स्यात्र कल्पनीयत्वात् । तस्मात् न कोऽपि विरोधः ।

वधनिमित्तस्य रोधस्य स्वरूपमाह,—

गोष्ठे वाऽपि* गृहे वाऽपि दुर्गेष्वप्यसमस्थले ॥ ४ ॥

नदीष्वथ समुद्रेषु त्वन्येषु च नदीमुखे† ।

दग्धदेशे मृता गावः स्तम्भनाद्रोध उच्यते ॥ ५ ॥

दुर्गाणि पर्वतसंकीर्णमार्गादीनि‡ । असमस्थलं निम्नोन्नतप्रदेशः ।
अन्येषु वापीतडागादिषु । नदीमुखं समुद्रनदीसङ्गमप्रदेशः । दग्ध-
देशो दावान्यादिना दग्धः सन्तुणभस्माक्रान्तप्रदेशः । यथोक्तेषु
स्थानेषु स्तम्भनाद्गावो मृता भवन्ति । अतस्तादृशस्तम्भनाच्च रोध-
उच्यते । ईदृशरोधनिमित्तं प्रायश्चित्तमापस्तम्बश्चाह,—

“कान्तारेष्वथ दुर्गेषु गृहदाहभयेषु च ।

यदि तत्र विपत्तिः स्यात् पादएको विधीयते”—इति ॥

* गोवाटे वा,—इति शा० स० ।

† नदीष्वथ समुद्रेष्वन्येषु नदीमुखेषु च,—इति शा० ।

‡ पर्वताग्रसङ्कीर्णमार्गानीति,—इति मु० ।

बधनिमित्तबन्धनस्य स्वरूपमाह,—

योक्तादामकडोरैश्च कण्ठाभरणभूषणैः ।

मृहे वाऽपि वने वाऽपि बद्धा स्यान्नैर्मृता यदि* ॥ ६ ॥

तदेव बन्धनं विद्यात् कामाकामकृतञ्च तत् । इति ।

योक्तं पाशः शकटयुगच्छिद्रसम्बन्धः । दामकं धेनुबन्धनहेतुः पाशः । डोरं रज्जुमात्रम् । कण्ठाभरणं घण्टाकिङ्किण्यादि । भूषणं खलाटादौ निबद्धवराटकादि । ईदृग्नैः साधनैर्बद्धा गौर्गृहे स्थिता वा चरणाय अरण्ये गता वा यदि म्रियते, तदा मरणनिमित्तं योक्तादिकमत्र बन्धनमित्युच्यते । गोषु योक्तादियोजनं कामकृतं बन्धनं, गोशालायां स्थापितेषु योक्तादिषु यदि गावोलम्बाः सुस्तदानीमकामकृतं बन्धनमिति द्विविधं बन्धनं विज्ञेयम् । एतच्च संप्रायस्त्रिंशत्तमापस्तम्ब आह,—

“कण्ठाभरणदोषेण गौर्व्वा यत्र विपद्यते ।

चरेदद्धं व्रतं तत्र भूषणार्थं हि तत्कृतम्”—इति

बधनिमित्तस्य योक्तस्य स्वरूपमाह,—

हले वा शकटे पङ्क्तौ पृष्ठे वा पीडितो नरैः ॥ ७ ॥

गोपतिर्मृत्युमाप्नोति योक्ताद् भवति तद्वधः । इति ।

पङ्क्तिः खलमधि बन्धनं, गोपतिर्वलीवर्द्धः । स च स्थाविरेण रोगेण वा वोढुमशक्तो हलरथपङ्क्तिगोणीभारेषु^(१) बाहितो म्रियेत,

* बद्धः स्यान्नैर्मृतो यदि,—इति शा० । एवं परत्र पुंलिङ्गः पाठः ।

(१) गवादीनां पृष्ठे निधेयः धान्यादिपूर्णाधारविशेषो गोणी ।

तदा तन्मरणनिमित्तं वह्ननियोजनं योक्तमित्युच्यते । हलादि-
वाहनं दमनादीनामुपलक्षणम् । अतएवापस्तम्बः,—

“दमने दामने रोधे संधाते चैव योजने ।

नस्ते सकलपाशैर्वा मृते पादोनमाचरेत्”—इति ॥

अशिक्षितवलीवर्द्धस्य वोढुं शिष्यं दमनम् । दाम्ना पाशेन
सम्पादितो* दामनः । रोधोगलनिरोधः । सङ्घातः समूहः पूर्वाक्ता
पङ्क्तिः, तच्च योजनं बन्धनम् । नस्तः नासिकायां डोरप्रचेपः ।
सकलपाशा इतरे सर्वे बन्धनविशेषाः ॥

बधनिमित्तस्य घातस्य स्वरूपमाह,—

मत्तः प्रमत्त उन्मत्तश्चेतनो वाऽप्यचेतनः ॥ ८ ॥

कामाकामकृतक्रोधोदण्डैर्हन्यादथोपलैः ।

प्रहृता वा मृता वाऽपि तद्धेतुर्विनिपातने† ॥ ९ ॥

मत्तो धनादिना दृप्तः । प्रमत्तो मद्यपानादिपरवशः‡ । उन्मत्तो
व्याधादिना विभ्रान्तः । चेतनो लोकव्यवहारादिचमः§ । अचेतनो
मुग्धः । मारयिष्यामीति बुद्धिः कामः । व्यर्थचेष्टामात्रमकामः ।
ताभ्यामुत्पादितः क्रोधोयस्यासौ दण्डादिभिर्यदि हन्यात्, तदा
मरणमन्तरेण केवलं प्रहृता स्यात् । तत्कामकृतः संप्रहारो घात-

* पादलघ्नपाशेन सन्ताडितो,—इति सु० ।

† हृता वाऽपि मृता वापि तद्धि हेतुर्विनिपातने —इति शा० ।

‡ मद्यपानादिना अवशः,—इति शा० ।

§ लोकव्यवहारदक्षः,—इति शा० ।

इत्युच्यते । अकामकृतन्तु मारणं घातः । दण्डोपलाभ्यां शस्त्रादीन्प-
लक्ष्यन्ते । अतएवापस्तम्बः,—

“पाषाणैर्लगुडैः पाशैः शस्त्रेणान्येन वा बलात् ।

निपातयति योगवैः* सर्वमेव समाचरेत्”—इति ॥

दण्डादूर्द्ध्वं यदन्येनेत्यत्र दण्डादधिकेन लगुडादिना कृतस्य प्रहा-
रस्य प्रायश्चित्तनिमित्तत्वं वदताऽर्थादण्डप्रहारस्य निर्दोषत्वमङ्गीकृ-
तम् । तत्र कोऽसौ दण्ड इत्याकाङ्क्षायामाह,—

अङ्गुष्ठमात्रस्थूलस्तु बाहुमात्रः प्रमाणतः† ।

आर्द्रस्तु सपलासश्च दण्डइत्यभिधीयते ॥ १० ॥ इति ॥

अङ्गुष्ठमात्र इत्यनेन ततोऽधिकं स्थौल्यं व्यावर्त्यते, न त्वल्पम्,
अल्पस्य वधहेतुत्वाभावात् । बाहुमात्र इत्यनेनाप्यधिकदीर्घव्यावृत्तिः ।
अतिदीर्घेण प्रहारे मुखपर्यन्तप्रसारणेन चक्षुराद्युपघातप्रसङ्गात् ।
आर्द्रत्वं सपलाशत्वञ्च वेदनाऽनुत्पत्त्यर्थम् । उक्तलक्षणेन दण्डेन
भीतिमेवोत्पादयेत्, न तु वेदनामित्याशयः ।

यथोक्तदण्डप्रहारेण रुग्णस्य गोः पातमूर्च्छनयोः सतीः प्रत्यवाय-
प्रायश्चित्तप्रसक्तावपवदति,—

मूर्च्छितः पतितो वाऽपि दण्डेनाभिहतः स तु ।

उत्थितस्तु यदा गच्छेत् पञ्च सप्त दशैव वा ॥ ११ ॥

* योगां वै,—इति सु० ।

† बाहुमात्रप्रमाणकः,—इति सु० ।

ग्रासं वा यदि गृह्णीयात्तोयं वाऽपि पिवेद्यदि ।

पूर्वं व्याध्युपसृष्ट्येत् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ १२ ॥

यस्तु गौश्विरं व्याधिपीडितोऽत्यन्तदुःखश्चारणार्थं यथोक्तदण्डे-
नाभिहतः सन्पतितो मूर्च्छितो वाऽपि भवेत्, स पुनस्तथा कानि-
चित्पदानि गच्छेत्, तदा प्रहर्तुः प्रत्यवायो नास्ति । अथोत्था-
तुमग्नस्तदाऽपि दण्डे भक्षिते नास्ति प्रत्यवायः । भक्षयितुमग्नो
यदि जलं पिवेत्, तदाऽपि नास्ति प्रत्यवायः । उत्थानदण्डभक्षण-
जलपानान्यहत्वा मूर्च्छानन्तरमेव ध्रियेत चेत्, तदा प्रहर्त्ता प्रत्य-
वैतीत्यर्थादवगन्तव्यम् ।

गोर्गर्भस्य बधे प्रायश्चित्तमाह,—

पिण्डस्थे पादमेकन्तु द्वौ पादौ गर्भसम्मिते ।

पादेनं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् ॥ १३ ॥ इति ॥

चतस्रोर्गर्भावस्थाः, पिण्डः सम्मितोऽचेतनः सचेतनश्चेति । गर्भाग्रये
पतितं वीर्यं कललबुद्बुदादिक्रमेणार्द्धमासे पिण्डभावमापद्यते ।
स एव मासमात्रेण दार्व्यमापद्य सम्मित इत्युच्यते । सम्यङ्मितः
परिवृतो दृढीभूतः सम्मितः । स च सप्तमे मासि प्राणवायुसञ्चार-
रूपां चेतनामापद्यते । मासादूर्द्धमा सप्तमान्मासादचेतनः,—इत्यु-
च्यते । तदूर्द्धं पतितोमृतो भवेत् । अत्र पिण्डस्थे गर्भे प्राजा-
पत्यस्य पादमाचरेत् । सम्मितबधे अर्द्धकच्छम् । अचेतनबधे पाद-
चयम् । सचेतनस्य चतुर्थस्य बधे प्रायश्चित्तं वक्ष्यति ।

पादकृच्छ्रादीनां चतुर्णामङ्गभूतांस्तुरोवपनविशेषानाह,—

पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादे श्मश्रुणोऽपि च ।

त्रिपादे तु शिखावर्जं सशिखन्तु निपातने ॥ १४ ॥ इति ॥

रोमवपनेन* नखनिहन्तनमप्युपलक्ष्यते । नितरां पातनं निपा-
तनम् । सम्पूर्णस्य सचेतनस्य गर्भस्य बधे इत्यर्थः । इदं चतुर्विधं
वपनं ब्रह्मणोऽप्याह,—

“रोमाणि प्रथमे पादे द्विपादे श्मश्रुवापनम् ।

पादहीने शिखावर्जं सशिखन्तु निपातने”—इति ॥

नखनिहन्तनं आपस्तम्ब आह,—

“पादे तु नखरोमाणि द्विपादे श्मश्रुवापनम् ।

त्रिपादे तु शिखा धार्या चतुर्थे सशिखं स्मृतम्”—इति ॥

वपनविशेषवच्चतुर्णां व्यवस्थितान् दानविशेषानाह,—

पादे वस्त्रयुगञ्चैव द्विपादे कांस्यभाजनम् ।

त्रिपादे गोवृषं दद्याच्चतुर्थे गोद्वयं स्मृतम् ॥ १५ ॥ इति ॥

गोवृषो बलीवर्द्धः । द्विपादे कांस्यभाजनमशक्तस्य, शक्तस्य
वर्द्धसुवर्णम् । तदाह शङ्खः,—

“हृच्छ्रपादे वस्त्रदानं हृच्छ्राद्धं काञ्चनं तथा^(१) ।

* रोमपदेन,—इति सु० ।

† हृच्छ्रमर्द्धन्तुकाञ्चनम्,—इति शा० ।

(१) हृच्छ्राद्धं काञ्चनं तथेत्यनेन काञ्चनार्द्धदानं विधीयते, तथेत्यनेन
अर्द्धस्य परामर्शात् । यद्यपि काञ्चनशब्दः स्वर्णमात्रवाची, स्वर्णस्य
चार्द्धसम्भवः तस्य परिमाणापेक्षत्वात्, स्वर्णस्य च परिमाणविशे-
षाभावात्, तथापि उक्तादेव हेतोः काञ्चनशब्दस्य परिमाणवि-
शेषावच्छिन्नस्वर्णपरत्वमङ्गीकर्तव्यम् । तथाच, “पञ्चकृष्णवक्रोभायस्ते
सुवर्णस्तु धोऽङ्ग” —इत्युक्तेरशीतिरुत्तिकापरिमितं स्वर्णमिष्टं काञ्चन-
पदेन ग्राह्यम् ।

पादन्ये तु गां दद्यात् पूर्णं गोमिथुनं स्मृतम्”—इति ॥

चतुर्थावस्थस्य सचेतनस्य गर्भस्य वधे प्रायश्चित्तमाह,—

निष्पन्नसर्वगात्रस्तु दृश्यते वा सचेतनः ।

अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णं द्विगुणं गोव्रतं चरेत् ॥ १६ ॥ इति ॥

अष्टमे मासे सर्वावयवसम्पूर्णा भवति*, प्रसवप्रत्यासन्नकाले सचेतन इतस्ततः सञ्चरन्नुपलक्षितं शक्यते । अङ्गानि शिर-
आदीनि, प्रत्यङ्गानि ग्रीवादीनि । तथाच स्मर्यते,—

“अङ्गान्यत्र शिरोहस्तौ वक्षः पाश्वो कटी तथा ।

पादाविति षडुक्तानि शास्त्रविद्भिः समासतः ॥

प्रत्यङ्गानि पुनर्ग्रीवा वाह्यं पृष्ठं तथोदरम् ।

ऊरू जङ्घे षडित्याहुस्तथा रोमनखं परम्”—इति ।

तैरङ्गैः प्रत्यङ्गैश्च सम्पूर्णं गर्भं निहतं प्राजापत्यद्वयमाचरेत् ।
तदेतच्चतुर्विधं गोगर्भवधप्रायश्चित्तं षट्त्रिंशन्मतेऽपि दर्शितम्,—

“पाद उत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ दृढतां गते ।

पादोनं प्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् ॥

अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णं गर्भं चेतःसमन्विते† (१) ।

* सम्पूर्तिर्भवति,—इति सु० ।

† चेतनेन समन्विते,—इति सु० ।

(१) चित्तार्थकचेतःशब्देन तत्कार्यं ज्ञानं लक्ष्यते । तेन, ज्ञानसमन्विते
चेतन्यसमन्विते इत्ययमर्थो बोद्धव्यः ।

द्विगुणं गोव्रतं तत्र एषा गोघ्नस्य निष्कृतिः”—इति ।

*आपस्तम्बोऽपि,—

“पादः सम्यन्मात्रे तु द्वौ पादौ बन्धने^(१) चरेत् ।

पादोनं व्रतमाचष्टे हत्वा गर्भमचेतनम् ॥

अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णं गर्भं चेतःसमन्विते ।

द्विगुणं गोव्रतं तत्र एषा गोघ्नस्य निष्कृतिः”—इति* ।

अवयवविशेषेषु प्रायश्चित्तविशेषानाह,—

पापाणेनाथ दण्डेन† गवो येनापघातिताः‡ ।

ऽष्टङ्गभङ्गे चरेत्पादं द्वौ पदौ तेन घातने ॥ १७ ॥

लाङ्गूले पादकच्छन्तु द्वौ पादावस्थिभञ्जने‡ ।

त्रिपादं चैककर्णे तु चरेत् सर्वं निपातने ॥ १८ ॥ इति॥

येन पुंसा पाषाणादिमाभनैर्गवामुपघातः क्रियते, स पुमान् गोमरणाभावेऽप्यवयवभङ्गप्रत्यवायनिवृत्तये निर्दिष्टं प्रायश्चित्तविशेषमाचरेत् । यत्त्वङ्गिरसा दर्शितम्,—

* एतदादि, इति—इत्यन्तं नास्ति मु० पुस्तके ।

† दण्डपाषाणकेनैव,— इति शा० ।

‡ येनाभिघातिताः,— इति मु० ।

§ षट्ङ्गभङ्गे चरेत् पादं द्वौ पादावस्थिभञ्जने,— इत्यर्द्धमात्रं दृश्यते मु० पुस्तके ।

(१) बन्धनपदेन बन्धनयोग्यकठिनावस्था लक्ष्यते । द्वौ पादौ दृढतां गते,
—इत्येकवाक्यत्वात् ।

“अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा स्नाङ्गूलच्छेदनं तथा ।

पातनञ्चैव शृङ्गस्य मासार्द्धं यावकं पिवेत्”—इति ॥

आपस्तम्बोऽपि,—

“अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा शृङ्गभङ्गमथापि वा ।

त्वक्छेदे पुच्छनाशे वा मासार्द्धं यावकं पिवेत्”—इति ।

एतत् शृङ्गादिबहुभङ्गविषयं, गुणवद्गोविषयं वा । यद्यप्यङ्गि-
रसोक्तम् *,—

“शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च चर्मनिर्माचनेऽपि वा ।

दशरात्रं पिवेद्वज्रं स्नस्याऽपि यदि गौर्भवेत्”—इति ।

वज्रं चीरादि । एतच्चाशक्तविषयम् ।

ननु वर्णितं शृङ्गभङ्गादिप्रायश्चित्तं न पर्याप्तमङ्गभङ्गादेः किय-
ताऽपि कालेन मरणपर्यवसायित्वसम्भवाद्वधप्रायश्चित्तस्यैव^(१) तत्रोचि-
तत्वादित्याशङ्क्याह,—

शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च कटिभङ्गे तथैव च ।

यदि जीवति षण्मासान् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥१६॥इति॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परन्तु ‘यद्यप्यङ्गिरसोक्तम्’—इति पाठो-
भवितुं युक्तः ।

(१) शृङ्गभङ्गादेः कालान्तरे मरणपर्यवसायित्वे सति च शृङ्गभङ्गादिः
केवलं शृङ्गभङ्गादिरेव न भवति, किन्तु सर्व शृङ्गभङ्गादिर्वधरूपो-
ऽपि भवति । प्रायश्चित्तयोगफलकत्वापारस्यैव बधपदार्थत्वात्, उक्त-
स्थले च शृङ्गभङ्गादेस्तथात्वात् । अतस्तत्र बधप्रायश्चित्तमेवोचित-
मिति भावः ।

शृङ्गभङ्गाद्यनन्तरं षण्मासमध्ये यदि म्रियते, तदानीं शृङ्गादि-
भङ्गस्य तन्निमित्तत्वशङ्कया^(१) वधप्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं भवेत् । यदा
पुनः पदादिभङ्गे षट्सु मासेषु जीवति, तदा वधप्रायश्चित्तं न
विद्यते, किन्तु भङ्गादिनिमित्तमेव प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम् ।

व्रणभङ्गादौ न केवलं प्रायश्चित्ताचरणं, किन्तु तच्चिकित्सा-
ऽपि कर्त्तव्येत्याह,—

व्रणभङ्गे च कर्त्तव्यः स्नेहाभ्यङ्गस्तु पाणिना ।

यवसञ्चोपहर्त्तव्यो यावद्दृढबलो भवेत् ॥ १० ॥ इति ॥

व्रणस्य भङ्गश्च व्रणभङ्गौ । तक्च्छेदो व्रणः, शृङ्गाद्यस्थिच्छेदो-
भङ्गः । स्नेहाभ्यङ्गः इत्ययौषधप्रक्षेपस्याप्युपलक्षणम् । यवसस्तृणविशेषः ।
तेन भक्ष्यं सर्वमुपलक्ष्यते । चिकित्सां शङ्खोऽप्याह,—

“यवसञ्चोपहर्त्तव्यो यावद्रोहिततद्व्रण^(२) ।

संपूर्णं दक्षिणं दद्यात्ततः पापात् प्रमुच्यते”—इति ।

(१) शृङ्गभङ्गाद्यनन्तरं षण्मासाभ्यन्तरे गोर्मरणेऽपि कदाचिद्रोगान्ति-
रोत्पत्त्याऽपि मरणं सम्भवतीति शृङ्गभङ्गादिनिमित्तकमेवेदं मरण-
मिति निश्चयस्य दुःशक्तत्वं, परन्तु शृङ्गभङ्गादिर्मरणहेतुत्वं तदानीमपि
शङ्कितुं शक्यतएवेत्याशयेन तन्निमित्तत्वशङ्कयेत्युक्तमिति ध्येयम् ।

(२) रोहित,—इति शिचप्रयोगात् व्रणरोहणानुकूलः कश्चन व्यापारः
प्रतीयते । स च व्यापारश्चिकित्सैव, तस्याएव व्रणरोहणानुकूलत्व-
सम्भवात् । अतएव सुतरामिदं वचनं चिकित्सायां प्रमाणमिति
भावः ।

यावद्दृढबल इति चिकित्सायां अवधिरभिहितः । तमेवानू-
द्यानन्तरकर्त्तव्यमाह,—

यावत् संपूर्णसर्वांगस्तावत्तं पोषयेन्नरः* ।

गोरूपं ब्राह्मणस्याग्रे नमस्कृत्वा विसर्जयेत्† ॥२१॥ इति

अङ्गसम्पत्तिर्पर्यन्तं पोषणं कृत्वा पुष्टं तद्गोस्वरूपं चमापण-
ब्रह्मा नमस्कृत्य चिकित्साया उपरमेत् ।

सम्यक् चिकित्सायां कृतायामपि प्रहारदाह्यात् पुष्ट्यभावे किं
कर्त्तव्यमित्यत आह,—

यद्यसम्पूर्णसर्वांगो हीनदेहोभवेत्तदा ।

गोघातकस्य तस्याङ्गं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥२२॥ इति॥

गोघातकस्य यत् प्रायश्चित्तं ‡ तदङ्गमनुतिष्ठेत् ।

इदानीं वैर्यादिद्वेषेण कामकृतगोबधे निमित्तविशेषानुपजीव्य
प्रायश्चित्तदिशेषानाह,—

काष्ठलोष्टकपाषाणैः शस्त्रेणैवोद्धतोवलात् ।

* तावत् संपोषयेन्नरः,—इति सु० ।

† विवर्जयेत्,—इति शा० स० ।

‡ गोघातकस्य प्रायश्चित्तं प्राजापत्यं,—इति शा० ।

§ अथोविंशतितमादि षड्विंशतितमपर्यन्तं श्लोकचतुष्टयं, अतिदाहे
चरेत् षादमित्याद्यूनविंशत्तमश्लोकानन्तरं दृश्यते मुद्रितपुस्तके । परन्तु
वङ्गीयपुस्तकेषु अस्मिन् क्रमे दर्शनादिहैव रक्षितम् ।

व्यापादयति यो गान्तु तस्य शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥ २३ ॥

चरेत् सान्तपनं काष्ठे प्राजापत्यन्तु षोष्ठके ।

तप्तकच्छन्तु पाषाणे शस्त्रेणैवातिवृष्टकम् ॥ २४ ॥ इति ॥

प्राजापत्यतप्तकच्छयोः स्वरूपं पूर्वमेवोपदर्शितं, सान्तपनाति-
कच्छयोः स्वरूपं त्वपरिष्ठादक्ष्यते ।

न च काष्ठादीनां बधनिमित्तत्वे समाने सति प्रायश्चित्तवैष-
म्ययुक्तमिति शङ्कनीयम् । शास्त्रैकगम्येऽर्थे युक्तिभिरुपालम्भास-
म्भवात्^(१) । एवं तर्हि सर्वत्र न्यायविचारो निरर्थक इति चेत् ।
न, वचनानां परस्परविरोधे सति न्यायस्य निर्णायकत्वात्^(२) ।

यथोक्तेषु चतुर्षु क्रमेण चतुर्विधान् दक्षिणाविशेषानाह,—

(१) धर्मो हि शास्त्रैकसमधिगम्योऽर्थः । “श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः
स्वस्य च प्रियमात्मनः । एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम्”
—इत्यादिना शास्त्रस्य धर्मलक्षणत्वोक्तेः । तथाच जैमिनिसूत्रम् ।
“चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः (मी० १ अ० १ पा० २ सू०)”—इति ।
“धर्मस्य शब्दमूलत्वादलब्धमनपेक्षं स्यात् । (मी० १ अ० ३ पा०
१ सू०)”—इति च । एवञ्च धर्मं न्यायोऽकिञ्चित्करः । शुचि
नरशिरः कपालं प्राण्यङ्गत्वात्—इत्यादिवदागमबाधितन्यायस्याप्रा-
माण्यं न्यायविद्विरप्युक्तम् । अतएवोक्तं मीमांसाभाष्यकृद्भिः । “कि-
मिव हि वचनं न कुर्यान्नास्ति वचनस्यातिभारः”—इति ।

(२) अयमाशयः । वाचनिकेव व्यवस्था । यत्र च वचनानां परस्पर-
विरोधस्तत्र तदविरोधसम्पादनार्थं वचनार्थावधारणे विषयभेद-
कल्पने च न्यायस्योपयोगः । यत्रेदमुक्तम् । “विरोधो यत्र वाक्यानां

पञ्च सान्तपने गावः प्राजापत्ये तथा त्रयः ।

तप्तकच्छे भवन्त्यष्टावतिकच्छे त्रयोदश ॥ २५ ॥ इति ॥

गावो देया इति शेषः । त्रयस्त्रिंशः ।

प्रमापितस्य गोः परकीयत्वे तस्मै गोस्वामिने गां दत्त्वा पश्चात्
यथोक्तं व्रतमाचरेदित्याह,—

प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात्तत्प्रतिरूपकम् ।

तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्यब्रवीन्मनुः ॥ २६ ॥ इति ॥

महिषाश्वादिष्वपि स्वामिने दानं समानमिति विवक्षया प्राण-
भृतामित्युक्तम् । ततदेतत्प्रतिरूपदानं मनुरब्रवीत् । तथाच मानवं
वचनम्,—

“यो यस्य हिंस्यात् द्रव्यानि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम्”—इति ॥

रोधबन्धनयोक्ताणि,—इत्यत्र रोधबन्धनयोः प्रत्यवायहेतुत्वं
वर्णितं, इदानीं तस्यापवादमाह,—

प्रामाण्यं तत्र भूयसाम् । तुल्यप्रमाणसत्त्वे तु न्यायएव प्रवर्तकः”—
इति । अतएव, “युक्तिहीनविचारेण धर्महानिः प्रजायते”—
इत्यनेनापि विचारएव युक्तिरनुसरणीयेत्युक्तम् । वचनानां परस्पर-
विरोधाभावे तु विचारएव नास्तीति भावः ।

* अन्यचांकनलक्ष्म्यां वाहने मोचने तथा ।

सायं संगोपनार्थञ्च† न दुष्येद्रोधबन्धयोः ॥२७॥ इति ॥

वृषोत्सर्गादौ दाहादिना सक्थिचिह्नकरणमङ्गनं, तत्रैव गोमय-
हरिद्रादिना तात्कालिकचिह्नकरणं लक्ष्म, ताभ्यामन्यत्र, उक्तचिह्न-
रहितेषु वलीवर्द्ध्वित्यर्थः । वाहनं गोणोभाराद्यारोपणं, मोचनं
तस्यैव भारस्यावरोपणम् । तत्रोभयत्रैव वलीवर्द्ध्वग्ररौरे यद्यपि व्यथा
जायते, तथापि प्रत्यवायो नास्ति । चिह्नद्वयरहितेषु वलीवर्द्ध्वेषु
वाहनमोचनयोः शास्त्रेणाङ्गीकृतत्वात् । चिह्नोपोतेषु वृषेषु वाहनं
न शास्त्रीयं, वाहननिवृत्तिज्ञापनायैव चिह्नकरणात् । तथा, रात्रौ
संरक्षणार्थं रोधबन्धनयोः कृतयोरपि नास्ति प्रत्यवायः ।

पुनरपि व्यवस्थितान् प्रायश्चित्तविशेषान् विधातुं चत्वारि
निमित्तान्युपन्यस्यति,—

अतिदाहेऽतिवाहे च नासिकाभेदने‡ तथा ।

तदीपर्वतसञ्चारे प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥२८॥ इति ॥

रोगचिकित्सार्थमङ्गनार्थं वा यावद्दहनमपेक्षितं, तावतोऽधिक-
दहनमतिदाहः । यावन्तं भारमक्लेशेन वोढुं शक्नोति, तावतोऽप्य-

* सप्तविंशतितमायूनत्रिंशत्तमपर्यन्तं श्लोकत्रयं, यद्यसम्पूर्णसर्वाङ्गः—
त्यादि द्वाविंशतितमश्लोकानन्तरं पठ्यते मुद्रितपुस्तके । परन्तु वङ्गीय-
स्तकेष्वस्मिन् क्रमे पाठादिहैव रक्षितम् ।

† रात्रौ संगमनार्थन्तु,—इति मु० ।

‡ हृदने,—इति मु० ।

धिकस्य भारस्यारोपणमतिवाहः । रज्जुस्थित्यर्थं नासिकायां
किंश्रुकरणं भेदनम् । पातवधसम्भावनोपेक्षयोर्दुर्गमयोर्नदीपर्वतयोः
प्रेरणं नदीपर्वतसञ्चारः ।

तेषु चतुर्षु निमित्तेषु क्रमेण प्रायश्चित्ताभ्याह,—

अतिदाहे चरेत्यादं द्वौ पादौ वाहने चरेत् ।
नासिक्यो पादहीनन्तु चरेत् सर्व्वं निपातने ॥२६॥ इति ॥

दुर्गमनदीपर्वतसञ्चारेण प्रमादात् पतित्वा मरणं निपातनम् ।
अतिदाहे,—इति पाठान्तरम्^(१) । तस्मिन् पक्षे वत्सार्थं पथोऽनवशेष्य
छत्त्रचीरदाहनमतिदाहः । तत्र वत्सोपघातप्रत्यवायनिमित्तं धेनू-
पघातनिमित्तं वा प्रायश्चित्तम् । यत्तु हारौतेनातिदाहातिवा-
हनादौ चान्द्रायणमुक्तम्,—

“भेदने वाहने चैव कर्णच्छेदनबन्धने ।

अतिदाहातिदाहाभ्यां^(२) कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत्”—इति ॥

तद्वज्रनिमित्तसन्निपातविषयं द्रष्टव्यम्^(३) ।

यस्तु गौर्गृहे बद्धः प्रमादाद्गृहदाहे सति यदि म्रियेत, तदा
किं प्रायश्चित्तमित्यत आह,—

* वाहाभ्यां,—इति मु० ।

(१) अतिदाहे,—इत्यत्र, अतिदाहे,—इति पाठान्तरमित्यर्थः ।

(२) चिकित्सायर्थं यावान् दाहोऽपेक्षितस्तावतो दाहादधिकोदाहो-
ऽतिदाहः ।

(३) तथाच, भेदनवाहनकर्णच्छेदनबन्धनातिदाहातिवाहेषु वज्रेषु निमि-
त्तेषु मिलितेषु सत्सु चान्द्रायणमित्यर्थः ।

दहनाच्चेद् विपद्येत अनङ्गान् योक्तयन्त्रितः ।

उक्तं पराशरेणैव ह्येकपादं यथाविधि ॥ ३० ॥ इति ॥

दृढपराशरेण यथाविध्युक्तमेकं पादकृच्छ्रं चरेत्—इति शेषः ।

एतच्चापस्तम्बोऽप्याह,—

“कान्तारेष्वथवा दुर्गे गृहदाहे खलेषु च ।

यदि लिह* विपत्तिः स्यात् पाद एको विधीयते”—इति ॥

बुद्धिसमाधान्ययोक्तान्यनुक्तानि च निमित्तानि संगृह्णाति,—

रोधनं बन्धनं चैव भारः प्रहरणं तथा ।

दुर्गप्रेरणयोक्तं च निमित्तानि बधस्य षट् ॥ ३१ ॥ इति ॥

तत्र रोधबन्धनयोक्तानि पूर्वमेव व्याख्यातानि । भारोऽति-
वाहनं, प्रहरणं शस्त्रादिभिस्ताडनं, दुर्गप्रेरणं प्रौढभारं वाहयित्वा
अत्युन्नतपर्वताग्रे नयनम् ।

पूर्वं गृहे बद्धस्य पशोर्दाहनिमित्तं प्रायश्चित्तमभिहितं, इदानीं
तस्यैव मरणे बधनिमित्तं प्रायश्चित्तमाह,—

बन्धपाशसुगुप्ताङ्गो म्रियते यदि गोपशुः ।

भवने, तत्र पापी स्यात् प्रायश्चित्ताङ्गमर्हति ॥ ३२ ॥ इति ॥

बन्धहेतुः पाशो बन्धपाशः । तेन सुगुप्तानि रोधितानि
गलपादादीन्यङ्गानि यस्यासौ बन्धपाशसुगुप्ताङ्गः । स चेद्भवने
म्रियेत, तदा कृच्छ्राङ्गमाचरेदिति । यद्यपि पूर्वत्र, द्वौ पादौ

बन्धने चरेदित्यनेनेदं प्रायश्चित्तमुपवर्णितं, तथाप्यत्र बन्धनयोग्या-
योग्यरज्जुविवेकविकौर्षया तस्यैव पुनरनुवाद इत्यदोषः । यद्वा,
पूर्वोक्तस्यैव प्रायश्चित्तस्य विहितरज्जुबन्धविषयत्वमनेन समर्थते ।
निषिद्धरज्जुबन्धने तु संपूर्णं कृच्छ्रमवगन्तव्यम् ।

तत्र तावदर्थ्यान् रज्जुविशेषान् दर्शयति,—

न नारिकेलै*र्न च शाणपाशै-
र्न चापि मौञ्जैर्न च वल्कशृङ्खलैः ।
एतैस्तु गावो न निबन्धनीयाः†
बध्वाऽपि तिष्ठेत् परशुं गृहीत्वा ॥ ३३ ॥

वल्कानि वंशादिजनितानि‡ । शृङ्खलान्ययस्ताम्रादिनिर्मि-
तानि । नारिकेलादिभिर्गावो न बन्धनीयाः । यदि दामान्तरासम्भ-
वादेतैर्दामभिर्बन्धेरन्, तदा तन्निमित्तोपद्रवप्रसङ्गोभवत्यतस्तच्छेत्तुं
हस्तेन परशुं गृहीत्वा सावधानस्तिष्ठेत् । नारिकेलादिभिः, कांषा-
सतन्त्रादिजन्या दृढा रज्जवः सर्वा उपलक्ष्यन्ते^(१) । अतएवाङ्गिराः,—

“न नारिकेलैर्न च फालकेन

न मौञ्जिना नापि च वल्कलेन ।

* ‘नारिकेल,—स्थाने ‘नालिकेर’—इति पाठो मुद्रितपुस्तके सर्वत्र ।

† यदि बन्धनीया,—इति मु० ।

‡ वसनादिजनितानि,—इति मु० ।

(१) तथाच नारिकेलादिग्रहणं प्रदर्शनार्थं, यथा कदाचिद्वृद्ध्या रज्ज्वा
गावो न बन्धनीयाः,—इति तात्पर्यम् ।

एतैरनङ्गान् न हि बन्धनीयो-

बध्नाऽपि तिष्ठेत् परशुं गृहीत्वा”—इति ॥

फालकं कार्पासजन्यम् ।

उपादेयान् रज्जुविशेषानाह,—

कुशैः काशैश्च बध्नीयान्नोपशुं दक्षिणामुखम् ॥ इति ॥

यथा पाशा अनुपद्रवकारिणो विवचिताः, तथा स्थानमपि निम्नोन्नतादिदोषरहितं^(१) विवचितम् । तथाच व्यासः,—

“कुशैः काशैश्च बध्नीयात् स्थाने दोषविवर्जिते”—इति ।

ननु नारिकेलादिपाशानामुपद्रवकारित्वसम्भावनया प्रतिषेधः कृतः, स च दोषः कुशादिपाशेष्वपि समानः, तेषां सहसा चोटनेऽपि गृहदाहादौ पलायमानानाङ्गवाङ्गलगतपाशेषु लग्नेनाग्निनोपद्रवसम्भवादित्यत आह,—

पाशलग्न्याग्निदग्धासु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥३४॥ इति ॥

कुशादिमयपाशानां शीघ्रं भस्मीभावात् सङ्गत् सन्नापमात्रं सम्पद्यते, न तु प्राणान्तिक उपद्रवः । अतो न तत्र प्रत्यवायः ।

तत्रापि केनचित् प्रकारेणोपद्रवसम्भावनामुद्भाव्य* तत्रोचितं प्रायश्चित्तमाह,—

* सम्भावनासङ्गात्,—इति शा० स० । नम तु, सम्भावनासङ्गादे,—इति पाठः प्रतिभाति ।

(१) निम्नोन्नतेति भावप्रधानोऽयं निर्देशः । निम्नोन्नतत्वादिदोषरहितमित्यर्थः ।

यदि तत्र भवेत् काष्ठं प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।

जपित्वा पावनीं देवीं मुच्यते तत्र किल्बिषात् ॥३५॥ इति॥

गलगते श्राग्ने दह्यमाने यदि कुशमूलादिरूपं किञ्चित् काष्ठं तस्मिन् पात्रेऽवतिष्ठेत्, तदा तदुल्मुकसंस्पर्शादीषद्दाहो भवेत् ! तत्र गायत्रीजपेनैव शुद्धिः । पावमानीयमिति पाठे, पवमानसूक्तं जपित्वेति व्याख्येयम् ।

यस्मिन् देशे मरणान्तिकः प्रयादः सम्भावितः, तत्र गावो-
न प्रेषणीयाः । यदि बुद्धिमान्द्यात् प्रेषयेत्, तदा तत्र मरणे
प्रायश्चित्तं* चरणीयमित्याह,—

प्रेरयन् कूपवापीषु वृक्षच्छेदेषु पातयन् ।

गवाशनेषु विक्रीणंस्तथा प्राप्नोति गोबधम् ॥३६॥ इति ॥

यस्मिन् चारणप्रदेशे जीर्णकूपवाप्यादयो विद्यन्ते, तत्र चारणार्थं
प्रेषितो यदि म्रियते ; तथा, यत्र प्रौढा वृक्षाश्च्छिद्यन्ते, तत्र प्रेषितः
प्रौढशाखापातेन मरणं प्राप्नोति ; गोमांसभक्षिणो स्नेच्छा गवाशनाः,
तेषु विक्रीता गौस्त्रैमार्थ्यते । अतस्तेषु चिद्वापि स्थानेषु प्रेरको-
गोव्रतं चरेत् ।

उद्धृषभयज्ञादावुपघाते† पादत्रयं प्रायश्चित्तमाह,—

आराधितस्तु यः कश्चित् भिन्नकक्षो‡ यदा भवेत् ।

अवणं हृदयं भिन्नं मग्नो वा कूपसङ्कटे ॥३७॥

* प्राजापत्यं,—इति सु० ।

† उत्सृष्टवृषभयज्ञादावुपघाते,—इति सु० ।

‡ भिन्नवक्षा,—इति सु० ।

कूपादुत्क्रमणे चैव भग्नो वा ग्रीवपादयोः ।

सएव म्रियते तत्र चीन् पादांस्तु समाचरेत् ॥३८॥ इति ॥

उद्धृषभयज्ञे^(१) हि बलीवर्द्धमाराध्य धावयन्ति । तत्रातित्वरया धावतः† कदाचित् कचो‡ भिद्यते । केनचिदुपघातेन? कर्णे वा हृदये वा भेदो भवति । कूपसङ्कटं नाम, सङ्कीर्णदण्डं जलपूर्णत्वं च^(२) । तत्र वा भग्नो भवति । तादृशे कूपे पतितस्य कथञ्चिदुत्क्रमणे ग्रीवादिर्भग्नो भवति । तेनैव च निमित्तेन यदि ध्रियेत, तदा पाद-त्रयकृच्छ्रमाचरेत् । अवारितः,—इति वा पाठः^(३) । तस्मिन् पक्षे, चार-णार्थं प्रेषयता पुरुषेण संभावितप्रमादस्थलेभ्यो^(४) निवारणीयत्वात् अनिवारणे यथोक्तं प्रायश्चित्तमिति व्याख्येयम् ।

यत्र तृषार्त्ता गावः स्वयमेवागाधकूपादिषु॥ प्रविश्य विपद्यन्ते

* उत्सृष्टवृषभयज्ञे,—इति मु० ।

† तत्रातित्वरया वा पततः,—इति मु० ।

‡ वचो,—इति मु० ।

§ केनचिदुपसाधनेन,—इति मु० ।

॥ स्वयमेव प्रौढकूपादिषु,—इति मु० ।

(१) उद्धृषभयज्ञोनाम आचारप्राप्तो धर्मानुष्ठानविशेष उदीचैः क्रियते । व्यक्तमिदं मीमांसादर्शनस्य प्रथमाध्यायतृतीयपादगते अष्टमाधिक-रणे शावरभाष्यादौ ।

(२) यत्र कूपे बहूनि दण्डानि सङ्कीर्णानि विद्यन्ते इत्यर्थः । तथाच, दण्ड-सङ्कीर्णो जलपूर्णश्च कूपः कूपसङ्कटपदेनाभिप्रेयते ।

(३) आराधितस्तु,—इत्यत्र, अवारितस्तु,—इति पाठान्तरमित्यर्थः ।

(४) सम्भावितः प्रमादो येषु, तथाविधेभ्यः स्थलेभ्य इत्यर्थः ।

स्वामी तु तत् न जानाति, तत्र न स्वामिनः प्रत्यवाय इत्याह,—
 कूपखाते तटा* बन्धे नदीबन्धे प्रपासु च ।
 पानीयेषु विपन्नानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ३९ ॥ इति ॥

अगाधः कूपः कूपखातः । तटेन नदीतीरेण आ समताद्वध्यते,—
 इति तटाबन्धः प्रौढतटाकः । नदीबन्धः सेतुः । धर्मकाले गवा-
 मुदकपानार्थं निर्मिताः प्रौढाः पाषाणादिद्रोण्यः प्रपा । तेषां पातुं
 प्रविश्य मृताखपि न स्वामिनः प्रायश्चित्तं विद्यते ।

एवं तर्हि तादृशकूपादिनिर्मातुः प्रत्यवायोऽस्तीत्याशङ्क्याह,—
 कूपखाते तटाखाते दीर्घीखाते तथैव च † ।
 अन्येषु धर्मखातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४० ॥ इति ॥

खननं खातः । दीर्घीवायः । अन्यशब्देन जलद्रोणीकुल्यादय-
 उच्यन्ते । एतेषां धर्मार्थं निर्मितत्वात् कथञ्चित्तत्र पतित्वा मृता-
 खपि गोषु न निर्मातुः प्रत्यवायोऽस्ति ।

कूपखातादिवद्वेश्मखातादावपि प्रत्यवायाभावमाशङ्क्य तस्य
 धर्मार्थत्वाभावादस्ति प्रत्यवाय इत्याह,—

वेश्मद्वारे निवासेषु यो नरः खातमिच्छति ।
 स्वकार्यगृहखातेषु प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ ४१ ॥ इति ॥

* तडा,—इति वज्रतीयपुस्तकेषु पाठः । एवं परत्र ।

† ताम्र,—इति मु० ।

‡ कूपखाते नदीखाते तटाखाते तथैव च,—इति मु० ।

वेष्टद्वारं गृहप्रवेशनिर्गममार्गः । निवासाः शालात्रजादीनि गवां
स्थानानि । तत्र यो नरः खनति, तस्य पुरुषस्य खातपातेन गोमरणे
पूर्वाक्तं पादत्रयं* प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् । तथाऽन्यत्रापि गृहभित्ति-
वेद्यादिकरणार्थमङ्गनोपवनादिषु गोसञ्चारसम्भावनावत्सु प्रदेशेषु
कृताः खाताः गृहखाताः, स्वेन कृताः स्वकार्याः, स्वकार्याश्च ते गृह-
खाताश्च स्वकार्यगृहखाताः । तेषु गोविपत्तौ पादत्रयं प्रायश्चित्तं
विनिर्दिशेत् ।

गृहखातादिवद्गृहे सर्पादिना वधेन प्रत्यवायप्राप्तावपवदति,—
निशि बन्धनिरुद्धेषु सर्पव्याघ्रहतेषु च ।

अग्निविद्युद्विपन्नानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥४२॥ इति ॥

रात्रौ संरक्षणार्थं पाशबन्धेन निरुद्धा गावः सर्पव्याघ्रादिभि-
र्यदि हन्येरन्, तदा स्वामिनः प्रत्यवायो नास्ति । अग्निर्यामदाहः,
विद्युदग्निः । ताभ्यां विपन्नानां न प्रत्यवायहेतुत्वम् । ननु, दहनात्तु
विपद्यन्ते,—इत्यत्र प्रायश्चित्तमुपवर्णितम्, दह तु तत् निराक्रियते इति
पूर्वापरविरोध इति चेत् । न, ^(१)निराकरणस्याशक्तविषयत्वात् ।
सत्यां शक्तावुपेक्षया† पूर्वोक्तप्रायश्चित्तम् । अतएव व्यासः,—

* पादत्रयं,—इति नास्ति सु० ।

† निराकरणस्याशक्तविषयत्वात्,—इति शा० स० सो० ।

‡ शक्तावुपेक्षायां,—इति पाठो मम प्रतिभाति ।

(१) तथाच, निवारणशक्तौ सत्यामनिवारणे प्रायश्चित्तं, निवारणशक्त्य-
भावे तु नास्ति प्रायश्चित्तमित्यभिप्रायः ।

“जलौघे पत्त्वले मग्ना यदि विद्युद्भृताऽपि वा* ।

श्वभ्रे वा पतिताऽकस्मात् श्वापदेनापि भक्षिता ॥

प्राजापत्यं चरेत् कच्छं गोखामी व्रतमुत्तमम् ।

श्रीतवाताहता वा स्यादुद्वन्धनमृताऽपि वा ॥

शून्यागारे उपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्दिशेत्”—इति ।

इदन्तु कार्यान्तरविरहे सत्युपेक्षायां वेदितव्यम् । कार्यान्तर-
व्यपतयोपेक्षायां तद्धम् ।

“पत्त्वलौघमृगव्याघ्रश्वापदादिनिपातने^(१) ।

श्वभ्रप्रपातसर्पाद्यैर्मृते कच्छाद्धमाचरेत् ।

अपालनात्तु कच्छं स्यात् शून्यागारउपप्लवे”—इति

विष्णुस्मरणम् ।

विद्युद्दाहादेरिव[†] ग्रामघातादेरपि न प्रत्यवायहेतुत्वमित्याह,—

ग्रामघाते शरौघेण वेश्मभङ्गान्निपातने ।

अतिवृष्टिहतानाञ्च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४३ ॥ इति ॥

शुच्यैव्येन ग्रामे हन्यमाने सति तदन्तर्वर्तिनो गावः शरौघेण
निपात्यन्ते; तथा, स्तम्भवंशादिशैथिल्येन गृहे भग्ने सति तदन्तर्वर्तिनां

* मेघविद्युद्भृताऽपि वा,—इति मु० ।

† विद्युदादेरिव,—इति मु० ।

(१) पत्त्वजमल्पसरः । षोडशमहान् जलाशयः । जलौघे पत्त्वले मग्ना,
—इत्येकवाक्यत्वात् ।

गवां निपातो भवति ; तथा, बुधशुक्रसामीप्यादिना प्रवृत्तायामति
वृष्टौ शीतवातपौडिता गावो म्रियन्ते, तत्र तत्त्वामिनः प्रत्यवायो-
नास्ति ।

संग्रामादेरपि न प्रत्यवायहेतुत्वमित्याह,—

संग्रामे प्रहृतानाञ्च* ये दग्धा वेश्मकेषु च ।

दावाग्निग्रामघातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४४ ॥ इति ॥

सेनयोरुभयोर्युद्धे सति तत्र प्रहृता गावो म्रियन्ते । स्कन्धावार-
निर्क्षितानि तण्मयानि वेश्मकानीत्युच्यन्ते । तेषु वैरिभिर्दह्यमानेषु
तत्र गावो म्रियन्ते । तथा, कचिद्दावाग्निना अरण्यसमीपवर्त्तिनो ग्रामा-
दग्धा भवन्ति, तत्र गाव उपहन्यन्ते । न चैतेषु विषयेषु स्वामी
प्रत्यवायं प्राप्नोति ।

गवां हिते प्रवृत्तस्य ग्रामादिकं गोमरणं न प्रत्यवायजनक-
मित्याह,—

यन्त्रिता गौश्चिकित्सार्थं मूढगर्भविमोचने ।

यत्ने कृते विपद्येत प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४५ ॥ इति ॥

ब्रणरोगादौ दाहच्छेदादिचिकित्सार्थं रज्जादिना यन्त्रिता
गौः प्रमादाद्विपद्येत ; तथा, योनिद्वारि समागतस्य मृतस्य गर्भस्य
निर्गमनार्थं तदाकर्षणादिप्रयत्ने क्रियमाणे कथञ्चिद्गौर्धियेत, तत्र
हितमाचरन् पुरुषो न प्रत्यवैति । एतदेव संवर्त्त आह,—

* निहृता ये च,—इति मु० ।

“यन्त्रणे गोचिकित्सार्थं गूढगर्भविमोचने ।

यदि तत्र* विपत्तिः स्यात् न स पापेन लिप्यते ॥

औषधं स्नेहमाहारं दद्याद्गोब्राह्मणेषु च† ।

दीयमाने विपत्तिश्चेन्न स पापेन लिप्यते ॥

दाहश्चेदग्निराभेदप्रयोगैरुपकुर्वताम् ।

द्विजानां गोहितार्थञ्च प्रायश्चित्तं न विद्यते(१)”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न पातकम् ।

विपाके गोवृषाणान्तु भेषजाग्निक्रियासु च”—इति ॥

अङ्गिरा अपि,—

“औषधं स्नेहमाहारं दद्याद्गोब्राह्मणेषु यः‡ ।

विपाके तु विपत्तिः स्यात् न स दोषेण लिप्यते”—इति ।

रोधबन्धनाभ्यां गोविपत्तौ प्रायश्चित्तं पूर्वमुपवर्णितम् । यदा बह्वणकेन व्यापारेण विपद्यन्ते, तदा किं व्यापारैक्यादेकं व्रतं स्यात्, किं वा प्रहतगोसंख्यया व्रतावृत्तिरिति विचिकित्सायामिदमाह(१),—

* यत्ने कृते,—इति सु० ।

† ददद्गोब्राह्मणे द्विजः,—इति सु० ।

‡ ब्राह्मणेषु च,—इति शा० ।

(१) यदि उपकारार्थं दाहादिप्रयोगे कृते दैवात्तेनैव गवादेर्मरणं भवति, तदोपकारार्थं दाहादिप्रयोगकर्तुर्न प्रायश्चित्तमित्यर्थः ।

(२) प्राणवियोगफलकव्यापारस्य बधरूपतया एकव्यापारेणानेकगोबधे बधस्यैकत्वं, बध्यस्य तु नानात्वम् । तत्र किं बधसङ्ख्यायां प्रायश्चित्तं, किं वा बध्यसङ्ख्येति संशयः । तस्मिन् संशये वक्ष्यमाणमाहेत्यर्थः ।

व्यापन्नानां बहूनाञ्च बन्धने रोधनेऽपि वा ।
भिषङ्मिथ्याप्रचारे च प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥४६॥ इति ।

पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तं द्विगुणमाचरेदित्याशयः^(१) ।

तथाच सम्बर्त्तः,—

“व्यापन्नानां बहूनाञ्च बन्धने रोधनेऽपि वा ।

द्विगुणं गोव्रतस्यास्य^(२) प्रायश्चित्तं विधीयते”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि,—

“विपन्नानां बहूनान् बन्धने रोधनेऽपि वा ।

भिषङ्मिथ्याप्रयोक्ता च द्विगुणं गोव्रतं चरेत्*”—इति ।

अथयाशास्त्रं चिकित्सनं भिषङ्मिथ्याप्रयोगः ।

सत्यां शक्तावुपेक्षकस्य प्रत्यवायोऽस्तीत्युक्तम् । न केवलं स्वामिन-
एवेतत्, किं त्वन्येषामपीत्याह,—

गोवृषाणां विपत्तौ च यावन्तः प्रेक्षकाजनाः ।

अनिवारयतां तेषां सर्व्वेषां पातकं भवेत् ॥४७॥ इति ।

* भिषङ्मिथ्याप्रचारेण द्विगुणं व्रतमाचरेत्,—इति सु० ।

(१) विनिर्दिशेदित्यनेन विशेषेण निर्देशोपदेशात्, यद्योक्तव्रतमात्राभि-
प्रायस्ते वचनारम्भवैयर्थ्यात्, बध्यवज्जतया पापगौरवेण प्रायश्चित्त-
गौरवस्य न्याय्यत्वाच्च, द्विगुणमेव प्रायश्चित्तं वक्तुरभिप्रेतमिति मुन्य-
न्तरीयवचनदर्शनादवधार्यते । अतएवोक्तम् । “स्मृत्यर्थसन्देहे स्मृत्य-
न्तरसंवादादेवार्थनिर्णयः”—इति ।

(२) अस्य पूर्वोक्तस्य ।

पङ्कमञ्जनादिर्विपत्तिः । तत्र ये केचिन्मार्गे गच्छन्तो विपद्भां
गां विलोक्य यथाशक्ति प्रतीकारं न कुर्वन्ति, तेषां सर्वेषामुपेक्ष-
काणां प्रत्यवायो भवति । प्रेक्षका इत्यनेनानुमन्नादयः सर्वेऽप्यपल-
क्ष्यन्ते । अतएव पैठीनसिः,—

“हन्ता मतोपदेष्टा च तथा संप्रतिपादकः* ।

प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥

आश्रयः शस्त्रदाता च शक्तिदाता च कर्मिणाम्† ।

उपेक्षकः शक्तिमानश्च देशवक्ता‡ऽनुमोदकः ॥

अकार्यकारिणस्तेषां? प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्^(१)”—इति ।

* सम्प्रतिपादकः,—इति शा० ।

† भक्तदाता विकर्मिणाम्,—इति सु० ।

‡ दोषवक्ता,—इति सु० ।

§ अकार्यकारिणस्तेषां,—इति सु० ।

(१) सम्प्रतिपादकः बध्यस्य निवेदकः । प्रोत्साहकः स्वतः प्रवृत्तस्य हन्तृरपा-
योपदेशादिना प्रोत्साहकः । सहायोऽनुयाहकः । स च द्विविधः, एको-
बध्यप्रतिरोधकः अपरः स्वल्पप्रवृत्तिः । मार्गानुदेशकः, येन मार्गेण
बध्यः पलायितस्तस्य मार्गस्योपदेशकः । आश्रयोहन्तराश्रयदाता ।
उपेक्षकः शक्तिमानिति शक्तिमान् समुपेक्षक इत्यर्थः । देशवक्ता,
यस्मिन् देशे बध्यस्तिष्ठति तस्य देशस्य वक्ता । अनुमोदकोऽनुमन्ता ।
अनुमतिश्च द्विविधा । यदिरोधेन हननं न सम्भवति, तस्य विरोधिना
मया निरोधः कर्तव्य इति प्रयुक्तिरेका । अपरा च एनं हन्मीति
वचने शक्तस्याप्रतिषेध एव । तदुक्तं न्यायभाष्ये, परमतमप्रतिषि-
द्धमनुमतं भवति,—इति । अकार्यकारिणस्तेषामिति पाठे, अकार्य-
कारिणोऽनुमोदक इति ऽत्तेन संबन्धः । हन्तादयः पूर्वोक्ताः सर्व-
एवाकार्यकारिणो भवन्तीति वा अर्थः ।

व्यापन्नानामित्यत्र, बध्यवज्जलं घातकैकलं चोपजीव्य प्रायश्चित्त-
मुक्तम् । इदानीं बध्यैकले हन्तृवज्जले कथमित्याशङ्क्याह,—

एको हतो यैर्बहुभिः समेतै-

र्न ज्ञायते यस्य हतोऽभिघातात् ।

दिव्येन तेषामुपलभ्य हन्ता

निवर्त्तनीयो नुपसन्नियुक्तैः ॥४८॥ इति ॥

यत्र बहूनां पुरुषाणां प्रहारैरेको गौर्हतो भवति, तत्र सर्वेषां प्रहा-
रकाणां* वेदनाहेतुले सत्यपि यदीयः प्रहारः प्राणवियोगनिमित्त-
मिति न ज्ञायते, अतस्तेषां बहूनां पुरुषाणां मध्ये प्राणवियोगकारि-
प्रहारकर्त्ताऽयमिति पुरुषविशेषस्तुलाग्यादिदिव्येन^(१) निश्चित्य राज-
पुरुषैर्हन्तृसमूहात् स पृथक् कर्त्तव्यः । पृथक्कृत्य च गोव्रतं कारयेत्
इतरेषां प्रहन्तॄणां प्रायश्चित्तमाह,—

एका चेद्बहुभिः काचिद्देवाद्व्यापादिता यदि† ।

पादं पादं तु हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक् ॥४९॥ इति

* प्रहाराणां,—इति सु० ।

† समेऽपि,—इति सु० ।

‡ एका चेद्बहुभिः कापि देवाद्यापादिता भवेत्,—इति ।

ग्रन्थान्तरीयः पाठः ।

(१) दिव्यानि तु, “घटोऽग्निरुदकश्चैव विषं कोशश्च पञ्चमम् ।

षष्ठञ्च तण्डुलं प्रोक्तं सप्तमं तप्तमाषकम् ।

अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्मजं स्मृतम् ।

दिव्यानेतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवा”—इत्युक्तानि ।

गोहत्याया यद्व्रतमभिहितं, तस्य व्रतस्य पादमेकैकः पुरुषो-
ऽनुतिष्ठेत् । एतच्चाकामकारविषयम् । दैवादित्यभिधानात् । कामकारे
तु द्विगुणम् ।

“एकं व्रतां बहूनां तु यथोक्ताद्विगुणोदमः”—इति
स्मृत्यन्तरेऽभिधानात् ।

सर्पव्याघ्रहतेष्वित्यत्र सर्पादिभिर्गवि हते प्रत्यवायो नास्तीत्युक्तम् ।
पुरुषप्रहारेण हते तस्ति प्रत्यवायः । यत्र बह्वेषु निमित्तेषु सन्देहः,
तत्र बधनिमित्तं कथं निश्चेयमित्याशङ्क्य लिङ्गविशेषैरित्यभिप्रेत्य
लिङ्गानि प्रदर्शयति,—

हते तु रुधिरं दृश्यं व्याधिग्रस्तः कृशो भवेत् ।

लाला भवति दृष्टेषु एवमन्वेषणं भवेत् ॥ ५० ॥ इति ।

यत्र रुधिरं दृश्यते, तत्र प्रहारो निमित्तमिति निश्चेतव्यम् ।
कार्श्यमात्रोपलम्भे व्याधिर्भूतिहेतुः । लालादर्शने सर्पदर्शनं निमित्तम् ।
एवमन्यैरपि तत्र तत्रोदितैर्लिङ्गैर्निमित्तस्वरूपमन्विष्य निश्चेतव्यम् ।

शृङ्गादिभङ्गादौ मरणाभावेऽपि प्रायश्चित्तविशेषमभिहितम्* ।
अस्त्वेवं वाङ्मावयवभङ्गे, यदा तन्तरावयवभङ्गो न विस्पष्टः तदा
कथमित्याशङ्क्य तस्मिन्त्यहेतुलिङ्गविशेषं दर्शयति,—

ग्रासार्थं चोदिता वाऽपि अध्वानं नैव गच्छति† । इति ।

* यत्र, प्रायश्चित्तविशेषोऽभिहितः,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अध्वानं चैव गच्छति,—इति सु० ।

एवमन्यैरपि लिङ्गविशेषैस्तं तं निमित्तविशेषमभिनिश्चित्य तत्र तत्रोचितं प्रायश्चित्तं अनुष्ठेयम् ।

दण्डादूर्ध्वं यदन्येनेत्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण निमित्तविशेषाननूद्य प्रायश्चित्तविशेषा अभिहिताः । ये तु पूर्वमनुदिता निमित्तविशेषाः, ये च लिङ्गैरप्यनिश्चेयाः* शङ्क्यमानाः, तेषु सर्वेषु साधारणं प्रायश्चित्तं दर्शयति,—

मनुना चैवमेकेन सर्वशास्त्राणि जानता ॥५१॥

प्रायश्चित्तन्तु तेनाक्तं गोघ्नश्चान्द्रायणं चरेत् । इति ।

यथा, कलिधर्मरहस्यं, तथा, तत्रतिपादकानि वेदशास्त्राणि जानता पराशरेण मया गोबधविशेषाणां प्रायश्चित्तविशेषा अभिहिताः ; एवं मनुनाऽप्युपपातकजातस्य सर्वसाधारणं प्रायश्चित्तं, गोबधमुदाहृत्य उपवर्णितम् । किं तत् ? गोघ्नश्चान्द्रायणं चरेत्,— इति । न चात्र केनापि मुनिना विप्रतिपत्तुं शक्यमित्यभिप्रेत्य, एकेनेत्युक्तम् । मुनिमुख्येनेति यावत् ।

पूर्वाध्याये गोबधस्येतिकर्तव्येषु वपनमुक्तं, सग्निखं पवनं कृत्वेति । तथाऽस्त्रिंशप्यध्यायेऽभिहितम्,—

“पादेऽङ्गरोमपवनं द्विपादे ऋश्रुणोऽपि च ।

त्रिपादे तु त्रिखावर्जं सग्निखन्तु निपातने”—इति ।

* लिङ्गैरप्यनिश्चेयाः शङ्क्यमानाः,—इति मु० ।

† जातस्यासाधारणम्,—इति मु० ।

तत्र केनापि निमित्तेन वपनाकरणे यथोक्तं व्रतं द्विगुणमनुष्ठेय-
मित्याह,—

केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत् ॥ ५२ ॥ इति ।
द्विगुणे व्रतआदिष्टे द्विगुणा दक्षिणा भवेत् ।

यत्र यत्र व्रतद्वैगुण्यं, तत्र तत्र दक्षिणाद्वैगुण्यमुक्तम् ।

केशरक्षणं न सर्वविषयं, किन्तु, राजादिविषयमित्याह,—

राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ॥ ५३ ॥ इति ।
अकृत्वा पवनं तस्य प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।

केशरक्षणस्य राजादिविषयत्वं शङ्खोऽप्याह,—

“राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।

अकृत्वा पवनं तेषां प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ?

केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।

द्विगुणे व्रतआचीर्णे दक्षिणा द्विगुणा भवेत्”—इति ।

वपनद्विगुणव्रतयोरन्यतरस्यायभावे चीर्णमपि प्रायश्चित्तं न पाप-
निवर्त्तकम् । तदाहापस्तम्बः,—

“राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।

यस्तु नो वपनं कुर्यात् प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥

केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।

द्विगुणे तु व्रते चीर्णे द्विगुणा दक्षिणा भवेत् ॥

यस्य न द्विगुणं दानं केशांश्च परिरक्षतेः^(१) ।

(१) केशान् परिरक्षतेऽयस्य न द्विगुणं दानमित्यर्थः ।

तत् पापं तस्य तिष्ठेत वक्ता च नरकं व्रजेत् ॥

यत्किञ्चित् क्रियते पापं सर्वं केशेषु तिष्ठति ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सशिखं कारयेद्विजः^(१)—इति ॥

स्त्रीणां तु वपने विशेषमाह,—

सर्वान् केशान् समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलद्वयम् ॥५४॥ इति ।

एवं नारीकुमारीणां शिरसो मुखद्वयं स्मृतम् ।

नारीग्रहणेनैव कुमारीणामपि ग्रहणे सिद्धे पृथगुपादानं विधवास्तु वपनाङ्गीकारद्योतनार्थम् । नात्र नारीशब्दः स्त्रीमात्रवाची, किन्तु सभर्तृकस्त्रीवाची, कुमार्यस्तु विवाहरहिताः । तथाच, सभर्तृकाणां विवाहरहितानां चैतदुक्तं भवति^(२) । ततो विधवानां सर्वात्मना मौल्यमङ्गीकृतं भवति ।

पूर्वोक्तेषु व्रताङ्गेषु कानिचिदङ्गानि स्त्रीणामपवदति,—

न स्त्रियाः केशवपनं न दूरे शयनाशनम् ॥ ५५ ॥

(१) सशिखं वपनं कारयेदित्यर्थः ।

(२) नारीशब्दस्य स्त्रीमात्रपरत्वे कुमारीपदं व्यर्थं स्यात् । तथाच नारी-
पदं सधवापरं । नरेण पुंसा संबन्धित्वासत्त्याः । एवञ्च सति विधवानां
सर्वात्मना मुखद्वयमङ्गीकृतं भवति । “सधवानान्तु नारीणामशङ्काराय
सर्वदा । केशसन्धारणं प्रोक्तं प्रायश्चित्ते द्विजोत्तमैः”—इति,
“विधवाकवरीबन्धो भर्तृबन्धाय जायते । शिरसोवपनं तस्मात् कार्यं
विधवया सदा”—इति श्रानयोर्वचनयोस्तात्पर्यपर्यालोचनयाऽप्येतत्
सिध्यति ।

न च गोष्ठे वसेद्राक्षौ न दिवा गा अनुव्रजेत् ।
 नदीषु सङ्गमे चैव अरण्येषु विशेषतः ॥ ५६ ॥
 न स्त्रीणामजिनं वासो व्रतमेव समाचरेत् । इति ।

(१) न स्त्रियाः केशवपनं, शिरसो मुण्डनमित्यनयोर्नान्योन्यविरोधः
 शङ्कनीयः, निषेधस्य कृत्स्नकेशविषयत्वात् । केशायकर्त्तनमेव मुण्डनं
 पूर्वत्र विहितम् । अतो न विरोधः । संविशन्तीषु संविशेदित्यनेन गृह-
 मध्ये ग्रामाद्वहिर्दूरे वा यत्र गावस्तत्र शयनं प्राप्तं, तच्चिराकरणात्, न
 दूरे शयनमित्युक्तम् । राक्षौ गोष्ठावस्थानं दिवा गवामनुव्रजनं च
 पुंसामेव न स्त्रियाः । नदीसङ्गमेव अरण्येषु च वासो यद्यपि न साक्षात्
 पूर्वमुक्तः, तथापि गोऽनुगामीति शास्त्रादर्थतः प्रसक्तं तदुभयं निवा-
 र्यते । चर्मणाऽऽर्द्धेण संवृत इत्यादिशास्त्रतः प्रसक्तमजिनवासस्त्वं
 निषिद्धते । व्रतमेवेत्येवकारेण यथोक्ताङ्गनिवृत्तिरेवानूद्यते ।

वपनादीनामिव त्रिसन्ध्यस्नानादीनामपि निषेधप्रसक्तावाः,—
 त्रिसन्ध्यं स्नानमित्युक्तं* सुराणामर्चनं तथा ॥ ५७ ॥
 बन्धुमध्ये व्रतं तासां कच्छचान्द्रायणादिकम् । इति ।

* कुर्यात् त्रिषवणस्नानं,—इति सु० ।

(१) एवं नारीकुमारीणां शिरसोमुण्डनं स्मृतमित्यनेन स्त्रीणामपि मुण्ड-
 नमङ्गीकृतं, परन्तु हाङ्गलच्छेदनमात्ररूपं तदित्येतावान् विशेषः ।
 न स्त्रियाः केशवपनमित्यनेन तु स्त्रीणां मुण्डनमेव निषिद्धम् । तद-
 नयोर्विरोधः प्रसज्यते । तमिमं विरोधमाशङ्क्य परिहरति, न
 स्त्रिया इत्यादिना ।

चिसन्धमवगाहनमिति यत्पूर्वमुक्तं, तत् स्त्रीणामपि समानम् ।
सुरार्चनं नमस्कारादि । कच्छचान्द्रायणादिकं यद्गतं तद्योषितो-
बन्धुमध्येऽनुतिष्ठेयुः, न पुरुषा इव विजने देशे ।

नियमान्तरमाह,—

गृहेषु सतनं तिष्ठेत् शुचिर्नियममाचरेत् ॥५८॥ इति ।

प्रक्रान्तस्य व्रतस्य समाप्तिपर्यन्तं गृहसीम्नो न बहिर्गच्छेत् ।

अध्यायद्वयेन यत्रायश्चित्तं प्रपञ्चितं, तस्याननुष्ठाने द्विविधं दिव्यं
भौमं च नरकविशेषं दर्शयति,—

इह यो गोबधं कृत्वा प्रच्छादयितुमिच्छति ।

स याति नरकं घोरं कालसूत्रमसंशयम् ॥ ५९ ॥

विमुक्तो नरकात्तस्मात् मर्त्यलोके प्रजायते ॥

क्लीवो दुःखी च कुष्ठी च सप्तजन्मानि वै नरः ॥६०॥ इति ।

मित्रादीनामुत्कोचदानादिना जनापवादमात्रपरिहारः प्रच्छा-
दनम् । घोरस्य नरकविशेषस्य नामधेयं, कालसूत्रमिति । सोऽयं
दिव्यो नरकः । नैरन्तर्येण सप्तजन्मासु क्लीवत्वादिदोषयोगोभौमो-
नरकः ।

अध्यायद्वये प्रतिपादितं प्रकरणार्थमुपसंहरति*,—

* तत्प्रकाशार्थमुपसंहरति,—इति शा० ।

तस्मात् प्रकाशयेत्पापं स्वधर्मं सततञ्चरेत्* ।

स्त्रीबालभृत्यगोविप्रेष्यतिकोपं विसर्जयेत् ॥६१॥ इति ।

यस्मात् प्रच्छादने द्विविधो नरकः प्रोक्तः, तस्मादप्रच्छाद्य वेद-
विदामये प्रकाशय तैर्विनिर्दिष्टं स्वस्योचितं धर्मं प्रायश्चित्तविशेष-
माचरेत् । तत ऊर्ध्वमीदृशपापानुत्पत्तये स्त्रीबालादिषु कोपरहितो-
भवेत् ।

अध्याये नवमे पराशरमुनिप्रोक्तस्मृतौ गन्धके †

रोधो बन्धनताडनाद्यनुचितं यत् स्यात् गवां पौडनम् ।

कर्मैतस्य विशेषतः समुदिता सर्वोत्तरा निष्कृति-

स्तद्वाख्यामकरोत्कृती शुभधिया भाग्याम्बुधिर्माधवः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-
वृक्षभूपाल-साम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
व्याख्यायां माधवीयायां नन्दमोऽध्यायः ॥०॥

* निर्दिष्टं व्रतमाचरेत्,—इति मु० ।

† ऋषि,—इति मु० ।

‡ स्मृतेर्महेश्वरे—इति मु० ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

जन्मगेहं स्वर्गनद्याः पादपद्मं महात्मनः ।

यस्यासीत्तमहं वन्दे रामचन्द्रं सदाऽव्ययम्* ॥

अष्टमनवमाध्याययोरूपपातकस्य गोबधस्य सामान्यविशेषाभ्यां प्रायश्चित्तानि प्रपञ्चितानि । अथागम्यागमनरूपोपपातकस्य प्रायश्चित्तं दशमाध्यायेऽभिधीयते । तत्र प्रतिज्ञापूर्वकं सामान्यप्रायश्चित्तमाह, —

चातुर्वर्ण्येषु सर्व्वेषु हितां वक्ष्यामि निष्कृतिम् ।

अगम्यागमने चैव शुद्धौ चान्द्रायणं चरेत् ॥ १ ॥ इति ।

(१) चतुर्षु वर्णेष्वनुलोमप्रतिलोमभेदेनावान्तरजातिवृद्धत्वमभिप्रेत्य सर्व्वेष्वित्युक्तम्^(१) । प्रत्यवायः निष्क्रियते निवार्य्यते† विनाश्यते यया

* नास्त्ययं श्लोकोमुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

† निःसार्य्यते,—इति सु० ।

(१) चत्वारोवर्णा एव चातुर्व्वर्ण्यम्, स्वार्थे तद्धितप्रत्ययादतच्चाह चतुर्षु-वर्णेष्विति ।

(२) उत्तमवर्णेनाधमवर्णायामुत्पादितोऽनुलोमजो भवति । सोऽयमनु-लोमक्रमः । एतद्विपरीतः प्रतिलोमक्रमः । अनुलोमप्रतिलोमाभ्यामुत्पन्ना ये मूर्द्धावसिक्तसूतादयः सङ्कीर्णजातास्तेषां ग्रहणार्थं सर्व्वेष्वित्युक्तम् । ब्राह्मणादीनां ग्रहणार्थं चातुर्व्वर्ण्येष्वित्युक्तम् । अतोऽन-कस्याप्यानर्थक्यमिति भावः ।

प्रायश्चित्ता, सा प्रायश्चित्तिः निष्कृतिः । तस्या अनर्थफलनिवारक-
त्वाद्वितत्वम् । चतौ भार्यामुपेयादिति शास्त्राद्गम्या स्वभार्या,
तदितरा सर्वाऽपि योषिद्गम्या । तद्गमने प्राप्ते सति तच्छुद्धि-
निमित्तं चान्द्रायणं प्रायश्चित्तमाचरेत् ।

चान्द्रायणस्य लक्षणमाह,—

एकैकं हासयेद्भासं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् ।

अमावास्यां न भुञ्जीत ह्येष चान्द्रायणो विधिः॥२॥इति ।

द्विविधं हि चान्द्रायणं यवमध्यं पिपीलिकामध्यं चेति । यथा
यवस्य मध्यं स्थूलं उभावन्तौ सूक्ष्मौ, तथा शुक्लप्रतिपदमारभ्य प्रति-
दिनमेकैकग्रासवृद्ध्या पूर्णिमायां पञ्चदश ग्रासाः, कृष्णप्रतिपदमारभ्य
प्रतिदिनमेकैकग्रासह्रासे सत्यमावास्यायामुपवास इति मध्यभागस्थौ-
ल्याद्यवमध्यत्वम् । यथा पिपीलिकानां शिरःपृष्ठभागौ स्थूलौ मध्यं
सूक्ष्मं, तथा यस्य चान्द्रायणस्य मध्यमे अमावास्यादिने सर्वग्रासह्रासः,
तस्य मध्यमभागसौक्ष्म्यात् पिपीलिकामध्यत्वम् । तदिदं पिपीलिका-
मध्यमाचार्येणोपन्यस्यते । तथाहि, कृष्णप्रतिपदि व्रतं संकल्प्य चतु-
र्दश ग्रासान् भुञ्जीत, ततो द्वितीयामारभ्य प्रतिदिनमेकैकस्य ग्रासस्य
ह्रासे सति अमावास्यायामुपवासः सम्पद्यते । पुनः शुक्लप्रतिपदि
ग्रासमेकमुपक्रम्य प्रतिदिनमेकैकग्रासवृद्ध्या पूर्णिमायां पञ्चदश
ग्रासाः सम्पद्यन्ते । स एष पिपीलिकामध्यस्य चान्द्रायणस्यानुष्ठानप्र-
कारः । तदिदं वसिष्ठोऽपि स्पष्टमाह,—

“मासस्य कृष्णपक्षादौ ग्रासानवाचतुर्दश ।

ग्रासापचयभोजी^(१) सन् पचग्रेषं समापयेत् ॥

तथैव शुक्लपचादौ ग्रासं भुञ्जीत चापरम् ।

ग्रासोपचयभोजी^(२) सन् पचग्रेषं समापयेत्”—इति ॥

चान्द्रायणाङ्गत्वेन त्रिधवणस्नानं कर्त्तव्यम् । तदाह मनुः,—

“एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं हृण्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् ।

उपस्पृशंस्त्रिधवणमेतच्चान्द्रायणव्रतम्” इति ।

वपनादीतिकर्त्तव्यतान्तु* गौतम आह । “अथातश्चान्द्रायणम् । तस्योक्तो विधिः हृच्छे । पवनव्रतं चरेत् । श्वोभृतां पौर्णमासीमुपवसेत् । आप्यायस्व सन्ते पयांसि नवोनव इति चैताभिस्त्पर्णम् । आज्यहोमो-
हविषश्चानुमन्त्रणमुपस्थानं चन्द्रमसो यद्देवा देवहेलनमिति चतसृ-
भिराज्यं जुहुयात् । देवहृतस्येति चान्ते समिद्धिः । ॐ भूर्भुवः स्वर्म-
हर्जनस्तपः सत्यं यज्ञः श्रीरुर्गिर्विडौजोऽजः पुरुषोधर्मः शिव इत्येतैर्ग्रासा-
नुमन्त्रणम् । प्रतिमन्त्रं मनसा नमः स्वाहेति वा । ग्रासप्रमाणमास्या-
विकारेण । चतुर्भैक्षसक्तुकणयावकशाकपयोदधिदृतमूलफलोदकानि
हवींथोत्तरोत्तरप्रशस्तानि । द्वादशैतानि पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासान्
भुक्त्वाकापचयेनापरपचमश्रीयत्^(३) । अमावास्यायामुपोष्यैकोपचयेन^(४)

* वपनाद्यङ्गस्येतिकर्त्तव्यतान्तु,—इति मु० ।

(१) प्रतिदिनमेकैकग्रासङ्गासोग्रासापचयः ।

(२) प्रतिदिनमेकैकग्रासद्विग्रासोपचयः ।

(३) एकापचयेन प्रतिदिनमेकैकग्रासापचयेन ।

(४) एकोपचयेन प्रतिदिनमेकैकग्रासद्वया ।

पूर्वं पचम् । विपरीतमेकेषाम्^(१) । एष चान्द्रायणमासः”—इति ।
 एकेषां सुनीनां भते पूर्वोक्तात् पिपीलिकामध्यपचाद्विपरीतं यव-
 मध्यचान्द्रायणम् । तच्च मनुर्व्विस्यष्टमाह,—

“एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेत् यवमध्यमे ।

शुक्लपचादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणव्रतम्—इति” ।

* तदेतच्चान्द्रायणद्वयं देवलोऽप्याह । “चान्द्रायणं द्विविधं यवमध्यं
 पिपीलिकामध्यमिति । एकग्रासममावस्यादि यवमध्यम् । पञ्चदश
 ग्रासान् पौर्णमास्यादि पिपीलिकामध्यम्”—इति* । यमोऽपि ।

“अथातश्चान्द्रायणकल्पं व्याख्यास्यामः । तद्यथा,—

पौर्णमास्यामुपेतस्तु ब्राह्मणः सुसमाहितः ।

केशश्मश्रूणि लोमानि कचोपस्थं च वापयेत् ।

यथाविधि ततः कृत्वा गृहीयात् सुसमाहितः ।

मधु मांसञ्च लवणं शुक्लवासांसि वर्जयेत् ॥

स्त्रीशूद्रौ नाभिभाषेत सत्यवादी च संयतः ।

पालाशं धारयेद्दण्डं शुचि चर्म च मेखलाम् ॥

* नास्त्ययमंशोऽसुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

† नास्त्ययं श्लोकः मु० पुस्तके ।

‡ शुचिमौञ्जी,—इति शा० ।

(१) शुक्लप्रतिपदमारभ्यैकैकग्रासद्वया पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासान्
 भुञ्जीत, ततः कृष्णप्रतिपदाद्यैकैकग्रासञ्चासेनामावस्यायामुपवसेदिति
 विपरीतमित्यर्थः ।

यश्चोपवीती करकं धारयेन्नियतः शुचिः ।

शाणवस्त्रलचौरे वा* मार्गं वा वास उच्यते ।

सर्वाण्यहानि सन्तिष्ठेत्^(१) स्नानमौनधृतव्रतः ।

स्नानासनाभ्यां विहरेद्वा ब्रह्मचारी क्षपाग्रनः ।

गोमयेन गोचर्ममात्रं^(२) स्थण्डिलमुपलिप्याभ्युक्ष्य अग्निं प्रतिष्ठाप्य
ब्राह्मणं दक्षिणत उपवेश्योत्तरत उदकपात्रं प्रतिष्ठाप्य प्रागुदगयान्
दर्भानास्तीर्णाज्यभागं कृत्वा^(३) महाव्याहृतिभिराज्याहुतिं जुहुयात् ।
व्रतपतये ह्यतं सत्यं प्रजापतिं मित्रमग्निधोमौ बृहस्पतिं यजेत ।

* शाणवस्त्रलचारी वा,—इति शा० ।

† विरमेद्,—इति मु० ।

‡ ब्राह्मणमुपवेश्योत्तरत उदकपात्रं प्रतिष्ठाप्य,—इति शा० स० ।

(१) सर्वाण्यहानीत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सन्तिष्ठेत् उत्थितो भवेत्,
नासीत न वा शयीतेत्यर्थः ।

(२) गोचर्ममात्रं गोचर्मपरिमाणम् । स्थण्डिलविशेषणमेतत् । गोच-
र्मपरिमाणश्च, “ऋषभैकशतं यत्र गवां तिसृति संयतम् । बालवत्स-
प्रसूतानां गोचर्म इति तं विदुः”—इति । “षट् पञ्च चतुरो वाऽपि
त्रयो द्वौ वा शफौ स्मृतौ । गोचर्म इति शब्दोऽयं विधियोगे निपा-
त्यते”—इति । “गवां शतं दृष्यैको यत्र तिस्रेदयन्वितः । एतद्गोचर्म-
माचन्तु प्राहुर्वेदविदो जनाः”—इति चैवमादिस्मृतिपरिभाषितं
गानाविधं बोद्धव्यम् ।

(३) आज्यभागो नाम होमविशेषः । अग्नेरुत्तरभागे अग्नये स्वाहेत्यनेन
होमः, अग्नेर्दक्षिणभागे च सोमाय स्वाहेत्यनेन होमः आज्येन
प्रकृतहोमात् पूर्वं कर्तव्यतया विहितः । सांऽयं होम आज्यभाग-
इत्युच्यते ।

एतानेवमर्चयित्वा* महाव्याहतयस्तथा ।
 ॐकारपूर्वमाख्यातास्तथा सर्व्वं पृथक् पृथक् ।
 अतं सत्यञ्च गायत्रीमित्येतानि भद्रा जपेत् ॥
 दशमार्हणिकं वाऽपि गायत्रीमार्हणिकं जपेत् ।
 इन्द्रशुद्धा अचश्चापः प्रविश्य जलया जपेत् ।
 तत्रैव गायेत् सामानि† अथवा आहूतीर्जपेत् ।
 वृचमुलनिकेतः स्याद्वाचौ वीरायनी भवेत् ॥
 आर्द्रवामाश्वरेत् कर्कशं स्नात्वा वस्त्रं न पीडयेत् ।
 चरुं वा अपथेन्नित्यं गोभ्यो भिक्षान्तयावकम् ॥
 माशयं आक्रमणं वा शैवं वा वाग्यतश्चरेत् ।
 आययं तैजसं पात्रं चक्रोत्पन्नं विवर्जयेत् ।
 असुराणां हि तत् पात्रमयस्त्रैजसचक्रजम् ॥
 तथैवायतरालाभे शृदं कुर्व्वीत वैदिकीम् ।
 अग्निसाकान्तु वृक्षाणां तेषां पत्रे ह्रदं च्युते ॥
 ह्रदञ्च तु निरीक्षेत नाभिभाषेत् परस्त्रियम् ।
 गोदोहमात्रं तिष्ठेत न सप्तानां परं प्रजेत् ‡(१) ॥

* एतानेवमर्चयित्वा,—इति सु० ।

† तत्रैव गायत्रीसामानि,—इति शा० ।

‡ न सत्पात्रं परित्यजेत्,—इति सु० ।

(१) भिक्षार्थं गत्वा गोदोहमात्रं कालं तिष्ठेन्नातोऽधिकमित्यर्थः । यावता कालेन गोदुच्छते, तावान् काजो गोदोहमात्रः । स च मुहूर्त्तस्या-
 घुमभावाज्जनकः । (मुहूर्त्तस्याः पञ्चदशो भागः) । तत्रैतत्, “ततो

तद्विधेषु चरेद्भैवं नियतेषु द्विजातिषु ।
 अग्नयो यत्र ह्ययन्ते ब्रह्म^(१) वा यत्र पथते ।
 प्रयतः कृतशौचस्तु भैचमभ्युचयेत्ततः ॥
 आदित्याभिसुखो भूत्वा गुरवे तन्निवेदयेत् ।
 अनुज्ञातस्ततः कुर्याद्देवर्षिपितृपूजनम्* ॥
 शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम् ।
 सम्यादयेत् यमाहारं तेनाग्नौ जुहुयात् सदा ।
 आहारार्थं द्विजे दत्त्वा तदन्नं नियमं श्रितः ।
 घ्रासं शेषेण कुर्वीत योऽस्यास्यं प्रविशेत् सुखम् ।
 कुक्कुटाण्डप्रमाणं वा घ्रासं कुर्यात् समाहितः ॥
 अङ्गुल्यग्रस्थितं वाऽपि गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ।
 न तु विख्यापयेत् पिण्डं रसान्नाखादयेत् पुनः ॥
 न निन्देन्न प्रशंसेत् खाद्वखादु च भक्षयेत् ।
 प्राङ्मुखो नित्यमश्रीयाद्वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ॥
 ह्रासोद्वद्विर्यथा सोमे मासि मासि प्रदृश्यते ।

* अनुज्ञातः सदा कुर्याद्देवर्षिपितृवन्दनम्,—इति सु० ।

† अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ,—इति सु० ।

गोदोहमात्रं वै कालं तिष्ठेदुद्वहाङ्गने । अतिथिग्रहणार्थाय”—
 इति, “सुहृत्तस्याष्टमं भागमुद्धीक्ष्यो ह्यतिथिर्भवेत्”—इति चानयो-
 र्वाक्ययोस्तात्पर्यपर्यालोचनया व्यक्तम् । न सप्तानां ग्रहं व्रजेदिति
 भिक्षाचरणार्थं सप्तानां गृहाणामधिकं न व्रजेदित्यर्थः ।

(१) ब्रह्म वेदः ।

अमावास्यां पौर्णमास्यां* व्रतं चान्द्रायणं वरेत् ।

यासान् प्रवर्द्धयेत् सोमः पञ्च पञ्च च पञ्च च^(१) ॥

एकैकं वर्द्धयेत् पिण्डं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत् ।

अमावास्यां न भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिः ॥

एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् ।

एतत् पिपीलिकामध्यं चान्द्रायणमुदाहृतम् ॥

वर्द्धयेत् पिण्डमेकैकं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत् ।

एतच्चान्द्रायणं नाम यवमध्यं प्रकीर्तितम्^(२)—इति ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण चान्द्रायणं त्रिविधम्, ऋषिचान्द्रायणं
शिशुचान्द्रायणं यतिचान्द्रायणमिति । तेषां स्वरूपं यम आह,—

“त्रींस्त्रीन् पिण्डान् समश्नीयान्नियतात्मा दृढव्रतः ।

हविष्यानस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्मृतम् ।

चतुरः प्रातरश्नीयाच्चतुरः सायमेवच ॥

पिण्डानेतद्धि बालानां शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ।

पिण्डानष्टौ समश्नीयान्मासं मध्यंदिने वरौ ।

यतिचान्द्रायणं ह्येतत् सर्व्वकल्मषनाशनम्”—इति ।

विष्णुरपि पञ्चविधं चान्द्रायणमाह । “अथ चान्द्रायणम् । यासाना-

* अमायां पौर्णमास्याच्च,—इति सु० ।

† अमायान्तु,—इति सु० ।

(१) सोमोयथा क्रमेण पञ्चदशकलाभिर्वर्द्धते, तथा पञ्चदशयासान् वर्द्धयेदित्यर्थः ।

(२) तथाच, पिपीलिकामध्यस्य कृष्णपक्षे उपक्रमः, यवमध्यस्य शुक्लपक्षे उपक्रम इति भावः ।

स्थाविकारमश्रीयात् । तांश्चन्द्रकलाऽभिवृद्धौ क्रमेण वर्द्धयेत् । हानौ च ङ्गासयेत्^(१) । अमावास्यायाञ्च नाश्रीयात् । एष^(२) चान्द्रायणो यव-
मध्यः । पिपीलिकामध्यो वा । यस्यामावास्या मध्या° भवति, स
पिपीलिकामध्यः । यस्य पौर्णमासी, स यवमध्यः^(३) । अष्टौ ग्रासान्
प्रतिदिनमश्रीयात्, स यतिचान्द्रायणः । सायं प्रातश्चतुरश्चतुरो-
ग्रामान् समश्रीयात् स शिशुचान्द्रायणः । यथा कथञ्चित् पिण्डानां
लिखोऽश्रीतीर्त्वा अश्रीयात्, स सोम्यचान्द्रायणः”-इति ।

चान्द्रायणेऽभिहितस्य ग्रासस्य परिमाणमाह,—

कुक्कुटाण्डप्रमाणन्तु ग्रासं वै परिकल्पयेत् ।

अन्यथाभावदोषेण न धर्मो न च शुद्ध्यति ॥२॥ इति ।

उक्तपरिमाणादधिकपरिमाणत्वमन्यथाभावः^(४) । तेन जातो-

* मध्यवर्त्तिनी,—इति मु० ।

- (१) हानौ ङ्गासे । तथाचैकैकचन्द्रकलाङ्गासक्रमेणैकैकं ग्रासं ङ्गासये-
दित्यर्थः ।
- (२) एषइति निर्विशेषितस्य चान्द्रायणमात्रस्य परामर्शः, न तु पूर्वनि-
र्दिष्टप्रकारस्य चान्द्रायणविशेषस्य । तस्य निरुक्तद्वैविध्यासम्भवादिति
बोध्यम् ।
- (३) यच्चान्द्रायणं दृष्ट्वाप्रतिपद्युपक्रम्य पौर्णमास्यां समाप्यते, तत् पिपीलि-
कामध्यम् । यत् पुनः शुक्लप्रतिपद्युपक्रम्यामावास्यायां समाप्यते तत्
यवमध्यमित्यर्थः ।
- (४) यद्यप्युक्तपरिमाणादल्पपरिमाणत्वेऽप्यन्यथाभावः समानः, तथाप्युक्त-
परिमाणादधिकपरिमाणव्यवच्छेदे वचनस्य तात्पर्यादधिकपरि-
माणत्वस्यान्यथाभावोर्वर्णितो न न्यूनपरिमाणत्वे । अतएव, “कुक्कु-
टाण्डप्रमाणं वा ग्रासं कुर्यात् समाहितः । अङ्गुल्यग्रास्थितं वाऽपि”—

दोषो व्रतवैकल्यं, तेन दोषेण, धर्मश्चन्द्रलोकप्राप्तिहेतुस्तपोरूपो-
व्रतविशेषः, स न सम्पद्यते । मायस्य पापाच्छुद्धिर्भवति । चान्द्रायण-
साध्यं फलं द्विविधं, पुण्यलोकप्राप्तिः पापनिवृत्तिश्चेति । तदुभय-
मधिकपरिमाणग्रासानश्रतो न मिथ्यति । चान्द्रायणस्य फलद्वैविध्यं
यम आह,—

“यत्किञ्चित् कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।

द्विजश्चान्द्रायणं कृत्वा तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ।

एतानि विधिवत् कृत्वा षड्भिर्मासैर्हविष्यभुक् ।

व्यपेतकल्मषो विप्रश्चन्द्रस्यैति सलोकताम्”—इति ।

व्रतचरणानन्तरकर्त्तव्यमाह,—

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णं कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।

गोद्वयं वस्त्रयुग्मञ्च दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् ॥ ३ ॥ इति ॥

संख्याविशेषानुपादानात् शक्त्यनुसारेण ब्राह्मणभोजनमिति वेदि-
तथ्यम् ।

इत्यनेन साक्षादेव न्यूनपरिमाणं विहितम् । युक्तश्चैतत् । तथाहि,
यथोक्तपरिमाणस्य न तावदपूर्वविधिः, रागतः प्राप्तत्वेन तद-
सम्भवात् । नापि तत्परिमाणभोजनस्यावश्यकत्वार्थं नियमविधिः,
नियोज्यादिकल्पनापत्तेः । तत्परिमाणभोजनसमकालमन्यभोजनेऽपि
दोषाभावापत्तेः । अङ्गुल्यग्रस्थितं वापीत्यनेन न्यूनपरिमाणस्याभि-
हितत्वाच्च । तस्मात् चान्द्रायणस्य तपस्वात् तपसश्च क्लेशस्वभा-
वत्वादुक्तपरिमाणादधिकपरिमाणनिवृत्तिफलकः परिसंख्याविधि-
रयम् । तस्मात् सुष्ठूक्तम्, उक्तपरिमाणादधिकपरिमाणत्वमन्यथा-
भाव इति ।

अगम्यागमनमात्रे प्रायश्चित्तमभिहितम् । तद्विशेषेषु प्रायश्चित्त-
ज्ञानि वक्तव्यानि । तत्रात्यन्तनीचजातिगमने* प्रायश्चित्तमाह,—

चण्डालीं वा श्वपाकीं वा अनुगच्छति यो द्विजः ।

चिराचमुपवासित्वा विप्राणामनुशासनात् ॥ ४ ॥

सशिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यद्वयं चरेत् ।

गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् शुद्धिंपाराशरोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥ इति ।

ब्राह्मण्यां शूद्राज्जाता, चण्डाली; आरूढपतिताज्जाता च^(१),
सगोत्राज्जाता वा । तदेतत् त्रिविधचण्डालत्वं यम आह,—

“आरूढपतिताज्जातो ब्राह्मण्यां शूद्रजश्च यः ।

चण्डालौ तावुभौ प्रोक्तौ सगोत्राद्यश्च जायते”—इति ।

एतत्त्रिविधचण्डालमन्ततौ जाता स्त्री चण्डाली । चतुर्ग्रथो-
र्जाता स्त्री श्वपाकी । तदाह मनुः,—

“चतुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्तितः” ।

द्विजशब्दोऽत्र ब्राह्मणपरः । चत्रियवैश्ययोः पृथग्वक्ष्यमाणत्वात् । उ-
पवासित्वा उपवासश्चरित्वेत्यर्थः । आचारार्थं क्विन्नात् शब्दनिष्पत्तेः^(२) ।

चत्रियवैश्ययोर्दक्षिणाऽऽधिक्यमाह,—

* तत्र पतितनीचजातिगमने,—इति शा० ।

(१) यस्तु नैष्ठिकं धर्ममारूढः प्रमादतस्तस्मात् च्यते, स आरूढपतितः
इत्युच्यते ।

(२) उपवासशब्दादाचारार्थं क्विप्, ततः क्विपोलोपः, ततः क्वाच्प्रत्ययेन
'उपवासित्वा' इति पदं निष्पन्नमिति भावः ।

स्त्रियो वाऽथ वैश्यो वा चण्डालीं गच्छतो यदि ।
प्राजापत्यद्वयं कुर्याद्द्याज्ञोमियुनद्वयम् ॥ ६ ॥ इति ।

स्यष्टम् ।

शूद्रस्य त्वत्वं व्रतमधिका दक्षिणेत्याह,—

श्वपाकीं वाऽथ चण्डालीं शूद्रो वा यदि गच्छति ।
प्राजापत्यं चरेत् कच्छं चतुर्गोमियुनं ददेत् ॥ ७ ॥ इति ।

ननु स्मृत्यन्तरेषु चण्डालीगमने प्रायश्चित्तान्यन्यथा स्मर्यन्ते ।
तत्र कानिचित् आचार्योक्तात् प्रायश्चित्तात् नूनानि, कानिचिदधि-
कानि । यथा सुमन्तुः । “मातृष्वसृपितृष्वसृक्षुषाभगिनीभागिनेयी-
गोचण्डालीनामभिगमने तप्तकच्छम्”—इति । तदेतदकामतः प्रवृ-
त्तस्य रेतःशेकात् प्राङ्निवृत्तौ द्रष्टव्यम् । यत्तद्भिरसोक्तम्,—

“पतितान्यस्त्रियो^(१) गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा”—इति ॥

तत्र चान्द्रायणं कामतः प्रवृत्तस्य रेतःशेकात् प्राङ् निवृत्तस्या-
शक्तस्यावगन्तव्यम् । शक्तस्य तु मासोपवासः । गोद्वयदक्षिणायुक्तस्य

(१) पतिताः पतनवन्तः । पतनञ्च महापातकादिदोषेण दिजातिकर्मा-
नधिकारः नरकभागित्वञ्च । तदुक्तम् । “दिजातिकर्मभ्योद्वाग्निः
पतनं परञ्च चासिद्धिस्तमेके नरकम्”—इति । अन्ते भवा अन्त्या-
श्रवणश्चपचादयः ।

प्राजापत्यद्वयस्य मूलवचनोक्तस्य प्रत्याज्ञायकत्पनादारेण^(१) मासोप-
वाससमानत्वादयमेव विषयः । यदपि गङ्गेनोक्तम्,—

“अकामतस्तु यो विप्रश्चण्डालीं यदि गच्छति ।

तप्तहृच्छ्रेण शुद्धीत प्राजापत्यद्वयेन वा ।

कामतस्तु यदा विप्रश्चण्डालीं यदि मेवते ।

चान्द्रायणेन शुद्धीत प्राजापत्यद्वयेन वा”—इति ।

एतन्मूलवचनेन समानविषयम् । यमस्तु विषयव्यवस्थापूर्वकं पञ्च-
दयमाह,—

“चण्डालपुत्कसानान्तु भुक्त्वा गत्वा च योषितम् ।

हृच्छ्राब्दमाचरेत् ज्ञानादज्ञानादैन्द्वयम्”—इति ॥

एतच्चोभयं, रेतःसेकपर्यन्तसहस्रमनविषये । यत्तु गौतमेनोक्तम् ।

“अन्यावसायिनीगमने^(२) हृच्छ्राब्दममत्या द्वादशरात्रम्”—इति ।

तत्राब्दहृच्छ्रो यमोक्तसमानविषयः । द्वादशरात्रन्तु सुमन्तुप्रोक्ततप्त-
हृच्छ्रसमानविषयम् । यदयङ्गिरसोक्तम्,—

“अन्यजानान्तु^(३) गमने भोजने च प्रमापणे ।

(१) धेनुसङ्कलनाद्यनुकल्पव्यवस्था प्रत्याज्ञाय इत्युच्यते ।

(२) अन्यावसायिनः कुले जाता स्त्री अन्यावसायिनी । अन्यावसायिनश्च,
“चण्डालः अपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा । मागधायोगवौ चैव
सप्तैतेऽन्यावसायिनः”—इत्युक्तलक्षणाः । “निषादस्त्री तु चण्डालात्
पुत्रमन्यावसायिनम् । श्मशानगोचरं सूते”—इत्युक्तलक्षणाश्च ।

(३) अन्यजाश्च, “रजकस्पर्माकारश्च नटोवशुडश्च । कैवर्तमेदभिक्षाश्च
सप्तैते अन्यजाः स्मृताः”—इत्युक्तलक्षणाः ।

पराकेण विशुद्धिः स्नाद्भगवानङ्गिरोऽब्रवीत्—इति ॥

तदपि तप्तकृच्छ्रसमानविषयम् । यदपि वसिष्ठेनोक्तम् । “द्वादश-
रात्रमब्धौद्वादशरात्रमुपवसेदश्वमेधावभृथं वा गच्छेत् । एतेनैव
चाण्डालीयवायोव्याख्यातः”—इति । एतदपि वृहद्व्यमोक्तचान्द्रा-
यणद्वयसमानविषयम् । यच्च सम्बर्त्तनोक्तम्,—

“यश्चाण्डालीं द्विजोगच्छेत् कथञ्चित् काममोहितः ।

त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्धोत प्राजापत्यानुपूर्वकैः”—इति ॥

एतच्चान्द्रायणद्वयेन समानविषयम् । यदपि मनुनोक्तम्,—

“यः करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनं द्विजः ।

स भैचभुगजपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्यथोदति”—इति ॥

वृषली चाण्डाली* । तथाच स्मृत्यन्तरे,—

“चाण्डाली बन्धकी वेश्या रजःस्था या च कन्यका^(१) ।

जडा या च सगोत्रेण वृषल्यः पञ्च कीर्त्तिताः”—इति ।

तदेकदिनाभ्यासविषयम् । यदपि मनुनोक्तम्,—

“रेतःशेकः स्वयोन्यासु कुभारीष्वन्यजासु च ।

सल्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः”—इति ॥

याश्चवस्त्रेणापि,—

“सखिभार्याकुभारीषु स्वजातास्वन्यजासु च ।

सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम्”—इति ।

* वृषल्यश्चाण्डाल्यादयः,—इति मु० ।

(१) कन्यका रजःस्था, विवाहात् पूर्वं ऋतुमतीति यावत् ।

एतच्च पञ्चाभ्यासविषयम् । यच्च मनुनोक्तम्,—

“गुरुतत्पत्रतं कुर्याद्वैतः सिक्का स्वयोनिषु ।

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्यजासु च”—इति ।

एतच्च मासाभ्यासविषयम् । यच्च यमेनोक्तम्,—

“रेतः सिक्का कुमारीषु चण्डालीष्वन्यजासु च ।

सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते”—इति ।

एतच्च सम्बत्सराभ्यासविषयम् ।

अथ मातृगमनप्रायश्चित्तमुच्यते ।

यद्यप्येतन्नोपपातकं, तस्यातिपातकेषु पाठात्^(१) । तथाप्यगम्याग-
मनावान्तरभेदप्रसङ्गादत्राभिधानम् । तत्राज्ञानकृते मात्रादिगमने
प्रायश्चित्तमाह,—

मातरं यदि गच्छेत्तु भगिनीं स्वसुतां तथा ।

एतास्तु मोहितोगत्वा त्रीणि कृच्छ्राणि सञ्चरेत् ॥ ८ ॥

चान्द्रायणत्रयं कुर्यात् शिश्रच्छेदेन शुद्ध्यति ॥ इति ।

मातरं जननीम् । इतरासां मातृणां, “पितृदारान् समारुह्य”—
इति वक्तव्यमाणात्वात् । भगिन्येकोदरा, तस्याएव मुख्यत्वात् । तथा,
स्वसुतेति सवर्णायां भार्यायामुत्पन्ना । तत्र त्रीणि प्रायश्चित्तानि;
प्राजापत्यत्रयमेकं, चान्द्रायणत्रयं द्वितीयं, शिश्रच्छेदस्तृतीयम् । एतच्च
मैथुनप्रकारभेदविषयतया योजनीयम् । मैथुनं चाष्टविधम्,

(१) “मातृगमनं दुहितृगमनं सुषागमनमित्यतिपातकानि”—इत्या-
दाविति शेषः ।

“स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।

संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ।

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं वदन्ति ब्रह्मवादिनः ।

विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम्”—इति

स्मरणात् । तत्राद्यं व्रतमल्पत्वादप्रवर्त्तकस्मरणादिपञ्चविधाप-
राधविषयं, द्वितीयन्तु पूर्वस्माद्गुरुत्वात् प्रवर्त्तकसङ्कल्पाध्यवसाय-
विषयं^(१), तृतीयस्त्वतिमहत्वात्क्रियानिष्पत्तिविषयम् । अनु मोहित-
इत्यभिधानादकामकृतविषयमिदं, तथाच संकल्पाध्यवसायौ तत्र न
सम्भवत इति चेत् । मैवम् । मन्दान्धकारादौ मातेयमित्यज्ञात्वा
गमिष्याम्येनामिति सङ्कल्पाध्यवसायसम्भवात् । यदा, मातेयमिति
ज्ञातेऽपि प्रत्यवायगौरवमज्ञात्वा प्रवृत्तस्य संकल्पाध्यवसायसम्भ-
वात् । न च मातरि भगिन्याञ्च समानं प्रायश्चित्तमुक्तमिति वाच्यम्* ।
भगिन्यामावृत्तिविषयत्वस्य कल्पनीयत्वात् । शिश्नच्छेदोत्तरकर्त्तव्यं
मनुराह,—

“स्वयं वा शिश्नवृषणावुक्त्याधाय चाञ्जलौ ।

नैच्छतीं दिग्गमातिष्ठेदानिपातादजिह्वागः”—इति ॥

* प्रायश्चित्तमयुक्तमिति वाच्यम्,—इति पाठोमम प्रतिभाति ।

(१) अनेन कर्मण्या इदमिलं कर्त्तुं साध्यते इत्येवंविषया बुद्धिः सङ्कल्पः ।
अध्यवसायः पुनः, कटिष्याम्येतदिति निश्चयश्चिकीर्षा वा । सङ्कल्पोऽध्य-
वसायश्च द्वयमपि प्रवृत्तिहेतुत्वात् स्मरणादिभ्यो गुरु,—इति बोध्यम् ।

उभयाऽपि । “खट्वाङ्गधारी गुह्यतल्पगः सप्तपणं शिश्रमुत्कृत्य
नैश्चतीं दिग्मञ्जलिनाऽऽदाय* व्रजेदानिपातात्”—इति । शङ्ख-
लिखितावपि । “दुरेण शिश्रमृषणावुत्कृत्यादायावेचमाणो व्रजेत्”—
इति । एवं गच्छन् अत्र कुड्यादिना प्रतिबध्यते, तत्रैवामरणान्तं
तिष्ठेत् । तदाह वशिष्ठः । “सप्तपणं शिश्रमुत्कृत्याञ्जलावाधाय
दक्षिणाभिमुखो गच्छेत् । यत्रैव प्रतिहतस्तत्रैव तिष्ठेदाप्राणविमो-
कात्”—इति ।

अज्ञानकृताभ्यासाज्ज्ञानकृतसहज्जननीगमनेऽपि पूर्वाक्तादधिक-
क्लेशोत्पादकं अतविशेषं वशिष्ठ आह । “निष्कालकोधृताभ्यक्तो गोम-
थेनाग्निना पादप्रक्षत्यात्मानं दाहयेत्, पूतो भवतीति विज्ञायते”—
इति ॥ केशाः शिरस्यवस्थिता अलकाः, के अलकाः कालकाः,
निर्गताः कालका यस्मादधौ निष्कालकः, सुण्डितशिरा इत्यर्थः ।

गन्धस्य बन्धस्य कामकृतसहजगमनविषयत्वे ततोऽभ्यधिकक्लेश-
प्रदस्य बन्धान्तरस्याभावात्† कामकृताभ्यासे प्रायश्चित्तं न स्यादिति
चेत् । त्रैवम् । गोमथस्यैवेषदाद्रवातिशुष्कत्वादिभेदेन चिरचि-
प्रदाहिनो बन्धभेदस्य कल्पनीयत्वात्^(१) । यत्तु शिश्रच्छेदादिवधात्

* दिग्मञ्जलिनावाधाय,—इति सु० ।

† दाप्रलयात्,—इति शा० ।

‡ व्रतान्तरस्याभावात्,—इति सु० ।

(१) अतिशुष्कगोमयाग्निना क्षिप्रदाहेन बन्धोनिष्यद्यते । ईषदार्द्रगोमया-
ग्निना तु चिरदाहेनैव बन्धोनिष्यद्यते । क्षिप्रदाहापेक्षया चिरदाहे
क्लेशाधिक्यमिति भावः ।

न्यूनप्रयाससाध्यं सूक्ष्म्यालिङ्गनादिमरणमन्यैर्मुनिभिः प्रदर्शितं, तत्रो-
भयेच्छाऽन्यतरेच्छादिभेदेन विषयव्यवस्था कल्पनीया । तदाह
मनुः,—

“गुरुतल्प्यभिभाष्येनस्तप्ते स्त्रियादयोमये ।

सूमीं जलन्तीं वाऽऽस्त्रिय मृत्युना स विशुद्ध्यति ॥

स्त्रियं वा शिघ्रवृषणावृत्त्याधाय चाञ्जलौ ।

नैच्छतीं दिशमातिष्ठेदानीपातादजिह्वगः”—इति ॥

यमोऽपि,—

“गुरुदाराभिगमनं कृत्वा मोहेन वै द्विजः ।

ज्वलन्तीमायसीं शय्यां संविशेद् गुरुतल्पगः ॥

सूमीं ज्वलन्तीं वाऽऽस्त्रिय मृत्युना स विशुद्ध्यति”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“तप्तेऽयःशयने भार्द्वमायस्या योषिता स्त्रपेत् ।

गृहीत्वोक्त्या वृषणौ नैच्छत्यां वोत्सृजेत्तनुम्”—इति ॥

अङ्गिरा अपि,—

“गुरुतल्पी शिलां तप्तमायसीं वा स्त्रियं विशेत् ।

मरणाय तदा पद्भ्यां प्रव्रजेद्दिशमुत्तराम् ॥

शरीरस्य विमोचेण मुच्यते कर्मणोऽशुभात् ।

ख्यापयन् गुरुतल्पी वा* तप्ते वैवायवे स्त्रपेत् ॥

समालिङ्गेत् स्त्रियं वाऽपि तप्तां कार्णायसीं मरः”—इति ॥

तप्ते खौहशयने गुरुतल्पगः शयीत, सूमीं ज्वलन्तीं वा

* गुरुतल्पीति,—इति शु० ।

अस्मिन्नेत्, लिङ्गं वा सवृषणमुत्कृत्याञ्जलावाधाय दक्षिणाप्रतीचीं
 व्रजेदजिह्वाभागरौरनिपातनान्मृतः शुद्धतीति । बौधायनोऽपि ।
 “गुरुतल्पगस्तप्ते लौहशयने शयीत ज्वलन्तीं वा सूर्मीमास्मिन्
 लिङ्गं वा सवृषणं परिवास्याञ्जलावाधाय दक्षिणाप्रतीच्योरन्यत-
 रेण गच्छेदानिपातात्”—इति । तत्र तयोरिच्छतोः संयोगे
 तप्तलौहशयनं, स्त्रिया प्रोत्साहितस्य ज्वलत्सूर्म्यालिङ्गनम्, आत्मना
 प्रोत्साहितायान्तु गमने सवृषणलिङ्गोत्कर्त्तनादि ।

जननीगमनेऽभिहितं यत् प्रायश्चित्तं, तत् तद्भगिनीगमने-
 ऽप्यतिदिशति,—

मातृष्वसृगमेचैवमात्ममेदृनिकर्त्तनम् ॥ ६ ॥ इति ।

एवमितिसाम्यातिदेशान्मानसे क्रीडादौ यथोक्तं* व्रतद्वयमव-
 गन्तव्यम् । मेदृनिकर्त्तनेन भरणपर्यन्तव्रतमुपलक्ष्यते । न च
 जननीतद्भगिन्योः समानव्रतमयुक्तमिति शङ्कनीयम् । जनन्या-
 मकामकृते तद्भगिन्यां कामकृते च समानत्वसम्भवात् । उपरित-
 नवचनेन तज्ज्ञानेनेति विशेषणादेतस्य वचनस्य कामकृतविषय-
 त्वमवगम्यते ।

अकामकृते मातृष्वसृगमने प्रायश्चित्तमाह,—

अज्ञानेन तु यो गच्छेत् कुर्याच्चान्द्रायणद्वयम् ।

दशगोमिथुनं दद्याच्छुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् ॥ १० ॥ इति ।

गवोर्धनुवृषभयोर्मियुनं गोमियुनं, दशसङ्ख्यकं गोमियुनं दशगो-
मियुनं, विंशतिसङ्ख्याका गाव इत्यर्थः । ननु याज्ञवल्क्येन मातृष्व-
सृगमने गुरुतत्पत्रतमिति निर्दिष्टम्,—

“पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि ।

मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्य्यतनयां तथा ॥

आचार्य्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंसु गुरुतत्पगः”—इति ।

वाङ्म । कामकृते गुरुतत्पत्रतमस्माभिरपि पूर्ववाक्ये दर्शितं,
चान्द्रायणं त्वकामकृते इत्यविरोधः । एतदेवाभिप्रेत्य हारौत आह ।
“पितृष्वस्त्रीगमने स्वसृ* मातृष्वसृपितृष्वसृगमने कन्यामगोत्रास्वस्त्री-
यागमने भागिनेयीगमने चान्द्रायणम्”—इति । शङ्खलिखितावपि ।
“एवं मातुलानीमातृष्वसृस्नुषादुहितृगमने तथाऽऽचार्य्यदुहितरि
चान्द्रायणम्”—इति । बृहन्ननुरपि,—

“चण्डालीं पुल्कशीं स्नेच्छीं^(१) स्नुषाञ्च भगिनीं सखीम् ।

मातापित्रोः स्वसारं च निक्षिप्तां शरणागताम् ॥

मातुलानीं प्रव्रजितां सगोत्रां नृपयोषितम् ॥

शिव्यभार्यां गुरोर्भार्यां गत्वा चान्द्रायणञ्चरेत्”—इति ॥

चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

“पितृष्वसा मातुलानीं श्वश्रूमातृष्वसा तथा ।

एता गत्वा स्त्रियो मोहाच्चरेच्चान्द्रायणव्रतम्”—इति ॥

* श्वश्रू,—इति सु० ।

(१) स्नेच्छी स्नेच्छकुलजाता । स्नेच्छस्तु, “गोमांसखादकोयस्तु विरुद्धं बद्ध
भाषते । सर्व्वाचारविहीनश्च स्नेच्छइत्यभिधीयते”—इत्युक्तलक्षणः ।

यद्यप्यकामकृतस्य मूलवचनेन चन्द्रायणद्वयं विंशतिगावसाभि-
हिताः, तथापि तस्य रेतःसेकपर्यन्तगमने विषयत्वादेकचन्द्रायण-
वचनानां च रेतःसेकात् प्रागेव निवृत्तौ योजनीयत्वाच्च कोऽपि
विरोधः । यदपि चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्,—

“पितृव्यभ्रातृभार्याश्च भगिनीं मातुरेव च ।

अश्रूमारुह्य धात्रीं च तप्तहस्त्रं समाचरेत्”—इति ॥

यदपि सम्बर्तनाभिहितम्,—

“भगिनीं मातुराप्तां च स्वभारं चान्यमाह्वयाम् ।

एता गत्वा स्त्रियोमहात्तप्तहस्त्रं समाचरेत्”—इति ॥

एतदुभयमारोहणपर्यन्तं प्रवृत्तस्य योनिलिङ्गसम्बन्धात् प्राङ्-
निवृत्तौ द्रष्टव्यम् ।

जननीव्यतिरिक्तपितृभार्याङ्गमने प्रायश्चित्तमाह,—

पितृदारान् समारुह्य मातुराप्तान्तु भ्रातृजाम् ।

गुरुपत्नीं क्षुषाञ्चैव भ्रातृभार्यां तथैव च ॥ ११ ॥

मातुलानीं सगोत्राञ्च प्राजापत्यवयञ्चरेत् ।

गेद्वयं दक्षिणां दद्यात्* शुद्धये नात्र संशयः ॥ १२ ॥ इति ॥

पितृदाराः जननीव्यतिरिक्ताः पितृभार्या अश्ववर्णाः श्ववर्णाश्च ।
मातुराप्ता मातुः प्रियसखी । भ्रातृजा ज्येष्ठस्य कनिष्ठस्य वा सुता ।
गुरुशब्दो हि मुख्यया दृष्ट्या पितरमाचष्टे । तथा च मनुः,—

* दत्त्वा,—इति शा० ।

“निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुश्च्यते”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“स गुरुर्यः क्रियां कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति”—इति ।

पितृव्यतिरिक्तः श्रुतोपकार्यपि मुख्यो गुरुः* । तच्च मनुनैवोक्तम्,—

“अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतोपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपकियथा तथा”—इति ॥

व्यासस्तु मुख्यामुख्यगुरुन् सर्वान् संगृह्य दर्शयति । “गुरवो-
मातृपितृपत्याचार्या विद्यादातृज्येष्ठभ्रातृश्वत्विजोभयत्राताऽन्नदाता
च”—इति । एवं च सत्यत्र पितृदारानिति पितुः पृथगुपादानात्
तद्व्यतिरिक्ताचार्यादिरेव गुरुपत्नीरित्यचानेन गुरुशब्देन विव-
क्षितः । स्नुषादयः प्रसिद्धाः । अकामतः सहृद् गत्वा सदक्षिणं
प्राजापत्यत्रयञ्चरेत् । कामतस्त्वग्निप्रवेशः । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते,—

“मातरं गुरुपत्नीं च स्वसारं स्वसुतां तथा ।

गत्वा तु प्रविशेदग्निं नान्या शुद्धिर्विधीयते”—इति ॥

विष्णुस्मृतावपि,—

“मातृगमनं दहितगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि ।

अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्ज्जताशनम् ।

न ह्यन्या निष्कृतिस्तेषां विद्यते हि कथञ्चन”—इति ॥

यत्तु शङ्कनं,—

* श्रुतोपकार्यमुख्यो गुरुः,—इति शा० ।

“अधःशयी जटाधारी पर्णमूलफलाशनः ।

एककालं समभ्रन् वै वर्षे तु दादशे गते ॥

हृक्कस्तेयी सुरापञ्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।

अतेनैतेन शुद्धान्ति महापातकिनस्त्वमे”-इति ॥

तत्सवर्णेत्तमवर्णपितृदारगमने अकामतो द्रष्टव्यम् । यच्च सम्बर्त्त-
नोक्तम्,—

“पितृदारान् समारुह्य मातृवर्जं नराधमः ।

भगिनीं मातुराप्तां वा स्वसारं वाऽन्यमातृजाम् ॥

एतास्तिस्रः स्त्रियो गत्वा तप्तकुच्छं समाचरेत्”—इति ।

तद्धीनवर्णगुरुदारेषु रेतःशेकादव्वाग् द्रष्टव्यम् । यच्च याज्ञवल्-
क्येनोक्तम्,—

“प्रायश्चित्तं चरेत् कुच्छं समा वा* गुरुतल्पगः ।

चन्द्रायणं वा चीन् मासानभ्यस्यन् वेदसंहिताम्”—इति ॥

एतत् त्रैवार्षिकप्राजापत्यव्रतं^(१) ब्राह्मणीपुत्रस्य शूद्रजातीयगुरु-
भार्यागमने द्रष्टव्यम् । यदा तु गुरुपत्नीमसवर्णां व्यभिचारिणी-

* प्राजापत्यं चरेत् कुच्छं प्रमादाद्,—इति सु० ।

† यच्च याज्ञेयापि, “यदा तु गुरुपत्नीं च सवर्णां व्यभिचारिणीम् ।
अबुद्धिपूर्वं गच्छेत् प्राजापत्यं तदाऽऽचरेत्”—इति । तदा वेदजप-
सहितचान्द्रायणं द्रष्टव्यम् । यच्च तेनैवोक्तम्,—इति सु० ।

(१) समाइति वज्रवचनात् असति बाधके वज्रवचनस्य त्रित्वे पर्यवसानाच्च
त्रैवार्षिकप्राजापत्यलाभ इति बोध्यम् ।

मबुद्धिपूर्वं गच्छति, तदा वेदजपसहितत्रैमासिकचान्द्रायणं द्रष्टव्यम् ।
यच्च व्याघ्रेणोक्तम्*,—

“कच्छं चैवातिहच्छञ्च तथा कच्छातिहच्छकम् ।

चरेन्मासत्रयं विप्रः चत्रियागमने गुरोः”—इति ॥

तत्र* बुद्धिपूर्वं सकृद्गमने उभयोरिच्छातः प्रवृत्ते अतिहच्छः,
तथा प्रोत्साहितस्य कच्छः, स्वेनैव प्रोत्साहितायां कच्छातिहच्छः ।
तत्राप्यभ्यासे मरणान्तिकमेव । यथाऽऽह देवलः†,—

“मत्या गत्वा पुनर्भार्यां गुरोः चत्रसुतां द्विजः ।

अण्डाभ्यां वर्जितं लिङ्गमुत्कृत्य च मृतः शुचिः”—इति ॥

अबुद्धिपूर्वं सकृद्गमने कण्वोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“चन्द्रायणं तप्तकच्छमतिहच्छं तथैवच ।

सकृद्गत्वा गुरोर्भार्यामज्ञानात् चत्रियां द्विजः”—इति ॥

तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्ते तप्तकच्छम्, तथा प्रोत्साहितस्या-
तिहच्छं, स्वेन प्रोत्साहितायां चान्द्रायणं द्रष्टव्यम् । अभ्यासे तु
जातृकर्णः,—

“गुरोः चत्रसुतां भार्यां पुनर्गत्वा त्वकामतः ।

वृषणं मात्रमुत्कृत्य शुद्धोज्जीवन् मृतश्च सः”—इति ॥

वैश्यायां बुद्धिपूर्वं सकृद्गमने कण्व आह,—

“तप्तकच्छं पराकञ्च तथा शान्तपनं गुरोः ॥

भार्यां वैश्यां सकृद्गत्वा बुद्ध्या मासञ्चरेद्विजः”—इति ॥

* तच्च,—इति सु० ।

† कण्वः, इति सु० ।

तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्ते तप्तकच्छं, तथा प्रोत्साहितस्य
शान्तपनम्, आत्मना प्रोत्साहितायां पराकः । अभ्यासे लिङ्गस्या-
यच्छेदः कार्यः । तथाह लौगाचिः,—

“गुरोर्वैश्यां पुनर्गत्वा गत्वा चापि पुनः पुनः* ।

लिङ्गायं ह्येदयित्वा तु ततः शुध्यति किल्बिषात्”—इति ॥

अस्मादेव ज्ञापकादभ्यासे यदुक्तं गुरुतत्त्वप्रायश्चित्तं, तदेव वज्र-
शोऽभ्यासेऽपि द्रष्टव्यम् । अबुद्धिपूर्वके सकृद्गमने प्रजापतिराह,—

“पञ्चरात्रं तु नाश्रीयत् सप्ताष्टौ वा तथैवच ।

वैश्यां भार्यां गुरोर्गत्वा सकृदज्ञानतो द्विजः”—इति ॥

तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ सप्तरात्रं, तथा प्रोत्साहितस्य पञ्च-
रात्रम्, आत्मना प्रोत्साहितायामष्टरात्रमिति । अभ्यासे त्वामरणान्तं
ब्रह्मचर्याचरणम् । तदाह हारीतः,—

“अभ्यस्य विप्रो वैश्यायां गुरोरज्ञानमोहितः ।

स षडङ्गं ब्रह्मचर्यं सञ्चरेद् थावदायुषम्†”—इति ॥

शूद्रागमने बुद्धिपूर्वं जाबालिराह,—

“अतिक्लृप्तं तप्तकच्छं पराकञ्च तथैवच ।

गुरोः शूद्रां सकृद्गत्वा बुद्ध्या विप्रः समाचरेत्”—इति ॥

तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ तप्तकच्छं, तथैव प्रोत्साहितस्याति-
क्लृप्तम्, आत्मना प्रोत्साहितायां पराक इति द्रष्टव्यम् । अभ्यासे
तु द्वादशवर्षं ब्रह्मचर्यं कर्त्तव्यम् । तथाऽऽहोपमन्युः,—

* भार्यामज्ञानतो द्विजः,—इति शा० ।

† षडङ्गं ब्रह्मचर्यं स चरेदामरणान्तिकम्,—इति स० शा० ।

“पुनः शूद्रां गुरोर्गत्वा बुद्ध्या विप्रः समाहितः ।

ब्रह्मचर्यमदुष्टात्मा सञ्चरेद्वादग्रीः समाः”—इति ॥

अज्ञाने दीर्घतमा आह,—

“प्राजापत्यं सान्तपनं सप्तरात्रोपवासनम् ।

गुरोः शूद्रां सल्लद् गत्वा चरेद्विप्रः समाहितः”—इति ॥

तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ सान्तपनं, तथा प्रोत्साहितस्य प्राजापत्यम्, आत्मना प्रोत्साहितायां सप्तरात्रोपवास इति । अभ्यासे तु मनुनोक्तं द्रष्टव्यम् —

“चन्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यस्येन्नियतेन्द्रियः ।

हृदिष्येन यवाग्वा वा गुरुतल्पापनुत्तये”—इति ॥

साधारणस्त्रियां गुरुतल्पदोषो नास्ति, इत्याह व्याघ्रः,—

“जात्युक्तं पारदार्यं वा गुरुतल्पमेव च ।

साधारणस्त्रियां नास्ति कन्यादूषणमेव च”—इति ॥

यत्तु नारदेनोक्तम्,—

“मातृस्वसा च श्वश्रूश्च मातुलानी पितृस्वसा ।

पितृस्वसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा* ।

दुहिताऽऽचार्य्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ॥

राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णात्तमा च या ।

आसामन्यतमां गत्वा गुरुतल्पग उच्यते”—इति ॥

* माता मातृस्वसा श्वश्रूमातुलानी च स्वसृता । पितृस्वसा पितृया च शिष्यस्त्री तत्सखी स्नुषा,—इति शा० ।

तदेतदकामतोऽभावे कामतः सहृद्गमने च द्रष्टव्यम् । यच्च
वशिष्टेनोक्तम्,—

“*सखीस्वयोनिसगोत्राग्निष्यभार्यास्तृषासु च ।

कन्यास्वकामतो गत्वा गुरुतल्पसमः स्मृतः*”—इति ॥

यच्च मतुनोक्तम्,—

“गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्भितः सिक्ता स्वयोनिषु ।

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्यजासु च”—इति ॥

यदपि व्याघ्रेण,—

“आश्रितस्यापि विदुष आहिताग्नेश्च योगिनः ।

आचार्यस्य च राज्ञश्च भार्यां प्रव्रजितां तथा ॥

धात्रीं पुत्रीं च पौत्रीं च† सखीं मातुस्तथैवच ।

पितुः सखीं तथा गत्वा गुरुतल्पव्रतञ्चरेत्”—इति ॥

सम्बर्त्तनापि,—

“पितृव्यदारगमने भ्रातृस्त्रीगमने तथा‡ ।

गुरुतल्पव्रतं कुर्यान्निष्कृतिर्नान्यथा भवेत्”—इति ॥

याज्ञवल्क्येनापि,—

“पितृस्वभारं मातुश्च मातुलानीं स्तृषामपि ।

* सखीस्वयोनिसगोत्राग्निष्यभार्यास्तृषायां गवि च गुरुतल्पसमः,—
इति सु० ।

† धात्रीं पुत्रीं प्रपौत्रीं च,—इति सु० ।

‡ पितृव्यभार्यागमने भ्रातृभार्यागमने तथा,—इति सु० ।

मातुः सपत्नीं भगिनौमाचार्यतनयां तथा ॥

आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः”—इति ।

तान्येतानि वचनानि नारदवचनवद्भवस्थापनीयानि^(१) । यानि त्वक्तविषयएव न्यूनप्रायश्चित्तानि चान्द्रायणादीनि, तानि सम्बन्ध-
कनीयस्त्वमाश्रित्य योजनीयानि । तच्च सम्बन्धकनीयस्त्वं सुमन्तुना
प्रदर्शितम् । “पितृपत्न्यः सर्वमातरः, तद्भ्रातरो मातुलाः, तद्भगिन्यश्च
मातृस्वसारः, भगिनीसपत्न्यश्च भगिन्यः, तदपत्यं भागिनेयम् ।
अतोऽन्यथा सङ्करकारणानि कृत्वाऽयाज्याः पतिताश्च भवन्ति”—इति ।
अत्रातिदेशिकव्यपदेशदर्शनात् प्रायश्चित्ताल्पत्वं सिद्ध्यति । एतदेवा-
भिप्रेत्य सम्बर्त्त आह^(२),—

“गुरोर्दुहितरं गत्वा स्वसुतां पितुरेव च ।

तस्या दुहितरञ्चैव चरेत् चान्द्रायणं व्रतम् ॥

सनाभिनीं मातुलानीं स्नुषां मातुः सनाभिनीम् ।

गच्छन्नेताः स्त्रियो मोहात् पराकेण विशृङ्खति ॥

सखिभार्यां समारुह्य श्वश्रूञ्चैव हि मानवः ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा तप्तकच्छदयञ्चरेत् ॥

कुमारीगमने चैव व्रतमेतत् समादिशेत्”—इति ।

* पितृव्यपत्नीं,—इति सु० ।

(१) मातृस्वसा च श्वश्रूश्चेत्यादिनारदवचनवदित्यर्थः । तथाचैतानि वच-
नान्यकामतोऽभ्यासे कामतः सकृद्गमने च व्यवतिष्ठन्ते ।

(२) तथाचाल्पप्रायश्चित्तविधायकानि सम्बर्त्तादिवचनानि आतिदेशिक-
विषयाणीति भावः ।

सुमन्तुरपि । “मातृपितृष्वृक्षुषाभगिनीभागिनेयीगोचण्डाली-
गमनेषु तत्रलक्ष्यं यत् सान्तपनञ्च”-इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

“मातृस्यैव कनिष्ठस्य भार्याङ्गत्वा तु कामतः ।

साम्प्रपन्नं प्रकुर्वीत लक्ष्मद्वयमथापि वा ॥

मातृस्य स्त्रियं गत्वा पितृव्यतनयां तथा ।

तत्रलक्ष्मं प्रकुर्वीत षड्राधं तत्सुतासु च ॥

गुरोर्दुहितरं गत्वा पराकन्तु समाचरेत् ।

भागिनेयीं द्विजो गत्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥

मातृस्य सुतां गत्वा पितृस्य स्वस्त्रियां तथा ।

प्राजापत्यं प्रकुर्वीत हारीतवचनं यथा ॥

मातृस्य स्वस्त्रीयस्यैव भार्यां गत्वा तु कामतः ।

पितृव्यतनयस्यैव सपादं लक्ष्ममाचरेत् ॥

द्रौहिर्नीं पुत्रतनयां चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।

तत्सुतां च क्षुषां गत्वा पराकन्तु समाचरेत् ॥

चरेच्चान्द्रायणं विप्रो गत्वोपाध्याययोजितम् ।

आचार्यस्य पराकन्तु बौधायनवत्सं यथा ॥

सम्बन्धिनः स्त्रियं गत्वा सपादं लक्ष्ममाचरेत् ।

विधवागमने लक्ष्ममहोरात्रसमन्वितम् ॥

व्रतस्त्रागमने लक्ष्मं सपादन्तु समाचरेत् ।

सखिभार्यां समारुह्य ज्ञातिस्वजनयोषितम् ॥

स हत्वा प्राकृतं लक्ष्मं पादलक्ष्मं* ततः पुनः ।

* पादं कुर्यात्,—इति स० शा० ।

कुमारीगमने विप्रश्चरेच्चान्द्रायतव्रतम् ॥

पतितान्नु द्विजो गत्वा तदेव व्रतमाचरेत्”—इति ।

अत्र प्रोक्तेषु सर्वेषु व्रतेषु गौरवरत्नाघवे परीक्ष्य यथायथं बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वाभ्यासानभ्यामादिविषयत्वं योजनीयम् । मूलवचनपठितपितृदारादिव्यतिरिक्तपरदारगमने ब्राह्मणं द्रष्टव्यम्,—

“ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गच्छेदकामां यदि कामतः ।

कच्छं चान्द्रायणं कुर्यादर्द्धमेव प्रमादतः ॥

अर्द्धमेव सकामायां तप्तकच्छं सकृद्गतौ ।

अर्द्धमधं नृपादीनां दारेषु ब्राह्मणश्चरेत् ॥

एतद्व्रतं चरेत् सार्द्धं श्रोत्रियस्य परिग्रहे ।

अश्रोत्रियश्चेत् द्विगुणमगुप्तासधमेषु च” —इति ॥

कण्वोऽपि,—

“शूद्रदारगतो विप्रो ह्यतिकच्छं समाचरेत् ।

चान्द्रायणं विशो राज्ञः समञ्च ब्राह्मणव्रतम्”—इति ॥

यदि ब्राह्मणेनैव चातुर्वर्ण्यप्रसूतासु क्रमेण॥ निर्दिष्टं, तदानीं ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीगमने यदुक्तं, तदेव पादहीनं चधियादिगमने द्रष्टव्यम् । व्याप्रवचनात्,—

* यथायथं बुद्धिपूर्वाभ्यासादिविषयत्वं,—इति स० आ० ।

† व्याघ्रोक्तम्,—इति मु० ।

‡ कच्छचान्द्रायणे,—इति मु० ।

§ द्विगुणं सगुप्तामर्द्धमेव च,—इति मु० ।

॥ यदि ब्राह्मणेनैव तच्चातुर्वर्ण्यप्रसूतासंक्रमणे,—इति मु० ।

“विप्रेणैवातिदिष्टास्त्रे”चातुर्वर्ण्यप्रसूतयः ।

क्रमेण पादग्रो हीनं व्रतन्तासु गतस्वरेत्”—इति ॥

अथमेव न्यायः चत्रियादिपरिगृहीतास्त्रपि द्रष्टव्यम् । ब्राह्मण-
भार्यां शूद्रां ब्राह्मणो गत्वा प्राजापत्यं कुर्यात् । वशिष्ठवचनात् ।
“ब्राह्मणस्त्रेदपेक्षापूर्वकं। ब्राह्मणदारानभिगच्छेत्, निवृत्तधर्मकर्मणः
कृच्छ्रः, अनिवृत्तधर्मकर्मणोऽतिकृच्छ्रः”—इति । इदमबुद्धिपूर्वं
सकृद्गमने । बुद्धिपूर्वं द्विगुणम्, “अर्द्धमेव प्रमादतः”—इति
लिङ्गात् । ब्राह्मणस्य चत्रियादिभार्यागमने यदुक्तं, तदेव चत्रि-
यादीनां स्वजातिभार्यागमने द्रष्टव्यम् । कुतः ?

“विप्रो नृपस्य भार्यायां यत्करोति समागमे ।

तदेव चत्रियस्यापि कुर्यादत्रैव सङ्गमे”—इति

प्रजापतिधर्मलिङ्गात् । गर्भपथ्यन्ते परदारगमने यम आह,—

“वर्षे द्वे परदारेषु त्रीणि ओत्रियदारके”—इति ।

प्रातिलोभ्येन परदारगमने सम्बर्त्त आह,—

“कथञ्चित् ब्राह्मणीं गच्छेत् चत्रियो वैश्याववा ।

गोमूत्रयावकाक्षारो मासार्द्धेन विशुध्यति ॥

शूद्रस्तु ब्राह्मणीं गत्वा कथञ्चित् काममोहितः ।

गोमूत्रयावकाक्षारो मासेनैकेन शुद्ध्यति”—इति ॥

* विप्रे तावन्निविष्टास्त्रे,—इति सु० ।

† इत्यमेव पाठः सम्बन्धः । मम तु, अपेक्षापूर्वकं,—इति पाठः प्रति-
भाति ।

एतदत्यन्तव्यभिचारिब्राह्मणीविषयम् । इतरविषये बधस्म-
रणात् । तथा च वशिष्ठः । “शूद्रश्चेद् ब्राह्मणीमुपगच्छेद्दीरणैर्वेष्टयि-
त्वा शूद्रमग्नौ प्राखेत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽ-
भ्यज्य नग्नां कृष्णखरमारोप्य महापथमनुसंभ्राजयेत् । पूता भवतीति
विज्ञायते । वैश्यश्चेद् ब्राह्मणीमुपगच्छेत्, लोहितदर्भैर्वेष्टयित्वा
वैश्यमग्नौ प्राखेत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽ-
भ्यज्य नग्नां कृष्णखरमारोप्य महापथमनुसंभ्राजयेत् । पूता भवतीति
विज्ञायते । राजन्यश्चेद्ब्राह्मणीमुपगच्छेत्, शरपत्रैर्वेष्टयित्वा राजन्य-
मग्नौ प्राखेत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य
नग्नां रक्तखरमारोप्य महापथमनुसंभ्राजयेत् । पूता भवतीति विज्ञायते ।
एवं वैश्यो राजन्यायां शूद्रश्च राजन्यवैश्ययोः”—इति । खैरिणीगमने
शङ्खलिखितावाहतुः । “खैरिण्यां वृषल्यां चावकीर्णः सचेलस्नान उद-
कुम्भं दद्यात् । ब्राह्मणो वैश्यायां चतुर्थकालाहारी ब्राह्मणान् भोज-
येत् । चत्रियायां त्रिरात्रोपोषितोयवाटकं दद्यात् । ब्राह्मण्यां
अहमुपोष्य द्रुतपात्रं दद्यात्”—इति । बन्धकीगमने* षड्चिंशन्मते
प्रायश्चित्तमुक्तम्,—

“ब्राह्मणो बन्धकीं गत्वा किञ्चिद्दद्याद्विजातये ।

राजन्यां हि धनुर्दद्याद् वैश्यां गत्वा तु चेलकम् ॥

शूद्रां गत्वा तु वै विप्र उदकुम्भं द्विजातये ।

दिवसोपोषितो वा स्याद् दद्यात् विप्राय भोजनम्”—इति ॥

बन्धकीलक्षणं स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्,—

* ‘बन्धकी’ स्थाने बर्धकी पाठः सु० । एवं परत्र ।

“चतुर्थं खैरिणी प्रोक्ता पञ्चमे बन्धकी भवेत्”—इति ।

इदञ्च प्रायश्चित्तं गर्भानुत्पत्तिविषयम् । तदुत्पत्तौ यदिशेषेण प्रायश्चित्तमुक्तं, तदेव तत्र दिगुणं कुर्यात् । तदाज्ञोभना,—

“गमने तु व्रतं यस्याद् गर्भे तद्विगुणश्चरेत्”—इति ।

शूद्रां गर्भमादधतस्तुर्विग्रतिमते विशेष उक्तः । “वृषभ्या-
मभिजातस्तु चीणि वर्षाणि चतुर्थकाले सक्तुं* भुञ्जीत”—इति
गर्भादर्वाक् तु तत्रैवाभिहितम्,—

“शूद्राणां हीनजातीनां स्त्रियं गत्वा तु कामतः ।

प्राजापत्यं प्रकुर्वीत द्रष्टुं वा वारुणीं द्विजः”—इति ॥

पुल्कस्यादिगमने सम्बन्ध आह,—

“पुल्कसीगमनङ्गत्वा कामतोऽकामतोऽपिवा ।

ऊर्ध्वं चान्द्रायणं कुर्यात् ततो मुच्येत किञ्चिषात् ॥

नटीं शैलूषकीं चैव रजकीं वेणुजीविनीम् ।

गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् तथा चर्मोपजीविनीम्”—इति ॥

यत्तु दृढसंवर्तः,—

“रजकयाधशैलूषवेणुचर्मोपजीविनीः ।

एतास्तु ब्राह्मणो गत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम्”—इति ॥

आपस्तम्बोऽपि,—

“क्षेच्छी नटी चर्मकारी रजकी वुरुङ्गी तथा ।

एतास्तु गमनङ्गत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम्”—इति ॥

तदभ्यासविषयम् । यच्च भ्रातातपेन,—

* चतुर्थकालेन,—इति शा० ।

“कैवर्त्ती^१ रजकीं चैव वेणुचर्मोपजीविनीम् ।

प्राजापत्यविधानेन कच्छ्रेणैकेन शुद्ध्यति”—इति ।

चर्मोपजीविनीं गच्छन्निति शेषः । तद्वेतःसेकात् प्राङ्निवृत्ति-
विषयम् । कापालिकस्त्रीगमने यम आह,—

“कापालिकान्नभोक्तृणां तन्मारीगामिनां तथा ।

ज्ञानात् कच्छ्राब्दमुद्दिष्टमज्ञानादैन्दवदयम्”—इति ॥

जातिभेदेन गर्भाधाने चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्,—

“ब्राह्मणीगमने कच्छं गर्भं सान्तपनं चरेत् ।

राज्ञीगर्भं पराकः स्यादैश्यागर्भं अथाधिकम्* ॥

शूद्रागर्भं द्विजः कुर्यात्तद्वच्चान्द्रायणव्रतम् ।

षण्डाख्यां गर्भमारोप्य गुस्तत्पव्रतञ्चरेत्”—इति ॥

विधवागमने चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्,—

“विधवागमने कच्छमहोरात्रसमञ्जितम् ।

व्रतस्यागमने कच्छं सपादन्तु समाचरेत्”—इति ॥

मुखमैथुने दूशनसोक्तम् । “यस्तु पुनर्ब्राह्मणो धर्मपत्नीमुखे मैथुनं
सेवेत स दुष्यति, प्राजापत्येन शुद्ध्यति”—इति । रजस्वलागमने
सम्बन्त आह,—

“रजस्वलान्तु यो गच्छेद् गर्भिणीं पतितां तथा ।

तस्य पापविशुद्ध्यर्थमतिकच्छो विग्रोधकः”—इति ॥

आपस्तम्बोऽपि,—

“उदक्यां यदि गच्छेत ब्राह्मणो मदमोहितः ।

* अथाधिकम्,—इति मु० ।

प्राजापत्येन शुद्धेत ब्राह्मणानां च भोजनात्”—इति ॥

चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

“रजस्वलां द्विजो गत्वा पराकन्तु समाचरेत् ।

सान्तपनं द्वितीयेऽङ्गि प्राजापत्यं परेऽहनि”—इति ॥

ग्रातातपोऽपि । “अनुदकमूत्रपुरीषकरणे श्वपाकस्पर्शने सचेष्ट-
स्नानं महाव्याघ्रतिहोमश्च, रजस्वलाऽभिगमने चैव तदेव”—इति ।
वसिष्ठोऽपि । “रजस्वलादिव्यवाये शुक्लमृषभं दद्यात् कृष्ण-
लिङ्गम्”—इति । मनुरपि,—

“अमानुषीषु गोवर्जमुदक्यायामयोनिषु* ।

रेतः सिक्वा जले चैव कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरेत्”—इति ॥

गौतमोऽपि । “उदक्यागमने चिराचमा†”—इति । शङ्ख-
सिखितावपि । “रजस्वलाऽवधूतादिगमने चिराचोपवासो दृत-
प्राशनं कुर्यात्”—इति । अत्र यानि ह्यसद्विद्युतानि, तान्यु-
भयेऽन्यतरेऽदिविषयत्वेन व्यवस्थापनीयानि । पितृष्वसृसुता-
दिविवाहे प्रायश्चित्तमाह सुमन्तुः । “पितृष्वसृसुतां मातुलसुतां
मातृवगोत्रां समानार्थी‡ विवाह्य चान्द्रायणञ्चरेत्, परित्यज्य
चैनां विभ्रयात्”—इति । ग्रातातपोऽपि,—

“मातुलस्य सुतामूढा मातृवगोत्रां तथैवच ।

समानप्रवराश्चैव द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेत्”—इति ॥

* अमानुषीषु पुत्रेषु उदक्यायामयोनिषु,—इति मु० ।

† चिराचोपवासः,—इति मु० ।

‡ समानवर्णीयां,—इति मु० ।

बौधायनोऽपि । “सगोत्राञ्चेदमत्योपगच्छेत्* मातृवदेनां विभृ-
यात् । प्रजाताञ्चेत्† छच्छपादं चरित्वा, यन्मात्रात्मनो निन्दा-
भूत्‡ पुनरग्निश्चक्षुरदादित्येताभ्यां जुहुयात्”—इति । ननु पितृ-
व्यसृसुतामातुलसुतयोर्विवाहस्य तत्प्रकरणेऽङ्गीकृतत्वाच्च प्रायश्चि-
त्तविधानं विरुद्धमिति चेत् । मैवम् । आसुरादिविवाहोत्पन्नयोः
सापिण्डानिवृत्त्या विवाहाङ्गीकारेण प्रायश्चित्तस्य तद्विषयत्वात्^(१) ।

ननु गुरुतल्पगस्य पूर्वादाहतेभ्यो व्रतेभ्योऽन्यान्यपि कानिचिद्व्रतानि
स्मर्यन्ते । तत्राङ्गिराः,—

“महाव्रतघरेदाऽपि दद्यात् सर्वस्वमेव वा ।

गुर्वर्घं वा मृतो युद्धे मुच्यते गुरुतल्पगः”—इति ॥

सुमन्तरपि । “गुरुदारगामी संवत्सरं कण्टकिनीं शाखां परि-
व्यज्याधः शायी त्रिषवणभैराहारः पूतो भवतीति, अश्वमेधावमृत्य-
स्त्रानेन वा”—इति । एतान्यपि पूर्वाकनीत्या गुरुतारतम्यं तत्पत्नी-
तारतम्यं तत्संयोगतारतम्यं वोपजीव्य व्यवस्थापनीयानि ।

पश्चादिगमनस्य पितृदारादिगमनादल्पत्वेन तत्राल्पं प्रायश्चित्त-
माह,—

* यच्छेत्,—इति सु० ।

† प्रजाता चेत्,—इति सु० ।

‡ निन्दाभूत्,—इति सु० ।

(१) ब्राह्मादिविवाहोत्पन्नयोः पितृव्यसृसुतामातुलसुतयोः सापिण्डानि-
वृत्त्या तद्विवाहो न निषिद्धः । आसुरादिविवाहोत्पन्नयोस्तु तयोः
सापिण्डानिवृत्त्या तद्विवाहो निषिद्धः । तद्विवाहपक्षे इदं प्राय-
श्चित्तमिति भावः ।

पशुवेश्याभिगमने महिष्युष्ट्रौ कपीन्तथा ।

खरीञ्च सूकरौ गत्वा प्राजापत्यव्रतञ्चरेत् ॥ १३ ॥

पशुरश्वादिः । वेशोभृतिः, तां जीवनहेतुतयाऽईतीति वेश्या । यद्यपि कपी सूकरी चाल्पदेहत्वाच्च मनुष्यैर्गन्तुं योग्या, तथापि केषु-
चिद्देशविशेषेषु प्रौढदेहयोरपि तयोः सङ्गावात् तदुपगमनविषयमिदं
व्रताभिधानम् । वेश्यायां गर्भात् प्रागिदमवगन्तव्यम् । गर्भे तु
कस्य आह,—

“प्रसूते^(१) यस्तु वेश्यायां मैत्र्ययुङ्नियतेन्द्रियः ।

शतसाहस्रमभ्यस्य सावित्रीमेव शुद्ध्यति”—इति ॥

* चतुर्विंशतिमतेऽपि पशुगमने प्राजापत्यमुक्तम्,—

“सर्वेषां^(२) पशुजातीनां गमने कृच्छ्रमाचरेत् ।

शुनीञ्चैव द्विजो गत्वा अतिकृच्छ्रं समाचरेत्”—इति ॥

वेदविदस्तां^(३) तिर्यग्गमने कुशाण्डकैर्मन्त्रैर्होमः । तदाह गौतमः ।

“अमानुषीषु गोवर्जं स्त्रीषु गमने कुशाण्डैर्घृतहोमः”—इति ।

* अत्र, ‘यत्तु’ इत्याधिकः पाठः प्रायः सर्वत्र ।

† वस्तुतस्तु,—इति मु० ।

(१) प्रसूते इत्यन्तर्भूतगणितार्थतया प्रसवप्रयोजकत्वावगतेः गर्भोत्पादनपर्य-
न्तलाभः । प्रसूत इति पाठेऽपीत्यमेव व्याख्येयम् ।

(२) इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, ‘सर्वासां’—इति पाठः प्रतिभाति ।

(३) तथाच, वेदविदस्तिर्यग्गमने कुशाण्डमन्त्रैर्होमएव प्रायश्चित्तं, व्रतन्तु
अवेदविद्विषयमिति भावः । कुशाण्डमन्त्राश्च तैत्तिरीयारण्यके पठिताः ।

पशुन्तरेभ्योगोः प्रशस्तत्वात्तदभिगमनेऽधिकं प्रायश्चित्तमाह,—

गोगामौ च चिरात्रेण गामेकां ब्राह्मणे ददत् । इति ।

शुद्धतीति शेषः । एतच्च सकृद्गमने रेतःसेकात् प्राङ् निवृत्तौ द्रष्टव्यम् । रेतःसेकान्ते तु सकृद्गमने सम्मर्त्त आह,—

“नरो गोगमने कुर्यात् छच्छं सान्तपनं तथा”—इति ।

आवृत्तौ जावालिराह,—

“तप्तछच्छन्तु गां गत्वा परदारांस्तथैवच ।

इतरेषां पशूनान्तु छच्छपादो विधीयते”—इति ॥

वज्रचीरादिगुणवत्यां गवि आवृत्तौ चतुर्विंशतिमते दर्शितम्,—

“नरो गोगमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्”—इति ।

तत्रैव विषयेऽत्यन्ताभ्यासे विष्णुराह । “कुर्यात् परदारगमने गोव्रतं गोगमने च तिर्यग्योनावाकाशेऽप्यु दिवा गोयाने सवासाः स्नानमाचरेत्”—इति ।

वेदविद्विप्रसम्बन्धिन्यां गवि गुणवत्यामत्यन्ताभ्यासे शङ्खलिखिता-
वाहतुः । “तिर्यग्योनिषु गोवर्जं सचेलस्नातो यवसाहारं गोभ्यो-
दद्याद्गोष्ववकीर्णः संवत्सरं प्राजापत्यञ्चरेत्”—इति । यथोक्तविशेषण-
विशिष्टायां सवनस्थविप्रसम्बन्धिन्यां गवि गौतम आह । “सखि-
सयोनिसगोत्रशिश्वभार्यासु स्त्रियायां गवि च गुरुतल्पसमः अवकीर्णं
दत्त्येके”—इति । गोसंयुक्तशकटादिवाहनेऽवस्थाय स्त्रियं भुञ्जा-
नस्य* यम आह,—

* स्त्रिया व्यवहारे,—इति मु० ।

“यदि गोभिः समायुक्तं यानमारुह्य वै द्विजः ।

मैथुनं मेवते तत्र मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥

चिरात्रं चपणं कृत्वा सचेलं स्नानमाचरेत् ।

गोभ्यो यवाटकं दत्त्वा घृतं प्राग्य विष्णुह्यति”—इति ॥

मनुरपि,—

“मैथुनन्तु समारोप्य पुंसि योषिति वा द्विजः ।

गोथानेऽप्यु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत्”—इति ॥

पूर्वं महिष्या गमने यत्प्राजापत्यमुक्तं, तदभ्यासविषयम् । सकृद्-
गमने त्विदानीमाह,—

महिष्युद्धीखरीगामी त्वहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥१४॥ इति ।

महिषी च उद्धी च खरी च, ता गच्छतीति महिष्युद्धीखरी-
गामी । स एकोपवासेन शुद्ध्यति इति ।

अथोत्तमजातिप्रसूताया नार्याश्चण्डालसम्पर्कं प्रायश्चित्तं वक्त-
व्यम् । तस्य चापदिषयत्वमभिप्रेत्यापदिशेषानुवादेन तत्र तावत्
पुरुषकर्त्तव्यमाह,—

डामरे समरे वाऽपि दुर्भिक्षे वा जनक्षये ।

वन्दीग्राहे भयार्त्तौ वा सदा स्वस्त्रीं निरीक्षयेत् ॥१५॥ इति ॥

डामरः परसैन्यहृतोपद्रवादिः । समरः सेनयोर्युद्धम् । दुर्भिक्षं
वृश्चभावादिनाऽग्रनाभावः । जनक्षयः मारिकादेवतानिमित्तैः* प्रचुरैः

* मारिकादिनिमित्तैः,—इति शा० स० ।

रोगविशेषैः बहूनां प्रजानां मरणम् । वन्दीग्राहो बलात्कारेण स्त्रीणामपहारः । भयार्त्तिश्चोरराजादिकृत उपद्रवः । एवंविधासु आप्तु पुरुषः स्वप्राणरक्षार्थं पलायमानो न स्त्रियमुपेक्षेत, किन्तु तस्या अपि यथा रक्षा भवति तथा निरौक्षणं कुर्यात् ।

यदा पुरुषो रक्षितुमशक्तः, तदानीमापन्नायाः स्त्रियाः कथञ्चि-
चण्डालसम्पर्के किं कर्त्तव्यमित्यत आह,—

चण्डालैः सह सम्पर्कं या नारी कुरुते ततः ।
विप्रान् दश परान् कृत्वा स्वकं दायं प्रकाशयेत् ॥ १६ ॥
आकण्ठसन्मिते कूपे गोमयोदककदम्बे ।
तत्र स्थित्वा निराहारा त्वहोरात्रेण निष्क्रमेत् ॥ १७ ॥
सशिखं वपनं कृत्वा भुञ्जीयाद् यावकौदनम् ।
त्रिरात्रमुपवासित्वा त्वेकरात्रं जले वसेत् ॥ १८ ॥
शंखपुष्पीलतामूलं पत्रं वा कुसुमं फलम् ।
सुवर्णं पञ्चगव्यञ्च काथयित्वा पिवेज्जलम् ॥ १९ ॥
एकभक्तं चरेत्पश्चाद् यावत्पुष्पवती भवेत् ।
व्रतं चरति तद् यावत् तावत् वत्संवर्त्तते वह्निः ॥ २० ॥ इति ॥

परान्, वेदवेदाङ्गेत्यादिप्रोक्तगुणविशिष्टान् । तादृशान् दश-
सङ्ख्याकान् विप्रान् परिषदं कृत्वा तेषामग्रे स्वकीयं पापमवसृजेन
निवेदयेत् । यदा, चातुर्वेद्य इत्यादिवचने प्रोक्तानां दशानां विप्राणां
अग्रे निवेदयेत् । ततस्तैरनुज्ञाता व्रतमेवं समाचरेत् । कण्ठप्रमाण

कूपं स्थात्वा सोदकेन गोमयेन तमापूर्य्य तत्रैकं दिनं निरन्तरमवस्था-
योपोय्य परेद्युर्निर्गच्छेत् । निर्गत्य च धावकमश्वं भुञ्जीत । ततो-
दिनत्रयमुपोय्य चतुर्थं दिनमाकण्डजले स्थित्वा, पञ्चमे दिने शङ्ख-
पुष्पीमूलादिभिः पञ्चभिः सुवर्णेन पञ्चगव्येन च* कायितं अलं
पिवेत् । ततः षष्ठदिनमारभ्य यावदृतुदर्शनमेकभक्तं चरेत् । व्रत-
दिनेषु न गृहेऽवतिष्ठते, किन्तु वहिरेव निवसेत् ।

यथोक्तव्रतचरणानन्तरकर्त्तव्यमाह,—

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ।

गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् ॥२१॥इति॥

अथ च दक्षिणाग्निरस्कोव्रतविशेषः स्मृत्यन्तरेऽपि दर्शितः,—

“चण्डालेन तु सम्पर्कं यदि गच्छेत् कथञ्चन ।

सशिखं वपनं हत्वा भुञ्जीयाद्धावकौदनम् ॥

चिरात्रमुपवासः स्थादेकरात्रं जले वसेत् ।

आत्मना सन्निते कूपे गोमयोदककर्दमे ॥

तत्र स्थित्वा निराहारा चिरात्रन्तु ततः क्षिपेत् ।

शङ्खपुष्पीलतामूलं पुष्पं वा कुसुमं फलम् ॥

क्षीरं सुवर्णसन्निधौ काययित्वा ततः पिवेत् ।

एकभक्तं चरेत्पश्चात् यावत्पुष्पवती भवेत् ॥

वह्निस्तावच्च निवसेद्धावचरति सा व्रतम् ।

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ॥

गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् शुद्धिं स्थायश्रुवोऽब्रवीत्”—इति ।

तदेतदकामकृतविषयम् । कामकृते तु सकृद्गमने च्यव्यगृह्ण-
श्रीह,—

“संपृक्ता स्यादथान्यैर्या सा कृच्छ्राब्दं सभाचरेत्”—इति ।

यद्याहितगर्मायाएव पश्चात्तण्डालादिव्यवायः, तदा तेनैव विशेष-
उक्तः,—

“अन्तर्वन्नी तु युवतिः संपृक्ता चान्ययोनिना ।

प्रायश्चित्तं न सा कुर्याद्यावद्गर्भेन निःसृतः ॥

न प्रचारं गृहे कुर्यान्न चाङ्गेषु प्रसाधनम् ।

न शयीत समं भर्ता न च भुञ्जीत बान्धवैः ॥

प्रायश्चित्तं गते गर्भे विधिं कृच्छ्राब्दिकं चरेत् ।

हिरण्यमथ वा धेनुं दद्यादिप्राय दक्षिणाम्”—इति ॥

यदा तु कामतोऽत्यन्तसम्पर्कं † करोति, तदोशनसोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“अन्यजेन तु सम्पर्कं भोजने मैथुने कृते ।

प्रविशेत्सम्प्रदीप्ताग्नौ मृत्युना सा विशुध्यति”—इति ॥

रेतःसेकान्तस्य चण्डालगमनस्य प्रायश्चित्तमभिधाय रेतःसेकात्
प्राङ् निवृत्तौ प्रायश्चित्तमाह,—

चातुर्वर्ण्यस्य नारीनां कृच्छ्रं चान्द्रायणं स्मृतम् ।

यथा भूमिस्तथा नारी तस्मात्तां न तु दूषयेत् ॥ २२ ॥ इति

* संसक्ता स्यादथान्यैर्या,—इति पाठान्तरम् ।

† यदा त्वाहितगर्मायास्तत्तण्डालादिगृहीतायास्तेनैव,—इति सु० ।

‡ कामतोऽत्यन्तसम्पर्कं,—इति सु० ।

चण्डालगमनस्यात्यन्तं जुगुप्सितत्वाद्योषितः परित्यागएव न तु व्रतेन शुद्धिरित्याशङ्क्य तामाशङ्कां निवर्त्तयितुं भूमिं दृष्टान्तमुपन्यस्यति । भूमिर्हि चण्डालादिवासेनोपहताऽपि स्वननलेपनादिभिः संशोध्य पुनः स्वीक्रियते । एवं योषिदपि चरितव्रता पुनः स्वीकरणीया । न तु तां दूषयेत्, न परित्यजेदिति यावत् । यद्यप्यत्र चातुर्वर्ण्यस्येति सामान्येनाभिहितं, तथाप्येतत् ब्राह्मणव्यतिरिक्ताविषये सङ्कोचनीयम् । ब्राह्मणां सम्बर्त्तेन विशेषाभिधानात्,—

“चण्डालं पुत्कसं स्वेच्छं श्रपाकं पतितं तथा ।

ब्राह्मण्यकामतो गत्वा चाम्नायणचतुष्टयम् ॥

रजकव्याधशैलूषरेणुसर्मेपजीविनः ।

ब्राह्मण्येतान् यदा गच्छेदकामादैन्दवद्वयम्”—इति ॥

आपत्काले चण्डालवशङ्कताया मार्यारेतःसेकासेकयोः प्रायश्चित्तमभिहितम् । इदानीं आपन्नायाएव* बलात् शूद्रादिसम्पर्के सति रेतःसेकासेकयोः प्रायश्चित्तद्वयमाह,—

वन्दीग्राहेण या भुक्ता इत्वा बद्धा बलाद्गयात् ।

कृत्वा सान्तपनं कृच्छं शुद्धोत्पाराशरोऽब्रवीत् ॥ २३ ॥

सकृद्भुक्ता तु या नारी नेच्छन्ती पापकर्मभिः ।

प्राजापत्येन शुद्धोत ऋतुप्रसवणेन च ॥ २४ ॥ इति

रज्वादिभिर्वद्धा कशादिभिस्ताडयित्वा भयमुत्पाद्य या बलाद्भुक्ता

* अपन्नाया ब्राह्मण्याः,—इति मु० ।

भवति, सा सान्तपनं कृत्वा* शुद्धोदिति पराशरस्य मतम् । प्रासाद-
मारुह्य प्रेचते इत्यस्मिन्नर्थे प्रासादात् प्रेचते इति यथा पञ्चमी, तथा
भयमुत्पाद्येत्यस्मिन्नर्थे भयादिति पञ्चमी द्रष्टव्या । द्वितीयवचनेऽपि,
हत्वा बद्धेत्यनुषजनीयम् । ब्राह्मण्याः प्रातिलोभ्येन द्विजातिव्यवाये
सम्बन्त आह,—

“ब्राह्मणकामाद्गच्छेत्तु चत्रियं वैश्यमेववा ।

गोमूत्रयावकैर्मासात् तदर्धाच्च विगृह्यति”—इति ॥

षट्त्रिंशन्मतेऽपि । “ब्राह्मणी चत्रियवैश्यसेवायामतिहृच्छं हृच्छा-
तिहृच्छं चरेत् । चत्रिययोषितो ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां हृच्छार्द्धं
प्राजापत्यमतिहृच्छं च । वैश्ययोषितो ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां हृच्छ-
पादः हृच्छार्द्धं प्राजापत्यञ्च । शूद्रायाः शूद्रसेवने प्राजापत्यं, ब्राह्मण-
राजन्यवैश्यसेवायामहोरात्रं त्रिरात्रं हृच्छार्द्धम्”—इति । यदा
त्वाहितगर्भेव पश्चात् शूद्रादिभिर्यभिचरति, तदा गर्भपातशङ्कया
प्रसवोत्तरकाले एव प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तथा च स्मृत्यन्तरे,—

“अन्तर्वन्नौ तु या नारी समेताऽऽक्रम्य कामिता† ।

प्रायश्चित्तं न कुर्यात्सा यावद्गर्भा न निःसृतः ॥

जाते गर्भे व्रतं पश्चात् कुर्यान्मासन्तु यावकम् ।

न गर्भदोषस्तत्रास्ति संस्कार्यः स यथाविधि”—इति ॥

* सा शिरोवपनं कृत्वा सान्तपनेन,—इति सु० ।

† क्रमेदाक्रम्य कामिता,—इति सु० ।

योषित्कृतापराधेन न केवलं तस्याः प्रायश्चित्तं* किन्तु तद्वर्त्तुर-
पीत्याह,—

पतत्यर्द्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिवेत् ।

पतितार्द्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ २५ ॥ इति ॥

यस्य विप्रस्य ब्राह्मण्यादिषु चतसृषु भार्यास्तु अन्यतमा या काचि-
त्सुरां पिवेत्; तस्य विप्रस्य स्त्रीपुंसद्वयात्मकं यत् शरीरं, तस्य शरी-
रस्यार्द्धं स्त्रीरूपं पतति । स्त्रिया अर्द्धशरीरत्वं श्रुतिप्रसिद्धम् ।
“अर्द्धो वाएष आत्मनोयत् पत्नी”—इति ।

तत्र पतितस्यार्द्धशरीरस्य स्त्रीरूपस्य सुरापानप्रोक्तव्रतव्यति-
रिक्तेन खल्वव्रतेन निष्कृतिः परिशुद्धिर्न विद्यते, किन्तु सुरापान-
व्रतमेव तथा कार्यमित्यर्थः । यदा, पतितं स्त्रीरूपमर्द्धशरीरं यस्य
पुरुषस्यासौ पतितार्द्धशरीरः । तस्य स्वयं सुरामपिवतोऽपि भार्या-
कृतापराधेन निष्कृतिः परिशुद्धिः कर्माधिकारलक्षणा न विद्यते ।
अतस्तदधिकारसिद्ध्यर्थं तेन प्रायश्चित्तमाचरितव्यम् । एतदेवाभिप्रेत्य
मनुवसिष्ठाभ्यामेतदेव वचनं पठितम् ।

योषित्कृतापराधेन पुरुषस्य यथा प्रत्यवायः, तथा पुरुषानुष्ठि-
तधर्मेण योषितो निष्कृतिर्भवत्यतीति† न शङ्कनीयं, यतो याज्ञ-
वल्क्य आह,—

* योषित्कृतापराधो न केवलं तस्याः प्रायश्चित्तमापादयति,—
इति मु० ।

† भवतीति,—इति मु० ।

“पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिवेत् ।

इहैव मा शुनी गृध्री शूकरी चोपजायते”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि । “या ब्राह्मणी सुरां पिवति न तां देवाः पतिलोकं नयन्ति । इहैव सा भ्रमति चीणपुण्या आस्थोक्ता भवति शुक्लिका वा”—इति ।

पतितार्द्धशरीरेण पुरुषेण यत् कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तं, तदाह,—
गायत्रीं जपमानस्तु कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् । इति ।

जपमान इति वर्त्तमानप्रयोगाद्यावद्भूतसमाप्तिस्तावज्जपः कर्त्तव्य-
इत्यवगम्यते ।

सान्तपनस्थानेकधा भिन्नत्वाद्वा विवक्षितं सान्तपनविशेषं दर्श-
यति,—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ॥ २६ ॥

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् । इति ॥

अत्र द्विरात्रं सप्तरात्रं चेति द्विविधसान्तपनं निर्दिश्यते^(१) ।
तच्चोभयं प्रायश्चित्तकाण्डप्रथमाध्याये याज्ञवल्क्यवचनद्वयोदाहरणेन
विशदीकृतम् ।

यथाकथञ्चित् परपुरुषेण संयुज्य तत उपरतायान्नुतापं गतायाः
योषितो यथोचितं प्रायश्चित्तं पूर्वत्राभिहितम् । अथानुतापरहि-
ताया दुःसङ्गादनुपरतायास्त्यागमाह,—

(१) गोमूत्रादिषट्कमेकदिने पीत्वा परदिने उपवसेदिति द्विरात्रं सान्त-
पनम् । गोमूत्रादिकं षट्सु दिनेषु प्रतिदिनमेकैकं पीत्वा सप्तम-
दिने उपवसेदिति सप्तरात्रं सान्तपनम् ।

आरेण जनयेद्गर्भं मृते व्यक्ते गते पतौ ॥ २७ ॥
तान्त्यजेदपरे राष्ट्रे पतितां पापकारिणीम् । इति ॥

पत्यौ मृते वा देशान्तरसञ्चारेणाज्ञाततया* गते वा या स्त्री
निरङ्कुशा सती जारं स्त्रीकृत्यापत्यमुत्पादयति । पापं कर्तुं शील-
मस्या इति पापकारिणी न कदाचित् पापादुपरता । अतएव
पतितां तादृशीं खराद्ग्रादुत्सार्य परराष्ट्रे प्रेषयेत् । ननु स्त्रीपरि-
त्यागश्चतुर्विंशतिमते निषिद्धः,—

“स्त्रीणां नास्ति परित्यागो ब्रह्महत्यादिभिर्विना ।
तत्रापि गृहमध्ये तु प्रायश्चित्तानि कारयेत् ॥
परित्यक्ता चरेत् पापं बह्व्यं वाऽपि किञ्चन ।
तत्पापं शतधा भूत्वा बान्धवाननुगच्छति ॥
यावन्ति नारीरोमाणि तत्प्रसूतिकुलेषु च ।
तावदर्षसहस्राणि परित्यागी† स पच्यते ॥
कुम्भीपाके महाघोरे ज्ञातयः पापकारिणः ।
जसन्ति स्त्रीपरित्यागाद्यावदाभूतसंज्ञवम् ॥
पितृमातृपरित्यागी भार्यात्यागी सुहृत्त्यजः‡ ।
असिपचवनं चैव चण्डालानां शतं व्रजेत्”—इति ॥

* ज्ञाततया,—इति शा० ।

† परित्यागात्,—इति मु० ।

‡ सुहृज्जनसुत्यजः,—इति मु० ।

मैवम् । परित्यागनिषेधस्यानुतापितप्रायश्चित्ताधिकारिस्त्रीविषयत्वात् । प्रायश्चित्तानि कारयेदित्यभिधानात् । श्वपाकोपहतानां परित्यागस्य तत्रैवाङ्गीकृतत्वात्,—

“चतस्रएव सन्ध्याज्याः पतने स्त्रियपि स्त्रियः ।

श्वपाकोपहता या तु भर्तृघ्नी पितृपुत्रगा”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या ।

पतिघ्नी तु विशेषेण जुङ्गितोपगता च या”—इति ॥

जुङ्गितो जुगुप्सितः श्वपाकादिः । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“व्यभिचारादृतौ शुद्धिर्गर्भं त्यागो विधीयते ।

गर्भभर्तृवधादौ च तथा महति पातके”—इति ॥

यत्तु मनुनोक्तम्,—

“विप्रदृष्टं स्त्रियं भर्ता निरुन्ध्यादेकवेष्मनि”—इति ।

न तत् मूलवचनेन समानविषयम् । भर्तृरहितस्त्रीविषयत्वान्मूलवचनस्य । मनुवाक्ये तु निरुन्ध्यादिति भर्तृकर्तव्यताऽभिधानात् । तदुपरितनवाक्येन प्रायश्चित्ताभिधानाच्च ।

“यत् पुंसः परदारेषु तच्चैनां कारयेद्ब्रतम् ।

सा चेत्पुनः प्रदुष्येत सदृशेनोपमन्विता ।

हच्छं चान्द्रायणं चैव तदस्याः पावनं स्रतम्”—इति ।

यदपि याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“हताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ।

परिभूतामधःशय्यां वासयेद्भूमिचारिणीम्”—इति ॥

तदपि निरुन्ध्यादित्यनेन समानविषयम् । तस्मात् यथोक्तस्य स्त्रीपरित्यागस्य न किञ्चिद्वाधकमस्ति ।

जारेण जनयेदित्यनेन प्रमितव्यभिचारवतीं प्रत्यभिहितम् ।
अथ शङ्कितव्यभिचारां प्रत्याह,—

ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत् परपुंसा समन्विता ॥२८॥
सा तु नष्टा विनिर्दिष्टा न तस्या गमनं पुनः ।

स्त्रियास्तावद्रचकाः याज्ञवल्क्येन परिगणिताः,—

“रचैत्कन्यां पिता विद्वां पतिः पुत्रस्तु वार्द्धके ।

अभावे ज्ञातयस्तेषां स्वातन्त्र्यं न स्त्रियाः कश्चित्”—इति ।

मनुरपि,—

“पिता रचति कौसारे भर्ता रचति यौवने ।

पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

वाक्ये पितुर्व्यग्रे तिष्ठेत् पणिग्राहस्य यौवने ।

पुत्रस्य स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति”—इति ॥

अत्र प्रोक्तेभ्यो रचकेभ्यः पित्रादिभ्यो व्यतिरिक्तः पुमान्, पर-
द्वत्युच्यते । तेन पुंसा समन्विता, प्रीत्यतिशयद्योतकहास्यादिव्यवहार-
पुरःसरं सम्यगन्विता, ब्राह्मणी स्त्री यदा केनचिद्वाजेन यामान्तरं
देशान्तरं वा गत्वा निवसेत्, सा नष्टेति विनिर्दिष्टा बन्धुमध्ये प्रस्था-
पनीया । न तु तस्याः पुनः खगृहागमनमस्ति । गृहं प्रत्यागताऽपि
निर्व्वासनीयेत्यर्थः ।

परपुरुषेण सह यथोक्तसमन्वयाभावेऽपि स्वातन्त्र्येन चिरं निर्गता
स्त्री परित्याज्येत्याह,—

कामान्मोहाद् या तु गच्छेत् त्यक्त्वा बन्धून् सुतान् पतिम्
॥ २६ ॥

सा तु नष्टा परे लोके मानुषेषु विशेषतः—इति ॥

बन्धादीनामन्यतमस्य समीपे स्थातव्यमिति स्त्रीधर्मः । तथा
च तद्धर्मप्रकरणे याज्ञवल्क्य आह,—

“पितृमातृसुतभ्रातृश्वश्रूश्चशुरमातुलैः ।

हीना न स्याद्विना भर्ता गर्हणीयाऽन्यथा भवेत्”—इति ॥

एवञ्च सति या स्त्री कामादा यथोक्तस्त्रीधर्मापरिज्ञानादा
बन्धादीन् परित्यज्य ग्रामान्तरादौ चिरं वस्तुं गच्छेत्, सा तु
शास्त्रोक्तधर्मासङ्गनात् परलोके नष्टा नरकं प्राप्नोति । अथ
कथञ्चित्कालान्तरे निर्विणा प्रायश्चित्तं चरित्वा परलोकं जयेत्,
तथापि मानुषेषु बन्धादिषु सर्वथा* प्रवेशं न लभते,—इत्यभिप्रेत्य
विशेषत इत्युक्तम् ।

उक्तार्थस्य निमित्तविशेषेणापवादमाह,—

मदमोहगता नारी क्रुद्धा† दण्डादिताडिता ॥ ३० ॥

अद्वितीया गता चैव पुनरागमनं भवेत् । —इति ॥

मदः पतिश्वशुरादि†तिरस्कारजनको मानसो दोषः । पत्यादि-

* सर्वदा,—इति मु० ।

† क्रोधाद्,—इति मु० ।

‡ पतिश्वशुरादिषु,—इति मु० ।

शुश्रूषा स्त्रीणां परमो धर्म इति एतादृशस्य विवेकस्याभावोमोहः ।
 उक्तदोषद्वयोपेतां नारीं शिचयितुं वृद्धाः पत्यादयो यदा दण्डा-
 दिभिस्ताडयेयुः, तदा व्यथिता सा* यथोक्तवन्धादिषहायं विना
 स्वयमेकाकिन्येव स्वेच्छया यद्यपि गच्छेत्, तथापि स्वगृहे पुनरा-
 गमनं प्राप्नुयादित्यर्थः । “भू प्राप्तौ”—इत्यस्माद्धातोस्तच्छब्दनिष्पत्तेः ।
 एतच्च मनुनाऽप्यभिहितम्,—

“अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता गृहात् ।

सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ”—इति ।

नन्वत्राधिवेदनं निर्गमननिमित्तमुपन्यस्तं, मूलवचने तु ताडन-
 मिति वैषम्यमिति चेत् । न । तस्याप्रयोजकत्वात् । निर्गमनभ्रंशा-
 भावयोरुभयत्र तुल्यत्वात् । अतस्तादृशी नारी सान्त्वनादिना
 केनाप्युपायेन गृहएव निरोद्धव्या । यदि कथञ्चिन्निरोद्धुमशक्या,
 तदाऽपि कुलसन्निधौ त्याज्या ; तद्दोषशान्तिपर्यन्तं बन्धुमध्ये
 स्थापनीयेति ।

यावत् पुनरागमनं भवेदित्यत्रागमने प्रतीक्षणीयं कालावधि-
 माह,—

दशमे तु दिने प्राप्ते प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥३१॥

दशाहं न त्यजेन्नारीं त्यजेन्नष्टश्रुतान्तथा । इति ॥

या ताडिता सती निर्गता, तस्याः पुनरागमनप्रतीक्षां दश
 दिनानि कुर्यात् । दशमे दिने तथा गृहे प्राप्ते सति नेयं

* व्यथमाना सती,—इति मु० ।

† दशमे दिने तथा गृहं प्राप्तायां सत्यां,—इति मु० ।

प्रायश्चित्तभाग्नवति । *ऊर्द्धन्तु कुलस्त्री व्यभिचारोचितप्रायश्चित्त-
भाग्नवति* । अतो दशाहमध्ये तदीयव्यभिचाराश्रवणे तां न
परित्यजेत् । यदि नष्टत्वेन सा श्रूयते, तदा दशाहमध्ये त्वक्तप्राय-
श्चित्तां तां परित्यजेत् ।

अथ नष्टां श्रुत्वाऽपि भर्तादयस्तां न परित्यजेयुः, तदा तेषां
प्रायश्चित्तमाह,—

भर्ता चैव चरेत् कच्छं कच्छार्द्धं चैव बान्धवाः ॥३२॥

स्यष्टार्थः ।

अक्तप्रायश्चित्तानां भर्तादीनां गृहे भोजनादिकमाचरन्नुपवा-
सेन शुद्धतीत्याह,—

तेषां भुक्त्वा च पीत्वा च अहोरात्रेण शुद्ध्यति । इति ॥

ननु या ब्राह्मणी परपुंसा समन्विता भवति, युक्तस्तस्यात्यागः ।
या तु ताडनेन वा निमित्तान्तरेण वा निर्गच्छन्त्यपि न पुरुषान्तरेण
समन्वेति, तस्याः को नाम दोषः ? येन दशाहदूर्द्धं तस्या अपि
त्यागो विधीयते, इत्यत आह,—

ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत् परपुंसा विवर्जिता ॥३३॥

गत्वा पुंसां शतं याति त्यजेयुस्तां तु गोचिणः । इति ॥

यद्यपि क्रोधादिना निर्गच्छन्ती न तदानीं पुरुषान्तरेण सम-

वेति, तथापि गत्वा कालान्तरेण गतसञ्ज्ञाकेषु पुरुषेषु सञ्चरतीति
मत्वा बान्धवास्तां परित्यजेयुः । ब्राह्मण्या अपि वज्रपुरुषसञ्चारिण्या-
गणिकालं भवति । तदाह प्रजापतिः,—

“अभिगच्छति या नारी वज्रभिः पुरुषैर्मियः ।

व्यभिचारिणीति सा ज्ञेया प्रत्यङ्गणिकेति च”—इति ॥

यथोक्ताया ब्राह्मण्याश्चण्डालममलमभिप्रेत्य गृहप्रवेशं निषेधति,—

पुंसो यदि गृहे गच्छेत्तद्गुहं गृहं भवेत् ॥ ३४ ॥

पतिमातृगृहं गच्छेज्जारस्यैव† तु तद्गृहम् । इति ॥

सेयं दुर्गाह्मणौ स्वनिवामार्यं पत्युर्वा मातुर्वा जारस्यान्यस्य वा,
दाचिण्यविषयस्य कस्यचिद्वन्मोर्गृहं प्रविशति, तद्गृहं चण्डालाधु-
षितगृहवदत्यन्तमपवित्रं भवति ।

“अविज्ञातसु चण्डालो यत्र वेग्ननि तिष्ठति”—

इत्यादिना चण्डालवासे तत्प्रवेशे च यथा गृहशुद्धिरभिहिता,
तथा पुंश्चन्या ब्राह्मण्याः प्रवेशेऽपि गृहशुद्धिः कर्त्तव्या ।

तच्छुद्धिप्रकारमाऽध्यायपरिसमाप्तेर्दर्शयति,—

उल्लिख्य तु गृहं‡ पश्चात् पञ्चगव्येन सेचयेत् ॥ ३५ ॥

त्यजेच्च मृण्मयं पात्रं वस्त्रं काष्ठञ्च शोधयेत् ।

सम्भारान् शोधयेत् सर्वान् गोकेशैश्च फलोद्भवान् ॥ ३६ ॥

* व्यभिचारीति,—इति सु० ।

† पित्रमातृगृहं यच्च राज्ञस्यैव,—इति श्र० सो० स० ।

‡ तद्गृहं,—इति सु० ।

ताम्राणि पञ्चगव्येन कांस्यानि दश भस्मभिः ।
 प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रो ब्राह्मणैरुपपादितम् ॥ ३७ ॥
 गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् प्राजापत्यद्वयञ्चरेत् ।
 इतरेषामहोरात्रं पञ्चगव्यञ्च शोधनम् ॥ ३८ ॥
 उपवासैर्ब्रतैः पुण्यैः स्नानसन्ध्याऽर्चनादिभिः ।
 जपहोमदयादानैः शुद्ध्यन्ते ब्राह्मणादयः ॥ ३९ ॥
 आकाशं वायुरग्निश्च मेध्यं भूमिगतं जलम् ।
 न दुष्यन्ति च दर्भाश्च यज्ञेषु चमसायथा ॥ ४० ॥

उल्लेखनं भूमेः । तेन कुद्यादिलेपनादिकमुपलक्ष्यते । पञ्चगव्य-
 सेचनं भूमौ कुद्यादिषु च समानम् । मृण्मयस्य भाण्डस्य त्यागएव,
 न तु पञ्चगव्यसेचनादिभिः शुद्धिः । वस्त्रकाष्ठयोर्धात्वादिसम्भवा-
 नाच्च* द्रव्यशुद्ध्यादि यथोक्तशोधनं कुर्यात् । नारिकेलकपित्था-
 लावुत्रिल्लादिफलसम्भूतानां पात्राणां गोवालैर्मार्जनम् । ताम्रस्या-
 क्षादिना शुद्धिः पूर्वमुक्ता, अत्र पञ्चगव्येनेति विशेषः । कांक्षपा-
 त्राणां दशकृत्वोभस्मना घर्षणम् । गृहस्वामी तु परिषदिनिर्दिष्टं
 सदक्षिणं प्राजापत्यद्वयं चरेत् । अन्येषान्तु तद्गृहवासिनामुपवासः,
 पञ्चगव्यप्राशनञ्च । तद्गृहवासिभिः सह व्यवहर्तृणां गृहान्तरवासिनां
 ब्राह्मणादीनां निर्दिष्टेनोपवासादीनामन्यतमेन शुद्धिः । तद्गृह-
 सम्बन्धिनामाकाशादीनां निर्लेपत्वाच्च सम्पादनीया शुद्धिरस्ति । तच्च
 दृष्टान्तोयज्ञेष्विति । अतिङ्मुखसंस्पर्शोऽपि चमसानां यथा नोच्छि-

* काष्ठादीनां धान्यादिसम्भाराणाञ्च,—इति मु० ।

दृष्टोषः, शास्त्रदृष्ट्या तेषां निर्लेपस्वभावात्; तददाकाशादिष्वव-
गन्तव्यम् । अत्र चण्डालीन्यायस्याभिप्रेतत्वाच्चिरकालं विषयमिदं
परिशोधनं द्रष्टव्यम् । सकृत्प्रवेशे तु मार्जनादिभिः शुद्धिर्निर्देष्टव्या ।

गम्येतराभिगमने सति निष्कृतिर्या
सा यत्र साधुहितकारणमभ्यधायि ।
अध्यायमूर्जितमतिर्दशमं स्वयुक्त्या
व्याख्यत्पराशरकृताविह माधवार्यः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवी-
रबुक्कभूपाल-साम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
व्याख्यायां माधवीयायां दशमोऽध्यायः ॥०॥

अथ एकादशोऽध्यायः ।

—०००००—

नीलनीरदनिभं निरन्तरं

निर्जिताखिलनिशाचरं वयम् ।

मन्त्रहेऽमलविशाललोचनं

माहतात्मजविभुं रघूदहम् * ॥

दशमेऽध्याये द्युपपातकविशेषस्यागम्यागमनस्य प्रायश्चित्तमभि-
धाय तत्प्रसङ्गाद्गुरुत्वादीनामपि प्रायश्चित्तमभिहितम् । एकाद-
शाध्याये त्वभोज्यभोजनस्य प्रायश्चित्तं प्राधान्येनोपवर्ण्यते । तच्चानुपा-
तमित्येके । सुरापानसमत्वेन मनुनोपवर्णनात् ।

“ब्रह्मोज्ञता वेदनिन्दा कूटसाध्यं सुहृद्वधः ।

गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्”—इति ।

उपपातकमित्यपरे । भनुनैव,—

“आत्मार्थं च कियारभोनिन्दिताभ्यादनं तथा”—

इत्यादिना कानिचिदनुक्रम्यान्ते “नास्तिक्यं चोपपातकम्”—
इति निगमनात् । अत्रायं निर्णयः । यस्मिन्नभक्ष्यविशेषे गर्हा-
धिक्यात् कामकृतादभ्यासाद्वा यस्मिन्नभक्ष्यविशेषे गर्हा-
भक्षणमनुपातकं, यत्र प्रायश्चित्तात्पत्वं तदुपपातकम् । यथा पूर्वचा-
गम्यगमनलोपाधिनाकाकारेऽपि† प्रायश्चित्तात्पत्वात् पारदार्यमुपपा-
तकम्, आहभगिन्यादिगमनं प्रायश्चित्तवाङ्मयादतिपातकमिति
विष्णुनाऽभिहितम् । एवं सर्वत्र नामसाम्येऽपि गौरवलाघवाभ्यां

* नास्तिक्यं श्लोकोमुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

† त्वोपाधिनापि,—इति सु० ।

तत्तदवान्तरविशेषोनिश्चेतव्यः । तत्रादौ तावदमेधादिभोजने प्राय-
श्चित्तमाह,—

अमेध्यरेतो गोमांसं चण्डालान्नमथापि वा ।

यदि भुक्तन्तु विप्रेण कृच्छ्रं चान्द्रायणञ्चरेत् ॥ १ ॥

अमेध्यं विण्मूत्रादि, तदुपस्पृष्टस्यान्नस्य* भोजनममेध्यभोजनम् ।
न चात्र केवलस्यामेध्यस्य विप्रेण भोजनं कचित् सम्भवति । तदुपस्पृ-
ष्टान्नभोजनन्तु सम्भाव्यते । बालापत्यसहभोजनस्य प्राचुर्येण लोके
दर्शनात् । रेतोभोजनन्तु गलयोन्यादिव्याधियस्तेषु सम्भावितम् ।
तथा गोमांसचण्डालान्नभोजनं वन्दौघहीतादिषु । तत्र सर्वत्र
चान्द्रायणेन शुद्धिः । अथवा । चतुर्विधं मेध्यं, तद्विपरीतममेध्यम् ।
तदाह देवलः,—

“वक्ष्यतेऽतः परं सर्वं मेधामेध्यममुद्भवम् ।

शुचि पूतं स्वयं शुद्धं पवित्रं चेति केवलम् ॥

मेध्यं चतुर्विधं लोके प्रजानां मनुरब्रवीत् ।

दूषितं कश्मलं दुष्टं वर्जितं चेति लिङ्गतः ॥

चतुर्विधममेध्यञ्च सर्वं व्याख्यास्यते पुनः ।

नवं वा निर्मलं वाऽपि शुचीति द्रव्यमुच्यते ॥

शुद्धं पवित्रभूतञ्च पूतमित्यभिधीयते ।

स्वयमेव हि यद् द्रव्यं केवलं धन्यतां गतम् ॥

* तदुपस्पृष्टस्यान्नस्य,—इति मु० । एवं परत्र ।

† समुख्यम्,—इति मु० ।

स्थावरं जङ्गमं वाऽपि स्वयं शुद्धमति स्मृतिः ।
 अन्यद्रव्यैरदुष्टं* यत् स्वयमन्यानि शोधयेत् ॥
 हव्यकव्येषु पूज्यं यत् तत्पवित्रमिति स्मृतिः ।
 अथ सर्वाणि धान्यानि सर्वाण्यभरणानि च ॥
 अवर्ज्यं भक्षजातं वा शुचीन्येतानि केवलम्”—
 इत्यादिना चतुर्विधं मेध्यं निरूप्य, दूषितादिचतुर्विधममेध्यमित्यं
 निरूपितम्,—

“शुच्यप्यशुचिसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते ।
 मानुषास्त्रिवसाविष्टारेतीमूत्रार्त्तवानि च ॥
 कुणपं पूयमित्येतत् कश्मलञ्चाप्युदाहतम् ।
 खेदाश्रुविन्दवः फेनं निरस्तं नखरोम च ॥
 आर्द्रचर्मासृगित्येतद्दुष्टमाहुर्दिजातयः ।
 व्यङ्गैः पतितचण्डालैर्ग्राम्यशूकरकुक्कुटैः ॥
 आ च नित्यं विवर्ज्याः स्युः षडेते धर्मतः समाः ।
 दुर्बर्णकामिकाभूमिर्भस्मोन्मत्तरजस्वलाः ॥
 मृतबन्धुरशुद्धश्च वर्ज्यते च स्वकालतः”—इति ।

अत्र वर्णितेन चतुर्विधेनामेध्येनोपहतस्यान्नस्य शुद्धिमकृत्वा
 भोजने चान्द्रायणञ्चरेत् । रेतोमूत्रादिभक्षणे चान्द्रायणं बृहस्पति-
 रप्याह,—

* अन्यद्रव्यैरदुष्टं,—इति मु० ।

† प्रेरणं स्तिकाभूमि,—इति शा० । सप्रयः सूतकौ सूती,—इत्य-
 न्यत्र पाठः ।

“अलेह्यानामपेयानामभक्ष्याणाञ्च भक्षणे ।

रेतोमूत्रपुरीषाणां शङ्खिश्चान्द्रायणं स्मृतम्”—इति ॥

गोमांसादिभक्षणे चान्द्रायणं सम्बर्त्तं आह,—

“गोमांसं मानुषञ्चैव स्मृतिहस्तात् समाहृतम् ।

अभक्ष्यं तद्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥

श्वविडालखरोद्वाणां कपेर्गोमायुकाकयोः ।

प्राश्य मूत्रं पुरीषं वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्”—इति ॥

मनुरपि,—

“विड्वराहखरोद्वाणां गोमांयोः कपिकाकयोः ।

प्राश्य मूत्रं पुरीषं वा द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेत्”—इति ॥

शातातपोऽपि,—

“गोमांसभक्षणे प्रायश्चित्तं पूर्वमृषिभिः कृतम् ।

समयं यद्यतिक्रामेत्ततश्चान्द्रायणञ्चरेत्”—इति ॥

वृद्धपराशरोऽपि,—

“अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे ।

शुद्धौ चान्द्रायणं कुर्यात् नदीं गत्वा समुद्रगाम् ॥

चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ।

अनडुत्सहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्”—इति ॥

शङ्खलिखितावपि । “शृगालकुक्कुटदंष्ट्रिक्रव्यादवानरखरोद्भगज-

वाजिविड्वराहगोमानुषमांसभक्षणे चान्द्रायणम्”—इति । चाण्डा-

लान्नभक्षणे चान्द्रायणमङ्गिरा आह,—

“अन्यावसायिनामन्नमश्रीयाद्यद्यकामतः ।

स तु चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकृच्छ्रमथापिवा”—इति ॥

हारीतोऽपि,—

“बाण्डालान्नं प्रसादेन यदि भुञ्जीत यो दिजः ।

ततश्चान्द्रायणं कुर्यात् मासमेकं व्रतं चरेत्”—इति ॥

यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्,—

“विण्मूत्रभक्षणे विप्रश्चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ।

श्वादीनाञ्चैव विण्मूत्रे चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥

श्वकाकोच्छिष्टगोच्छिष्ट*कृमिकीटादिभक्षणे ।

अमेधानां च सर्वेषां चरेच्चान्द्रायणत्रयम्”—इति ॥

तदेतदभ्यासविषयम् । मूलवचने चान्द्रायणरूपं कृच्छ्रं चरेदित्यभिप्रेत्य व्याख्यातम् । यदा तु कृच्छ्रमाचरेच्चान्द्रायणमाचरेदिति विभज्य व्याख्यायते, तदा कृच्छ्रशब्देन अष्टिहृत्तप्तकृच्छ्रप्राज्ञापत्यानि तन्त्रेणभिधीयन्ते । तत्र अष्टिहृत्तप्तकृच्छ्रमाहाङ्गिराः,—

“अलेह्यानामपेयानामभक्ष्याणाञ्च भक्षणे ।

रेतोमूत्रपुरीषाणामष्टिहृत्तप्तकृच्छ्रं विप्रोधनम्”—इति ॥

तप्तकृच्छ्रमाह देवलः,—

“रेतोमूत्रपुरीषाणां प्राशनेऽमतिपूर्वके ।

माश्रीयान्तु अहं मत्या तप्तकृच्छ्रं चरेद्दिजः”—इति ॥

प्राजापत्यमाह सम्बर्त्तः,—

“विण्मूत्रभक्षणे विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत्”—इति ।

तप्तकृच्छ्रस्य विषयस्तद्वचने संस्पष्टः । अमत्या अहोपवासस्तप्त-

* श्वकाकोच्छिष्टसंस्पर्श,—इति मु० ।

कृच्छ्रं मय्येति तत्राभिधानात् । यत्तु प्राजापत्यकृच्छ्रं, तद्भक्षितोद्गारितविषयम् । अन्धव्रतत्वात् । ऋषिकृच्छ्रं तु पूर्वोक्तचान्द्रायणद्वयेन समानविषयम् । अत्र सर्वत्र व्रतानुष्ठानानन्तरं पुनः संस्कारः कर्त्तव्यः । तदाह यमः,—

“असुरामद्यपाने च कृते गोभक्षणेऽपि वा ।

तत्रकृच्छ्रपरिक्रिष्टो मौञ्जीहोमेन शुद्ध्यति”—इति ॥

मनुरपि,—

“अजानात् प्राश्य विण्मूत्रं सुरामंस्पृष्टमेव च ।

पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयोवर्णा द्विजातयः”—इति ॥

विष्णुरपि । “विद्वराहग्रामकुक्कुटगोमांसभक्षणेऽपि सर्वेष्वेतेषु द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते पुनः संस्कारं कुर्यात्”—इति । तत्र विशेषमाह काश्यपः । “चीर्णान्ते प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि* गत्वा यत्र ग्राम्यपशूनां शब्दो न श्रूयते, तस्मिन् दिगेऽग्निं प्रज्वाल्य ब्रह्मामनमास्तीर्य प्राक् प्रणीतेन विधिना पुनः संस्कारमर्हति”—इति । यच्च वृहद्दयमेनोक्तम्,—

“वराहैकशकानाञ्च काककुक्कुटयोस्तथा ।

क्रव्यादानाञ्च सर्वेषामभक्ष्याये च कीर्त्तिताः ॥

मांसमूत्रपुरीषाणि प्राश्य गोमांसमेव च ।

श्वगोमायुकपीनां च तत्रकृच्छ्रं विशोधनम् ॥

उपोष्य द्वादशाहानि कुशाण्डैर्जुहुयाद् दृतम्”—इति ।

* प्राचीमुदीची वा दिशं,—इति सु० ।

तत्र कामतः तप्तकृच्छ्रः, अभ्यासे तु कुशाण्डसहितपराक^(१) इति व्यवस्था । यत्तु गनसोक्तम्,—

“नरसांशं श्वसांसञ्च गोमांसञ्च तथैवच ।

भुक्त्वा पञ्चनखानाञ्च महाशान्तपरनञ्चरेत्”—इति ॥

तत्कामविषयम् । यत्पुनः शङ्खेनोक्तम्,—

“भुक्त्वा चोभयतोदन्तान् तथैवैकशफानपि ।

श्वचं गव्यं* तथा भुक्त्वा षण्मासान् व्रतमाचरेत्”—इति ॥

तत्कामतोऽत्यन्ताभ्यासविषयम् । यच्च स्मृत्यन्तरोक्तम्,—

“जग्ध्वा सांशं नराणाञ्च विद्धिराहं खरं तथा ।

गवाश्चकुञ्चरोद्गाणां सर्वान् पञ्चनखांस्तथा ॥

क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्यात् संवत्सरव्रतम्”—इति ।

तदत्यन्तानवच्छिन्नाभ्यासविषयम् । यदप्याङ्गिरसेनोक्तम्†,—

“अभक्ष्याणामपेयानामलेह्यानाञ्च भोजने ।

रेतोमूत्रपुरीषाणां प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥

पद्मोदुम्बरविल्लानां कुशाश्चत्यपलाशयोः ।

एतेषामुदकं पीत्वा सप्तरात्रेण शुद्ध्यति”—इति ॥

* उद्भगव्यं,—इति सु० ।

† यदप्याङ्गिरसोक्तम्,—इति सु० ।

(१) ङपोथ्य द्वादशाहानीत्यनेन पराकोऽभिहितः । पराकस्य द्वादशाहोपवासरूपत्वात् । तच्च मनुनोक्तम्,—

“यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।

पराकोनाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापप्रणाशनः”—ति ।

तदौषदभ्यासविषयम्* । यदपि मनुनोक्तम्,—

“भुक्त्वाऽतोऽन्यतमस्यान्नमत्या तु अहं चपेत् ।

मत्या भुक्त्वा चरेत्कच्छं रेतोविण्मूत्रमेवच”—इति ॥

अबुद्धिपूर्वे चर्दनासम्भवे अहोपवासो द्रष्टव्यः । गोमांसभक्षण-
स्यावृत्त्यनावृत्त्योर्व्यवस्थितं व्रतमाह प्रजापतिः,—

“चान्द्रायणत्रयं कुर्यादभक्षपशुभक्षणे ।

एकमेवां सकृद्भुक्त्वा चरेदाह प्रजापतिः”—इति ॥

मूलवचने चण्डालान्नमित्यनेन महापातक्यादौनामन्नमप्युपल-
भ्यते । अतएव हारीतः,—

“यदन्नं प्रतिजोमस्य शूद्रजस्योत्तमस्त्रियाम् ।

महापातकिनश्चैव यदन्नं स्त्रीकृतप्लयोः ॥

आरूढपतितस्यैव सगोत्राभर्तुरेवच ।

पाषण्डानाश्रितानाञ्च यतेष्वैव तथैवच ॥

अतिकृच्छ्रं चरेद्भुक्त्वा प्रसादाद् ब्राह्मणः सकृत् ।

मत्या चान्द्रायणं कुर्यादामश्चेर्द्धमेवच ॥

तद्वस्तभोजने वाऽपि त्रिगुणं सहभोजने ।

चतुर्गुणं तदुच्छिष्टे पानीये चार्द्धमेवच ॥

कृच्छ्राब्दपादमुद्दिष्टमभ्यासादन्नभोजने† ।

अत्यभ्यासे तथा कुर्यात् त्रिंशत्कृच्छ्रं द्विजोत्तमः”—इति ॥

* तदभ्यासविषयम्,— इति मु० ।

† एवमेव,—इति मु० ।

‡ कृच्छ्राब्दपादमुद्दिष्टमभ्यासाज्ज्ञानभोजने,—इति मु० ।

उत्तमस्त्री ब्राह्मणी, तस्यां प्रातिलोभ्येन शूद्रादुत्पन्नश्चण्डालः ।
 महापातकी ब्रह्महादिः । यद्यपि स्त्रीहत्यायां महापातक्यादिवद्बुद्धत्वं
 नास्ति, तथाप्यन्नदानाधिकाराभावात् तदीयमयन्नं पातक्यन्नवद्*
 गर्हितमेव । यस्तु परेणोपकृतः सन् स्वयं न प्रत्युपकरोति नाप्यनु-
 मोदते प्रत्युतापद्वतस्थापकारित्वमापादयति, स कृतघ्नः । उत्तमाश्रम-
 मारुह्य तं परित्याज्याधमाश्रमे उन्मार्गं वा वर्त्तमान आरुढपतितः । यः
 समानगोचामुद्वहति, स खगोचाभर्त्ता । वैदिककुले समुत्पन्नो वेदमार्ग-
 शुत्सृज्य जैनबौद्धादिमार्गे वर्त्तमानः, पाषण्डः । अनाश्रिताः सत्यपि
 सामर्थ्यं नास्तिक्येन कश्चिदप्याश्रमं न प्राप्ताः । एतेषां सर्वेषामस्ते
 समानं प्रायश्चित्तम् ।

विप्रस्थामेधादिभोजने प्रायश्चित्तमभिधायेतरेषां वर्णानां तदाह,—

तथैव क्षत्रियो वैश्योऽप्यर्द्धं चान्द्रायणं चरेत् ।

शूद्रोऽप्येवं यदा भुङ्क्ते प्राजापत्यं समाचरेत् ॥२॥ इति

तथैवेत्यतिदिष्टस्योपदिष्टादत्यन्तेन क्षत्रियस्य पादोनं चान्द्रा-
 यणमवगन्तव्यम् । शूद्रोऽप्येवमित्यनेनामेधादिभोजनसाम्यं निर्दिश्यते ।

न तु भोजनसाम्यं, व्रतान्तरस्य तत्र विधानात् ।

व्रतान्ते चतुर्वर्णानां कर्त्तव्यमाह,—

पञ्चगव्यं पिवेत् शूद्रो ब्रह्मक्वृचं पिवेद्द्विजः ।

एकद्वित्रिचतुर्णां वा दद्याद् विप्रादनुक्रमात् ॥३॥ इति

* उपपातक्यन्नवद्,—इति सु० ।

पञ्चगव्यब्रह्मकूर्चयोर्विधानमुत्तरत्र वक्ष्यते । तत्र शूद्रस्यामन्त्रस्या-
मन्त्रकं पञ्चगव्यं, इतरेषां समन्त्रकं ब्रह्मकूर्चम् । विप्रोगामेकां
दक्षिणां दद्यात् । चत्रियो द्वे, वैश्यस्त्रिस्तः, शूद्रश्चतस्रः । गवामसम्भवे
सुवर्णं दद्यादित्यभिप्रेत्य वागशब्दः पठितः । तत्र सुवर्णस्य गोप्रत्या-
न्नायस्य परिमाणमाह प्रजापतिः,—

“गवामलाभे निष्कं वा* निष्काद्धं पादमेववा”—इति ।

विप्रस्य शूद्राद्यन्नभोजने प्रायश्चित्तमाह,—

शूद्रान्नं सूतकान्नञ्च अभोज्यस्यान्नमेवच ।

शङ्कितं प्रतिषिद्धान्नं पूर्वोच्छिष्टं तथैवच ॥४॥

यदि भुक्तन्तु विप्रेण अन्नानादापदोऽपि वा ।

ज्ञात्वा समाचरेत् कृच्छ्रं ब्रह्मकूर्चन्तु† पावनम् ॥५॥ इति

अत्र शूद्रान्नस्य गर्हितताऽङ्गिरसा प्रपञ्चिता†,—

“आहिताग्निस्तु यो विप्रः शूद्रान्नं प्रतिगृह्य तु ।

भोगान्तत्समतां याति तिर्यग्योनिं च गच्छति ॥

यस्तु वेदमधीयानः शूद्रान्नमुपभुञ्जति ।

शूद्रे वेदफलं याति शूद्रत्वं चापि गच्छति‡ ॥

* निष्कं स्यात्,—इति शा० ।

* ब्रह्मकूर्चं,—इति मु० ।

† निषेधः आङ्गिरसा प्रपञ्चितः—इति मु० ।

‡ याति स द्विजः,—इति मु० ।

आप्राप्ता चोन्नया चैव स्पृष्टा च प्रतिगृह्य च ।
 प्रशस्य खस्ति चेत्युक्ता भोक्तैव तु न संशयः ॥
 एते दोषा भवन्तौह शूद्रान्नस्य प्रतिग्रहे ।
 अनुग्रहन्तु वक्ष्यामि मनुना चोदितं पुरा ॥
 आमं वा यदि वा पक्वं शूद्रान्नमुपसाधयेत्* ।
 किल्बिषं भजते भोक्ता यश्च विप्रः पुरोहितः ॥
 गुर्वर्थं ह्यतिथीनान्तु मृत्यानान्तु विशेषतः ।
 प्रतिगृह्य प्रदातव्यं न तु दयेत् स्वयं ततः ॥
 शूद्रान्नरसपुष्टस्य ह्यधीयानस्य नित्यशः ।
 जपतो जुक्तो वाऽपि गतिरुद्धा न विद्यते ॥
 षण्मासानथ यो भुङ्क्ते शूद्रस्थानं निरन्तरम् ।
 जीवन्नेव भवेत् शूद्रो मृतः श्वा चापि जायते ॥
 अह्नौ नैव निवृत्तिं यः शूद्रान्नान्प्रियते द्विजः ।
 आहिताग्निर्विशेषेण यः शूद्रगतिभाग्यवेत्—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“शूद्रान्नरसपुष्टस्य दिक्षोरपि च नित्यशः ।
 यजतो जुक्तो वाऽपि गतिरुद्धा न विद्यते ॥
 मृतसूतकपुष्टाङ्गो द्विजः शूद्रान्नभोजनः ।
 अह्नौ नैव न जनामि कां कां योनिं निगच्छति† ॥
 मृधोदादथ जन्मानि दथ जन्मानि सूकरः ।

* साकयेत्,—इति मु० ।

† गर्मिष्यति,—इति मु० ।

श्वा चैव सप्त जन्मनि इत्येवं मनुस्मृतवान्* ॥

शूद्राक्षेनोदरस्थेन यः कश्चिन्म्रियते द्विजः ।

स भवेत् सूकरो ग्राम्यस्तस्य वा जायते कुले"—इति ॥

आपस्तम्बोऽपि,—

“यस्तु भुञ्जीत शूद्राक्षं मासमेकं निरन्तरम् ।

इह जन्मनि शूद्रत्वं भूतः श्वा चाभिजायते ॥

शूद्राक्षं शूद्रसंस्पर्शः† शूद्रेण च सहासनम् ।

शूद्राज्जानागमस्यैव ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥

आहिताग्निस्तु यो विप्रः शूद्राक्षेन प्रवर्त्तते ।

पञ्च तस्य प्रणश्यन्ति आत्मा ब्रह्म त्रयोऽग्रयः”—इति ॥

सुमन्तरपि,—

“राजाक्षं तेज आदत्ते शूद्राक्षं ब्रह्मवर्चसम् ।

आयुः सुवर्णकाराक्षं यशश्चर्मावर्त्तनः‡ ॥

कारुकाक्षं प्रजा हन्ति बलं निर्णजकस्य च ।

गणान्नं गणिकासञ्च लोकेभ्यः परिक्रन्तति ॥

रूपं चिकित्सिकस्याक्षं पुंश्चल्याश्च तथा श्रियम्§ ।

विष्टा बाहुषिकस्याक्षं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ॥

* जन्मानीत्येवं मनुस्मृतवान् ह, —इति सु० ।

† शूद्रसम्पर्कः,—इति सु० ।

‡ यशश्चर्मावर्त्तनः,—इति सु० । यशश्चर्मावर्त्तनः,—इत्यन्यत्र पाठः ।

§ पुंश्चल्याश्चान्निश्रियम्,—इति सु० ।

एतेभ्योऽन्ये त्वभोज्यान्नाः* क्रमशः परिकीर्त्तिताः ।

तेषां त्वगस्थिरोमाणि वदन्यन्नं मनीषिणः”—इति ॥

तदिदं गर्हितं शूद्रान्नमज्ञानाद्वाऽऽपत्काले वा यो विप्रो भुङ्क्ते, स ब्रह्मकूर्चमाचरेत् । तस्य पावनत्वं, वज्रमन्त्रसंस्मृतत्वात् । यस्तु ज्ञात्वा शूद्रान्नं भुङ्क्ते, स प्रजापत्यमाचरेत् । तथा च मनुः,—

“भुञ्जानोऽन्यतमस्यान्नममत्या चपणं अहम् ।

मत्या भुक्त्वा चरेत् कच्छं[†] रेतोविण्मूत्रमेवच”—इति ॥

न च ब्रह्मकूर्चस्यैकोपवासरूपत्वात् अहन्नपणेन विरोध इति शङ्कनीयम् । तथोः शक्ताग्रक्तविषयत्वात् । अत्र दिनचयोपवासं लिखितोऽप्याह,—

“भुक्त्वा वाह्दुषिकस्यान्नमवृत्तस्यासुरस्य च ।

शूद्रस्य तु तथा भुक्त्वा चिरात्तं स्यादभोजनम्”—इति ॥

प्रजापतिश्चात्र व्यवस्थितानि व्रतान्याह,—

“ब्राह्मणस्यैव शूद्रान्नमभोज्यं परिकीर्त्तितम् ।

सहस्रहुक्त्वा तदज्ञानाद्ब्रह्मकूर्चं सप्तत्पिवेत् ॥

अभ्यासे च तदभ्यस्येदाममन्नमगर्हितम् ।

मत्या चिरात्तं कुर्वीत कच्छमभ्यासतश्चरेत्”—इति ॥

जाताशौचेन मृताशौचेन वा संयुक्तस्य पुरुषस्यान्नं सूतकाश्वम् । तन्निन्दा च मनुना दर्शिता,—

“सूतान्नां रजकस्यान्नं चोरस्यान्नं तथैवच ।

* एतेभ्योऽन्यत्र भोज्यान्नाः,—इति सु० ।

† तक्षान्नं,—इति सु० ।

मृतके सूतके चैव स्वर्गस्यमपि पातयेत्”—इति ॥

नटादिरभोज्यः । विप्रादीन् भोजयितुमनर्हत्वात् । तथाच
वृहस्पतिः,—

“नटनर्त्तकतचाणश्चर्मकारः सुवर्णकृत् ।

स्याणुपाषण्डगणिका अभोज्यान्नाः प्रकीर्त्तिताः”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“कदर्थ्यबद्धचोराणां क्लीवरङ्गावतारिणाम् ।

वैणाभिग्रस्तवाद्भुज्यगणिकागणरचिणाम् ॥

चिकित्सकातुरोन्मत्तपुंश्चलीक्रुद्धविद्विषाम् ।

क्रूरोगपतितव्रात्यदाम्भिकोच्छिष्टभोजिनाम् ॥

अवीरस्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितघामयाजिनाम् ।

स्त्रीविक्रयिकर्मकारतन्तुवायश्चवृत्तिनाम्* ॥

नृशंभराजरजककृतघ्नबधजीविनाम् ।

चेलधावसुराजीवसहोपपतिवेश्मनाम् ॥

एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा”—इति ।

शङ्कितमित्यत्र द्विविधा शङ्का विवचिता, विषप्रचेपिका शास्त्रनि-
न्वत्यशङ्का चेति । तथाहि, केषुचित् कौकटदेशेषु प्रेतभूतगणादिरूपा-
स्तामसादेवतास्तोषयितुं नरवलिं सङ्कल्प्य मनुष्यान्मारयितुं अन्नमध्ये
गूढं विषं प्रक्षिपन्तीत्यस्ति महती प्रसिद्धिः । तादृशेषु गृहेषु विष-
शङ्कासम्भवात् शङ्कितमन्नमित्युच्यते । तत्तु न भोक्तुं योग्यम्,

“विषं चोपविषं भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्”—इति

* नास्तीदमर्द्धं मु० एतु के ।

चतुर्विंशतिमते विषभोजननिन्दास्मरणात् । तथा, केचित्
श्राद्धालवः शूद्रादयः खगृहे ओत्रियो न भुङ्क्ते इत्यभिप्रेत्य
ओत्रियान्तरगृहे द्रव्यं दत्वा भोजयन्ति । तादृशस्य ओत्रियान्तरस्य
गृहे सिद्धमन्नं निन्दत्वेन शङ्कितम् । प्रतिषिद्धान्नं गोघ्रातादि ।
तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“गोघ्रातन्तु शुनोच्छिष्टं श्वसृष्टं* पतितेचितम् ।

उदक्यासृष्टसंघृष्टं† पर्यायान्नं विवर्जयेत्”—इति ॥

पात्रे पतितस्यान्नस्याद्धं भुक्त्वा शिष्टमन्नं कालान्तरे भोक्तुं यदि
संगृह्यते, तदा तदन्नं पूर्वाच्छिष्टमित्यभिधीयते । तेष्वेतेषु सूत-
कान्नादिषु पूर्वाच्छिष्टान्तेषु पञ्चसु भुक्तेषु शूद्रान्नवद्ब्रह्मकूर्चक्षुद्रौ
वेदितव्यौ । सूतकात्रे ये वक्तव्यविशेषास्ते सर्वेऽप्युपरिष्ठादुच्यन्ते ।
यत्त्वभोज्यान्ने सुमन्तुनोक्तम् । “अभिग्रस्तपतितपौनर्भवपुंश्चल्यशुचिश-
स्त्रकारतैलिकचाक्रिकध्वजिसुवर्णकारलेखकलैङ्गिकपण्डक‡ बन्धकगण-
गणिकाज्ञानि चाभोज्यानि, सैनिकक्रव्यादनिषादबुद्धचर्मकारा-
अभोज्यान्नाप्रतिग्राह्याश्च, अशनप्रतिग्रहयोश्चान्द्रायणं चरेत्”—इति ।
तत्कामकृताभ्यासविषयम् । यच्च शङ्केनोक्तम्,—

“शूद्रान्नं ब्राह्मणोभुक्त्वा तथा रज्जावतारिणः ।

चिकित्सकस्य क्रूरस्य तथा स्त्रीशूद्रजीविनः§ ॥

* गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टमुच्छिष्टं,—इति मु० ।

† संघृष्टं,—इति मु० ।

‡ षण्ड,—इति मु० ।

§ स्त्रीशूद्रजीविनः,—इति मु० ।

षण्डस्य कुलटायाश्च तक्षणे रजकस्य च* ।

कदर्यस्य नृशंसस्य वेश्यायाः कितवस्य च ।

गणान्नं गणिकान्नञ्च† मृगजीविश्ववृत्तिनाम् ॥

सौनिकान्नं सृतिकान्नं भुक्त्वा मांसं व्रती भवेत्”—इति ।

एतच्च पूर्वण समानविषयम् । मांसव्रतस्य चान्द्रायणरूपत्वात् ।

यदपि वृहस्पिनोक्तम्,—

“शौण्डिकान्नं नटस्यान्नं क्लीवदण्डिकयोरपि ।

दुष्टान्नमवशिष्टान्नं सोमविक्रयिणस्तथा ॥

सूत्यन्नं सूतिकान्नञ्च वार्द्धुषेः पतितस्य च ।

एतेषां ब्राह्मणो भुक्त्वा द्वादशाहं यवान् पिवेत्”—इति ।

यदपि शृङ्खलिखिताभ्यामुक्तम् । “अभिशप्तपतितरजकचाक्रिकतै-

लिकपामयाजकशूद्रसांवत्सरिककुलिकसुवर्णकारचर्मकारचित्रवृत्ति-

घोषकतन्तुवायरङ्गावतारिमानकूटशौण्डिकबधजीविनृशंस्यात्मविक्र-

थिवार्द्धुषिकश्चावभटवृत्तिव्रात्यतस्करान्नभोजनेष्वतिहृच्छं चरेत्”—

इति । एतदुभयं पूर्वोक्तविषये चान्द्रायणं कर्तुमशक्तं प्रति वेदित-

व्यम् । यदपि वृहस्पतिना दर्शितम्,—

* षण्डस्य कूलटायाश्च तथा बन्धकरक्षिणः ।

अभिशप्तस्य चोरस्य अवीरायाः स्त्रियास्तथा ।

चर्मकारस्य फेनस्य क्लीवस्य पतितस्य च ।

रजककारस्य तक्षणश्च रजकस्य च वार्द्धुषेः—इति मु० ।

† भूमिपालान्नं,—इति मु० ।

“गान्धर्वी लोहकारश्च सौनिकस्तनुवायकः ।
 चक्रोपजीवी रजकः कितवस्तस्करस्तथा ॥
 यजमानोपजीवी च शूद्राध्यापकयाजकौ ।
 कुलटश्चित्रकर्मा च वार्द्धुषिश्चर्मविक्रयी ॥
 समर्घं पण्यमाहृत्य महार्घं यः प्रयच्छति ।
 स वै वार्द्धुषिको नाम यश्च वृद्ध्या प्रयोजयेत् ॥
 वृथाऽऽरामाश्रमाणाञ्च भेदकः पुण्यविक्रयी ।
 विक्रयी ब्रह्मणो यश्च योनिषाङ्गरिकश्च यः ॥
 रङ्गोपजीवी कूटाग्रः कुरुको गुप्तिकस्तथा* ।
 भिषजोगरदश्चैवा रूपाजीवी च सूचकः ॥
 सौनिको वर्णिकश्चैव निषादेन समाः स्मृताः ।
 कर्मणा तेषु यो मोहाद् ब्राह्मणो वर्तते सदा ॥
 प्रायश्चित्ते तु चरिते परिहार्यो भवेत् स हि† ।
 एते ब्राह्मणचण्डालाः सर्वे ब्रह्महणः किल ॥
 तस्माद् दैवे च पित्ये च वर्जितास्तत्त्वदर्शिभिः ।
 एतेषामेव सर्वेषां प्रत्यापत्तिस्तु‡ मृग्यताम् ॥
 भैक्षान्मुपभुञ्जानो दिजश्चान्द्रायणं चरेत् ।
 एतेषां ब्राह्मणोभुक्त्वा दत्त्वा हत्वा प्रतिग्रहम् ॥
 प्राजापत्येन शुद्धीत् तु तस्मात् पापान्न संशयः”—इति ।

* कुहकोर्गुरुगुप्तिकः,—इति मु० ।

† भिषक् च रजकश्चैव,—इति मु० ।

‡ भवेद्धिः,—इति मु० ।

§ प्रत्यासत्तिस्तु,—इति मु० ।

तत्र चान्द्रायणं पूर्वाक्तचान्द्रायणेन समानविषयम् । प्राजाप-
त्यन्तु तस्मिन्नेव विषये वेदविदं प्रत्यवगन्तव्यं, ब्राह्मण इति विशेषा-
भिधानात् । यच्चोक्तमङ्गिरसा,—

“अभोज्यानान्तु सर्वेषां भुक्त्वा चान्नमुपस्त्रतम् ।

अन्यावसायिनां भुक्त्वा पादकृच्छ्रेण शुद्ध्यति”—इति ॥

यदपि विष्णुनोक्तम् । “गणगणक*स्तेन गायनान्नानि भुक्त्वा सप्त-
रात्रं पयसा वर्त्तत । तच्चान्नं चर्मकर्तुंश्च† । वार्ष्णेयकदर्यदीक्षितवद्ध-
निगलाभिग्रस्तषण्डानाञ्च । पुंश्चलीदाम्भिकचिकित्सकलुब्धककूरोच्छि-
ष्टभोजिनां च । अवीरास्त्रीस्वर्णकारसपत्नपतितानाञ्च । पिशुनानृतवा-
दिः क्रतुधर्मसोमविक्रयिणाञ्च । शैलूषतन्तुवाय‡कृतघ्नरजकानां च । चर्म-
कारनिषादरङ्गावतारिवैणै§ग्रस्तविक्रयिणाञ्च । श्वजीविशौण्डिकतै-
लिकचेलनिर्णेजकानाञ्च । रजस्वलासहोपपतिवेश्मनां च । भूणन्नावेचि-
तमुदक्यासंसृष्टं पतत्रिणाऽवलीढं शुना संसृष्टं गवाघ्रातञ्च । कामतः
पादसृष्टमवचुतं च । मत्तक्रुद्धातुराणां च । अनर्चितं वृथामांसञ्च पाठी-
नरोहितञ्च राजिलसिंहतुण्डं च सगल्कवर्जं सर्व्वमस्यमांसाग्ने चिरा-
त्रमुपवसेत्”—इति । तत्र चिरात्रोपवासोऽकामकृतसकृद्भोजनविषयः ।
तस्मिन्नेव विषये मूलवचनोक्तब्रह्मकूर्व्वस्वशक्तं प्रति वेदितव्यः॥ ।

* गणगणक,—इति नास्ति मु० पुस्तके ।

† चर्मकारकृतं च,—इति मु० ।

‡ तुन्नवाय,—इति मु० ।

§ वैद,—इति मु० ।

॥ ब्रह्मकूर्चमशक्तं प्रति वेदितव्यम्,—इति मु० ।

सप्तरात्रपयोव्रतमकामकृताभ्यासविषयम् । शङ्कितप्रतिषिद्धान्नयोर्हार्त्त-
रीत आह,—

“मृतसूतकशूद्राक्षं सदोषेणापि संस्नातम् ।

शङ्कितं प्रतिषिद्धान्नं विदिषोऽन्नमथापिवा ॥

यदि भुञ्जीत विप्रो यः प्रायश्चित्ती ध्रुवं भवेत् ।

एकरात्रोपवासश्च गायत्र्यष्टशतं जपेत्* ॥

प्राशयेत् पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चगव्यं पृथक् पृथक् ।

एतेन शूद्राते विप्रो ह्यन्यैश्चाभोज्यभोजनैः”—इति ॥

एतच्च ब्रह्मकूर्चवद् व्याख्येयम् । पूर्वोच्छिष्टे तु ब्रह्मकूर्चसमानं
व्रतं सत्यन्तरे दर्शितम्,—

“स्वमुच्छिष्टन्तु योभुङ्क्ते यो भुङ्क्ते मुक्तभाजने ।

एवं वैवस्वतः प्राह भुक्त्वा सान्तपनं चरेत्”—इति ॥

पूर्वोच्छिष्टस्य पूनर्भाजने व्रतचरणमभिहितम् । तैनेव दृष्टान्तेन
वासाद्युच्छिष्टस्याभोज्यत्वमाशङ्क्य स्वल्पशूद्रा भोज्यत्वमाह,—

बालैर्नकुलमार्जारैरन्नमुच्छिष्टितं† यदा ।

तिलदर्भोदकैः प्रोक्ष्य शुद्ध्यते नात्र संशयः ॥ई॥

उच्छिष्टितम्‡ उच्छिष्टतामापादितम् । प्रोक्षितस्यान्नस्यॴ शूद्रा-
जडस्योच्छिष्टत्वशङ्काऽनपापात् पूर्णव्रतमाचरणीयमिति संशयः स्यात् ।

* भवेत्,—इति स० शा० ।

† मुच्छेषितं,—इति मु० ।

‡ उच्छेषितम्,—इति मु० ।

ॴ प्रोक्षितस्य भोजने,—इति शा० ।

अतो नात्र संग्रहः कर्त्तव्य इत्युक्तम् । प्रोक्षणमकृत्वा भुक्ते सति पञ्चगव्यं पातव्यम् । तदाह सम्यक्तः,—

“श्रकाकोच्छिष्टगोच्छिष्टभक्षणे तु ग्रहं क्षिपेत् ।

विडालमूषकोच्छिष्टे पञ्चगव्यं पिवेद्विजः” —इति ॥

शास्त्रीयपञ्चगव्यपाने योऽशक्तः, तं प्रत्युक्तं स्मृत्यन्तरे,—

“भुक्तोच्छिष्टान्तु काकानां विशुद्धेन ग्रहोषितः ।

भुक्तोच्छिष्टं विडालादेः पञ्चगव्यं पिवेद्विजः” —इति ॥

मनुः,—

“विडालकाकाखूच्छिष्टं जग्ध्वा शनकुलस्य च ।

केशकीटावपन्नञ्च विप्रेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम्” —इति ॥

विष्णुरपि । “विडालकाकनकुलाखूच्छिष्टभोजने ब्राह्मीं सुवर्चलां

पिवेत् । खोच्छिष्टाशने दिनमेकमुपोषितः पञ्चगव्यं पिवेत् । पञ्चन-

खविण्मूत्राशने त्रिरात्रं पयसा वर्त्तत ब्राह्मणः । शूद्रोच्छिष्टभोजने

त्रिरात्रमुपवसेत्, दिनमेकं चोदके वसेत् । मधुमांसाशने प्राजापत्यम् ।

सप्तरात्रं वैश्योच्छिष्टभोजने । पञ्चरात्रं राजन्योच्छिष्टभोजने ।

त्रिरात्रं राजन्यः शूद्रोच्छिष्टाशी, पञ्चरात्रं वैश्योच्छिष्टाशी ।

त्रिरात्रं वैश्यः शूद्रोच्छिष्टाशी । चण्डालान्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत्

सिद्धान्नं भुक्त्वा पराकम्” —इति । उग्रनाऽपि । “ब्राह्मणोच्छिष्ट-

* श्रकाकोच्छिष्टभक्षणे ग्रहं क्षिपेत्, विडालमूषकोच्छिष्टभक्षणे पञ्चगव्यं पिवेद् द्विजः,—इति सु० ।

† सुवर्चसम्,—इति शा० स० । एवं परत्र ।

भोजने प्राणायामघ्नं कुर्यात् । चत्रियोष्किष्ठभोजने प्राणा-
यामसहस्रम् । वैश्योष्किष्ठभोजने दशसहस्रं प्राणायामम् । मतिपूर्वं
प्राजापत्यमतिकृच्छ्रं कृच्छ्रातिकृच्छ्रं च । शूद्रोष्किष्ठभोजने सप्तरात्रं
यवागूपानं, मतिपूर्वं चेत् पराकः । एवं द्विजात्युष्किष्ठभोजने
शूद्राणाञ्च । ब्राह्मणोष्किष्ठानामपां पाने षोडशप्राणायामं धारयेत् ।
चत्रियाणां त्रिंशद्वैश्यानाञ्चत्वारिंशत् शूद्राणां कुशवारिपानं ग्रहम् ।
बुद्धिपूर्वं चेत्, ग्रहं चतुरहं सप्तरात्रञ्च पञ्चगव्यपानं क्रमेण । अन्य-
जानामुष्किष्ठभोजनेऽबुद्धिपूर्वं महासान्तपनं, बुद्धिपूर्वं चान्द्राय-
णम्”—इति । मरुरपि,—

“शूद्रोष्किष्ठञ्च पीत्वा तु कुशवारि पिवेत् ग्रहम् ।

अभोज्यानान्तु भुक्त्वाऽञ्च स्त्रीशूद्रोष्किष्ठमेव च ॥

जग्ध्वा मांसमभक्ष्यञ्च सप्तरात्रं यवान् पिवेत्”—इति ।

जातृकर्णोऽपि,—

“जम्बूककाकमार्जारश्वगोधानाङ्गवामपि ।

मत्योष्किष्ठं द्विजो भुक्त्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि*,—

“विप्राद्धं चत्रियस्य स्याद्वैश्यानां च तदद्धकम् ।

तदद्धमेव शूद्राणां प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः”—इति ।

वृहद्विष्णुः । “ब्राह्मणः शूद्रोष्किष्ठाग्ने सप्तरात्रं पञ्चगव्यं
पिवेत् । वैश्योष्किष्ठाग्ने पञ्चरात्रं, राजन्योष्किष्ठाग्ने त्रिरात्रं,
ब्राह्मणोष्किष्ठाग्ने एकाहम्”—इति । शङ्खः । “ब्राह्मणोष्किष्ठाग्ने

* कण्वोऽपि,—इति मु० ।

महाव्याहृतिभिरभिमन्त्र्यापः पिवेत् । चत्रियोच्छिष्टाग्ने ब्राह्मणो-
रसपक्वेन अहं क्षीरेण वर्त्तयेत् । वैश्योच्छिष्टभोजने चिरात्रोपोषितो-
ब्राह्मीं सुवर्चलां पिवेत् । शूद्रोच्छिष्टभोजने षड्रात्रमभोजनम्”—
इति । यमः,—

“भुक्त्वा सह ब्राह्मणेन प्राजापत्येन शुद्ध्यति ।

भूभुजा सह भुक्त्वाऽन्नं सप्तरात्रेण शुद्ध्यति ॥

वैश्येन सह भुक्त्वाऽन्नमतिकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ।

शूद्रेण सह भुक्त्वाऽन्नं चान्द्रायणमथाचरेत्”—इति ।

आपस्तम्बः । “शूद्रोच्छिष्टभोजने तु सप्तरात्रमभोजनं स्त्री-
णाञ्च”—इति । शङ्खः,—

“शूद्रोच्छिष्टाग्ने मासं पक्षमेकं तथा विशः ।

चत्रियस्य तु सप्ताहं ब्राह्मणानां तथा दिनम्”—इति ॥

वृहद्द्यमः,—

“माता वा भगिनी वाऽपि भार्या वाऽन्याश्च योषितः ।

न ताभिः सह भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्”—इति ॥

आपस्तम्बः,—

“अन्यानां भुक्तशेषन्तु भक्षयित्वा द्विजातयः ।

चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्द्धं तु ब्रह्मचत्रविशां विधिः”—इति ।

अङ्गिराः,—

“चण्डालपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे ।

चान्द्रायणं चरेदिप्रः क्षत्रः सान्तपनं चरेत् ॥

षड्रात्रञ्च चिरात्रञ्च वर्णयोरनुपूर्वशः”—इति ॥

वृद्धशातातपः,—

“पीतशेषन्तु यत् किञ्चिद्भाजने मुखनिःसृतम् ।

अभोज्यं तद्विजानीयाद् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्”—इति ।

शातातपः,—

“शूद्रलोच्छिष्टभोजी तु त्रिरात्रोपोषितः शुचिः* ।

सुराभाण्डोदकं पीत्वा हर्द्धितो घृतशेवकः ।

अहोरात्रोपवास्येन शुद्धिमाप्नोति वै द्विजः”—इति ॥

षट्त्रिंशन्मते,—

“दीपोच्छिष्टन्तु यत्तैलं रात्रौ रथ्यादतन्तु यत् ।

अभ्यङ्गाच्चैव यच्छिष्टं भुक्त्वा नक्तेन शुद्ध्यति”—इति ॥

अत्र बालोच्छिष्टप्रसङ्गादुदाहृतेषु वचनेष्वेकस्मिन्विषये श्रूयमा-
णानां बहूनां व्रतानामावृत्तितारतम्यविषयत्वेन व्यवस्था वर्णनीया ।

भुक्तोच्छिष्टभोजने प्रायश्चित्तमभिधाय पङ्क्त्युच्छिष्टभोजने प्राय-
श्चित्तमाह,—

एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने ।

यद्येकोऽपि त्यजेत्यात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ॥ ७ ॥

मेहाद्भुज्जीत यस्तत्र पङ्क्तावुच्छिष्टभाजने ।

प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रः कृच्छं सान्तपनं तथा† ॥ ८ ॥ इति ।

* क्वचित्,—इति सु० ।

† षट्त्रिंशन्मते,—इति सु० ।

‡ चरेत्,—इति सु० ।

एको विप्रः सहसा स्वभोजने समाप्ते वा भोजनमध्ये येन केनचिद् विघ्नेन वा भोजनपात्रं परित्यज्य इतरेषु विप्रेषु भुञ्जानेष्वेव सत्सु स्वयमुत्थाय यदि गच्छेत्, तदा विप्रान्तरेः स्वस्वपात्रेषु भुक्तशिष्टमन्नं न भोक्तव्यम् । तस्मिन् शास्त्रीयनिषेधमज्ञात्वा यो भुङ्क्ते, स सान्तपनं चरेत् । निमित्तस्याल्पत्वादत्र द्विरात्रसान्तपनं वेदितव्यम् । अस्मिन्नेव विषये समानं व्रतं स्मृत्यन्तरे दर्शितम्,—

“यस्तु भुङ्क्ते द्विजः पङ्क्तावुच्छिष्टायां कदाचन ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति”—इति ॥

वज्रादिव्यवधाने पङ्क्त्युच्छिष्टदोषो नास्ति । एतच्चाचारकाण्डे दर्शितम् ।

अभिनवचीरादिभोजने प्रायश्चित्तमाह,—

पीयूषं* श्वेतलशुनवृन्ताकफलशृङ्गनम् ।

पलाण्डुदृक्षनिर्यासं देवस्वकवकानि† च ॥ ९ ॥

उष्ट्रीक्षीरमविक्षीरमज्ञानाद् भुञ्जते द्विजः ।

त्रिरात्रमुपवासेन पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ १० ॥ इति ।

पीयूषत्वं पयसोऽभिनवत्वं, प्रसवकालीनत्वमित्येके । दशाहान्तः-पातित्वमित्यपरे । दशाहादूर्द्ध्वमपि प्रसवप्रयुक्तरक्ताद्यार्द्रतासङ्गाव-कालीनत्वमिति केचित् । श्वेतशब्दो लशुनवृन्ताकाभ्यां सम्बध्यते ।

* पीयूषम्,—इति सु० । एवं परञ्च ।

† करकानि,—इति सु० । एवं परञ्च ।

तेन रक्तलशुनकृष्णवृन्ताकादौ नेदं प्रायश्चित्तमित्युक्तं भवति । गृञ्जनं पत्रविशेषः । यदीयं चूर्णं गायकाः कण्ठशुद्ध्यर्थं भक्षयन्ति । विटाश्च स्त्रराद्यर्थम्* । मूलविशेषो वा गृञ्जनापरपर्यायः । पलाण्डुः स्थूलकन्दो-
लशुनविशेषः । वृक्षनिर्यासो हिल्ङ्गकपर्पूरादिव्यतिरिक्तः । हिंम्वादीनां भोज्यत्वाभ्यनुष्ठानात् । देवतार्थमुपकल्पिते जेवादावुत्पन्नमन्नं देव-
स्वम् । कवकं भूमौ कृत्राद्याकारेणोत्पन्नं शिलीन्ध्रशब्दवाच्यम् । पीयूषादिभोजी चिराचमुपोष्य चतुर्थे दिवसे पञ्चगव्यं पिबेत् ।
मतिपूर्वं तु भोजने मनुराह,—

“कृत्राकं विड्वराहश्च लशुनं ग्राम्यकुकुटम् ।

पलाण्डुगृञ्जनं चैव मत्स्या जग्ध्वा पतेद्विजः”—इति ॥

अमतिपूर्वं स एवाह,—

“अमत्यैतानि षड् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।

यतिचान्द्रायणं वाऽपि शेषेषूपवसेदहः”—इति ॥

तत्र सप्तरात्रात्मकं सान्तपनं वेदितव्यम् । “अबुद्धिपूर्वं सान्तपनं सप्तरात्रं वा”—इति गौतमेन सप्तरात्रोपवाससमविकल्पस्मरणात् । एवञ्च सति मूलवचनोक्तत्रयोपवासोभक्षितोद्गारितविषयः द्रष्टव्यः । चान्द्रायणत्वावृत्तिविषयम् । शेषेषूपवसेदहरित्येतत् कुसुमादिषु द्रष्टव्यम् । तथा चतुर्विंशतिमते,—

“पलाण्डुं श्वेतवृन्ताकं कुसुमं वनकुकुटम् ।

* वेण्याश्च मदाद्यर्थम्,—इति मु० ।

† क्षुद्रवृन्ताकम्,—इति मु० ।

नालिकां बालपुष्पञ्च भुक्त्वा दिनमभोजनम्”—इति ॥

न चैतस्य पलाण्डौ मूलवचनविरोधः शङ्कनीयः । अवान्तर-
जातिभेदेन व्यवस्थापनात् । “पलाण्डोर्दश जातयः”—इत्यभिधानात् ।
यत्तु सुमन्तुनोक्तम् । “लशुनपलाण्डुगृञ्जनभक्षणे साविश्वष्टसहस्रेण
मूर्द्ध्नि सम्पतन्त्रयेत्” । तद्वलात्कारेणानिच्छतोभक्षणविषयम् । तदे-
कसाध्यव्याधुपग्रमार्थभक्षणविषयं वा । अतएवानन्तरं तेनैवोक्तम् ।
“एतान्येवातुरस्य भिषक्क्रियायामप्रतिषिद्धानि भवन्ति । यानि
चान्यान्येवंप्रकाराणि तेव्यप्यदोषः”—इति । यानि तु व्रतान्तराण्यनु-
क्रान्तपीयूषादिविषये मुनिभिः स्मर्यन्ते, तेषु सर्वेषु व्रतगौरवानु-
सारेणावृत्तिगौरवविषयत्वं कल्पनीयम् । व्रतान्तराणि तु लिख्यन्ते ।
तत्र शातातपः,—

“लशुनं गृञ्जनं जग्ध्वा पलाण्डुं कृष्णवृन्तकम्* ।

कृत्वाकं विद्वराहञ्च ग्राम्यकुक्कुटमेव च ॥

उद्ध्रीं च मानुषीं वाऽपि रासभीचीरभोजनात् ।

उपनयनं पुनः कुर्यात् तप्तकच्छं चरेन्मुक्तः”—इति ॥

याज्ञवल्क्यः,—

“पलाण्डुं विद्वराहं च कृत्वाकं ग्राम्यकुक्कुटम् ।

लशुनं गृञ्जनं चैव जग्ध्वा चान्द्रायणं चरेत्”—इति ।

वृहद्दयमः,—

“नालिकां नालिकेरीञ्च स्नेहातकफलानि च ।

* पलाण्डुं च तथा शुनीम्,—इति. सु० ।

भूतणं शिमुकश्चैव खडाङ्गं कवकं तथा ॥

एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं चरेद्विजः”—इति ।

विष्णुः । “शुनां मांसाग्ने कृत्राककवकाग्ने सान्तपनम् ।
यवगोधूमजं पयोविकारं स्नेहाक्तञ्च शुष्कखादवञ्च वर्जयित्वा* पथ्यु-
षितं प्राश्योपवसेत् । ब्रश्चनामेधप्रभवांस्य लोहितान् वृचर्नियासान्
तैलञ्च वृथा कसरञ्च यवपायसापूपग्रष्कुलीञ्च देवाजानि हवींषि
च गोऽजामहिषीवर्जं† सर्वपयांसि चानिर्दशाहैतान्यपि च स्य-
न्दिनीसन्धिनी विवत्साचीरञ्चामेधभोजनञ्च दधिवर्जं‡ केवलं सर्व-
शुक्तानि ब्रह्मचर्याश्रमी आङ्गाग्ने० चिराचमुपवसेत्॥ दिनमेकं
षोदके वसेत्”—इति । यमः,—

“लशुनं च पलाण्डुञ्च॥ गृञ्जनं कवकानि** च ।

चतुर्णां भक्षणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति”—इति ॥

कूर्मपुराणे,—

“अस्त्रावुं†† किंशुकं चैव भुक्त्वाऽप्येतद् व्रतं चरेत् ।

* स्नेहाक्तञ्च वर्जयित्वा,—इति मु० ।

† गोऽजामहिषीवर्जम्, इति शा० ।

‡ नास्त्ययमंशः स० शा० पुस्तकयोः ।

§ अद्भधानः,—इति मु० ।

॥ नास्त्ययमंशः मु० पुस्तके ।

॥ लशुनं सपलाण्डुं च,—इति शा० स० ।

** करकानि,—इति शा० स० । एवं परत्र ।

†† अस्त्रावूम,—इति मु० ।

श्रौदम्बरश्च कामेन* तप्तकच्छेण शुद्ध्यति”—इति ॥

शङ्खलिखितौ । “लशुनपलाण्डुगृञ्जनक्रियाकृवकुसुम्भभक्षणे दादशरात्रं पयः पिबेत् । कलञ्जसिग्धुक्षेत्रातककोविदारघनच्छत्राक-
वृन्तकभक्षणे पञ्चगव्यं पिबेत्”—ति । चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

“लशुनं गृञ्जनं चैव त्वणराजफलं तथा ।

वल्लीं चैव द्विजो भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥

कन्दमूलफलादीनि अज्ञानाद्भक्षयेत्तु यः ।

उपवासो भवेत्तस्य पराशरवचो यथा ॥

स्त्रीचीरन्तु† द्विजः पीत्वा कथञ्चित् कामभोहितः ।

पुनः संस्त्रुत्य चात्मानं प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

अजोष्ट्रीसन्धिनीचीरं मृगाणां वनचारिणाम् ।

अनिर्द्देशाहगोश्चैव पीत्वा दिनमभोजनम्”—इति ॥

पूर्वच गोमांसस्यैव भक्षणे प्रायश्चित्तमुक्तं, न त्वन्यस्य । इदानीं
मांसान्तरस्य भक्षणे प्रायश्चित्तमाह,—

मण्डूकं भक्षयित्वा तु मूषिकामांसमेव च ।

ज्ञात्वा विप्रस्त्वहोरात्रं यावकान्नेन शुद्ध्यति ॥११॥ इति॥

अज्ञानकृते सहजभक्षणे व्रतमिदमवगन्तव्यम्^(१) । असहजभक्षणे तृप्तिनसोक्तं

* दुम्बरश्च सकामेन,—इति शा० ।

† केषातुङ्गभीक,—इति शा० ।

‡ त्रिवारन्तु,—इति सु० ।

(१) मूलवचने भक्षयित्वा ज्ञात्वा इत्यभिधानात् अज्ञानतोभक्षणानन्तर-
मेतन्निषिद्धमांसं मया भुक्त्विति ज्ञात्वेत्यर्थोऽवसेयः, न तु ज्ञान-
पूर्वकभोजनं तदर्थ इति ध्येयम् ।

द्रष्टव्यम् । “बलाकस्रवहंसकण्टक*चक्रवाकखञ्जरीटगृहकपोतभार-
चटकरक्तपादोलूकशुकसारसटिट्टिभमद्गुचाषभासजालपादनक्रकुचि-
विहृतमत्स्यक्रव्यादामेधानां भक्षणे पञ्चगव्यं पिवेत् चिराचम्”—
इति । शङ्खलिखितौ मतिपूर्वं प्रत्याहृतुः । “बकबलाकहंसस्रवचक्र-
वाकखञ्जरीटकाकारण्डवकटभारचटकगृहकपोतशुकसारसटिट्टि-
भमद्गुभलूकवक्रपाद† जालपादचाषभासमद्गुशिशुमारनक्रमकर-
तिमितिभिङ्गिलनकुलविडालसर्पमण्डूकमूषकवल्मीकादिमांसभक्षणे
द्वादशाहमनाहारः, पिवेद्वा गोमूत्रयावकम्”—इति । एतच्च काम-
कृताभ्यासविषयम् । कामकृतसङ्कल्पक्षणे तु याज्ञवल्क्य आह,—

“देवतार्थं हविः श्रियु लोहितान् ब्रह्मणांस्तथा ।

अनुपाकृतमांसानि विद्वानिंकवकानि‡ च ॥

क्रव्यादपचिदात्यूहशुकप्रतुदटिट्टिभान् ।

सारसैकशफान् हंसान् सर्वांश्च ग्रामवासिनः ॥

कोयष्टिस्रवचक्राख्यबलाकावकविष्किरान् ।

वृथा ह्रस्वरसंयावपायसापूपशङ्कुलीः ॥

कलविकं च काकोलं कुररं रज्जुबालुकम्॥ ।

जालपादान् खञ्जरीटानञ्जातांश्च मृगदिजान् ॥

* कण्टक,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

† टिट्टिभोलूकरक्तपाद,—इति सु० ।

‡ विविधानि,—इति सु० ।

§ करकानि,—इति सु० ।

॥ दालकम्,—इति शा० ।

चाषांश्च वक्रपादांश्च* सौरं वल्लूरमेव च ।

मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्यहं वसेत्”—इति ॥

विष्णुस्तु जीवविशेषेण व्यवस्थितं प्रायश्चित्तमाह । “खरोद्भका-
कश्यहंसाग्ने चान्द्रायणं कुर्यात् । प्राश्याज्ञातं सूनास्थं शुष्कमांसं
च । क्रव्यादमृगपक्षिमांसाग्ने तप्तकृच्छम् । कलविद्धप्लवहंसचक्राङ्ग-
सारसरज्जुवालकां दात्यूहशुकसारिकावकबलाककोकिलखञ्जरीटाग्ने
त्रिरात्रमुपवसेत् । एकशफोभयदन्ताग्ने च†”—इति । शङ्खस्तु भक्ष्या-
भक्ष्यविभागपुरःसरमभक्ष्येषु प्रायश्चित्तमाह,—

“भुक्त्वा पलाण्डं लघुनं मद्यञ्च कवकानि च ।

नारं शौनं तथा मांसं विद्वराहं खरं तथा ॥

गामशं कुञ्जरोद्गौ च सर्वान् पञ्चनखांस्तथा ।

क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्यात् संवत्सरव्रतम् ॥

भक्ष्याः पञ्चनखाश्चैव गोधाकच्छपशल्यकाः ।

खड्गञ्च शशकं चैव तान् भुक्त्वा नाचरेद् व्रतम् ॥

हंसं मत्स्यञ्च‡ काकोलं काकं वा खञ्जरीटकान् ।

मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान् बलाकाः शुक्सारिकाः ॥

चक्रवाकं प्लवं काकं मण्डूकं॥ भुजगं तथा ।

* रक्तपादांश्च,—इति मु० ।

† दालक,—इति शा० ।

‡ शुनां मांसाग्ने च,—इति शा० ।

§ सङ्भुञ्ज,—इति शा० ।

॥ काकं मण्डूकम्,—इति शा० ।

मासमेकं व्रतं कुर्याद् भूयश्च न च भक्तयेत् ।
 राजीवान् मिहत्तुण्डांश्च सशल्कांश्च* तथैवच ॥
 पाठीनरोहितौ चापि भक्ष्या मत्स्येषु आद्विकाः ।
 यामेचरान् जालपादान् प्रतुदान् नखविष्किरान् ॥
 रक्तपादांस्तथा जग्ध्वा सप्ताहं व्रतमाचरेत् ।
 तित्तिरिं च मयूरं च लावकञ्च कपिञ्जलम् ॥
 पाठीनञ्चैव संवर्त्तं भोज्यानाह यमः सदा ।
 भुक्त्वा चोभयतोदन्तांस्तथैवैकशफानपि ॥
 दंष्ट्रिणश्च तथा भुक्त्वा मांसं मांसं समाचरेत् ।
 माहिषं चाजमौरभ्रं मार्जारं सौर्ममेवच ॥
 भक्ष्यमाणं समुद्दिष्टं यश्च वै पार्षदं भवेत् ।
 वाराहश्च ततो भुक्त्वा महारण्यनिवासिनम् ॥
 मांसमज्ञानतो† भुक्त्वा मांसं प्रोक्तं समाचरेत् ।
 शुनां मांसं शुष्कमांसमात्मार्थं च तथा कृतम् ॥
 भुक्त्वा मासव्रतं कुर्यात्? प्रयतः सुसमाहितः”—इति ।

अत्र श्रुतव्रतविशेषाः आवृत्तितारतम्यविषयत्वेन व्यवस्थापनीयाः ।
 शूद्राणं सूतकाणं चेत्यत्र ब्राह्मणस्य शूद्राणभोजननिषेधमभिप्रेत्य

* शल्लांश्च,—इति मु० ।

† जलेचरांश्च जलजान्,—इति मु० ।

‡ मांसमध्ये तथा,—इति मु० ।

§ मत्स्या,—इति मु० ।

तच्च प्रायश्चित्तमभिहितम् । तेनैव न्यायेन हीनवर्णत्वसाभ्यात्
 “राजानं हरते तेजः”—इत्यादिशास्त्राच्च चत्रियाद्यन्नभोजनेऽपि
 विप्रस्य प्रायश्चित्तं प्रसज्येत । अतस्तदपनुत्तये चत्रियाद्यन्नभोजन-
 मनुजानाति,—

क्षत्रियश्चापि वैश्यश्च क्रियावन्तौ शुचिब्रतौ ।

तद्गृहेषु द्विजैर्भोज्यं हव्यकव्येषु नित्यशः ॥ १२ ॥ इति ॥

क्रियावन्तौ विहिताध्ययनयजनादियुक्तौ । शुचिब्रतौ ; व्रतं
 स्मार्त्ता धर्मः, तच्च यथाविध्यनुष्ठितं शुचि भवति, तद्युक्तौ
 शुचिब्रतौ । औतस्मार्त्तधर्मनिष्ठयोः क्षत्रियवैश्ययोर्गृहेषु हव्ये कव्ये वा
 शिष्टैर्विप्रैर्भोज्यम् । क्रियावन्तौ शुचिब्रताविति विशेषणात् तदि-
 तरक्षत्रियादिविषयाणि तदन्ननिषेधशास्त्राणीत्यवगन्तव्यम् । तथाच
 चतुर्विंशतिमते तदन्ननिषेधमभिप्रेत्य प्रायश्चित्तमभिहितम्,—

“सहस्रन्तु जपेद्देव्याः क्षत्रियस्यान्नभोजने ।

तथोपवासं* वैश्यस्य सहस्रं सार्द्धमेवच”—इति ॥

क्षत्रियान्नवत् शूद्रान्नस्यापि घृतादिद्रव्यविशेषरूपस्याभ्यनुज्ञा-
 माह,—

घृतं तैलं तथा क्षीरं भक्ष्यं स्नेहेन† पाचितम् ।

गत्वा नदीतटे विप्रो भुञ्जीयात् शूद्रभोजनम् ॥ १३ ॥ इति ॥

* शकोपवासं,—इति मु० ।

† गुप्ततैलेन,—इति शा० ।

खेहपाचितं* पूरिकाशक्नुयादि । भुज्यते इति भोजनं भोज्य-
द्रव्यं, शूद्रस्य सम्बन्धि भोजनं शूद्रभोजनम् । तादृशघृतादिकं यथा
भोक्तव्यं भवति, तदा क्षत्रियादिगृहेष्विव न शूद्रगृहे भोक्तव्यं, किं
तर्हि तद्गृहीत्वा शूद्रगृहात् निर्गत्य नदीतीरादौ भुञ्जीत । एतच्च
क्षत्रियादिवर्णत्रयभोजनस्याभ्यनुज्ञानं स्मार्गश्रान्त्यादौ पूर्ववर्णसम्भवे
वेदितव्यम् । आपदि यावता विना प्राणरक्षणं न भवति, तावदन्न-
मनुज्ञायते । न तु ततोऽधिकम् । अतएव हन्द्ोगा उद्गीथपर्वण्युष-
स्तिकाण्डे परमापदं प्राप्तस्योषस्तेर्गजोच्छिष्टानां पुनर्गजपालोच्छि-
ष्टानां कुल्माषाणां जीवनाय भक्षणं, ततोऽधिकस्य तदीयोच्छि-
ष्टोदकपानस्य प्रतिषेधं चामनन्ति । “हन्तानुपानमिति, उच्छिष्टं वै
मे पीतं स्यादिति होवाच, न स्निदेतेऽप्युच्छिष्टा इति, न वाञ्छजी-
विष्यमिमानखादन्निति होवाच, कामो मउदकपानम्”—इति ।
एतच्च, “सर्वान्मानुमतिश्च प्राणायाम्ये तद्दर्शनात् (वे० ३ अ० ४ पा०
१८ सू०)” —इत्यस्मिन् वैयासिके सूत्रे सम्यङ्मीमांसितम् ।
स्मृतिश्च भवति,—

“जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमन्ति यतस्ततः ।

क्षिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाश्रया”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“आपद्गतः संप्रगृह्यन् भुञ्जानोऽपि यतस्ततः ।

* तैजपाचितं,—इति शा० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, यदा,—इति पाठः प्रतिमाति ।

लिप्यते नैनसा* विप्रोज्वलनार्कसमो हि सः”—इति ॥

एतदेवानेकोपाख्यानपुरःसरं मनुराह,—

“सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद् ब्राह्मणस्त्वनयं गतः ।

पवित्रं दुष्यतीत्येतद्धर्मतो नोपपद्यते ॥

नाध्यापनाद्याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ।

दोषो भवति विप्राणां ज्वलनार्कसमा हि ते ।

जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमन्ति यतस्ततः ।

आकाशमिव पङ्केन न स दोषेण लिप्यते ॥

अजीगर्तः सुतं हन्तुमुपासर्पद्बुभुक्षितः ।

न चालिप्यत दोषेण† चुत्प्रतीकारमाचरन् ॥

श्वमांसमिच्छन्नार्त्ताऽन्तुं धर्माधर्मविचक्षणः ।

प्राणानां रक्षणार्थाय वामदेवो न लिप्तवान् ॥

भरद्वाजः चुधार्त्तस्तु सपुत्रो निर्जने वने ।

वक्त्रीर्गाः प्रतिजग्राह वृहत्प्रज्ञो महातपाः ॥

चुधाऽऽर्त्तश्चान्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ।

चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः”—इति ॥

स्नेहपाचितेत्यनेनारनालादय उपलक्ष्यन्ते । तथा च चतुर्विंशतिमते,—

“आरनालं तथा चीरं कौतुकं‡ दधिसक्तवः ।

* न लिप्येतैनसा,—इति मु० ।

† पापेन,—इति मु० ।

‡ कान्दकं,—इति मु० ।

स्नेहपक्वञ्च तक्रञ्च शूद्रस्यापि न दुष्यति”—इति ॥

अङ्गिराश्च शूद्रं* प्रकम्याह,—

“मांसं दधि घृतां धान्यं क्षीरमाज्यमथौषधम्^(१) ।

गुडोरसस्तथोदम्बिद् भोज्यान्येतानि नित्यशः ॥

अष्टतश्चरनालञ्च कान्दकाः सक्तवस्त्रिलाः ।

फलानि माध्वीकमथो! ग्राह्यमौषधमेवच”—इति ।

घृताद्यन्नभोजने हेयोपादेयौ शूद्रौ विविनक्ति,—

मद्यमांसरतं नित्यं नीचकर्मप्रवर्त्तकम् ।

तं शूद्रं वर्जयेद्विप्रः श्वपाकमिव दूरतः ॥ १४ ॥

द्विजशुश्रूषणरतान्मद्यमांसविवर्जितान् ।

स्वकर्मणि रतान् नित्यं न तान् शूद्रान् त्यजेद्विजः ॥ १५ ॥

जातिशूद्राः, नीचाः प्रतिलोमजाः सूतमागधादयः, तेषां कर्माश्वसारण्यादि, तस्य प्रवर्त्तकाः, तेन जीविताः । तादृशात् शूद्रात् श्वपाकादिव घृतादिकं न स्वीकार्यम् । ये तु मार्गवर्त्तिनः? शूद्राः विहितपाकयज्ञादिकर्मणि निरताः, तान् शूद्रान् घृतादिभोजने न परित्यजेत् ।

* शूद्रप्रतिग्रहं,—इति सु० ।

† दधिघृते,—इति शा० स० ।

‡ पिण्याकमथो,—इति सु० ।

§ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सन्मार्गवर्त्तिनः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

(१) घृतुभिरेव यत् पूतं तदाज्यमितरदृष्टतम्—इत्याज्यघृतयोर्भेदः । घृतशब्द उदकपर्यायोऽपि पठितो नैघण्टिकाख्ये ।

शूद्रान्नं सूतकान्नञ्चेत्यत्र सूतकान्नस्य* सामान्येन प्रायश्चित्तम-
भिहतम् । इदानीं सूतक-जाति-विशेषाननूयां तत्र व्रतविशेषान्
प्रश्नपूर्वकमाह,—

अज्ञानाद् भुञ्चते विप्राः सूतके मृतकेऽपि वा ।
प्रायश्चित्तं कथं तेषां वर्णे वर्णे† विनिर्दिशेत् ? ॥ १६ ॥
गायत्यष्टसहस्रेण शुद्धिः स्यात् शूद्रसूतके ।
वैश्ये पञ्चसहस्रेण त्रिसहस्रेण क्षत्रिये ॥ १७ ॥
ब्राह्मणस्य यदा भुङ्क्ते द्वे सहस्रे तु दापयेत्‍? ।
अथवा वामदेव्येन साम्ना चैकेन शुद्ध्यति ॥ १८ ॥

सूतकिनः शूद्रस्यान्नं विप्रो भुक्त्वाऽष्टौ सहस्राणि गायत्रीं
जपेत् । सूतकिनोविशोऽन्नं भुक्त्वा पञ्चसहस्रगायत्रीजपेन शुद्धिः ।
क्षत्रिये सूतकिनि सति तदन्नं भुक्त्वा त्रिसहस्रगायत्रीजपं
कुर्यात् । सूतकिनो ब्राह्मणस्यान्नं यो भुङ्क्ते, तं प्रति द्विसहस्रगाय-
त्रीजपं विदधात् । कथानश्चिन्न आभुवदित्यस्यामृत्युत्पन्नः सामगानां
प्रसिद्धो गानविशेषो वामदेव्यं साम । तस्यैकस्य साम्नः सहस्रजपो-

* सूतकान्नस्य,—इति नास्ति मु० पुस्तके ।

† सूतकविशेषाननूय,—इति मु० ।

‡ सर्व्ववर्णे,—इति शा० ।

§ जापयेत्,—इति मु० ।

दिसहस्रगायत्रीजपेन विकल्प्यते । ते च जपरूपा व्रतविशेषा अग्र-
क्तविषये वेदितव्याः । शक्तन्तु प्रति ह्यगलेष आह,—

“अज्ञानाद् भुञ्जते विप्राः सूतके मृतके तथा ।

प्राणायामव्रतं कृत्वा शुद्ध्यन्ते शुद्रसूतके ॥

वैश्ये षष्टिर्भवेद्वाञ्छि विंशतिर्ब्राह्मणे दश ।

एकाहं च त्र्यहं पञ्च सप्तरात्रमभोजनम् ॥

ततः शुद्धिर्भवेत्तेषां पञ्चगव्यं पिवेत्ततः”—इति ॥

ब्राह्मणादिक्रमेणैकाहत्र्यहादयो योच्याः । यत्तु मार्कण्डेये-
नोक्तम्,—

“भुक्त्वाऽञ्च* ब्राह्मणाग्रौचे चरेत् सान्तपनं द्विजः ।

भुक्त्वा तु चत्रियाग्रौचे चरेत् कृच्छ्रं तथैव हि ॥

वैश्याग्रौचे तथा भुक्त्वा महासान्तपनं चरेत् ।

शूद्राग्रौचे तथा भुक्त्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्”—इति ।

एतत्तु कामकारविषयम् । यच्च शङ्खेनोक्तम्,—

“शूद्रस्य सूतके भुक्त्वा षण्मासान् व्रतमाचरेत् ।

वैश्यस्य च तथा भुक्त्वा चतुर्मासान् व्रतं चरेत् ॥

चत्रियस्य तथा भुक्त्वा द्वौ मासौ व्रतमाचरेत् ।

ब्राह्मणस्य तथाऽग्रौचे भुक्त्वा मासं व्रतं चरेत्†”—इति ।

* भुक्त्वा तु,—इति शा० ।

† त्रीन् मासान् व्रतमाचरेत्,—इति शा० ख० ।

‡ भवेत्,—इति शा० ।

तदभ्यासविषयम् । यदपि गर्गोक्तम्,—

“शावे च सूतके चैव मत्या भुक्त्वा न्द्वं चरेत् ।

मत्याऽभ्यासे तथा कुर्यात् ह्यच्छं चान्द्रायणोत्तरम् ।

अहं चाकामतः कुर्यादभ्यासे ह्यच्छमेव च ॥

द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि च ।

चत्रविट्शूद्रजातीनामाशौचे परिकीर्तितम् ॥

सवर्णानान्तु सर्वेषां विप्रवन्निष्कृतिः सृता ।

क्रमादृष्टं क्रमाद्धीनं हीनजात्युत्तमं प्रति” ॥

तदेतद्गुणहीनसूतकिविषयतया योजनीयम् । गुणवत्सूतकि-
विषये तु मूलवचनोक्तं द्रष्टव्यम् । सर्वत्राशौचोत्तरकालमेव* प्राय-
श्चित्तं द्रष्टव्यम् । “ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सहदेवान्नमश्नाति तस्य
नावदेवाशौचं यावत्तेषामाशौचापगमे च प्रायश्चित्तं कुर्यात्”—इति
विष्णुस्मरणात् । यच्च विष्णुनैव व्रतमुक्तम् । “सवर्णाशौचे द्विजो भुक्त्वा
स्वन्तीमासाद्य तस्यां निमग्नस्त्यघमर्षणं जप्नोत्तीर्य सावित्र्यष्टशतं
जपेत् । चत्रियाशौचे ब्राह्मणस्त्रिरात्रोपोषितश्च । ब्राह्मणाशौचे
राक्षस्यः चत्रियाशौचे वैश्यः स्वन्तीमासाद्य गायत्रीशतपञ्चकं जपेत् ।
वैश्यश्च ब्राह्मणाशौचे गायत्र्यष्टशतं जपेत् ।
शूद्राशौचे द्विजोभुक्त्वा प्राजापत्यव्रतं चरेत् ॥
शूद्रोवैश्यो द्विजाशौचे ब्राह्मणः स्नानमाचरेत् ।

* सर्व्याशौचकालान्तरमेव,—इति मु० ।

† नास्तीदमर्द्धं मु० पुस्तके ।

शूद्राशौचे द्विजः स्नातः पञ्चगव्यं पिबेत् सदा”—इति ।

एतन्मूलवचनेन समानविषयतया योजनीयम् । यदपि वसिष्ठेन,—

“आशौचे यस्तु शूद्रस्य* सूतके वाऽपि भुक्तवान् ।

कृमिर्भुत्वा स देहान्ते तद्विष्टामुपजीवति ॥

अनिर्द्दशाहे पारशवे शूद्राञ्चं भुक्तवान् द्विजः ।

स गच्छेन्नरकं घोरं तिर्यग्योन्याञ्च जायते ॥

द्वादश मासान् द्वादशार्द्धमासान् वा संहिताध्ययनमधीयानः
पूतो भवतीति विज्ञायेत”—इति । तदेतदत्यन्ताभ्याभविषयम् । ननूक्त-
रीत्या जातिविशेषेण व्रतविशेषाणां व्यवस्थितौ मत्यां ब्राह्मणादि-
जातिविशेषविहितस्य† सामान्यसूतकिनः कस्यचिदभावात् शूद्राञ्चं
सूतकाञ्चं चेत्युक्तविषयः कोऽपि न लभ्यते । अत्र हि प्राजापत्यं
ब्रह्मकूर्चं चेति व्रतद्वयमभिहितम् । नयं दोषः । सामान्यतः प्रोक्तस्य
प्राजापत्यस्य विष्णुप्रोक्तविशेषे व्यवस्थापनात् । विष्णुः,—

“शूद्राशौचे द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यव्रतं चरेत्”—इति ।

ब्रह्मकूर्चन्तु गर्गप्रोक्तत्र्यहव्रतसमानविषयतया योजनीयम् । दशा-
हविषये अङ्गिरा आह,—

“अन्तर्दशाहे भुक्त्वाऽञ्चं सूतके मृतकेऽपि वा”‡ ।

* आशौचे ब्राह्मणोयस्तु,—इति शा०

† निधोगाद्,—इति मु० ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वेषु पुस्तकेषु । मम तु, ‘ब्राह्मणादिजातिविशेषरहि-
तस्य’,—इति पाठः प्रतिभाति ।

§ एतावन्मात्रमेव सर्वेषु पुस्तकेषु ।

मूलवचनोक्तसूतकाज्ञभोजनप्रसङ्गेन श्राद्धभोजने प्रायश्चित्तानि लिख्यन्ते । तत्र विष्णुः,—

“प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं त्वाद्यमासिके ।

त्रैपचिके तदर्द्धन्तु पञ्चगव्यं द्विमासिके”—इति ॥

इदञ्चापद्विषयम् । अनापदि तु,—

“चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यन्तु मिश्रके ।

एकाहन्तु पुराणेषु^(१) प्रायश्चित्तं विधीयते”—इति

हारीतोक्तं द्रष्टव्यम् । प्राजापत्यन्तु मिश्रके,—इत्येतदाद्यमासिकविषयम् । ऊनमासिकादिषु पादोनप्राजापत्यादीनि कर्त्तव्यानि । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते,—

“प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं मासिके तथा ।

त्रैपचिके तदर्द्धं स्यात्पादौ द्वौ मासिके ततः ॥

पादोनं कृच्छ्रमुद्दिष्टं षाण्मासे चाब्दिके तथा ।

त्रिरात्रं चान्यमासेषु प्रत्यब्दं चेदहः स्मृतम्”—इति ॥

चत्रियादिश्राद्धभोजने त्वनापदि तत्रैव विशेष उक्तः,—

“चान्द्रायणं नवश्राद्धे पादोनं मासिके स्मृतम्* ।

चत्रियस्य नवश्राद्धे व्रतमेतदुदाहृतम् ।

वैश्वस्यार्द्धाधिकं प्रोक्तं चत्रियस्य मनीषिभिः ॥

* पराकोमासिके स्मृतः,—इति सु० ।

(१) नवश्राद्धं दशाहानि नवमिश्रन्तु षड्वृत्तम् । अतः परं पुराणं स्यात्,—इत्युक्तदिशा नव-मिश्रक-पुराणानि ज्ञेयानि ।

शूद्रस्य तु नवश्राद्धे चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।
 सार्द्धं चान्द्रायणं मासे त्रिपचे तैन्दवं स्युतम् ।
 मासद्वये पराकः स्यादूर्द्ध्वं सान्तपनं स्युतम्”—इति ।

यत्तु शङ्खवचनम्:—

“चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः ।
 पचत्रयेऽतिकृच्छ्रं स्यात् षाण्मासे कृच्छ्रएव तु ।
 आब्दिके कृच्छ्रपादः स्यादेकाहः पुनराब्दिके ॥
 अत ऊर्द्धं न दोषः स्याच्छ्रवस्य वचनं यथा”—इति ।

तत्सर्पादिमरणविषयम्* । ये स्तेनपतितक्तीवाः,—इत्यपाङ्क्तेय-
 विषयं वा ।

“चण्डालादुदकात् सर्पात् ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ।
 दंष्ट्रिभ्यश्च नखिभ्यश्चां मरणं पापकर्मणाम् ॥
 पतनानाशकैश्चैव† विषोद्वन्धनकैस्तथा ।
 भक्षिषां षोडशश्राद्धे कुर्यादिन्दुव्रतं द्विजः”—इति,
 “अपाङ्क्तेयान् यदुद्दिश्य श्राद्धमेकादशेऽहनि ।
 ब्राह्मणस्तत्र भुक्त्वाऽन्नं शिशुचान्द्रायणं चरेत् ।
 आमश्राद्धे तथा भुक्त्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ॥
 सङ्कल्पिते तथा भुक्त्वा त्रिरात्रं चपणं भवेत्”—इति

* सर्पामिहितविषयम्,—इति शा० ।

† पशुभ्यश्च,—इति शा० ।

‡ पतनानाशकैश्चैव,—इति सु० ।

भरद्वाजेन प्रायश्चित्तविशेषाभिधानात् । ब्रह्मचारिणस्तु वृहद्-
यमो विशेषमाह,—

“मासिकादिषु योऽश्लीयादसमाप्तव्रतो द्विजः ।

त्रिरात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ॥

प्राणायामगतं कृत्वा दृतं प्राश्य विशुद्ध्यति”—इति ।

इदमज्ञानविषयम् । ज्ञानपूर्वके तु स एवाह,—

“मधु मांसं च योऽश्लीयात् श्राद्धे सूतकएव च ।

प्राजापत्यं चरेत् कच्छं व्रतशेषं समापयेत्”—इति ।

आमश्राद्धे* तु सर्व्वचार्द्धम् ।

“आमश्राद्धे भवेदर्द्धं प्राजपत्यन्तु सर्व्वदा”—इति

षट्त्रिंशन्मतेऽभिधानात् । यत्तूशनसोक्तम्,—

“दशकलः पिवेदापो गायत्र्या श्राद्धभुग् द्विजः ।

ततः सन्ध्यामुपासीत शुद्धे च तदनन्तरम्”—इति ॥

तदनुक्तप्रायश्चित्तश्राद्धविषयम् । संस्काराङ्गश्राद्धभोजने व्यासेन
विशेष उक्तः,—

“निवृत्ते† चूडहोमे तु प्राङ्नामकरणान्ततः ॥

चरेत् सान्तपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि ।

अतोऽन्येषु च भुक्त्वाऽन्नं संस्कारेषु द्विजोत्तमः ॥

नियोगादुपवासेन शुद्ध्यते निन्द्यभोजनात्”—इति ।

* अमाश्राद्धे,—इति शा० । एवं परत्र पङ्क्तौ ।

† प्रवृत्ते,—इति मु० ।

सीमन्तोन्नयनादिषु तु धौम्यो विशेषमाह,—

“ब्रह्मोदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्”—इति ।

तत्र ब्रह्मोदनाख्यं कर्माधानाङ्गभूतं, सोमंसाहचर्यात् । यत्तु
भरद्वाजेनोक्तम्*,—

“भुक्तञ्चेत् पार्वणश्राद्धे प्राणायामान् षडाचरेत् ।

उपवासस्त्रिमासादि वत्सरान्तं प्रकीर्तितम् ॥

प्राणायामत्रयं वृद्धावहोरात्रं सपिण्डने ।

असह्यपे† सृतं नक्तं व्रतपारणके‡ तथा ।

द्विगुणं क्षत्रियस्यैव त्रिगुणं वैश्यभोजने ।

साक्षाच्चतुर्गुणं चैव सृतं शूद्रस्य भोजनम्”—इति ॥

तदप्यापद्विषयम् । अनापद्यधिकप्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् ।

घृतं तैलं तथा क्षीरमित्यत्र शूद्रसम्बन्धिनां घृतादीनां भोजनम-
भ्यनुज्ञातम् । इदानीं शूद्रतण्डुलादीनामभ्यनुजानाति,—

शुष्कान्नं गोरसं स्नेहं शूद्रवेश्मन आगतम् ।

पक्वं विप्रगृहे भुक्तं भोज्यं तन्मनुरव्रवीत् ॥१६॥ इति ।

शुष्कान्नं ब्रीहितण्डुलादि । गोरसः क्षीरादिः । स्नेहस्तेलादिः ।

* यदपि सृत्यन्तरम्,—इति मु० ।

† कुर्यादहोरात्रं,—इति मु० ।

‡ असमाप्ते,—इति मु० ।

§ व्रते वा पार्वणे,—इति मु० ।

तत् सर्वं शूद्रगृहादानीय ब्राह्मणगृहे यदि पक्वं भवति, तदा तदन्नं भोज्यम् । यस्त्वामपकयोः साधारणो निषेधः पूर्वमुदाहृतः, सोऽयम-
सच्छूद्रविषयः । अतएव, मद्यमांसरताः,—इत्युक्तम् ।

पूर्वमज्ञानादापदोऽपि वेत्यत्रापन्नस्य विप्रस्य शूद्रान्नभोजने ब्रह्म-
कूर्चव्रतमभिहितम् । तदविद्विषयम् । इदानीं विद्वांसं प्रत्याह,—

आपत्कालेषु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि ।

मनस्तापेन शुद्धोत द्रुपदां वा जपेच्छतम् ॥२०॥ इति ।

द्विविधा हि विद्या ; वेदपाठमात्रावसायिनी, तदर्थज्ञानानु-
ष्ठानपर्यन्ता च । तयोर्मध्येऽनुष्ठाता आहिताग्निर्मनस्तापेन शुद्ध्यति ।
केवलवेदपाठकस्तु द्रुपदादिव मुमुक्षान् इत्येतान्मृचं गायत्रीच्छन्दसं
शतकृत्वो जपेत् । मनस्तापस्य शुद्धिहेतुत्वं याज्ञवल्क्योऽप्याह,—

“पश्चात्तापोनिराहारः सर्वेऽमी शुद्धिहेतवः”—इति ।

मनुरपि,—

“ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च ।

पापकृन्मुच्यते पापात् तथा दानेन चापदि”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“परित्यागस्तपोदानमनुतापोऽनुकीर्त्तिनम् ।

विद्याभ्यासो ह्युपसर्गः सप्ताङ्गः* पापनाशनम्”—इति ।

द्रुपदायाः पापविनाशकत्वं याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

* सर्वं तत्,—इति मु० ।

“द्रुपदा नाम गायत्री यजुर्वेदप्रतिष्ठिता ।

सर्वपापहरा जप्तुर्महतोऽप्येनसः स्मृतम्”—इति ।

द्विजशुश्रूषणे रतानित्यत्र भोज्यान्नाः शूद्राः सामान्येन निर्दिष्टाः ।
तानेतानिदानीं विशेषतो निर्दिशति,—

दासनापितगोपालकुलमित्रार्द्धसौरिणः ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥२१॥ इति ।

दासादय आत्मनिवेदकान्ताः षट् शूद्रा भोज्यान्नाः ।

दासादीनां लक्षणमाह,—

शूद्रकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।

संस्कारात्तु भवेद्दासः असंस्कारात्तु नापितः* ॥२२॥

क्षत्रियात् शूद्रकन्यायां सुतो जायेत नामतः† ।

स गोपाल इति ज्ञेयो भोज्यो विप्रैर्न संशयः ॥२३॥

वैश्यकन्यासमुद्भूतो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।

स ह्यार्धिक इति ज्ञेयो भोज्यो विप्रैर्न संशयः ॥२४॥ इति ।

ब्राह्मणः शूद्रकन्यामूढा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति, स यद्य-
अन्तर्कैर्निषेकादिभिः संस्कारैः संस्कृतो भवति, तदा दास इत्युच्यते ;

* असंस्काराद्भवेद्दासः संस्कारादेव नापितः,—इति शा० ।

† समुत्पन्नस्तु यः सुतः,—इति सु० ।

संस्काराभावे तु नापित इत्यभिधीयते । चत्रियः शूद्रकन्यामूढा तस्यां
यं पुत्रमुत्पादयति, स नामतो गोपालेत्यत्र विवक्षितो न त्वर्थतः ।
गोरक्षणरूपस्यार्थस्य दृष्ट्यादिवद्वैश्यकर्मत्वात् ।

यद्यपि क्रमप्राप्तस्य कुलमित्रस्यात्र लक्षणं नोक्तं, तथापि शब्द-
सामर्थ्यात् प्रक्रमवलादा तल्लक्षणमुन्नेयम् । शब्दसामर्थ्यतः तावत्,
कुलस्य मित्रं कुलमित्रमिति व्युत्पत्त्या पितृपितामहादिक्रमादायात-
आप्तः शूद्रः कुलमित्र इत्यभिधीयते । प्रक्रमानुसारेण त्वेवमुप-
संख्यातव्यम् । वैश्यः शूद्रकन्यामूढा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति, स
कुलमित्र इति ।

ब्राह्मणः वैश्यकन्यामूढा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति, संस्कृतः स ज्ञाना
आर्द्धिक इति वा अर्द्धसौरीति वाऽभिधीयते । यस्तु वाङ्मनःकाय-
कर्मभिस्तवाहमित्यात्मानं निवेदयति, स आत्मनिवेदकः । यद्वा,
आर्द्धिकसाहचर्यात् चत्रियायां ब्राह्मणेनोत्पादितः संस्कृत आत्म-
निवेदकः । अस्मिन् पक्षे यद्यप्यशूद्रावार्द्धिकात्मनिवेदकौ, तथापि
नीचजातित्वमामान्येनाभोज्यान्नत्वशङ्कायां तदपनोदनायेदमभिधी-
यते,—इत्यदोषः । दासादीनां भोज्यान्नत्वं याज्ञवल्क्योऽप्याह,—

“शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसौरिणः ।

भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत्”—इति ।

चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

“आर्द्धिकः कुलमित्रश्च गोपालो दासनापितौ ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्नाः यश्चात्मानं निवेदयेत्”—इति ॥

दासादिवत् कुम्भकारोऽपि भोज्यान्न एव । तदाह देवलः,—

“सदासोऽनापितो गोपः कुम्भकारः कृषीवलः ।

ब्राह्मणैरपि भोक्तव्याः पञ्चैते शूद्रयोनयः†”—इति ॥

सूत्यन्तरेऽपि । “गोपालनापितकुम्भकारकुलमित्रार्द्धश्रीरनि-
वेदितात्मनोभोज्यान्नाः”—इति ।

पूर्वत्राभोज्यान्नानां नटादीनामन्ने भुक्ते प्रायश्चित्तमभिहितम् ।
इदानीं तेषामेव जलादौ पीते प्रायश्चित्तं प्रश्नपूर्वकमाह,—

भाण्डस्थितमभोज्येषु जलं दधि घृतं पयः ।

अकामतस्तु यो भुङ्क्ते प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥२५॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा उपसर्पति ।

ब्रह्मकूर्चोऽपवासेन याज्यवर्णस्य‡ निष्कृतिः ॥२६॥

शूद्रस्य नोपवासः स्यात् शूद्रो दानेन शुद्ध्यति ।

ब्रह्मकूर्चमहोरात्रं श्वपाकमपि शोधयेत् ॥२७॥ इति ।

अभोज्येष्वभोज्यान्नानां नटादीनां गृहेषु यद्भाण्डं तत्र स्थितं
जलादिकं पात्रान्तरव्यवधानमकृत्वा भुक्तं चेत्, तदा ब्रह्मकूर्चं पातव्यम् ।
यथा सूतकान्ने ब्राह्मणादिवर्णभेदेन व्रतभेदा अभिहिताः, न तथा
जलादिपाने; किन्तु चतुर्णामपि वर्णानां ब्रह्मकूर्चं समानमित्यभिप्रेत्य

* सदासो,—इति मु० ।

† शूद्रयोनयः,—इति शा० ।

‡ योज्या वर्णस्य,—इत्यशुद्धः पाठ आदर्शपुस्तकेषु ।

ब्राह्मणाद्युपन्यासः । उपसर्पति प्रायश्चित्तमनुज्ञापयितुं परिषदमुप-
सादयतीत्यर्थः* । अहोरात्रमुपोष्य दिनान्तरे ब्रह्मकूर्चं पातव्यम् ।
ब्रह्मकूर्चहेतुरूपवासो ब्रह्मकूर्चोपवासः, तेन यजनयोग्यस्य त्रैवर्णिकस्य
निष्कृतिर्भवति । शूद्रस्य तूपवासप्रत्यान्नायोदानम् । अतः शूद्रोदानं
कृत्वा पश्चाद्ब्रह्मकूर्चं पिबेत् । तदिदमहोरात्रोपवासपूर्वकब्रह्मकूर्चं
श्वपाकसदृशमत्यन्तपापकारिणमपि शोधयति, तत्र किमु वक्तव्यं
अल्पपापेन निषिद्धजलादिपानेनोपेतं शोधयतीति ।

ब्रह्मकूर्चस्य द्रव्याण्याह,—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
निर्द्दिष्टं पञ्चगव्यन्तु पवित्रं पापशोधनम् ॥२८॥ इति ।

गोमूत्रादिकं पञ्चगव्यं, यच्च कुशोदकं, तदुभयं स्वतः पवित्रं; अतः
पापशोधनमिति धर्मशास्त्रेषु निर्द्दिष्टम् ।

ब्रह्मकूर्चाङ्गभूतानां गोमूत्रादीनां पञ्चानां कारणभूताः याः
पञ्च गावः, तासां वर्णविशेषानाह,—

गोमूत्रं कृष्णवर्णायाः श्वेतायाश्चैव गोमयम् ।
पयश्च ताम्रवर्णाया रक्ताया गृह्यते दधि ॥२९॥
कपिलाया घृतं ग्राह्यं सर्व्वं कापिलमेव वा । इति ।

विचित्रवर्णानां पञ्चानां गवामसम्भवे गोमूत्रादिपञ्चकं सर्व्वमपि
कापिलमेव ग्राह्यम् ।

* परिषदमुपसेवेदित्यर्थः,—इति मु० ।

गोमूत्रादीनां कुशोदकान्तानां घृणां द्रव्याणां प्रत्येकं परिमाण-
विशेषमाह,—

मूत्रमेकपलं दद्यादङ्गुष्ठार्द्धं तु गोमयम् ॥३०॥

क्षीरं सप्तपलं दद्याद्दधि त्रिपलमुच्यते ।

घृतमेकं पलं दद्यात् पलमेकं कुशोदकम् ॥३१॥ इति ।

पर्व्वदयोपेतमङ्गुष्ठं, तत्रोपरितनेन पर्व्वणा समानपरिमाणं गोमयं
ग्राह्यम् । दध्यादीन्येकस्मिन् पलाशादिपात्रे* यथोक्तपरिमाणेषु-
द्रव्याणि निक्षिपेत् । तत्र पात्रं प्रजापतिराह,—

“पालाशं पद्मपत्रं वा ताम्रं वाऽथ हिरण्यम् ।

गृहीत्वाऽऽसादयित्वा च ततः कर्म समाचरेत्”--इति ।

वृद्धपराशरस्तु गोमूत्रादीनां परिमाणान्तरमाह,—

“गोमूत्रे माषकान्यष्टौ गोमयस्य तु षोडश ॥

क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश कीर्त्तिताः ।

गोमूत्रवद् घृतस्याष्टौ तदर्द्धं तु कुशोदकम्”--इति ॥

एतदशकृत्वालादिविषयं द्रष्टव्यम् । प्रजापतिस्तु प्रकारान्तरमाह,—

“गोमयाद्विगुणं मूत्रं सर्पिर्दद्याच्चतुर्गुणम् ।

क्षीरमष्टगुणं देयं दधि पञ्चगुणं तथा”--इति ।

* पलाशादिपात्रे,—इति शा० ।

† समाचरेत्,—इति मु० ।

‡ गोमूत्रं,—इति मु० ।

अत्र गोमयस्य परिमाणविशेषानभिधानात् वचनान्तरानुसारेणाङ्गुष्ठार्द्धपरिमितं गोमयं स्वीकृत्य यथोक्तोत्तराभिवृद्ध्या गोमूत्रादीनि योजयेत् । एतत् च मूलवचनोक्तपरिमाणेन सह विकल्प्यते, वैषम्यस्यात्पत्वात् ।

गोमूत्रादीनां षणां प्रत्येकं मन्त्रानाह,—

गायत्र्याऽऽदाय गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।
 आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्रावणस्तथा दधि ॥३२॥
 तेजोसि शुक्रमित्याज्यं* देवस्य त्वा कुशोदकम् ।
 पञ्चगव्यमृचा पूतं स्थापयेदग्निसन्निधौ ॥३३॥ इति ।

अचेति पदं गायत्र्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तेजोसि देवस्य त्वेत्यनयोर्मन्त्रवसाम्यादृक्कुमुपचरितम्^(१) । तैरेतैर्मन्त्रैर्गृहीतं पञ्चगव्यं होमार्थमग्निसन्निधौ स्थापयेत् ।

* तथा शुक्रमसीत्याज्यं,—इति सु० ।

† शुक्रमसि,—इति सु० ।

(१) पादवद्धामन्त्रा ऋचः । तथाच जैमिनिसूत्रम् । “तेषामग्न्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थितिः (मी० ३४० १ पा० ३५ सू०)” —इति । एवञ्च गायत्र्यादीनां पादवद्धत्वात् (कन्दोबद्धत्वात्) ऋक्त्वम् । तेजोसीत्यादि मन्त्रद्वयन्तु न ऋक्, पादवद्धत्वाभावात् । किन्तु यजुः, गद्यरूपत्वात् । तथाच जैमिनिसूत्रम् । “शेषे यजुःशब्दः (मी० १५० १ पा० ३७ सूत्रम्)” —इति । “या न गीतिर्न च पादवद्धं, तत् प्रसिष्टपठितं यजुः” —इति श्रावरभाष्यम् । तथाचाह अत्रिन्यायेन यजुष्यपि ऋक्शब्दप्रयोग इति भावः ।

स्थापयित्वा चालोड्वाभिमन्त्रणे कर्त्तव्ये इत्याह,—

आपोहिष्ठेति चालोड्वा मानस्तोकेति मन्त्रयेत्* ।

आपोहिष्ठा,—इत्यादिकं तृचं विज्ञेयं, प्रायश्चस्तथा विनियो-
गात्^(१) । मानस्तोके,—इत्येकैव ऋक्^(२) ।

अत्रावदानहोमसाधनानां सुवादीनामभावात् केनावदाय
होतव्यमित्याकाङ्क्षायामाह,—

सप्तावरास्तु ये दर्भा अच्छिन्नाग्राः शुक्त्विषः ॥३४॥
एतैरुद्धृत्य हेतव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि । इति ।

सप्तसंख्या अवरा अधमा येषां दर्भाणां, ते सप्तावराः । सप्ताष्टाद्यधि-
कसंख्या ग्रहीतव्या, न तु षट्पञ्चादिन्यूनसंख्येत्यर्थः । शुक्वत् त्विट्
दीप्तिर्येषां, ते शुक्त्विषः ; हरितवर्णा इति यावत् । आर्द्राणां

* मानस्तोकेभिमन्त्रयेत्,— इति सु० ।

(१) विशेषविधिं विना तृचसूक्तानामादिप्रतीकमात्रोपादानेऽपि ऋक्-
त्रयस्यैव ग्रहणमिति नियमः । तथाच लाट्यायनसूत्रम् । “तृच-
सूक्तानामादिग्रहणेन विधिरनादेशे (६प्र० ३क० १सूत्रम्)—इति ।
आपोहिष्ठित्यादि तृचसूक्तस्य सामवेदसंहितोत्तरार्चिकविंशतितमा-
ध्यायसप्तमखण्डीयद्वितीयम् ।

(२) “मन्त्रविधिस्त्रादिग्रहणेन (१प्र० १क० २ सूत्रम्)—इति लाट्यायन-
सूत्रेणादिमात्रोपादानेऽपि समस्तस्यैव मन्त्रस्य ग्रहणीयत्वादिति
भावः ।

ह्यायाशुष्काणां वा भवति हरितत्वम् । तैर्दर्भैरवदाय पलाशपत्रेण
होतव्यम् । तथा च प्रजापतिः,—

“स्थापयित्वाऽथ दर्भेषु पालाशैः पत्रकैरथ ।

तत्समुद्धृत्य होतव्यं देवताभ्यो यथाक्रमम्”—इति ।

दर्भेष्वित्यभिधानात् पत्रस्थापत्तादपि* दर्भानास्तृणयात् ।

अथ होममन्त्रानाह,—

इरावती इदं विष्णुर्मानस्तोके तु† शंवती ॥३५॥

एताभिश्चैव होतव्यं हुतशेषं पिवेद्द्विजः ॥ इति ।

इद्रेत्यादीनि त्रीणि चक्षुःप्रतीकानि । शमित्येष शब्दो यस्यामृचि
अस्ति, सा शंवती । शमग्निरग्निभिस्करदिति वा, शं नो देवीरभि-
ष्टये इति वा, सा द्रष्टव्या । एतच्चाग्नये स्वाहेत्यादीनामपि मन्त्रा-
णामुपलक्षणम् । अतएव प्रजापतिः,—

“अग्नये चैव सोमाय सावित्र्यै च‡ तथैव च ।

प्रणवेन तथा ऊत्वा खिष्टृच्च तथैव च ।

एवं ऊत्वा च तच्छेषं पिवेच्चैव समाहितः”—इति ॥

पानस्थितिकर्तव्यतामाह,—

आलोच्य प्रणवेनैव निर्मन्थ्य प्रणवेन तु ॥३६॥

उद्धृत्य प्रणवेनैव पिवेच्च प्रणवेन तु ॥ इति ।

* पात्रस्थापत्तादपि,—इति सु० ।

† इरावतीदं विष्णुश्च मानस्तोके च,—इति शा० ।

‡ सावित्र्या च,—इति शा० ।

आलोडनं हस्तेन, निर्मन्यनं काष्ठेनेति तयोर्भेदः ।

ननु गोवधादिषु यः प्रत्यवायः, स केवलादृष्टरूपत्वात्* तस्य प्रायश्चित्तजन्येन सुकृता पूर्व्वेण निवृत्तिर्युज्यते । अभक्ष्यभक्षणजन्यस्तु प्रत्यवायो न केवलमदृष्टरूपः, किन्तु दृष्टरूपोऽपि । तस्याहारस्य त्वगस्थ्यादिरूपेण परिणतत्वात् । अतो न तस्य व्रतेन निवृत्तिर्युज्यते, इत्यत आह,—

यत्त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति देहिनाम् ॥३७॥

ब्रह्मकूर्चो दहेत् सर्वं प्रदीप्ताग्निरिवेन्धनम् ॥ इति ।

अभक्ष्याणि यथा त्वगस्थ्यादिरूपेण परिणतानि, तथा गोमूत्रादीन्यपि तेन रूपेण परिणमन्ति । परिणम्य चाग्निः काष्ठानीव स्वविरोध्यभक्ष्यपरिणामान् दृष्टमुखेनापि विनाशयन्ति, न तु केवलमदृष्टेनैव मुखेन । तस्माद्ब्रह्मकूर्चेनाभक्ष्यभक्षणनिवृत्तिरूपपद्यते । ब्रह्मकूर्चस्य कालविशेषं प्रजापतिराह,—

“चतुर्दश्यामुपोध्याथ पौर्णमास्यां समाचरेत्”—इति ।

जाबालिरपि,—

“अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।

पञ्चगव्यं पिवेत् प्रातः ब्रह्मकूर्चं ततः[†] सृतम्”—इति ॥

देशविशेषं शातातप आह,—

* इत्यमेव पाठः सर्वेषु पुस्तकेषु ।

† ब्रह्मकूर्चमिति, इति मु० ।

“नदीतीरेषु गोष्ठेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।

तत्र गत्वा शुचौ देशे ब्रह्मकूर्चं समाचरेत्”—इति ।

ब्रह्मकूर्चस्य सर्वपापदाहकत्वमुपपादयति,—

पवित्रं त्रिषु लोकेषु देवताभिरधिष्ठितम् ॥३८॥

वरुणश्चैव गोमूत्रे गोमये हव्यवाहनः ।

दध्नि वायुः समुद्दिष्टः सोमः क्षीरे दृते रविः ॥३९॥

वरुणादिभिरधिष्ठितत्वात् पापदाहकत्वमुपपन्नम् ।

अभोज्यान्नानां भाण्डेष्वस्थितं जलादिकं पीत्वा व्रतं चरेदित्युक्तम् ।

अथ जलस्य स्वमुखनिःसृतस्य* पुनः पाने प्रायश्चित्तमाह,—

पिवतः पतितं तोयं भोजने† मुखनिःसृतम् ।

अपेयं तद्विजानीयाद्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥४०॥

जलं पिवतः पुरुषस्य मुखनिःसृतं भोजनादिना पतितं यत्तोयं
तत् त्रैवर्णिकैः पुनर्न पेयम् । कथञ्चित् पीते सति चान्द्रायणेन
शुद्धिः । यत्तु मुखं प्रविश्य न निःसृतं, किन्त्वेकस्मिन् पात्रे अर्द्धं
पीत्वाऽवशेषितं; तस्य पाने त्रिरात्रोपवासमाह ब्रह्मः,—

“पीतावशेषितं पीत्वा पानीयं ब्राह्मणः कश्चित् ।

त्रिरात्रन्तु व्रतं कुर्याद् वामहस्तेन वा पुनः”—इति ।

* ‘निःसृत’ स्थाने, निःसृत,—इत्येवं पठ्यते सर्वत्र सु० पुस्तके ।

† भाजने,—इति शा० ।

श्वशृगालादिमरणोपहतकृपादिजलपाने वर्णविशेषेण प्रायश्चित्त-
विशेषमाह,—

कूपे च पतितं दृष्ट्वा श्वशृगालौ च मर्कटम् ।
अस्थिचर्मादि पतितं पीत्वाऽमेध्या अपो द्विजः ॥४१॥
नारन्तु कुणपं काकं विष्ट्वराहखरोष्ट्रकम् ।
गावयं सौप्रतीकञ्च मायूरं खड्गकं तथा ॥४२॥
वैयाघ्रमार्क्षं सिंहं वा कूपे यदि निमज्जति ।
तटाकस्याथ दुष्टस्य पीतं स्यादुदकं यदि ॥४३॥
प्रायश्चित्तं भवेत् पुंसः क्रमेणैतेन सर्वशः ।
विप्रः शुद्धोत् चिरात्रेण क्षत्रियस्तु दिनद्वयात् ॥४४॥
एकाह्येन तु वैश्यस्तु शूद्रो नक्तनेन शुद्ध्यति । इति ।

कूपे पतित्वा मृतं श्वादिकं व्याघ्रादिकं वा दृष्ट्वा तादृशीरमेध्या
अपः पीत्वा प्रायश्चित्ती भवेदिति शेषः । नरस्य मनुष्यस्य सम्बन्धि
कुणपं नारम् । काकस्य सम्बन्धि काकम् । विष्ट्वराहादिषु सम्बन्धिवाची
तद्धितो लुप्तो द्रष्टव्यः । तथाच सति वैष्ट्वराहं खारं औष्ट्रमित्युक्तं
भवति । गवयस्य सम्बन्धि गावयम् । शोभनाः पुष्टाः प्रतीका अवयवा-
यस्य गजस्य स सुप्रतीकः, तस्य सम्बन्धि सौप्रतीकम् । मायूरस्य सम्बन्धि
मायूरम् । खड्गो मृगविशेषः, तस्य सम्बन्धि खड्गकम् । व्याघ्रस्य सम्बन्धि
वैयाघ्रम् । श्वस्य सम्बन्धि श्वार्चम् । सिंहस्य सम्बन्धि सिंहम् । एतेषा-
मन्यतमं पतितं कुणपं दृष्ट्वा तद्युक्तयोः कूपतटाकयोः स्नानपाने यः

कुर्यात्; तदा तादृशस्य पुंसः सर्व्ववर्णमम्बन्धिनः, एतेन—समनन्तरं निर्दिश्यमानेन क्रमेण, प्रायश्चित्तं भवेत् । स च क्रमः चिरात्रोपवासादिः । अथादिप्रतचरणानन्तरं पञ्चगव्यं पिवेत् । तदाह विष्णुः । “मृतपञ्चनखात्कूपादत्यन्तोपहतमुदकं पीत्वा ब्राह्मणस्यहमुपवसेद् अहं राजन्य एकाहं वैश्यः शूद्रो नक्तं सर्व्वे चान्ते पञ्चगव्यं पिवेयुः”—इति । यदा तु तत्रैव शवमुच्छूनतयोद्भिन्नं भवति, तदा हारीतोविशेषमाह,—

“क्लिन्ने भिन्ने शवे तोयं तत्रस्थं यदि तत्पिवेत् ।

शुद्धौ चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकच्छमथापि वा ।

यदि कश्चित् तत्र* स्नायात् प्रमादेन द्विजोत्तमः ।

जपंस्तिषवणस्नायी अहोरात्रेण शुद्ध्यति”—इति ।

इदं चान्द्रायणं कामतो मानुषशवोपहतकूपजलपानविषयम् ।

अकामतस्तु षड्रात्रं,—

“क्लिन्नं भिन्नं शवं चैव कूपस्थं यदि दृश्यते ।

पयः पिवेत् चिरात्रेण मानुषे द्विगुणं सृतम्—

इति देवलस्मरणात् । मद्यभाण्डस्थितोदकपाने यम आह,—

“सुराभाण्डस्थिता आपो यदि कश्चित् पिवेत् द्विजः ।

कुशमूलविपक्वेन अहं चीरेण शुद्ध्यति ॥

दादशाहं च पयसा पिवेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम् ।

गायत्र्यास्तु सहस्रां वा जपं कुर्व्वीत मानसम्”—इति ।

एतन्मतिपूर्व्वकाभ्यामविषयम् । अकामतोऽभ्यासे तु मनुराह,—

* ततः,—इति सु० ।

† गायत्र्यस्तु सहस्रं,—इति सु० ।

“अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थिताः तथा ।

पञ्चरात्रं पिवेत् पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पयः”—इति ।

यत्तु विष्णूक्तम् । “अपः सुराभाजनस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं शङ्खपुष्पी-
शृतं पयः पिवेत्”—इति । तत् कामतः सकृत्पाने द्रष्टव्यम् । यत्तु
शातातपेनोक्तम् । “सुराभाण्डोदकपाने कर्दनं घृतप्राशनमहोरात्रो-
पवासश्च”—इति । तत् शुष्कसुराभाण्डस्योदकपानविषयम् । तत्रैव
पर्युषितोदकपाने तेनैवोक्तम्,—

“सुरापानस्य यो भाण्डे आपः पर्युषिताः पिवेत् ।

शङ्खपुष्पादिपक्वन्तु चीरं स तु पिवेत् अहम्”—इति ॥

सुरापस्य मुखगन्धाम्राणे तु मनुराह,—

“ब्राह्मणसु सुरापस्य मुखमाप्राय सोमपाः ।

प्राणानसु तिरायम्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति”—इति ।

स्त्याद्युच्छिष्टपाने हारौत आह,—

“स्त्रियोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिवेद्विजः ।

शङ्खपुष्पीविपक्वेन अहं चीरेण शुद्ध्यति ॥

शूद्रोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिवेद्विजः ।

कुशमूलविपद्धेन अहं चीरेण पावयेत्”—इति ॥

यमः,—

“शूनोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिवेद्विजः ।

शङ्खपुष्पीविपद्धेन अहं चीरेण शुद्ध्यति”—इति ।

ब्राह्मणेष्वेव केषाञ्चिदभोज्यान्नत्वमभिप्रेत्य तदन्नभोजने प्राय-
श्चित्तमाह,—

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ॥४५॥

अपचस्य च भुक्त्वाऽन्नं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् । इति ।

परपाकनिवृत्तादीनां त्रयाणां स्वरूपं स्वयमेव वक्ष्यति ।
तदीयान्नभोजनं यद्यप्यल्पनिमित्तं*, तथाप्यभ्यासाभिप्रायेण महद्भूत-
मविरुद्धम् । अनभ्यासेन ईदृशान्नभोजने भरद्वाज आह,—

“परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।

निराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ।

अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्याद्विनमेकमभोजनम्”—इति ॥

अपचस्यान्नप्रदत्ते तदन्नभोक्तुरेव प्रत्यवायोऽभिहितः । यदा त्यपचो-
भुक्ते इतरः प्रयच्छति, तदानीमुभयोः प्रत्यवाय इत्याह,—

अपचस्य च यद्दानं दातुश्चास्य कुतः फलम् ॥४६॥

दाता प्रतिग्रहीता च तौ द्वौ निरयगामिनौ । इति ।

अपचस्य, अपचायेत्यर्थः । तस्मै यद्दानमन्येन क्रियते, तस्मिन्
दाने तस्य दातुर्दानफलं नास्ति । न केवलं फलाभावः, किन्त्वसौ दाता
सह ग्रहीता नरकं याति ।

परपाकनिवृत्तादीनां त्रयाणां क्रमेण लक्षणमाह,—

गृहीत्वाऽग्निं समारोप्य पञ्चयज्ञान्न निर्व्वपेत् ॥४७॥

* यद्यपि महद्भूतस्यानिमित्तं,—इति मु० ।

† नास्तीदमर्द्धं मुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

परपाकनिवृत्तौऽसौ मुनिभिः परिकीर्तितः ।

पञ्चयज्ञान् स्वयं कृत्वा परान्नेनोपजीवति ॥ ४८ ॥

सततं प्रातरुत्थाय* परपाकरतस्तु सः ।

गृहस्थधर्मी यो विप्रो ददातिपरिवर्जितः ॥ ४९ ॥

ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपचः परिकीर्तितः । इति ॥

परस्य पुरुषान्तरस्य गृहे क्रियमाणः पाकः परपाकः । तस्मान्निवृत्तः, परपाकनिवृत्तः । परान्नभोजनपरित्यागीति यावत् । यदा, वैश्वदेवाद्यर्थं क्रियमाणः पाक उत्कृष्टत्वात् परपाक इत्युच्यते । तस्मात् परपाकान्निवृत्तः, पञ्चमहायज्ञरहित इत्यर्थः । तच्चोभयं, विवक्षितत्वात्तन्त्रेणाचरितम् । तथाच सति परान्नवर्जनस्य गुणत्वेऽपि पञ्चमहायज्ञादिराहित्यस्य दोषत्वादस्य पुरुषस्य निन्द्यत्वम् ।

अचरार्थस्तु, अग्निं गृहीत्वा विवाहं कृत्वा स्नात्ताग्नौ केवलमौपासनं कृत्वा तमात्मनि^१ समारोपयति, न तु तस्मिन्नग्नौ वैश्वदेवादिकं करोति । सोऽयं वैश्वदेवाद्यनुष्ठानरहितः पुरुषोऽत्र परपाकशब्देन विवक्षितः । एतस्माद्विपरीतः परपाकरतः, उभयविधपरपाकरतत्वात् । तत्र पञ्चमहायज्ञानुष्ठानस्य गुणत्वेऽपि परान्नभोजनस्य दोषत्वात्तादृशस्य पुरुषस्य निन्द्यत्वम् । प्रतिदिनं प्रातरुत्थाय यथाविधि पञ्चमहायज्ञान् कृत्वा परान्नेनोपजीवतीति योजनीयम् ।

* परपाकाशी,—इति शा० ।

१ विवाहं कृत्वा आत्मनि,—इति शा० स० ।

यस्तु विप्रोविधानेन गार्हस्थ्यं स्वीकृत्य अन्नदानादिवर्जितः
केवलं स्वयमेव भुङ्क्ते, सोऽपच इत्युच्यते । तस्य निन्दा प्रत्यक्षश्रुता-
वान्नायते,—

“नार्यमणं पुष्यति नो सखायं

केवलाघो भरति केवलादी”--इति ।

ददातिपरिवर्जितः,—इत्यत्र ददातीत्यर्थनिर्द्देशत्वाद्दानक्रिया-
माचष्टे । “ईक्षतेर्नाशब्दम् (वे० १ अ० १ पा० ५ सू०)”--इत्यस्मिन्
व्याससूत्रे, “यजतेः पूर्ववत्त्वम् (मी० ७ अ० ४ पा० १ सू०)”--इत्य-
स्मिन् जैमिनिसूत्रे चार्थनिर्द्देशेऽपि स्तिप्प्रत्ययप्रयोगदर्शनात् ।
“इक्स्तिपोधातुनिर्द्देशे”—इत्येतत्तु वाररूपं वार्त्तिकं प्रचुरप्रयोगा-
भिप्रायं, न त्वर्थनिर्द्देशव्यवच्छेदकम् ।

परपाकनिवृत्तादिवद्वृथापाकादेरप्यन्नं न भोक्तव्यम् । तद्भोजने
तु प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम् । तदाह तुः शातातपहस्यती,—

“योगृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते ।

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥

वृथापाकस्य भुक्त्वाऽन्नं प्रायश्चित्तं चरेद् द्विजः ।

प्राणायामन्तिरभ्यस्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति”--इति ।

प्राणायामशतङ्कृतेति पाठे त्वावृत्तिविषयत्वं कल्पनीयम् । वृथा-
पाके यत्प्रायश्चित्तं, तदेव ब्राह्मणनिन्दकादावपि द्रष्टव्यम् । निन्दा-
वचने सहपाठात् । तथाच व्यासः,—

“पङ्क्तिभेदी वृथापाकी नित्यं ब्राह्मणनिन्दकः ।

आदेशी वेदविक्रेता पञ्चैते ब्रह्मघातकाः”--इति ।

वेदविक्रयिणः स्वरूपमाह शातातपः,—

“प्राध्यापनं प्रत्ययनं प्रश्नपूर्वः प्रतिग्रहः ।

याजनाध्यापने वादः षड्विधो वेदविक्रयः”--इति ।

ननूक्तरीत्या कलियुगे सर्वेऽप्यभोज्यान्ना अभक्ष्यभक्षणाश्च; तथा सत्येतद्विषयं प्रायश्चित्तशास्त्रं निरर्थकं, कृतेऽपि प्रायश्चित्ते पुनरपि तत्प्रवृत्तेः परिहर्तुमशक्यत्वात् । प्रायश्चित्तविधायिकायाः परिषदोऽसंभवाच्च । न हि पापप्रवृत्तानां परिषत्त्वं युक्तं, स्वकर्मरतविप्राणामिति तल्लक्षणात् । न चाभक्ष्यभक्षणादिभ्यः पापेभ्यो निवृत्तानां श्रिष्टानां परिषत्त्वं स्यादिति शङ्कनीयम् । तादृशस्य पुरुषस्य कस्याप्यदृष्टचरत्वात् । अतः कलियुगे सर्वेषां निन्द्यत्वादेतदेव युगमुद्धिश्य प्रवृत्तस्य परोश्वरधर्मशास्त्रस्य निर्विषयत्वादित्याशङ्काह*,—

युगे युगे तु ये धर्मास्तेषु तेषु च ये द्विजाः ॥ ५० ॥

तेषां निन्दा न कर्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः । इति ॥

अस्याचरार्थः प्रथमाध्याये वर्णितः । अयमाशयः । द्विविधा ह्यधर्मप्रवृत्तिः; युगप्रयुक्ता, प्रमादालस्यादिप्रयुक्ता च । तत्र युगप्रयुक्तायाः प्रवृत्तेरपरिहार्यत्वाच्च तन्निवृत्तये पराश्वरस्योद्यमः । या तु प्रमादालस्यादिप्रयुक्ता प्रवृत्तिः, तत्र सावकाशं धर्मशास्त्रम् । तद्वयथा । अध्ययनविधिस्तावदर्थज्ञानपर्यन्तं साङ्गवेदपाठमाचष्टे^(१) । न च

* इत्यमेव पाठः सर्वेषु पुस्तकेषु । मम तु, निर्विषयत्वमित्याशङ्काह,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† दर्शज्ञानानुष्ठानपर्यन्तं,—इति शा० ।

(१) “साध्यायोऽध्येतव्यः”—इति तावदध्ययनविधिरस्ति । तच्चाध्ययनं किमक्षरग्रहणमात्ररूपं, किं वाऽर्थावगतिपर्यन्तपर्यवसितमिति

कलौ युगे तादृशं विप्रं कश्चिदप्युपलभामहे । तथा, ब्रह्मचारिप्रकरणे तदाश्रमधर्मा अध्ययनधर्माश्च सहस्रग्रः स्मर्यन्ते । न च तान् सर्वान् यथावदनुतिष्ठन्माणवकः कोऽप्युपलभ्यते । यदाऽध्ययनस्यैव ईदृशी गतिः, तदा कैव कथा साङ्गहृत्तत्त्ववेदार्यानुष्ठानस्य । तथा सति शास्त्रीयमुख्यब्राह्मणोपेतस्य कस्याप्यभावात्, चतुर्यवैश्यजात्योश्च स्वरूपेणैवोच्छिन्नत्वात्, शूद्रश्रूषयितव्यानां द्विजानामसम्भवे तत् शूद्रश्रूषकस्य मुख्यस्य शूद्रस्यात्यन्तमनाशङ्कनीयत्वात्^(१), किं चातुर्वर्ण्यमुद्दिश्य प्रवृत्तं धर्मशास्त्रं स्वरूपेणैव लुप्यतां, किं वा मुख्यासम्भवेऽपि यथासम्भवं चातुर्वर्ण्यमाश्रित्य धर्मशास्त्रं प्रवर्त्ततामिति मीमांसायां, स्वरूपलोपाद्वरं यथासम्भवानुष्ठानमित्यभिप्रेत्य युगप्रवृत्तां सर्वैरप्यवर्जनैयामधर्मप्रवृत्तिमदोषत्वेनाभ्युपगम्य, तेषां निन्दा न कर्त्तव्या,-- इत्युक्तम् । ततः सम्भाविताध्ययनाद्युपेतानां शक्यायां धर्मप्रवृत्तौ प्रमादाद्यस्यादिरहितानाञ्च परिषत्त्वं कुतो न स्यात् । हतप्रायश्चित्तस्य पुनः प्रमादाद्यस्यादिवर्जनस्य सुकरत्वात् प्रायश्चित्तशास्त्रञ्च सार्थकमिति ।

सन्देहे, अक्षरग्रहणमात्रपरत्वे विश्वजिन्नप्रायेण स्वर्गएव तत्फलं वाच्यम् । निष्फले प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तथा चादृष्टार्थत्वापत्तिः । तस्मादर्थवगतिपर्यन्तमेवाध्ययनम् । तत्रार्थावगतिसु दृष्टमेव फलमिति नादृष्टकल्पनादोषः । स्पष्टमिदं स्वकृतजैमिनीयन्यायमाणाविस्तरे प्रथमाधिकरणएव ।

(१) द्विजशूद्रश्रूषयैव शूद्राणां मुख्यत्वम् । द्विजाएव तु यदा केचिन्मुख्या न सन्ति केचिच्च स्वरूपेणैवोच्छिन्नाः, तदा तच्छूद्रश्रूषकरूपस्य मुख्यशूद्रस्य सद्भावः शङ्कितुमपि न शक्यइति भावः ।

इत्यमुपपातकविशेषस्याभक्ष्यभक्षणस्य प्रायश्चित्तमभिधाय जाति-
भंगकरस्य ब्राह्मणतिरस्कारस्य प्रायश्चित्तमाह,—

ह्रङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारं च गरीयसः ॥ ५१ ॥
स्नात्वा तिष्ठन्नहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत् । इति ॥

ब्राह्मणो वेदपारगो ब्रह्मविदा । तं प्रति लौकिके शास्त्रीये वा
व्यवहारे तद्वर्त्तनाय ह्रङ्कारं यः प्रयुङ्क्ते, यस्य वयसा विद्यया वा ज्येष्ठं
पुरुषं प्रति त्वमित्येकवचनं प्रयुङ्क्ते; तावुभौ स्नात्वा यावदस्तमयं
निराहारौ स्थित्वा रात्रावभिवादनेन तं समापयेत् । निराहारत्वं
मनुराह,—

“ह्रङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारन्तु गरीयसः ।

स्नात्वाऽनभ्रन्नहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत्”--इति ।

यमोऽपि*,--

“ह्रङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारञ्च गरीयसः† ।

स्नात्वा तिष्ठन्नहःशेषं‡ प्रणिपत्य प्रसादयेत्”--इति ॥

शङ्खोऽपि॥,—

“ह्रङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारञ्च गरीयसः ।

दिनमेकं व्रतं कुर्यात् प्रयतः सुसमाहितः”--इति ।

* शङ्खोऽपि,—इति मु० ।

† प्रायश्चित्तं विधीयते,—इति शा० ।

‡ अहोरात्रोषितः स्नात्वा,—इति शा० ।

§ यमोऽपि,—इति मु० ।

एतदभ्यासविषयम् । ननु, ब्राह्मणस्य रुजःकृत्या,--इति जाति-
भ्रंशकरेषु परिगणनाद्वक्ष्यमाणं ताडनादिकमेव जातिभ्रंशकरं, न
तत्तं हङ्कारादिकमिति चेत् । न, हङ्कारादिनाऽपि ब्राह्मणस्य
मनसि रुजःसमुत्पादनात् ।

ताडनादौ प्रायश्चित्तमाह,--

ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे बध्वाऽपि वाससा ॥ ५२ ॥
विवादेनापि निर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् । इति ॥

यद्यपि तण्ताडनवस्त्रवन्धनविवादजयेन शरीरोपघातः, तथापि
प्रायश्चित्तं चरितव्यमित्यपिशब्दस्यार्थः । प्रणिपातेनोपवासोऽप्युप-
लक्ष्यते । तदाह दृष्टस्यतिः,--

“गुरुं त्वंकृत्य गर्व्येण विप्रं निर्जित्य वादतः ।

ताडयित्वा तृणेनापि प्रसाद्योपवसेद्दिनम्”--इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,--

“गुरुं त्वंकृत्य हङ्कृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।

बद्धा वा वाससा चिप्रं प्रसाद्योपवसेद्दिनम्”--इति ॥

यत्तु बौधायनेनोक्तम्,--

“वादेन ब्राह्मणं जित्वा प्रायश्चित्तविधित्सया ।

चिराचोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत्”--इति ।

तदभ्यासविषयम् । पादस्पर्शादौ स एवाह,—

“पादेन ब्राह्मणं स्पृष्ट्वा प्रायश्चित्तविधित्वया ।

दिवसोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥

अवाच्यं ब्राह्मणस्योक्त्वा प्रायश्चित्तं विधीयते ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कृत्वा तु प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥

आक्रोशमनृतं कृत्वा कृच्छ्रं कुर्वीत मानवः”—इति ।

ब्राह्मणावगोरणादौ प्रायश्चित्तमाह,—

अवगूर्य त्वहोरात्रं चिरात्रं क्षितिपातने ॥ ५३ ॥

अतिकृच्छ्रञ्च रुधिरे कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते । इति ॥

अवगूर्यं वधार्थं दण्डमुद्यम्य, दिनमेकमुपवसेत् । भूमौ निपात्य चिरात्रमुपवसेत् । प्रहारेण रुधिरे निर्गते अतिकृच्छ्रं चरेत् । अनिर्गतं रुधिरमन्तरेकत्र* घनीभूतञ्चेत्, तदा कृच्छ्रं चरेत् । अवगोरणादेः शतसंवत्सरादिनरकहेतुत्वोपन्यासपुरःसरं प्रतिषेधः प्रत्यक्षश्रुतावुपलभ्यते । तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणम् । “योऽवगुरेत्, शतेन यातयात्, योनिहनेत् सहस्रेण यातयात्, यो लोहितं करवत् यावतः प्रस्कन्द्य यावतः पांशून् संगृह्णात्तावतः संवत्सरान् पितृलोकं न प्रजानादिति, तस्माद्ब्राह्मणाय नावगुरेत् न निहन्यात् न लोहितं कुर्यादेतावता हैनसाऽयुक्तो भवति”—इति । गौतमोऽपि । “अभिक्रुद्धावगुरणं ब्राह्मणस्य वर्षशतमस्वर्ग्यं, निपातोः सहस्रं, लोहितदर्शने यावतः प्रस्कन्द्य पांशून् संगृह्णीयात्”—इति । मनुरपि,—

* अन्तरे कुत्रचित्,—इति मु० ।

† निहते,—इति मु० ।

“अवगूर्य त्वद्ग्रतं सहस्रमभिहत्य तु ।
 जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥
 शोणितं यावतः पांशून् संगृहीयाद्विजन्मनः ।
 तावन्यब्दसहस्राणि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ॥
 अवगूर्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाते कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते”—इति ।

यमः,—

“ताडने च्छेदने चैव शोणितस्य प्रवर्त्तने ।
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत चान्द्रायणमथाचरेत् ।
 दशसंख्यासु गादधुरङ्गच्छेदे यदा भवेत्”—इति ।

वृहस्पतिः,—

“काष्ठादिना ताडयित्वा त्वग्भेदे कृच्छ्रमाचरेत् ।
 अस्थिभेदेऽतिकृच्छ्रसु पराकस्त्वङ्गकर्त्तने”—इति ।

पैठीनशिरपि । “त्वङ्गारहङ्गारावगोरणनिपातनलोहितप्रवर्त्तनो-
 न्तरजयेषु प्रणिपत्यैकरात्रोपवासकृच्छ्रातिकृच्छ्रश्चरित्वा प्रसादयेत्
 घयासंख्यम्”—इति । एतत् सर्व्वं सजातीयविषयम् । विजातीये तु
 प्रजापतिराह,—

“द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापिवा ।
 चतुर्विद्भद्रजातीनां ब्राह्मणस्य बधे व्रतम्”—इति ।

आक्रोशादौ शङ्खलिखितावाहृतुः । “आक्रोशेऽनृतवादे वा एक-
रात्रं चिरात्रं चोपवासः”—इति । सुमन्तुः । “देवर्षिगोब्राह्मणाचार्य-
मातृपितृनरेन्द्राणां प्रतिषेधने आक्रोशने जिह्वां दहेद्विरण्यं दद्यात्”
—इति ।

अतिहृच्छं च रुधिरं,—इत्युक्तम् । कोऽसावतिहृच्छः? इत्याकाङ्क्षायां
तत्स्वरूपमाह,—

नवाहमतिहृच्छः* स्यात् पाणिपूरान्नभोजनः ॥५४॥
चिरात्रमुपवासः स्यादतिहृच्छः स उच्यते । इति ।

अतिहृच्छमाचरन् विप्रस्त्रिरावृत्तैकभक्तनकायाचितदिनेषु नवसु
यावता पाणिः पूर्यते तावदेव मुञ्जीत, उपवासदिनेषु प्राजापत्य-
वदुपवासमेव चरेत् । सोऽयमतिहृच्छ इत्युच्यते । एतदेवाभिप्रेत्य
याज्ञवल्क्यः प्राजापत्यमुपदिश्य तस्यैव गुणविकृतित्वेनातिहृच्छं
निर्दिशति,—

“अयमेवातिहृच्छः स्यात् पाणिपूरान्नभोजने”—इति ।

गौतमोऽपि प्राजापत्यं प्रपञ्चयानन्तरमाह । “एतेनैवातिहृच्छो-
व्याख्यातो यत् सहदाददीत तावदश्रीयात्”—इति । यद्वा, नैरन्तर्येण
नवसु दिनेषु पाणिपूरान्नं भुक्त्वा त्रिषु दिनेषु उपरवसेत् । तदाह
यमः†,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, नवाहमतिहृच्छे,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† प्राजापत्यव्रतान्तरमाह,—इति सु० ॥

‡ मनुः,—इति सु० ।

“एकैकं पिण्डमश्रीयात् अहं कल्ये अहं निशि ।

अयाचितस्त्यहं चैव वायुभक्षः परं अहम् ॥

अतिकृच्छ्रं चरेदेतत् पतित्रं पापनाशनम्”—इति ॥

अतिमानादतिक्रोधादित्यारभ्य कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते,—इत्यन्ते-
खष्टस्वधायेषु नानाविधान् पापविशेषाननूद्य प्रायश्चित्तविशेषा निरू-
पिताः । यानि त्वन्यानि प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तरहितानि, तेषां सधा-
रणं प्रायश्चित्तमाह,—

सर्वेषामेव पापानां सङ्करे समुपस्थिते ॥ ५५ ॥

दशसाहस्रमभ्यस्ता गायत्री शोधनं परम् । इति ।

अथञ्च गायत्रीजपः प्राजापत्यादीनामुपलक्षकः । तानि च प्रति-
पदोक्तप्रायश्चित्तव्यतिरिक्तानि व्रतानि मुनिभिः प्रपञ्चितानि । तत्र
मनुविष्णुविश्वामित्राः,—

“अनुक्तनिष्कृतीनान्तु पापानामपनुत्तये ।

शक्तिं चावेक्ष्य पापञ्च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्यः,—

“देशं कालं वयः शक्तिं पापं चावेक्ष्य यत्नतः ।

प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद् यत्र चोक्ता न निष्कृतिः”—इति ।

शङ्खलिखितौ । “क्रयविक्रयदुष्टभोजनप्रतिग्रहेष्वनादिष्टप्राय-
श्चित्तेषु सर्वेषु चान्द्रायणं प्राजापत्यञ्च”—इति । सत्यन्तरे,—

“भक्ष्याभक्ष्याण्यनेकानि ब्राह्मणानां विशेषतः ।

तत्र शिष्टा यथा ब्रूयुस्तत्कर्त्तव्यमिति सतिः”—इति ।

ग्रातातपः,—

“अनुक्तेषु विधिं ज्ञात्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
सर्वत्र सर्वपापेषु द्विजस्यान्द्रायणं चरेत्”—इति ॥

उग्रना,—

“यत्रोक्तं यत्र वा नोक्तमिह पातकनाशनम् ।
प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शुद्ध्यते नात्र संशयः”—इति ।
अभोज्ये भोज्यत्वप्रमितिमभिसंकल्प्य मनसा
प्रसक्तिं स्वाच्छन्द्यादिह विदधतः संस्क्रुतिमतः ।
मतं प्रायश्चित्तं दधतमिममेकादशमसा-
वकार्षीदध्यायं स्फुटविवरणं माधवसुधीः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-
बुक्कभूपाल-साम्राज्य-धुरन्धर-प्र माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
व्याख्यायां मध्ववीयायां एकादशोऽध्यायः ॥०॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

आचारकाण्डे त्रिभिरध्यायैर्यावन्त आचाराः प्रतिपादिताः, प्रायश्चित्तकाण्डे चाष्टभिरध्यायैर्यानि प्रायश्चित्तान्यभिहितानि ; तेभ्योऽतिरिक्तानां परिशिष्टानां केषाञ्चिदाचाराणां प्रायश्चित्तानाञ्च विधानायायं द्वादशाध्याय आरभ्यते । तत्रादौ दुःखप्रादिनिमित्तकं स्नानमाह,—

दुःखं यदि पश्येत् तु वान्ते तु क्षुरकर्मणि ।
मैथुने प्रेतधूमे च स्नानमेव विधीयते ॥१॥ इति ।

स्वप्नोद्विविधः, सुखप्नो दुःखप्नश्च, तत्र यो दर्शनकाले द्रष्टुः सुखं जनयन् भावि श्रेयश्च सूचयति, स सुखप्नः । तस्योदाहरणं कन्दोगा-
ग्रामनन्ति,—

‘यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।

ममृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने”--इति ।

तद्वैपरीत्येन दर्शनकाले दुःखं जनयन् पुरुषस्य भावि चारिष्टं यः सूचयति, स दुःखप्नः । एतस्य तूदाहरणं बह्वृचाः पठन्ति । तत्र हि मरणसूचकानि जागरणारिष्टानि बहून्यभिधाय अन्ते प्रत्यक्षदर्शनानीत्युपमंहत्यानन्तरं स्वप्नारिष्टान्येवमाह्वयन्ते । “अथ स्वप्नाः पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति पराह एनं हन्ति मर्कट एनमास्कन्दयत्याशु वायुरेनं प्रवहति सुवर्णं खादित्वाऽवगिरति मध्वश्नाति

विसानि भक्षयत्येकं पुण्डरीकं धारयति खरैर्वराहैर्युक्तैर्याति कृष्णां
धेनुं कृष्णवत्सां नलदमाली दक्षिणाभिमुखाः प्रजति”-इत्यादि ।
स्वप्नाध्यायविदस्य स्वप्नस्य भाविसूचकं वचनमाहुः,--

“आरोहणं गोदृषकुञ्जराणां

प्रासादशैलाग्रवनष्पतीनाम् ।

विष्ठाऽनुलेपोरुदितं* मृतञ्च

स्वप्नेष्वगम्यागमनञ्च धन्यम् ॥

कृष्णाम्बरधरा नारी कृष्णगन्धानुलेपना ।

अवगूहति† यं स्वप्ने मृत्युं तस्य विनिर्दिशेत्”-इति ।

एतत्सर्वमभिप्रेत्य स्वप्नाधिकरणे भगवान् वादरायणः सूच-
यामास । “सूचकस्य हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः (व० ३ अ० २
पा० ४ सू०)”-इति । तच्च भाव्यरिष्टसूचके दुःस्वप्ने दृष्टे सति
प्रातस्त्याय तन्निमित्तकं स्नानं कर्त्तव्यम् । तथा, भुक्तेऽपि वान्ते सति
तदैव स्नातव्यम् । तथा, चौरमैथुनप्रेतधूमाघ्राणेषु च स्नानमाचरेत् ।
एवं दुर्जनस्पर्शनादावपि स्नानं द्रष्टव्यम् । तदाह धर्मः,--

“अजीर्णैऽभ्युदिते वान्ते चुरकर्म्मणि मैथुने ।

दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमेव विधीयते”-इति ॥

वृद्धपराशरोऽपि,--

“दुःस्वप्ने मैथुने वान्ते विरिक्ते चुरकर्म्मणि ।

चित्तिथूपमशानानां स्पर्शने स्नानमाचरेत्”-इति ।

* रुधिरं,—इति सु० ।

† उपगूहति,—इति सु० ।

मैथुने स्नानमृतुकालविषयम् । तदाह शातातपः,—

“ऋतौ तु गर्भगंकित्वात् स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।

अनृतौ तु यदा गच्छेत् शौचं सूत्रपुरोषवत्”—इति ।

वमनादौ विशेषमाह मतुः,—

“वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु दृतप्राशनमाचरेत् ।

आचामेदेव भुक्त्वाऽन्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम्”—इति ।

भुक्त्वाऽन्नं अनन्तरं वान्तः आचामेदित्यर्थः ।

अथ प्रायश्चित्तिनः पुनः संस्कारनिमित्तान्याह,—

अज्ञानात् प्राश्य विण्मूषं सुरासंस्पृष्टमेव च ।

पुनः संस्कारमर्हन्ति चयोवर्णा द्विजातयः ॥२॥ इति ।

अथञ्च संस्कारो व्रतचरणानन्तरभावी । तत्र वचनानि च पूर्वाध्यायएव प्रायश्चित्ताप्रसङ्गादुदाहृतानि ।

आद्यसंस्कारवत् पुनः संस्कारेऽप्यजिनादिप्राप्तावपवदति,—

अजिनं मेखला दण्डो भैक्ष्यचर्या व्रतानि च ।

निवर्त्तन्ते द्विजातीनां पुनः संस्कारकर्मणि ॥३॥ इति ।

अजिनादिवद् वपनमपि निवर्त्तते । तदाह विष्णुः । “सर्व्वेऽप्येतेषु द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्यात् । वपनमेखलादण्ड-भैक्षचर्याव्रतानि पुनः संस्कारकर्मणि वर्ज्जनीयानि”—इति । व्रतानि सौम्यप्राजापत्यादीनि, मधुमांसाञ्जनादिवर्ज्जनानि च ।

* तत्र पुरोषवत्,—इति शा० ।

† तत्रैव साक्षिवचनानि,—इति शा० ।

पूर्वाध्यायादावनेधरेतोगोमांसविण्मूत्रप्राशने चान्द्रायणमित्यु-
क्तम् । तत्कामकारविषयम् । अतएव तत्र बालापत्यसहभोजनमस्मा-
भिरुदाहृतम् । अत्र त्वकामतोविण्मूत्रादिभोजने प्रायश्चित्तमाह,—

विण्मूत्रभोजी शुद्ध्यर्थं* प्राजापत्यं समाचरेत् ।
पञ्चगव्यञ्च कुर्वीत स्नात्वा पीत्वा शुचिर्भवेत् ॥४॥ इति ।

प्राजापत्यं चरित्वा पश्चात् पञ्चगव्येनैव स्नानं कृत्वा तत्पञ्चगव्यं
प्राश्य शुद्धो भवति । एतच्च पुनः संस्कारात् प्रागेव कर्त्तव्यम् ! “प्राय-
श्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्यात्”—इतिविष्णुवचनात् । जले तु
विण्मूत्रोपहृते कूर्मपुराणोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“अपोमूत्रपुरीषाद्यैर्दूषिताः प्राशयेद् यदा ।

तदा सान्तपनं कृच्छ्रं व्रतं पापविशोधनम्”—इति ॥

चतुर्षु वर्णेषु यः कोऽपि स्नात्प्रघातार्थमुद्यम्य कथंचिद्घातात्
प्रागेव विवर्त्तते, तस्य प्रायश्चित्तं प्रश्नपूर्वकमाह,—

जलाग्निपतने चैव प्रव्रज्याऽनाशकेषु च ।

प्रत्यावसितवर्णानां कथं शुद्धिर्विधीयते ॥ ५ ॥

प्राजापत्यद्वयेनैव तीर्थाभिगमनेन च ।

दृषैकादशदानेन वर्णाः शुद्ध्यन्ति ते त्रयः ॥ ६ ॥

ब्राह्मणस्य प्रवक्ष्यामि वनं गत्वा चतुष्पथे ।

सशिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यद्वयं चरेत् ॥ ७ ॥

* विण्मूत्रस्य च शुद्ध्यर्थं,—इति सु० ।

गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् शुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् ।
मुच्यते तेन पापेन ब्राह्मणत्वञ्च गच्छति ॥ ८ ॥

जलाग्न्यादयः पञ्च मरणहेतवः । नदीतटाकादिप्रवेशेनाग्नि-
प्रवेशेन मृगुपतनेन महाप्रस्थानगमनेनानशनेन च म्रियते । तत्र
जलादिमरणं त्रिविधं, विहितं प्रतिषिद्धमनुज्ञातञ्च । विहितं च
द्विविधं; काम्यतपोरूपं, प्रायश्चित्तरूपञ्च । तत्र तपोरूपं कूर्मपुराणे
नर्मदामाहात्म्ये प्रदर्शितम्,—

“अग्निप्रवेशं यः कुर्यात् सोमतीर्थं^(१) नराधिप ।

जले वाऽनाशके वाऽपि नासौ मर्त्योऽभिजायते”—इति ॥

तत्रैव प्रयागमाहात्म्येऽभिहितम्,—

“गङ्गायमुनयोर्मध्ये करीषाग्निं विशेत्तु यः ।

अहीनांगो ह्यरोगश्च पञ्चेन्द्रियसमन्वितः ।

यावन्ति रोमकूपाणि तस्य गात्रेषु मानवः ॥

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।

जलप्रवेशं यः कुर्यात् सङ्गमे लोकविश्रुते ॥

राज्जगस्थे यदा सोमे विमुक्तः सर्वपातकैः ।

सोमलोकमवाप्नोति सोमेन सह भोदते”—इति ।

तदेतत्प्रायश्चित्तरूपं मरणम् । क्रोधादिना यज्जलादिमरणं,
तत्प्रतिषिद्धम् । तथाचाशौचप्रकरणे, क्रोधात् प्रायमित्यादिस्मृति-
वाक्यमुदाहृतम् । प्रबलरोगग्रस्तस्य यज्जलादिमरणं, न तद्विहितं

(१) सोमतीर्थं नर्मदा । “रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा”—इत्युक्तेः ।

नापि प्रतिषिद्धं; किन्तु शास्त्रेण केवलमनुज्ञातम् । तत्र* तस्मिन्नेव प्रकरणे दुष्कृत्यैरित्यादिवाक्येनोदाहृतम् । तत्राभ्यनुज्ञानस्यैच्छिकत्वान्न फलालाभमात्रं केवलं भवति, न त्वसौ प्रायश्चित्ती । योऽपि प्रायश्चित्तार्थं मर्त्तुमुद्यम्य ततो निवर्त्तते, तस्यापि पूर्वपापं न निवर्त्तते इत्येतावदेव; न तु तेन कर्त्तव्यं किञ्चित् प्रायश्चित्तान्तरमस्ति । एवञ्च सति प्रतिषिद्धमेव परिग्रह्यते । तत्रापि मर्त्तुमुद्यम्य मृतस्य दुर्मरणत्वेऽपि न तच्चेदं प्रायश्चित्तं, तत्कर्त्तु-रेवाभावात्^(१) । यस्तु उद्यम्य मरणाच्च निवर्त्तते, तस्येदं प्रायश्चित्तम् । ननु तस्यापीदं न युक्तम्, आत्महत्यायाः शास्त्रनिषिद्धत्वेन तच्चि-वृत्तेः शास्त्रीयत्वात् । वाङ्मयम् । न हि वयं निवृत्तिनिमित्तमिदं प्रायश्चित्तं ब्रूमः, किन्तु निषिद्धाचरणोद्यमनिमित्तम् । उद्यम-मात्रस्य निमित्तत्वादेव प्रायश्चित्तस्य स्वल्पत्वमुपपद्यते ।

जलान्यादिषु मर्त्तुमुद्यम्य ततो निवृत्ताः प्रत्यावृत्ताः, तादृ-शानां चतुर्णां वर्णानां पृथक् पृथक् प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमिति प्रश्न-वाक्यस्यार्थः । तत्र क्षत्रियस्य प्राजापत्यद्वयं, वैश्यस्य तीर्थयात्रा, शूद्रस्य वृषभसहितगोदशकदानं, ब्राह्मणस्य वनगमनादिब्रतम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तत्र,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† वनगमनादि प्रपञ्चितम्,—इति मु० ।

(१) दुर्मरणं हि पापजनकम् । मरणात् परमेव दुर्मरणजं पापमु-त्पद्यते । एवञ्च सति मृतस्य पापभागित्वेऽपि न तस्य प्रायश्चित्त-कर्त्तृत्वसम्भवः । जीवतएव तत्राधिकारादिति भावः ।

आत्महननोद्यमेन ब्राह्मणत्वमपगतं, चण्डालत्वमायातम् । पुनर्धृताचरणेन चण्डालत्वनिवृत्तौ पुनः पूर्वसिद्धं ब्राह्मण्यं प्रतिपद्यते । तदाह वृद्धपराशरः,—

“अनाशकान्निवृत्तस्तु चातुर्वर्ण्यव्यवस्थितः ।

चण्डालः स तु विज्ञेया वर्जनौयः प्रयत्नतः ॥

लुप्तधर्मास्तु चण्डालाः परिव्राजकतापसाः ।

तेभ्योजातान्यपत्यानि चण्डालैः सह वासयेत् ॥

जलाग्निपतने चैव प्रव्रज्याऽनशने तथा ।

प्रत्यावसितवर्णानां प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥

ब्राह्मणानां प्रसादेन* तीर्थाभिगमनेन च ।

गवाञ्च दशदानेन† वर्णाः शुद्ध्यन्ति ते त्रयः ॥

ब्राह्मणस्य प्रवक्ष्यामि गत्वाऽरण्यं चतुष्पथम् ।

सशिखं वपनं कृत्वा त्रिसन्ध्यमवगाहनम् ॥

सावित्र्यष्टसहस्रन्तु जपेच्चैव दिने दिने ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्राह्मणत्वञ्च गच्छति ॥

भैक्षार्थी विचरेद् ग्रामं गृहान् सप्त वने वसन् ।

तां च‡ भिक्षां समश्रीयादब्दार्द्धेन विगृह्यति”—इति ॥

अत्रैव व्रतान्तराण्याह वसिष्ठः,—

“जीवन्मात्मत्यागी कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत् ।

* प्रसादेन,—इति मु० ।

† शतदानेन,—इति शा० ।

‡ दत्तां,—इति मु० ।

त्रिरात्रं वाऽप्युपवसेन्नित्यं स्त्रिंशेन वाससा ॥

प्राणानात्मनि संयम्य त्रिः पठेदघमर्षणम् ।

अपिवितेन कल्पेन गायत्रीं परिवर्त्तयेत् ॥

अपिवाऽग्निं समाधाय कुष्माण्डैर्जुह्याद्दधत्म्”—इति ॥

तत्र जपाहोमौ विद्वद्विषयौ कल्पनौयौ । द्वादशरात्रत्रिरात्रौ
त्वविद्वद्विषये शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्थापनौयौ ।

मूलवचने प्रव्रज्याशब्देन पूर्वं महाप्रस्थानगमनं व्याख्यातम् ।
अथवा परिव्रज्या तेन विवक्ष्यते । तथाच सति परिव्रज्यातः प्रच्युतस्य
ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तमुक्तं भवति । तदिदं श्रद्धालोः पुनरुपनयनादि-
पुरःसरं पारिव्रज्यं जिह्वोर्वेदितव्यम् । यस्तु पुनः पारिव्रज्यं न
जिह्वति, तस्य मरणान्तं राजदासत्वादिकम् । अत्र नारदः,—

“राज्ञएव तु दासः स्यात् प्रव्रज्याऽवसितोद्विजः ।

न तस्य प्रतिशोधोऽस्ति न विग्रहः कथञ्चन”—इति ॥

कात्यायनः,—

“प्रव्रज्याऽवसिता यत्र त्रयोवर्णा द्विजातयः ।

निर्व्यामं कारयेद्विप्रं दास्यं चत्रविशोर्नृपः”—इति ।

दत्तः,—

“पारिव्रज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मं न तिष्ठति ।

श्वपदेनाङ्कयित्वा तं राज्याच्छीघ्रं प्रवासयेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्यः,—

“प्रव्रज्याऽवसितो राज्ञोदासः स्यात् मरणान्तिकम्”—इति ।

* प्राजापत्यं प्रायश्चित्तमुक्तं भवति.—इति सु० ।

अथाचारकाण्डशेषत्वेन स्नानभेदानाह,—

स्नानानि पञ्च पुण्यानि कीर्तितानि सनीषिभिः ।

आग्नेयं वारुणं ब्राह्मं वायव्यं दिव्यमेव च ॥९॥ इति ।

आग्नेयादीनामुद्दिष्टानां पञ्चानां क्रमेण स्वरूपं विविक्षितम्,—

आग्नेयं भस्मना स्नानमवगाह्य तु वारुणम् ।

आपोहिष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं गौरजः स्मृतम् ॥१०॥

यत्तु सातपवर्षेण तत्स्नानं दिव्यमुच्यते ।

तत्र स्नात्वा तु गङ्गायां स्नातो भवति मानवः ॥११॥ इति ।

भस्मस्नानं द्विविधं, पादादिकं मूर्द्धादिकञ्च । तत्र पादादिकं विरक्तविषयं, मंहारक्रमत्वात् । तच्च कूर्मपुराणे दर्शितम्,—

“आग्नेयं भस्मना पादभस्मकाद्देहधूलनम्”—इति ।

मूर्द्धादि लिङ्गपुराणे दर्शितम्,—

“ईशानेन शिरोदेशं मुखं तत्पुरुषेण तु ।

उरोदेशमघोरेण गुह्यं वामेन सुव्रतः ॥

मध्येन पादौ सर्वाङ्गं प्रणवेन तु शोधयेत्”—इति ।

अलावगाहनरूपन्तु वारुणस्नानं, प्रथमाध्याये “सन्ध्या स्नानं जपोहोमः”—इत्यत्र प्रपञ्चितम् । ब्राह्मन्तु तिसृभिरापोहिष्ठेतृग्भिः^(१) पादद्वयमूर्द्धप्रदेशेषु कुशोदकैर्मार्जनम् । तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

(१) यद्यपि “आपोहिष्ठेति”—इत्येतावन्मात्रमुक्तं, तथापि आपोहिष्ठे-
त्यादि ऋक्चयमेव याच्यम् । “तपस्वक्तानामादिसङ्ख्येन विधिर-

“ब्राह्मन्तु मार्जनं मन्त्रैः कुशैः सोदकविन्दुभिः”—इति ।

तच्च त्रिःशतलोऽथश्लेषु स्थानेषु कर्तव्यम् । तत्प्रकारश्च बौधायनेन दर्शितः,—

“भुवि मूर्द्ध्नि तथाऽऽकाशे मूर्द्ध्नीकाशे तथा भुवि ।

आकाशे भुवि मूर्द्ध्नीति मन्त्रज्ञानं विधीयते”—इति ।

अथकाले गोषु मार्गव्यागच्छन्तीषु वायुना यमुत्थिते गोपा-
दरजस्रवस्थानं प्रायव्यम् । आतपयुक्तेन वर्षादकेन देहस्याप्राप्तं
दिव्यज्ञानम् । तदिदं पूर्वोक्तेभ्यः प्रशस्तम् । एतेन यौगिकशारस्वते
अपि द्वे ज्ञाने उपलब्धेते । यौगिकं योगेन दिष्णुचिन्तनम् ।
तदाह व्यासः,—

“ब्राह्ममाग्नेयमुद्दिष्टं वायव्यं दिव्यमेव च ।

वारुणं यौगिकं तद्वत् षोढा ज्ञानं समासतः ॥

वारुणं चावगाहस्तु ज्ञानसं त्वात्मवेदनम् ।

यौगिकं ज्ञानमाख्यातं योगैर्विष्णुविचिन्तनम्”—इति ।

विद्वदाग्निषा यन्मादितं शारस्वतं ज्ञानम् । तदाह उच्यते,—

“वायव्यं गोरजः प्रोक्तमस्त्रं गच्छति गोपतौ ।

विद्वत्सरस्वतीप्राप्तं ज्ञानं शारस्वतं स्मृतम्”—इति ।

विद्वदुक्तिप्रकारमाह व्यासः,—

“स्वयमेवोपपन्नाथं विनयेन द्विजातये ।

नादेशे (६, ३, १,)”—इति लाघ्यायनसूत्रात् । आपोहिष्ठेति तृच-
सूक्तञ्च सामवेदीयोत्तरार्चिकस्य नवमप्रपाठकस्य द्वितीयार्धे पठ्यते ।
तच्च तत्र दशमं सूक्तम् ।

तज्ज्ञः सम्यादयेत् स्नानं शिष्याय च सुताय च ।

दाक्षायणमयैः कुम्भैर्मन्त्रवज्राङ्गवीजलेः ॥

कृतमङ्गलपुण्याहैः स्नानमस्तु तदर्थिनाम् ।

आदौ तावत् प्रभासे वज्रगुणमलिले मध्यमे पुष्करे वा

गङ्गादारे प्रयागे कनखलसहिते भद्रकर्णे गयायाम् ।

राज्यस्ते च सोमे दिनकरसहिते सन्निपात्यां विशेषा-

देतैर्विस्थाततीर्थैस्त्रिभुवनविदितैः स्नानमच्छिद्रमस्तु"—इति ।

एतेषु सप्तषु स्नानेषु वारुणं मुख्यमितराणि षड्गौणानि ।

मुख्यगौणभेदेन शङ्खवचनमाचारकाण्डणवोदाहृतम् । तत्र गौण-

स्नानान्यशक्तविषयानि । तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

“अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेवं समाचरेत् ।

ब्राह्मादीनि तथाऽशक्तौ स्नानान्याङ्गर्मनीषिणः”—इति ।

वारुणस्नाने तर्पणस्य पूर्वभावित्वं वस्त्रनिष्पीडनस्योत्तरभावित्व-
मुपपत्तिपुरःसरं विदधाति,—

स्नातुं यान्तं द्विजं सर्व्वे देवाः पितृगणैः सह ।

वायुभूतास्तु गच्छन्ति तृष्णार्ताः सलिलार्थिनः ॥१२॥

निराशास्ते निवर्त्तन्ते वस्त्रनिष्पीडने कृते ।

तस्मान्न पीडयेदस्त्रमकृत्वा पितृतर्पणम् ॥१३॥ इति ।

स्नातुं गच्छन्तं येऽनुगच्छन्ति, ते सर्व्वे पूर्वं वस्त्रे निष्पीडिते
सन्ति निराशाः गच्छन्ति,—इत्येवोपपत्तिः । अस्त्रिजर्थे योगियाज्ञ-
वस्त्रादिस्मृत्यन्तरवचनानि पूर्व्वमेवोक्तानि ।

तर्पणवेलायां तिलाः पाणितले विलोमप्रदेशे पाचान्तरे वा स्थापनी-
याः, न तु सलोन्निपाणिष्ठे,—इत्यभिप्रेत्य तत्र स्थापने प्रत्यवायमाह,—
रोमकूपेष्ववस्थाप्य यस्तिलैस्तर्पयेत् पितॄन् ।
तर्पितास्तेन ते सर्वे रुधिरेण मलेन च ॥१४॥ इति ।

अस्मिन्नर्थे देवलवचनं पूर्वमुदाहृतम् ।

स्नानवेलायां केशधूननादि प्रतिषेधति,—

अवधूनेति यः केशान् स्नात्वा प्रस्रवतोद्विजः* ।

आचामेद्वा जलस्थोऽपि स बाह्यः पितृदैवतैः ॥१५॥ इति ।

स्नावेत्येतत्पदं काकाचिवदुभयतः सम्बध्यते । तथा च सति यः
स्नानानन्तरमार्द्रान् केशानवधुनुयात्, यश्च स्नानानन्तरमार्द्रवस्त्रो-
मलमूत्रे विसृजेत्, यश्च नद्यादावस्नानकाले जलमध्ये स्थित्वा
आचामेत्, स चिविधोऽपि पुरुषः पितृभिः दैवतैश्च बाह्यः कृतः ।
पैतृकं दैविकं चानुष्ठानमनुष्ठातुमनर्ह इत्यर्थः ।

आचमनकाले शिरःप्रावरणादीनि निषेधति,—

शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा ।

विना यज्ञोपवीतेन आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥१६॥ इति ।

वस्त्रेण शिरः कण्ठं वा प्रावृत्य नाचामेत् । तथा, मुक्तकच्छो-
वा मुक्तशिखो वा यज्ञोपवीतरहितो वा नाचामेत् ।

आचमने नियमान्तरमाह,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परन्तु, “यश्च स्नानानन्तरमार्द्रवस्त्रोमलमूत्रे
विसृजेत्”—इति व्याख्यादर्शनात्, प्रस्रवते द्विजः,—इति पाठश्च
समीचीनः प्रतिभाति ।

जले स्थलस्थो नाचामेत् जलस्थश्च वहिः स्थले ।

उभे स्पृष्ट्वा समाचान्त उभयत्र शुचिर्भवेत् ॥१७॥ इति ।

योहि पद्भ्यां जलमस्पृष्ट्वा शुद्धस्थलएवोपविश्य प्रक्षोजलएव विन्दून् पातयन्नाचमति, स जलस्थलयोरुभयोर्न शुद्ध्यति । यद्य तद्वैपरीत्येन जले पादद्वयमवस्थाप्य स्थले विन्दून् पातयन्नाचमति, सोऽपि नोभयत्र शुद्ध्यति । अतस्तथा नाचान्त्यां, किन्वेकेन पादेन स्थलमपरेण जलं स्पृष्ट्वा समाचामेत् । तथा नोभयत्र शुद्ध्यति । एतच्च स्नात्वा य आर्द्रवस्त्वस्तदिष्यम् ।

द्विराचमननिमित्तान्याह,—

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्याप्रसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेद्वा सोऽविपरिधाय च ॥१८॥ इति ।

आचमनप्रतिनिधित्वेन ओत्रस्पर्शं निमित्तान्याह,—

क्षुते निष्ठीवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथाऽनृते ।

पतितानाञ्च सम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥१९॥ इति ।

ओत्रस्पर्शस्य शुद्धिहेतुलमुपपादयति,—

अग्निरापश्च वेदाश्च सोमसूर्यानिलास्तथा ।

सर्व्वण्व तु विप्रस्य ओत्रे तिष्ठन्ति दक्षिणे ॥२०॥ इति ।

अरुणोदयात् पूर्वं स्नानं निषेधति,—

भास्करस्य करैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते ।

अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ॥२१॥ इति ।

यद्यणस्नाने रात्रिस्नानस्य प्रतिप्रसवं विवक्षित्वा राहोरन्यत्र दर्श-

नादित्युक्तम् ।

स्नानदृष्टान्तेन दानादीनामपि प्रतिप्रसवमाह,—

स्नानं दानं जपो हेमः कर्त्तव्यो राहुदर्शने ।

अन्यदा त्वशुचीरात्रिस्तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥२२॥ इति ।

यद्यपि रात्रौ दानादिप्रतिषेधो न मूलवचने प्रस्तुतः, तथापि शास्त्रान्तरसिद्धं प्रतिषेधं हृदि निधायायं प्रतिप्रसव इति द्रष्टव्यम् । अन्यदा राज्ञदर्शनरहिते काले रात्रिः स्नानादिष्वशुचिः, तस्मात् स्नानादिकं चिकीर्षुस्तां रात्रिं परिवर्जयेत् ।

सोमग्रहणकालस्य दानाद्यर्हत्वमुपपादयति,—

मारुतो वसवो रुद्रा आदित्याश्चैव देवताः ।

सर्वे सोमे प्रलीयन्ते तस्माद्दानन्तु संग्रहे ॥२३॥ इति ।

राज्ञदर्शनइव खलयज्ञादावपि रात्रिदानमभ्यनुजानाति,—

खलयज्ञे विवाहे च संक्रान्तौ ग्रहणे तथा ।

शर्व्वर्यां दानमस्त्येव नान्यच्चैवं विधीयते ॥२४॥ इति ।

पुनरपि राज्ञदर्शनं दृष्टान्तेनोदाहृत्य पुत्रजन्मादौ रात्रिदान-मभ्यनुजानाति,—

पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा चात्ययकर्मणि ।

राहेश्च दर्शने दानं प्रशस्तं नान्यदा निशि ॥२५॥ इति ।

अत्ययकर्म मरणम् । तस्मिन् प्रस्तुते सति गोदानतिलपात्रा-दिदानं निश्चयपि कर्त्तव्यम् ।

नान्यदा निशीत्ययं निषेधो दानइव स्नानेऽप्यस्तीत्यभ्युपेत्य
पूर्वपश्चिमयामयोः स्नानस्य प्रतिप्रसवमाह,—

महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थप्रहरद्वयम् ।

प्रदोषपश्चिमौ यामौ दिनवत् स्नानमाचरेत् ॥२६॥ इति ।

निशिनिषेधो महानिशाविषयः । महानिशाशब्दश्च द्वितीय-
तृतीययामावभिधत्ते । तथाच सति प्रथमचतुर्थयामौ दिनवत्
स्नानादियोग्यौ । तस्मात्तत्र स्नानादिकमाचरेत् । एतच्चापद्विष-
यम् । अन्यथा भास्करस्य करैरित्यनेन विरुद्धेन । काम्यनैमित्तिके
स्नाने तु महानिशाऽपि न निषिध्यते । तदाह देवलः,—

“महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम् ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृते”—इति ।

रात्रौ स्नानस्य निमित्तं राजदर्शनं पूर्वमुक्तम् । इदानीं
निमित्तान्तराण्यह,—

चैत्यवृक्षश्चितिर्यूपश्चण्डालः सोमविक्रयः ।

एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सवासाजलमाविशेत् ॥२७॥ इति ।

चितेर्योग्यं ज्ञानस्थानं चैत्यम् । तत्र समारोपितो वृक्षः
चैत्यवृक्षः । चित्वादयः प्रसिद्धाः । तेषां स्पर्शनं स्नाननिमित्तं,
तद्यदि कथञ्चित् रात्रौ सम्पद्यते, तदा रात्रावपि स्नातव्यमित्य-
भिप्रायः ।

स्नानस्य निमित्तान्तरमाह,—

अस्थिसंचयनात् पूर्वं रुदित्वा स्नानमाचरेत् ।

अन्तर्दशाहे विप्रस्य ह्यूर्ध्वमाचमनं भवेत् ॥२८॥ इति ।

प्रथमेऽङ्गीत्यादिशस्त्रैर्विहितानां दिनानां मध्ये यदाऽस्थिसञ्चयनं क्रियते, ततः पूर्वस्मिन् काले रोदनं स्नाननिमित्तम् । अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वं रोदनं त्वाचमनस्यैव निमित्तं, न तु स्नानस्य ।

ननु सोमग्रहणे राज्ञावपि स्नातव्यमित्युक्तम् । तद्युक्तम् । उदकस्य शुद्धभावात् । तदाह पैठीनसिः,—

“अपेयन्तु तथा तोयं राज्ञौ मध्यमयामयोः ।

स्नानं चैव न कर्त्तव्यं तथैवाचमनक्रिया” — इति ॥

तस्माद्राज्ञौ स्नानं कथमभ्युपगम्यते ? इत्याशङ्क्य, सोमग्रहादिव्यतिरिक्तविषयेयमशुद्धिरित्याह,—

सर्व्वं गङ्गासमं तोयं राहुग्रस्ते दिवाकरे ।

सोमग्रहे तथैवाक्तं स्नानदानादिकर्मसु ॥२९॥ इति ।

सोमग्रहस्थोपलक्षणत्वात् संक्रान्त्यादिष्वपि नास्त्यशुद्धिदोषः ।

सोमग्रहादीनां यथोदकग्राग्राख्यहेतुत्वं, तथा कुशस्यापीत्याह,—

कुशपूतन्तु यत्स्नानं कुशेनोपसृशेद्द्विजः ।

कुशेनोद्धृततोयं यत् सोमपानसमं भवेत् ॥३०॥ इति ।

कुशैर्मार्जनं कृत्वा स्नानं क्रियते यत्, तत् कुशपूतं स्नानम् । कुशाननामिकायां धृत्वा यदाचमनं, तत्कुशोदकोपसृशणम् । सन्ध्यावन्दनादौ मार्जनार्थं कुशाद्यैरुद्धृतं विन्दुजातं, कुशोद्धृततोयम् । तत्तोयं सोमपानवत् प्रशस्तम् ।

अथ कृत्स्नवेदाध्ययनं कर्तुमशक्यैकदेशाध्ययनमभ्यनुज्ञातुमध्य-
यनाभावं निन्दति,—

अग्निकार्यात् परिभ्रष्टाः सन्ध्योपासनवर्जिताः ।

वेदं चैवानधीयानाः सर्व्वे ते वृषलाः स्मृताः ॥३१॥ इति ।

उभयोः सन्ध्योर्ब्रह्मचारिभिः समिदाधानमग्निकार्य्यम् । तेन
गृहस्थानामौपासनमप्युपलक्ष्यते । अग्निकार्यादिरहितानां वृषलत्वं
शूद्रादिसमानत्वम् ।

कियदंशाध्ययनमभ्यनुजानाति,—

तस्माद्वृषलभीतेन ब्राह्मणेन विशेषतः ।

अध्येतव्योऽप्येकदेशो यदि सर्व्वं न शक्यते ॥३२॥ इति ।

न चाध्ययनन्यायेनाग्निकार्य्यसन्ध्योपासनयोरप्येकदेशानुष्ठानं शङ्क-
नीयम् । प्रयासरहितत्वेन तयोरशक्यसम्भवात् । कचित्तदर्जनस्य
नास्तिक्यालस्यादिमूलकत्वात् । वृषलभीतेन वृषलत्वाङ्गीतेनेत्यर्थः ।
अथ शूद्रान्नं प्रतिषेधति,—

शूद्रान्नरसपुष्टस्याप्यधीयानस्य † नित्यशः ।

जपतो जुह्वतो वाऽपि गतिरूर्द्धा न विद्यते ॥३३॥ इति ।

* शूद्रादिसमानत्वम्,—इति नास्ति मु० पुस्तके ।

† नास्तिक्यादिमूलकत्वात्,—इति मु० ।

। पुष्टस्य ह्यधीयानस्य,—इति मु० ।

अध्ययनजपहोमास्त्रावदशेषपापक्षयहेतुतया पवित्रतामापादय-
न्तीति धर्मशास्त्रेषु नियमः* । तथाच मनुः,—

“वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्या महायज्ञक्रिया चमा ।

नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“यथा जातवल्गोवह्निर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ।

तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“यथाऽग्निर्वीर्युना पूतो हविषा चैव दीयते ।

तथा जपपरो नित्यं † मन्त्रयुक्तः समाहितः”—इति ।

चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

“वैश्वानरीं प्रातपतीं पवित्रेष्टिं तथैवच ।

क्षतावृतौ प्रयुञ्जानः पुनाति दशपूरुषम्”—इति ॥

यस्य नैरन्तर्येण शूद्राक्षं शुञ्जानः तद्रूपेण पुष्टो भवति, तं
पुरुषं यथोक्ता अध्ययनादयोऽपि न पूतयितुं चमाः । तस्मात्
शूद्राक्षं यत्नेन वर्जयेदित्याशयः ।

शूद्राक्षं दृष्टान्तीकृत्य तद्वच्छूद्रसम्पर्कादौन् प्रतिषेधति,—

शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कः शूद्रेण तु सहासनम् ।

शूद्राज्ज्ञानागमश्चापि ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥३४॥ इति ।

* डिण्डिमः,—इति मु० ।

† तथैवाध्यापकोनित्यं,—इति मु० ।

एकस्मिन् गृहे शूद्रेण सह वासः, शूद्रमर्कः । कृष्यादिकं कारयतां कृषीवलैः शूद्रैः सह कदाचिदेकस्मिन् शकटादानुपवेशनं, सहासनम् । पुराणादिश्रवणादिजातधर्माधर्मविवेकात् प्राज्ञात् शूद्राद्धर्माधर्मप्राप्तिर्ज्ञानागमः । एते शूद्रान्नादयः ज्वलन्तं ब्रह्मवर्चसेन विख्यातमपि पुरुषं नरके पातयन्ति । तस्मात्ते वर्जनीयाः ।

वर्ज्यान्तरमाह,—

यः शूद्रया पाचयेन्नित्यं शूद्री च गृहमेधिनी ।

वर्जितः पितृदेवेभ्यो रौरवं याति स द्विजः ॥३५॥ इति ।

यो विप्रः केनचिन्निमित्तेन परस्त्रियादौ निवसन्* स्वकीयमेवान्नं शूद्रस्त्रिया पाचयेत् । अथ च ग्रामे निवसतोऽपि ऊढा-
ऽनूढा वा शूद्रा गृहिणी भवति । द्विविधोऽपि स विप्रो हव्य-
कथ्यानुष्ठानायोग्यः सन्नरकमाप्नोति ।

शूद्रान्नवत् सूतकान्नं निन्दति,—

मृतसूतकपुष्टाङ्गं द्विजं शूद्रान्नभोजिनम् ।

अहन्तन्न विजामि कां कां† योनिं गमिष्यति ॥ ३६ ॥

गृध्रो द्वादश जन्मानि दश जन्मानि सूकरः ।

श्वयोनौ सप्त जन्मानि इत्येवं‡ मनुरब्रवीत् ॥ ३७ ॥ इति ।

मृताशौचे जाताशौचे वा अशौचिनोऽन्नमन्यो यो विप्रो दश-

* परस्त्रियादौ निवसन्,—इति नास्ति शा० ।

† कां वा,—इति सु० ।

‡ जन्म स्यादित्येवं,—इति शा० ।

स्वपि दिनेषु भुक्त्वा शरीरं पुष्णाति, सोऽयं शूद्राक्षपुष्टांगो-
 विप्रः* वङ्गेषु कष्टयोनिषु जायते । कां कां योनिं गमिष्यतीत्येतत्
 न जाने इत्युक्त्वा योनीनामतिकष्टत्वं वर्णितं, न तु स्वाज्ञानं
 प्रकटौघतम् । अन्यथा मृग्रादिजन्मोदाहरणं व्याह्रयेत् । न च
 मृग्रादिवाक्यं मनुरप्रवौदित्यभिधानात् तत्पूर्वकं, स्वाज्ञानमुपवर्णित-
 मिति शङ्कनीयम् । तद्वर्णनेन प्रयोजनाभावात् । मनुशब्दोदाह-
 रणं प्रामाण्यदार्ढ्यार्थम् । तथा च सति शूद्राक्षसूतकाक्षयोः कष्टत्व-
 स्वात्यन्तं प्रतिपादितत्वात् तदुभयं सर्वथा वर्जनीयमित्युक्तं भवति ।
 शूद्रार्थं होमानुष्ठानं प्रतिषेधति,—

दक्षिणार्थन्तु यो विप्रः शूद्रस्य जुहुयाद्विः ।

ब्राह्मणस्तु भवेत् शूद्रः शूद्रस्तु ब्राह्मणो भवेत् ॥३८॥ इति ।

यो विप्रः शूद्रादक्षिणामादाय तदीयं हविः शान्तिपुण्यादि-
 सिद्धये वैदिकैर्मन्त्रैर्जुहोति, तस्य ब्राह्मणस्यैव तत्र प्रत्यवायः शूद्रस्तु
 होमफलं लभेदिति ।

अथ भोजनकाले मौनं विदधाति,—

मौनव्रतं समाश्रित्य आसीनो न वदेद्द्विजः ।

अञ्जामो हि वदेद्यस्तु तदन्नं परिवर्जयेत् ॥३९॥ इति ।

यस्तु मौनेन भोक्तव्यमिति व्रतं तपोरूपेण स्वीकृत्य वर्त्तते,

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सोऽयं मृतसुतकपुष्टाङ्गः, यस्तु
 शूद्राक्षं भुक्त्वा शरीरं पुष्णाति सोऽयं शूद्राक्षपुष्टाङ्गोविप्रः,—इति
 पाठो भवितुमुचितः प्रतिभाति ।

य भोक्तृमासीन उत्थानपर्यन्तं किमपि वचनं न वदेत् । यदि प्रमा-
दाद्भोजनमध्ये किञ्चिदाक्यं वदेत्, तदाऽवशिष्टमन्नं परित्यजेत् ।

भोजनपात्रेण जलपानं निषेधति,—

अर्द्धं भुक्ते तु* यो विप्रः तस्मिन् पात्रे जलं पिवेत् ।
इतं† दैवं च पितृञ्च आत्मानं चोपघातयेत्‡ ॥४०॥ इति ।

कांस्यादिपात्रे प्रक्षिप्तमन्नं शुक्ला भोजनसमाप्तेः प्रागेव तत्पात्र-
मुद्धृत्य जलं यः पिवेत्, तेनानुष्ठितं हव्यं कथं च देवान् पितृञ्च
तर्पयेत् । तेन दोषेण स्वात्मानं वरके पातयित्वाऽवघातयेत् ।

पङ्क्त्यच्छिष्टकारित्वं प्रतिषेधति,—

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु योऽग्रे पात्रं विमुञ्चति ।
स मूढः स च पापिष्ठो ब्रह्मघ्नश्च खलूच्यते ॥४१॥ इति ।

एकपङ्क्त्यपविष्टेषु भुञ्जानेषु सत्सु तन्मध्ये कश्चिदितरभोजनस-
माप्तेः पूर्वमेव स्वपात्रं परित्यज्य भोजनान्तउदकं पीत्वा तिष्ठति,
तस्य निन्दाऽतिमहती । तदर्थमेव मूढादिशब्दाः प्रयुक्ताः ।

आद्धकाले भोजनपात्रचलनात्पूर्वं स्वस्तिवाचनं निषेधति,—

भाजनेषु च तिष्ठत्सु स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
न देवास्तृप्तिमायान्ति निराशाः पितरस्तथा ॥४२॥ इति ।

* अर्द्धं भुक्ता तु,— इति तु० ।

† रूपं,— इति सु० ।

‡ उपपातयेत्,— इति सु० ।

अस्नातभोजनादिकं निषेधति,—

अस्नात्वा नैव भुञ्जीत अजस्नाऽऽज्यमङ्गय च ।

घर्णपृष्ठे न भुञ्जीत रात्रौ दीपं विना तथा ॥४३॥ इति ।

यद्यपि स्नानजपहोमानां भोजनकालात् प्राचीनकाले विहितत्वादस्नातभोजनादिकं न प्रसक्तं*, तथापि कदाचित् केनचिन्मित्रेण स्वस्वकालेष्वननुष्ठितेषु यदि भोजनकालः प्राप्तः स्यात् ; तदा स्नानादिकमकृत्वा भोजनं न कुर्वीत । तथा, पचावस्थां भुञ्जानः पचाणामन्तर्भागे भुञ्जीत, न तु पृष्ठभागे । तथा, रात्रौ बन्धकारे न भुञ्जीत ।

अथापचारादिना † धनार्जनं प्रतिषेधति,—

मृदस्थस्तु दयायुक्तो धर्ममेवानुचिन्तयेत् ।

पोष्यवर्गार्थसिद्ध्यर्थं^(१) न्यायवर्त्ती तु बुद्धिमान् ॥४४॥

न्यायोपार्जितवित्तेन कर्त्तव्यं ह्यात्सरक्षणम् ।

अन्यायेन तु यो जीवेत् सर्वकर्मवह्निष्कृतः ॥४५॥ इति ।

मृदस्थः पुत्रमित्रकलत्रादयः सर्वथा रक्षणीया इत्यनया दयया युक्तोऽपि पोष्यवर्गपोषणरूपस्यार्थस्य सिद्ध्ये धर्ममेव प्रास्त्रीयमेव धाजनादिरूपं द्रव्यार्जनोपायं चिन्तयेत् । एवञ्च सति न्यायवर्त्ती

* दद्यात्वेत्यादि यदुक्तं तत्र प्रशस्तं,—इति सु० ।

† अथान्यायादिना,—इति सु० ।

(१) पोष्यवर्गश्च, “पिता माता गुह्यमाता प्रजादीनाः समाश्रिताः ।

अभ्यागतोऽतिथिश्चैव पोष्यवर्ग उदाहृतः”—इत्युक्तमक्षयः ।

सन् परलोकविषयप्रधानत्वेन बुद्धिमान् भवति । तस्मात् न्यायोपा-
र्जितेनैव याजनादिसाध्येन वित्तेनात्मरक्षणं कर्त्तव्यम् । यस्त्व-
न्यायेन चौर्यापलापादिना लब्धेन वित्तेन जीवेत्, स दैवे पित्र्ये
च कर्मण्यनर्हो भवति । यत्तु मनुवचनम्,—

“वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः ।

अथकार्यगतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत्”—इति ॥

तदापद्विषयम् ।

अथ पुण्यवस्तुदर्शनं विधत्ते,—

अग्निचित् कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः ।

दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत नित्यशः ॥ ४६ ॥ इति ।

दृष्टकाचयनसंस्कृतेनाग्निना युक्तोऽग्निचित् । कपिला कपिलवर्णा
धेनुः । सत्री द्वादशाहमारभ्य सहस्रसम्बत्सरपर्यन्तेषु सत्रेषु यस्य
कश्चित् सत्रस्यानुष्ठाता । शास्त्रीयेन मार्गेण प्रजानां पालको-
राजा । चतुर्थाश्रमस्य यथावत् पालको भिक्षुः । महोदधिर्लवण-
समुद्रादिः । एते दृष्टाः सन्तो द्रष्टारं पुनन्ति । कुशहिरण्यादयो-
द्रव्यविशेषाः पुनन्तोऽपि धारणादिकमपेक्षन्ते, न तु दर्शनमात्रेण
पुनन्ति । अतस्तद्वैलक्षण्याय, दृष्टमात्राः,—इत्युक्तम् ।

रक्षणमात्रेण शुद्धिप्रदान् पदार्थानाह,—

अरणिं कृष्णमार्जारं चन्दनं सुमणिं दृतम् ।

तिलान् कृष्णाजिनं छागं गृहे चैतानि रक्षयेत् ॥ ४७ ॥
इति ।

यो ऽश्वत्यः शमीगर्भः, - इत्यादिभिर्मन्त्रैः संस्मृतो वक्त्रिमथनो-
पयुक्तः काष्ठविशेषोऽरणिः । सुमणिः पद्मरागादिः ।

अथ गोचर्मदानं विधातुं गोचर्मनिरूपणमाह,—

गवां शतं सैकवृषं यत्र तिष्ठत्ययन्त्रितम् ।
तत् श्लेचं दशगुणितं गोचर्मं परिकीर्तितम् ॥४८॥ इति ।

एकेन वृषेण सहितं गोशतं सैकवृषम् । तच्च गोशतं नियन्त्रण-
रहितं विश्रामाय यावन्तं भूप्रदेशमाक्रम्यावतिष्ठते, तावान् भूप्रदे-
शोदशगुणितः सन् गोचर्मशब्देनाभिधीयते । मनुस्तु प्रकारान्त-
रमाह,—

“तिथ्यग्न्यवोदराण्यष्टावृद्धां वा ब्रीहयस्तयः ।

प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुला ॥

वितस्तिर्द्वितयं हस्त इति स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।

दशहस्तेन दण्डेन चिंशतन्तु समन्ततः ।

पञ्च चाभ्यधिकं कृत्वा एतद्गोचर्मं कीर्तितम्”—इति ॥

वृद्धमनुः,—

“सप्तहस्तेन दण्डेन चिंशदण्डं निवर्त्तनम् ।

तान्येव दश गोचर्मं कृत्वा पापैः प्रमुच्यते”—इति ।

पापचयकामिनां गोचर्मदानं विधत्ते,—

ब्रह्महत्यादिभिर्मर्त्यो मनोवाक्कायकर्मजैः ।

एतद्गोचर्मदानेन मुच्यते सर्व्वकिल्बिषैः ॥४९॥ इति ।

मनोवाक्कायानां कर्माणि व्यापाराः, तेभ्योजातानि मनोवाक्-
कायकर्मजानि । न चैतेषां त्रयाणामन्याधिकभावेन व्यवस्थितानां
साधारणोनिवृत्तिहेतुरयुक्त इति वाच्यम् । अत्यन्तावृत्तानां मान-
सानामौषदावृत्तानां वाचिकानां सकृच्छतानां कायिकानां च सम-
त्वसम्भवात् ।

दानस्य फलातिशयहेतुं पात्रविशेषमाह,—

कुटुम्बिने दरिद्राय श्रोत्रियाय विशेषतः ।

यद्दानं दीयते तस्मै तद्दानं शुभकारकम् ॥५०॥ इति ।

विशेषतइति पदं कुटुम्बित्वादिभिस्त्रिभिर्विशेषणैः प्रत्येकं सम्ब-
ध्यते । तथाच सति यस्य महत् कुटुम्बं, दारिद्र्यञ्चाधिकं, बज्ज-
वेदपाठेन श्रोत्रियत्वमतिशयितं, तादृगाय दीयमानं शुभस्य फला-
तिशयस्य कारकं भवति ।

परकीयभूम्यपहरणे प्रत्यवायाधिक्यमाह,—

वापीकूपतटाकाद्यैर्वाजपेयशतैरपि ।

गवां कोटिप्रदानेन भूमिहर्त्ता न शुध्यति ॥५१॥ इति ।

वाण्यादीनामेकैकस्य शुद्धिहेतुत्वं शास्त्रान्तरेषु प्रसिद्धम् । तादृगै-
र्बज्जभिरपि न शुध्यतीत्युक्तेः प्रत्यवायाधिक्यं प्रतीयते । न च
सर्वात्मना शुद्धिर्नास्तीत्येवंपरमिदं वचनं, तथा सति सुवर्णस्तेयध-
र्मेषु अभावितशुद्धिषु मध्ये तत्पाठानुपपत्तेः ।

अथ रजस्वलाविषये कश्चिद्विशेषमाह,—

अष्टादशदिनादर्वाक् स्नानमेव रजस्वला ।

अत ऊर्ध्वं त्रिरात्रं स्यादुशना मुनिरब्रवीत् ॥५२॥ इति ।

रजोदर्शनमारभ्य चतुर्थे दिवसे स्नाता स्त्री पुनस्ततश्चार-
भ्याष्टादशदिनादर्वायजस्वला भवति, तदा स्नानमेवाचरेत् । न तु
त्रिरात्राग्नौचं कुर्यात् । अष्टादशदिनादूर्ध्वं रजोदर्शने त्रिरात्रा-
ग्नौचं कर्त्तव्यम् ।

रजस्वलाप्रसङ्गेन बुद्धिस्थानां चण्डालादीनां व्यवधाने देश-
परिमाणमाह,—

युगं युगद्वयं चैव त्रियुगञ्च चतुर्युगम् ।

चण्डालसूतिकोदक्यापतितानामधः क्रमात् ॥५३॥ इति ।

अधः क्रमात्, विपरीतक्रमादित्यर्थः । ततश्चैवं योजनीयम् ।
पतितस्य व्यवधानमेकेन युगेन, उदक्याया युगद्वयेन, सूतिकाया-
युगत्रयेण, चण्डालस्य युगचतुष्टयेनेति । युगपरिमाणं लोकव्यवहा-
रादवगन्तव्यम्^(१) ।

उक्तव्यवधानाभावे शुद्धिमाह,—

ततः सन्निधिमात्रेण सचेलं स्नानमाचरेत् ।

स्नात्वाऽवलोकयेत् सूर्यमज्ञानात् स्पृशते* यदि ॥५४॥ इति

मात्रशब्देन स्पर्शाव्यावर्त्यते । स्पर्शाभावे स्नानमेव । स्पर्शोऽप्यका-

* स्पृशते,—इति मु० ।

(१) युगोरुथहलाद्यङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु । युगमे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धि-
नामौषधेऽपि च,—इति मेदिनिः ।

मकृते स्नानं सूर्यावलोकनं च । कामकृते दैगुण्यं, शुद्धान्तरं वा द्रष्ट-
व्यम् । सङ्कटादिषु सत्यपि सन्निधौ स्पर्शभावे स्नानाभावः,
यथासम्भवव्यवधानस्य सम्बर्त्तनाभ्युपगतत्वात् ।

“सङ्कटे विषमे चैव दुर्गे चैव विशेषतः ।

हृदपट्टनमार्गे च सम्भवन्तु यथा भवेत्” ॥

अथ तटाकादौ पशुवत् मुखेन जलपानं निषेधति,—

विद्यमानेषु पात्रेषु* ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वलः ।

तोयं पिबति वक्त्रेण श्वयोनौ जायते ध्रुवम् ॥५५॥ इति ।

“स्नानानि पञ्च पुण्यानि”—इत्यारम्भ, “श्वयोनौ जायते ध्रुवम्”—
इत्येतदन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण योऽयमाचारशेषः† प्रतिपादितः, सर्वस्य
तस्य प्रपञ्चः पूर्वकाण्डे प्रायेण कृत इति नात्र पुनः प्रपञ्चितः‡ ।
न चैवं सति पुनरक्तिः शङ्कनीया, मूलवचनेषु तत्र तत्र सङ्गृहीतार्थ-
स्यात्र विवृतत्वात् ।

अथ प्रायश्चित्तकाण्डशेषः । तत्र केनचिन्निमित्तेन श्रपयमुल्ल-
ङ्घितवतः प्रायश्चित्तमाह,—

यस्तु क्रुद्धः पुमान् ब्रूयाद्भार्याया मातृगम्यताम् ।

पुनरिच्छति चेदेनां विप्रमध्ये तु श्रावयेत् ॥ ५६ ॥

श्रान्तः क्रुद्धस्तमोऽन्धोवा क्षुत्पिपासाभयार्दितः ।

दानं पुण्यमकृत्वा तु प्रायश्चित्तं दिनचम् ॥ ५७ ॥

* हस्तेषु,—इति मु० ।

† विशेषः,—इति मु० ।

‡ प्रपञ्चते,—इति मु० ।

उपस्पृशेत् त्रिषवणं महानद्योस्तु सङ्गमे ।

चीर्णान्तेचैव गांदद्याद् ब्राह्मणान् भोजयेद्दश॥५८॥इति ।

यः केनचिन्निमित्तेन क्रुद्धः सन् स्वभार्याया अगम्यतां प्रति-
जानीयात् ; अतः परं त्वां न गमिष्यामि त्वं मम माता भगि-
नीति, पुनरपि कालान्तरे क्रोधोपपन्ने सति एनां गन्तुं यदि
इच्छति, तदा परिषदये स्वकीयं पापं विनिवेदयेत् । अहं शपथ-
प्रतिज्ञावेलायां यामान्तरगमनेन वा गृहव्यापारेण वा आन्तःश्रासम् ।
मदीयवचस्युल्लङ्घिते सति क्रुद्धोऽभूवम् । तस्या अपराधाभावेऽपि
तमसा भ्रान्त्या अन्यः परामर्शरहितोऽभूवम् । चुधा पिपासया
राजादिभयेन वा पीडित आसम् । अतः अमादिदोषप्रयुक्तमिदम-
गम्यत्वं प्रतिज्ञातं, न तु विवेकपूर्वम् । तस्मादस्य पापस्य प्रायश्चि-
त्तमनुगृह्यन्तु भवन्तः,—इति । यश्च दानं करिष्यामीति शपथपूर्वं
प्रतिज्ञाय तथैवाश्रया समागताय ब्राह्मणाय किमपि न प्रयच्छति ।
तथा, काशीयात्रादिकं सङ्कल्प्य यथा कथञ्चित्* किञ्चिद्दूरं
गत्वा पञ्चादश्रद्धां प्राप्तस्तत् पुण्यं न करोति । तेषु त्रिषु† निमि-
त्तेषु विप्रैर्निर्दिष्टमिदं प्रायश्चित्तमाचरितव्यम् । दयोर्महानद्योः
सङ्गमे गत्वा त्रिषवणस्नानपूर्वकं त्रिरात्रोपवासं कुर्यात्, चतुर्थदिने
गां दद्यात्, दश ब्राह्मणांश्च भोजयेत् । एतेष्व्याद्यनिमित्ते वर्णभेदेन
प्रायश्चित्तमाह यमः,—

* यथाविधि,—इति सु० ।

† तेव्यतीतेषु,—इति शा० स० ।

“स्वभार्यान्तु यदा क्रोधादगम्येति नरो वदेत् ।

प्राजापत्यं चरेद्विप्रः चत्रियो दिवसान्नव ॥

षड्रात्रन्तु चरेद्वैश्यस्त्रिरात्रं शूद्रश्चाचरेत्*”—इति ।

‘एतस्य कार्यस्याकरणे चतुर्षु वर्णेष्वन्यतमं हतवानस्मि’—इति
श्रपयं कृत्वा यः तत्कार्यं न करोति, तस्य प्रायश्चित्तं यमएवाह,—

“विप्रस्य बधसंयुक्तं कृत्वा तु श्रपयं मृषा ।

ब्रह्महा यावकालेन व्रतं चान्द्रायणं चरेत् ॥

चत्रियस्य पराकन्तु प्राजापत्यं तथा विप्रः ।

वृषलस्य त्रिरात्रन्तु व्रतं शूद्रहणश्चरेत् ॥

केचिदाङ्गरपापन्तु वृषलस्य बधं मृषा ।

नैतन्मम मतं यस्मात् कृतस्तेन† भवत्यसौ”—इति ॥

मनुरप्यनृतप्रायश्चित्तमाह,—

“वाग्देवतैस्तु चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम् ।

अनृतस्यैनसस्तत्र कुर्वाणानिष्कृतिं पराम् ॥

कुष्माण्डैर्वाऽपि जुहुयाद्दृष्टमग्नौ यथाविधि ।

उदित्यृचा च वारुण्या त्वचेनाब्दैवतेन च”—इति ॥

प्रजापतिः,—

“अनृती सोमपः कुर्यात् त्रिरात्रं परमं तपः ।

पूर्णाङ्गतीर्वा जुहुयात् सप्तवत्या दृतेन तु‡”—इति ॥

* वैश्यस्त्रिरात्रोपवासं षड्रात्रं शूद्रश्चाचरेत्,—इति शा० ।

† अतस्तेन,—इति मु० ।

‡ पूर्णाङ्गतिञ्च जुहुयात् सप्त तेन दृतेन हि,—इति शा० ।

प्रतिश्रुत्यानृतोक्तौ हारीतआह,—

“प्रतिश्रुत्यानृतं ब्रूयात् मिथ्या सत्यमथापिवा ।

स तप्तकच्छमहितं चरेच्चान्द्रायणव्रतम्”—इति ॥

ब्रह्मचारिविषये गर्ग आह,—

“त्रिरात्रमेकरात्रं वा अनृतोक्तौ व्रतं चरेत् ।

मांसं भुक्त्वा ब्रह्मचारी पुनः संस्कारमाचरेत् ॥

अभ्यामे चैन्द्रवं चैव नैष्ठिको द्विगुणं चरेत् ।

वनस्थस्त्रिगुणं कुर्यात् यतिः कुर्यात् चतुर्गुणम् ॥

मांसाग्नेऽनृतोक्तौ च शवनिर्हरणे तथा”—इति ।

क्वचित्तु निमित्तविशेषेणानृतमपि बुद्धिपूर्वकं वक्तव्यम् । तदाह
याज्ञवल्क्यः,—

“वर्णिनान्तु बधो यत्र तत्र साध्यनृतं वदेत् ।

तत्पावनाय निर्वाण्यश्वरुः सारस्वतो द्विजैः”—इति ॥

सत्याभिभाषणे गुरुतरपापस्य वर्णिवधस्य निमित्तता प्रसज्येत ।
तत्पापं मा भूदिति स्वल्पपापमनृतं वक्तव्यम् । तस्य शुद्धये सारस्वत-
श्वरुनिर्वाण्यः । वर्णिवधवदात्मवधप्राप्तावप्यनृतं वदेत् । तदाह ब्राह्मणः,—

“यत्रोक्तावात्मनः पीडा नितान्तं भवतीति चेत् ।

तत्र वक्तव्यमनृतं व्याघ्रस्य वचनं यथा”—इति ॥

दुर्ब्राह्मणगृहभोजने प्रायश्चित्तमाह,—

दुराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ।

अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्यात् दिनमेकमभोजनम् ॥५६॥इति ।

दुराचारत्वं विहिताननुष्ठानम् । यो विप्रो विहितं नानुतिष्ठति निषिद्धं चाचरति, तस्य गृहे भुक्त्वा दिनमेकमुपवसेत् ।

तदग्रक्तौ प्रायश्चित्तान्तरमाह,—

सदाचारस्य विप्रस्य तथा वेदान्तवेदिनः ।

भुक्त्वाऽन्नं मुच्यते पापादहोरात्रान्तरान्नरः ॥६०॥ इति ।

एकस्मिन् दिने सकृदसकृदा दुर्ब्राह्मणगृहे भोजनेन कृतं यत्पापं, तस्य सदाचारविप्रगृहे वेदान्तिगृहे वा भोजनेन शुद्धिः । यदा, एकस्मिन् दिने सम्प्राप्तं यत् पिपीलिकावधादिचुद्रपापजातं, तत् सर्वं शिष्टान्नभोजनेन शुद्ध्यति । पवित्रगृहान्नभोजनेन पापविशुद्धिं बोधायनोऽप्याह,—

“भैक्षहारोऽग्निहोत्रिभ्यो मासेनैकेन शुद्ध्यति ।

यायावरवनस्थेभ्यो दशभिः पञ्चभिर्दिनैः ॥

एकाहं धनिनोऽन्नेन दिनेनैकेन शुद्ध्यति ।

कपोतव्रतनिष्ठस्य पीत्वाऽपः शुद्ध्यति द्विजः”—इति ॥

मरणकालोपहतेः* प्रायश्चित्तमाह,—

जर्द्धोच्छिष्टमधोच्छिष्टमन्तरिक्षमृतौ तथा ।

हच्छत्रयं प्रकुर्वीत आशौचमरणे तथा ॥६१॥ इति ।

मरणकाले वान्यादिकमूर्द्धोच्छिष्टं, मूत्रादिकमधोच्छिष्टम् । तथोरन्यतरत् यदा सम्पद्यते, तदा संस्कर्त्ता पुत्रादिर्धनादिना

* कालोपहते,—इति मु० ।

प्रत्यान्वायेन प्राजापत्यत्रयं* कुर्यात् । मञ्चादौ मरणमन्तरिचमृ-
तिः । रजस्वलासूतिकामरणमाशौचमरणम् । तस्मिन् द्विविधे
मरणे कृच्छ्रत्रयं कुर्यात् ।

प्राजापत्यकृच्छ्रस्य चतुरः प्रत्यान्वायानाह,—

कृच्छ्रं देव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् ।

पुण्यतीर्थेऽनार्द्रशिरःस्नानं द्वादशसंख्यया ॥६२॥

द्वियोजने तीर्थयात्रा कृच्छ्रमेकं प्रकल्पितम् । इति ।

देवी गायत्री, तस्या अयुतसंख्याकोजपो देव्ययुतम् । स एकः
प्रत्यान्वायः । प्रणायामानां शतद्वयं द्वितीयः प्रत्यान्वायः । अनार्द्रं
त्रिंशद्वेद्यासावनार्द्रशिराः, तस्य स्नानमनार्द्रशिरःस्नानम् । सकृत्स्ना-
त्वा तदङ्गानुष्ठानञ्च विधाय केशान् शोषयित्वा ततो द्वितीयं
स्नानमाचरेत् । एवंविधं स्नानद्वादशकं पुण्यतीर्थं कृतं तृतीयः
प्रत्यान्वायः । पुण्यतीर्थमुद्दिश्य योजनद्वयगमनं चतुर्थः । तथोद-
कवासादयोऽपि प्रत्यान्वाया अवगन्तव्याः । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते,—

“कृच्छ्रोऽयुतं च गायत्र्या उदवासस्तथैव च ।

धेनुप्रदानं विप्राय सममेतच्चतुष्टयम् ॥

तिलहोमसहस्रन्तु वेदाध्ययनमेव च† ।

विप्रा द्वादश वा भोज्याः पावकेष्टिस्तथैव च ॥

* प्राजापत्यद्वयं,—इति सु० ।

† वेदस्याध्यायमेव च,—इति शा० ।

अन्यानि वा पवित्राणि सामान्याऽऽर्मनीषिणः”—इति ।

अथ रेतःस्खलने प्रायश्चित्तमाह,—

गृहस्थः कमतः कुर्याद्रेतसः स्खलनं भुवि ॥६३॥

सहस्रन्तु जपेद्देव्याः प्राणायामैः त्रिभिः सह । इति ।

अकामहते याज्ञवल्क्य आह,—

“यन्मेऽद्य रेत इत्याभ्यां स्खलनं रेतोऽभिमन्त्रयेत् ।

स्तनान्तरं भ्रुवोर्मध्यं तेनानामिकया स्पृशेत्”—इति ॥

यन्मेऽद्य रेत इत्येकस्या ऋचः प्रतीकमिदम् । पुनर्नामैत्विन्द्रिय-
मित्युपरितनो मन्त्रः । तेनाभ्यां मन्त्राभ्यामनामिकया रेत आदाय
स्तनयोः भ्रुवोर्मध्यमुपस्पृशेत् । यतीनां वनवासिनां च प्रयत्नोत्सर्गं
कण्ठोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“यत्नोत्सर्गं गृही कृत्वा वारुणीभिरुपस्पृशेत् ।

वानप्रस्थो यतिश्चैव चरेच्चान्द्रायणत्रयम् *”—इति ॥

खप्रे तु काश्यप आह,—

“सूर्यस्य त्रिर्नमस्कारं खप्रे सिक्त्वा गृही चरेत् ।

वानप्रस्थो यतिश्चैव त्रिः कुर्यादघमर्षणम्”—इति ॥

ब्रह्मचारिणं प्रति मनुराह,—

“खप्रे सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।

स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा तु पुनर्नामित्यृचं जपेत्”—इति ॥

भयादौ प्रजापतिराह,—

* चरेच्चान्द्रायणत्रयम्,—इति सु० ।

“भये रोगे तथा स्वप्ने चित्ता शुक्रमकामतः ।

आदित्यमर्चयित्वा तु पुनर्मानैतृचं जपेत्”—इति ॥

नैष्ठिकस्य हारीत आह,—

“उपकुर्वाणस्तु* यः कुर्यात् कामतोऽकामतोऽपि वा ।

तदेव दिगुणं कुर्यात् ब्रह्मचारी च नैष्ठिकः”—इति ॥

अथ ब्रह्मवधस्य महापातकस्य प्रायश्चित्तमाह,—

चतुर्विधोपपन्ने तु विधिवद् ब्रह्मघातके ॥ ६४ ॥

समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् । इति ।

अगादयश्चतस्रो विद्याश्चतुर्विधाः, ताभिरुपपन्नस्तदध्ययनानुष्ठानवान् । एतेन “चतुर्विधोपपन्नेन द्वाभ्यां च”—इत्यादिरङ्गिरसा प्रोक्ता सर्वा परिषदुपलक्ष्यते । समुद्रे दाशरथिना बद्धः सेतुः समुद्रसेतुः, तद्व्यात्रां ब्राह्मणघातके पुरुषे यथाविध्यनुष्ठेयत्वेन निर्दिशेत् ।

विधिवदित्युक्तं, कोऽसौ विधिरित्याकाङ्क्षायां तदितिकर्तव्यतामाह,—

सेतुबन्धपथे भिक्षां चातुर्वर्ण्यात् समाचरेत्† ॥ ६५ ॥

वर्जयित्वा विकर्मस्थानं छत्रोपानद्विवर्जितः । इति ।

चतुर्णां वर्णानां यानि कर्माणि शास्त्रविहितानि, तेभ्यो विरू-

* उपकुर्वंस्तु,—इति मु० ।

† समाचरेत्,—इति मु० ।

द्धानि विकर्माणि । तेषु तात्पर्येण तिष्ठन्तीति विकर्मस्थाः । तान् वर्जयित्वा यथाशास्त्रं वर्तमानाच्चातुर्वर्ण्यात् सेतुबन्धमार्गे भिक्षां चरेत् । क्वचोपानद्विवर्जित इति न केवलं भिक्षावेलायां, किन्तु गमनेऽपि द्रष्टव्यम् ।

भिक्षमाणेन वक्तव्यं मुक्तिप्रकारमाह,—

अहं दुष्कृतकर्मा वै महापातककारकः ॥६६॥

गृहदारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः । इति ।

पापप्रख्यापनस्य प्रायश्चित्ताङ्गत्वात् प्रतिभिक्षागृहमहं दुष्कृतकर्मेत्यादि वाक्येन स्वपापं प्रख्यापयेत् । अप्रख्यापने बाधमाहाङ्गिराः,—

“कृत्वा पापं न गूहेत गूह्यमानं विवर्द्धते”—इति ।

दुष्कृतकर्मा महापातककारको ब्रह्मघातक इति पदत्रयस्य महासामान्यावान्तरसामान्यतद्विशेषवाचित्वादपुनरुक्तिः^(१) ।

अध्वश्रान्तस्यावस्थातुं देशविशेषमाह,—

* कर्त्तव्य,—इति सु० ।

(१) दुष्कृतकर्मा,—इति पापत्वमहासामान्यवाचि पदम् । महापातककारक इति महापापत्वरूपावान्तरसामान्यवाचि पदम् । ब्रह्मघातक इति ब्रह्मघयापत्वरूपावान्तरसामान्यविशेषवाचि पदम् । सामान्यप्राप्तेस्तु विशेषकथनमपुनरुक्तमेव । “आचार्याणामियं शैली यत् सामान्येनाभिधाय तदेव विशेषेण विवृणोति”—इत्युक्तेरिति भावः ।

गोकुलेषु वसेच्चैव ग्रामेषु नगरेषु च ॥६७॥
तपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रश्रवणेषु च । इति ।

बहूनां गवां ग्रामे स्थापयितुमशक्यत्वेनारण्ये स्थापनाय कल्पि-
तो ब्रजप्रदेशो गोकुलम् । यत्र व्याघ्रादिभयात् ग्रामादहिर्निवासो-
ऽशक्यः, तत्र ग्रामे नगरे वा प्रविश्य गोशालादेवताऽऽयतनप्रदौ
पुण्यप्रदेशे निवसेत् । असति व्याघ्रादिभ्यो भये तपोवनादिषु
निवसेत् । नदीप्रश्रवणभ्योऽन्यानि तीर्थानि पम्पासरोवरादीनि ।

न केवलं भिक्षागृहेष्वेव पापप्रख्यापनं, किन्तु निवासस्थानेष्व-
पीत्याह,—

एतेषु स्थापयन्नेनः पुण्यं गत्वा तु सागरम् ॥६८॥
दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥
रामचन्द्रसमादिष्टं नलसञ्चयसञ्चितम् ॥६९॥
सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति । इति ।

यथोक्तप्रकारेण पापप्रख्यापनपुरःसरं यात्रां कृत्वा सेतौ दृष्टे
षति तत्पापक्षयः ।

सेतुदर्शनानन्तरं कर्त्तव्यमाह,—

सेतुं दृष्ट्वा विशुद्धात्मा त्ववगाहेत सागरम् ॥७०॥ इति ।

स्पष्टोऽर्थः ।

सेतुं द्रष्टुमशक्नुवतो भूपतेः पचान्तरमाह,—

यजेत वाऽश्वमेधेन राजा तु पृथिवीपतिः ॥ इति ।

अश्वसेधेऽप्यग्नस्तस्य तदुपासनं वेदितव्यम् । तथा च तैत्तिरीय-
ब्राह्मणे श्रूयते । “सर्वं वा एतेन पाप्मानं देवा अरन्नपिवा
एतेन ब्रह्महत्यामतरन्, सर्वं पाप्मानन्तरति तरति ब्रह्महत्यां
योऽश्वसेधेन यजते यउ चैनमेवं वेद”--इति । तदुपासनं च,
“उषा वा अश्वस्य”-इत्यादौ वाजसनेयिब्राह्मणे तैत्तिरीयब्राह्मणे च
प्रपञ्चितम् ।

सेतुयात्रां समाप्य पुनः प्रत्यागतस्य कर्त्तव्यमाह,—

पुनः प्रत्यागतो वेश्म वासार्थमुपसर्पति ॥ ७१ ॥

सह पुत्रकलत्रैश्च* कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ॥

गाश्चैकशतं दद्यात् चातुर्वेद्येषु† दक्षिणाम् ॥ ७२ ॥

ब्राह्मणानां प्रसादेन ब्रह्महा तु विमुच्यते । इति ॥

ब्राह्मणानां प्रसादोनाम, विपापः शुद्धस्त्वमसीत्येवमाद्युक्तिः ।
इदञ्च व्रतं गुणहीनस्य ब्राह्मणस्य बधे द्रष्टव्यम् । अस्मिन्नेव विषये
व्रतान्तरमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पात्रे धनं वा पर्याप्तं दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

विद्यातपोयुक्ते पात्रे गोभृहिरण्यादिकं जीवनोपायपर्याप्तं
दद्यात् । वाशब्देन सर्वस्वं सपरिच्छदं गृहं वा दद्यात् । तदाह
मनुः,—

* सपुत्रः सह भृत्यैश्च,—इति मु० ।

† चातुर्वेद्ये तु,—इति मु० ।

“सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।

धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम्”—इति ॥

अपुत्रस्य सर्वस्वदानं, सपुत्रस्य सपरिच्छदगृहदानमिति व्यवस्था ।
अथान्यमुनिप्रणीतानां व्रतविशेषाणां व्यवस्थां वर्णयामः । तत्र
याज्ञवल्क्यः,—

“शिरःकपालौ ध्वजवान् भिक्षाशौ कर्म वेदयन् ।

ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात्”—इति ॥

स्वव्यापादितब्राह्मणशिरःकपालध्वजवान् । “हत्वा श्वशिरो-
ध्वजम्”—इति मनुस्मरणात् । “ब्राह्मणो ब्राह्मणं घातयित्वा तस्मैव
शिरःकपालमादाय तीर्थान्यनुसञ्चरेत्”—इति शातातपस्मरणाच्च ।
एतदुभयं पाणिनैव ग्राह्यम् । “खट्वाङ्गपाणिः”—इति गौतम-
स्मरणात् । खट्वाङ्गशब्देन दण्डारोपितशिरःकपालात्मको ध्वजो
गृह्यते । भिक्षार्थं त्वन्यदेव मृक्कपालं ग्राह्यम् । “मृण्मयकपालपाणिः
भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत्”—इति गौतमस्मरणात् । तथा शङ्खेऽपि ।
“ब्रह्महा परिषदाऽनुमतः खट्वाङ्गी गर्दभाजिनी मृण्मयपात्रपतित-
भिक्षान्नभोजी स्वकर्मविख्यापनेन* चरेद्भैक्षमेककालाहारः शून्या-
गारनदीपर्वतवृक्षमूलगुहानिकेतनः, स एवं द्वादशवर्षं शुद्धिमाप्नोति”—
इति । वनादिवासिना तेन भवितव्यम् । यथाऽऽह मनुः,—

“ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीं हत्वा वने वसेत् ।

हृतवापनो वा निवसेद् ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा ॥

* स्वकर्म विख्यापयन्,—इति मु० ।

आश्रमे वृक्षमूले वा सर्वभूतहिते रतः”—इति ।

हृतवापनो वेति वाशब्देन जटाधारणेन सह विकल्पोऽवगम्यते ।

अतएव सम्बर्त्तः,—

“ब्रह्महा द्वादशाब्दानि वालवासा* जटी ध्वजी”—इति ।

लोहितमृण्मयखण्डशरावेण भिक्षा ग्राह्या । तथा चापस्तम्भः ।

“लोहितकेन मृण्मयखण्डशरावेण भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत्”—इति ।

अत्र भृष्टं लभ्यते इति सङ्कल्पमकृत्वा भैक्षमाचरेत् । तदाह वशिष्ठः ।

“सप्तागाराण्यसङ्कल्पितानि चरद्भैक्षमेककालाहारः”—इति । इदञ्च

भैक्षमशक्तविषयम् । तथा च सम्बर्त्तः,—

“ब्रह्मघ्नस्तु वनं गच्छेन्नवासो जटी ध्वजी ।

वन्यान्वेव फलान्यश्रन् सर्वकामविवर्जितः ॥

भिक्षार्थी विचरेद्ग्रामं वनैर्यदि न जीवति ।

चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्षं खट्वाङ्गी संयतः पुनः ॥

भैक्षं चैव समादाय वनं गच्छेत्ततः पुनः ।

वनवासी ह्यपः स्पृश्येत् सदाकालमतन्द्रितः ॥

ख्यापयन्नात्मनः पापं ब्रह्मघ्नः पापहन्तमः ।

अनेन तु विधानेन द्वादशाब्दं व्रतं चरेत्”—इति ॥

नियमान्तराण्याह यमः,—

“अथ वै ब्रह्महत्यायां खट्वाङ्गी मितभोजनः ।

मण्मयेन कपालेन स्वकर्म ख्यापयन्स्तथा ॥

* वल्कवासा,—इति मु० ।

† आवयन्स्तथा,—इति शा० ।

ब्राह्मणावसथान् सर्वान् देवागाराणि वर्जयेत् ।
 शोचन् विनिन्दन्नात्मानं संस्मरन् ब्राह्मणञ्च तम् ॥
 चरेद् व्रतं यथोद्दिष्टं देवब्राह्मणपूजकः ।
 एवं दृढव्रतोनित्यं सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥
 सप्तागाराण्यपूर्वाणि यान्यसङ्कल्पितानि च ।
 सञ्चरेत्तानि शनकैर्विधूमे भुक्तवर्जिते* ॥
 ब्रह्मघ्नो देहि मे भिक्षामेनोऽभिख्याय सञ्चरेत् ।
 एककालं चरेद्भैक्षमलब्धोपवसेद्दिनम् ॥
 एवं सञ्चरमाणस्तु ब्रह्महत्यां ब्रुवन् सदा ।
 पूर्णं तु द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति"—इति ॥

ब्रह्मचर्यादिनियममाह गौतमः । “खट्वाङ्गी कपालपाणिर्द्वादश
 संवत्सरान् ब्रह्मचारी भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत् कर्माचक्षाणः यथोप-
 क्रामेत् सन्दर्शनादार्यस्य स्थानासनाभ्यां विहरन् सवनेषूदकस्यर्शी
 शुद्धोत्”—इति । काश्यपोऽपि†,—

“पवित्रपाणिर्दण्डी च पचदन्तोरजस्वलः ।

तौर्यवासी कुशाच्छादी जटिलो ब्रह्महा भवेत्”—इति ॥

इयं विगुह्निरकामहतब्राह्मणबधविषया । तथा च मनुरेतद्-
 द्वादशवार्षिकमुपक्रम्य बहूनि व्रतान्यभिधायान्ते निगमयति,—

* भुक्तिवर्जितः,—इति शा० स० ।

† बधोपक्रमेत्,—इति मु० ।

‡ कण्वोऽपि,—इति मु० ।

“इयं विशुद्धिरदिता प्रमाण्याकामतो द्विजम् ।

कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते”—इति ॥

आवृत्तब्रह्मवधे चतुर्थात् प्राग्व्रतमप्यावर्त्तनीयम् । तदाह तुर्मनु-
देवलो,—

“विधेः प्राथमिकादस्माद्वितीये द्विगुणं चरेत् ।

तृतीये त्रिगुणं चैव चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः ॥

यत्स्यादनभिसन्धाय पापं कर्म सकृत् कृतम् ।

तस्येयं निष्कृतिर्दृष्टा धर्मविद्भिर्मनीषिभिः”—इति ।

तदेतद् देवलेन सकृदनुष्ठानस्य सकृत्कृतपापविषयत्वाभिधानात्,
प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्त्तनीयमिति न्यायोच्चावृत्तौ द्वैगुणादि-
षिद्धिः । यस्तु न साक्षाद् ब्राह्मणं हन्ति ; किन्तु तिरस्कारादिवारा
तन्निमित्ततामापद्यते, तं प्रति सुमन्तुराह,—

“तिरस्कृतो यदा विप्रो हत्वाऽऽत्मानं मृतो यदि ।

निर्गुणः सहसा क्रोधाद् गृहचेत्रादिकारणात् ॥

त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्यात् प्रतिलोमां सरस्वतीम् ।

गच्छेदाऽपि विशुद्ध्यर्थं तत्पापस्येति निश्चितम्”—इति ॥

निर्निमित्तं भर्त्सने स एवाह,—

“अत्यर्थं निर्गुणो विप्रो ह्यत्यर्थं निर्गुणोपरि ।

क्रोधाद् द्वे म्रियते यस्तु निर्निमित्तन्तु भर्त्सितः ॥

वत्सरत्रितयं कुर्यान्नरः कृच्छ्रं विशुद्ध्ये”—इति ।

यदा पुनर्निमित्ती अत्यन्तगुणवानात्मघाती चात्यन्तनिर्गुणः,
तदैकवर्षमेव ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् ।

“केशश्मश्रुनखादीनां कृत्वा तु वपनं वने ।

ब्रह्मचर्यं चरन् विप्रो वर्षेणैकेन शृङ्गति”-इति

तेनैवाभिधानात् । यथा हन्ता प्रायश्चित्ती, यथा वा निमित्ती,
तथैवानुमन्तादयोऽपि प्रायश्चित्तभाजः । तथाच पैठीनसिः,—

“हन्ता मन्तोपदेष्टा च तथा सम्यतिपादकः ।

प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥

आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणाम् ।

उपेक्षकः शक्तिमांशेद् दोषवक्ताऽनुमोदकः ॥

अकार्यकारिणस्तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ।

यथाशक्त्यनुरूपं च दण्डनेषां प्रकल्पयेत्”-इति ॥

एतेषां मध्ये यो यो बधस्य प्रत्यासन्नस्तस्य तस्याधिकं प्राय-
श्चित्तं, विप्रकृष्टस्य तदपेक्षया न्यूनं प्रायश्चित्तं कल्पनीयम् । साक्षा-
त्कर्तुरपि वयोविशेषे प्रायश्चित्तस्य ह्रासो भवति । तदाह यमः*,—

“अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाऽप्युनघोडशः ।

प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति व्याधितश्च तथा स्त्रियः†”-इति ॥

कचित्कर्तुः प्रतिनिधिमाह सएव,—

“अपूर्णाकादशाब्दस्य चतुर्वर्षाधिकस्य च ।

प्रायश्चित्तं चरेद् भ्राता पिताऽन्योवाऽथ बान्धवः”-इति ।

यत्तु तेनैवोक्तम्,—

* मनुः,—इति मु० ।

† स्त्रियोरोगिण्येव च,—इति मु० ।

“अतो बालतरस्यास्य नापराधो न पातकम् ।

राजदण्डो न तस्यास्ति प्रायश्चित्तञ्च नेव्यते”—इति ॥

तत् प्रायश्चित्ताख्यत्वाभिप्रायेण, न पुनः सर्वात्मना तदभावप्रति-
पादनपरम् ।

“पादो बालेषु दातव्यः सर्ववर्णेष्वयं विधिः”—इति

विष्णुना बालस्य पादाभिधानेन बालतरस्य ततोऽप्यल्पत्वाव-
गमात् । यद्वा, माभूद्बालतरस्य पापं, वचनेन साक्षान्निवारणात् ।
न ह्यस्ति वचनस्यातिभारः । यत्पुनर्मध्यमाङ्गिरोवचनम्,—

“गवां सहस्रं विधिवत् पात्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ।

ब्राह्महाऽपि प्रमुच्येत सर्वपापेभ्यएवच”—इति ॥

तच्च,

“द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत्”—

इत्येतदाक्यविहितद्विगुणव्रताचरणाशक्तस्य वेदितव्यम् । प्रायश्चित्त-
स्यातिगुह्यत्वात् । यदपि शङ्खवचनम् । “प्रमाथ द्वादशसंवत्सरान् षट्त्रि-
सार्द्धसंवत्सरं च व्रतान्यादिशेत् । तेषामन्ते गोसहस्रं तस्यार्द्धमर्द्धं च द-
द्यात्, सर्वेषां वर्णानामानुपूर्व्येण”—इति । तदाचार्यादिह्यननविषयम् ।

तथा च दक्षः,—

“सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।

आचार्यं शतसहस्रं सोदर्यं दत्तमचयम् ॥

समद्विगुणसहस्रमानन्यच्च यथा क्रमात् ।

दाने फलविशेषः स्यात् हिंसायां तददेव हि”—इति ॥

नन्वेवं वचनान्तरं साक्षित्वेनोदाहृत्य यत्र विशेषव्यवस्थोच्यते,

तत्र साऽस्तु ; यत्र त्वन्तरेणैव वचनान्तरं व्यवस्योच्यते, तत्र स्व-
कपोलकल्पिता कथं श्रद्धेयेति चेत् । मैवम् । सृष्टिकारैः कल्पनी-
यत्वाभिधानात् । तथा च देवलः,—

“जातिशक्तिगुणापेक्षं सकृदुद्धिक्तं तथा ।

अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्”—इति ॥

यदिदं, द्वादशवार्षिकं ब्रह्महत्याव्रतं, तद्द्वादशवर्षं सम्पूर्णं वा
समापनीयम्, अर्न्वात्मा ब्राह्मणत्राणादिनिमित्तलाभे । तथा च शङ्खः ।
“द्वादशे वर्षे शुद्धिमाप्नोति, अन्तरा वा ब्राह्मणं मोचयित्वा, गवां द्वाद-
शानां परित्राणात् सद्यो वा अश्वमेधावभ्युत्थानाद्वा पूतो भवति”—
इति । एवं च सति यद् याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“ब्राह्मणस्य परित्राणात् गवां द्वादशकस्य वा ।

तथाऽश्वमेधावभ्युत्थानात् शुद्धिमवाप्नुयात् ।

दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ॥

दृष्ट्वा पथि निरातङ्गं हत्वा वा ब्रह्महा शुचिः ।

आनीय विप्रसर्वस्वं हतं घातितएव वा ॥

तन्निमित्तं क्षतः शस्त्रैर्जीवन्नपि न दुष्यति”—इति ।

न तद्ब्रतान्तराभिप्रायं, किन्तु समाप्तिकथनाभिप्रायम् । व्रता-
न्तराणि मनुराह,—

“लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयाऽऽत्मनः ।

प्राखेदात्मानमग्नौ वा समिद्धे चिरवाक्शिराः ॥

यजेत वाऽश्वमेधेन खर्जिता गोसवेन वा ।

अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा चिहृताऽग्निष्टुताऽपि वा ॥

जपन् वाऽन्यतमं वेदं योजनानां शतं ब्रजेत् ।
 ब्रह्महत्याऽपनोदाय मितभुङ्गनियतेन्द्रियः ।
 सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥
 धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ।
 हविष्यभुग्वाऽनुचरेत् प्रतिश्रोतः सरस्वतीम् ॥
 जपेद्वा नियताहारस्त्रिवै वेदस्य संहिताम्”—इति ।

एते सर्वे पक्षाः कामकाराकामकारविद्वद्विद्वद्विषयत्वेन व्यवस्था-
 पनीयाः । कामकृतात्यन्ताभ्यासे तु याज्ञवल्क्य आह,—

“लोमभ्यः स्वाहेत्येवं हि लोमप्रभृति वै तनुम् ।

मज्जान्तं जुञ्जयाद्वाऽपि मन्त्रैरेभिर्यथाक्रमम्”—इति ॥

तत्राष्टौ मन्त्रानाह वसिष्ठः । “लोमानि मृत्योर्जुहोमि लोम-
 भिर्मृत्युं नाशय* इति प्रथमम् । त्वचं मृत्योर्जुहोमि त्वचा मृत्युं
 नाशय इति द्वितीयम् । लोहितं मृत्योर्जुहोमि लोहितेन मृत्युं
 नाशय इति तृतीयम् । मांसं मृत्योर्जुहोमि मांसेन मृत्युं नाशय
 इति चतुर्थम् । मेदोमृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्युं नाशय इति पञ्च-
 मम् । स्वायुं मृत्योर्जुहोमि स्वाय्वा मृत्युं नाशय इति षष्ठम् । अस्थीनि
 मृत्योर्जुहोमि अस्थिभिर्मृत्युं नाशय इति सप्तमम् । मज्जां मृत्यो-
 र्जुहोमि मज्जया मृत्युं नाशय इत्यष्टमम्”—इति । मरणान्तिकस्य
 सर्वस्य† व्रतस्य कामकारविषयत्वं मध्यमाङ्गिरा आह,—

* वाशय,—इति शा० । एवं परत्र ।

† मरणान्तिकस्येदृशस्य,—इति सु० ।

“प्राणान्तिकं च यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनौषिभिः ।

तत्कामकारविषयं विज्ञेयं नात्र संशयः ॥

यः कामतो महापापं नरः कुर्यात्* कथञ्चन ।

न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा भृग्वग्निपतनादृते”—इति ॥

यत्तु सुमन्तुनोक्तम् । “ब्रह्महा संवत्सरं हस्त्रं चरेत् । अधःप्रायी त्रिषवणस्त्रायी कर्मवेदकोभैचाहारो दीव्यनदीपुलिनसङ्गमाश्रमगोष्ठ-
पर्वतप्रस्त्रवणतपोवनविहारो स्यात् स्थानवौरासनी । संवत्सरे पूर्णं हिर-
ण्यमणिगोधान्यतिलभूमिसर्पौषि ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्, पूतो भवति”
—इति । तदपहन्तुर्मूर्खस्य धनवतो जातिमात्रव्यापादने द्रष्टव्यम् ।
यत्पुनर्वसिष्ठवचनम् । “द्वादशरात्रमभ्युचो द्वादशरात्रमुपवसेत्”—
इति । तन्मनोऽवसितब्रह्महत्यास्य तदैवोपरतजिघांसस्य वेदितव्यम् ।
यत्पुनः षट्त्रिंशन्मतवचनम्,—

“षण्डन्तु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ।

चान्द्रायणं प्रकुर्वीत पराकद्वयमेवच”—इति ।

तदप्रत्यानेयपुंस्त्वस्य प्रत्ययबधे द्रष्टव्यम् । अप्रत्ययबधे तु वृह-
स्पतिराह,—

“अरूणायाः सरस्वत्याः सङ्गमे लोकविश्रुते ।

शुद्धोत् त्रिषणस्त्रायी त्रिरात्रोपोषितोद्विजः”—इति ॥

एतानि द्वादशवार्षिकादिधनदानपर्यन्तानि ब्राह्मणस्यैव । चत्रि-
यादेस्तु द्विगुणादिकम् । यदाहाङ्गिराः,—

“पर्षद् या ब्राह्मणानान्तु सा राज्ञां द्विगुणा मता ।

* कुर्याद्विप्रः,—इति सु० ।

वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्षद्वच व्रतं स्मृतम्*”—इति ॥

प्रजापतिरपि,—

“द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि च ।

चत्रविट्शूद्रजातीनां ब्राह्मणस्य बधे व्रतम्”—इति ॥

यत्तु चतुर्विंशतिमतवचनम्,—

“प्रायश्चित्तं यदान्नातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः ।

पादोनं चत्त्रियः कुर्यादधं वैश्यः समाचरेत् ॥

शूद्रः समाचरेत्पादमशेषेष्वपि पाप्मसु”—इति ।

तन्प्रातिलोम्यानुष्ठितचतुर्विधसाहसव्यतिरिक्तविषयम् । मूर्द्धा-
वसिक्तादीनामपि दण्डवत्प्रायश्चित्तं समूहनीयम् । दण्डतारतम्यमाह
याज्ञवल्क्यः,—

“दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः”—इति ।

एवं च सति मूर्द्धावसिक्तस्य ब्राह्मणबधे क्षत्रियादूनमथर्द्धद्वादश-
वार्षिकं भवति† । अनयैव दृशा प्रतिलोम्योत्पन्नानामपि प्रायश्चि-
त्तमूहनीयम् । तथोक्ताश्रमिणामपि प्रायश्चित्ततारतम्यमङ्गिरसा
दर्शितम्,—

“गृहस्थोक्तानि पापानि कुर्वन्त्याश्रमिणो यदि ।

शौचवत् शोधनं कुर्युरर्वाक् ब्रह्मनिदर्शनात्”—इति ॥

प्रक्रान्तस्य प्रायश्चित्तस्य मध्ये विपत्तावपि पापचयो भवति ।

तथा च हारीतः,—

* शूद्राणान्तु चतुर्गुणा,—इति मु० ।

† क्षत्रियादूनमध्यवर्षं दशवार्षिकं भवति,—इति शा० ।

“प्रायश्चित्ते व्यवसिते कर्त्ता यदि विपद्यते ।

पूतस्तदहरेव स्यादिह लोकपरत्र च”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“धर्मार्थं यतमानस्तु मृतश्चेत् कोऽपि मानवः ।

प्राप्तो भवति तत्पुण्यमत्र मे नास्ति संग्रहः”—इति ॥

बधोद्यमेऽपि बधप्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“चरेत् व्रतमहत्वाऽपि घातार्थं चेत् सभागतः”—इति ।

यथावर्णमित्यनुवर्त्तते । अतएव स्मृत्यन्तरम्,—

“अहत्वाऽपि यथावर्णं ब्रह्महत्याव्रतं चरेत्”—इति ।

सवनस्यस्त्रीबधस्य महापातकत्वमभिप्रेत्य प्रायश्चित्तमाह,—

सवनस्यां स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥ ७३ ॥ इति ॥

आहिताग्नेर्जाया पतिव्रता सवनस्या । अतएवाङ्गिराः,—

“आहिताग्नेर्दिजातस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ।

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीन्नस्तथैवच”—इति ॥

ब्रह्महत्यायाः प्रायश्चित्तमभिधाय मद्यपानस्य प्रायश्चित्तमाह,—

मद्यपश्च द्विजः कुर्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।

चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्यात् ब्राह्मणभोजनम् ॥ ७४ ॥

अनडुत्सहिताङ्गां च दद्यात् विप्रेषु दक्षिणाम् । इति ।

पनसादिजन्यं मदकारणं द्रवद्रव्यं मद्यम् । तदाह पुलस्त्यः,—

“पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैच्चवम् ।

मधूतं सौरमाविष्टमैरेयं नारिकेलजम् ॥

समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु”—इति ।

एकादशानामन्यतमस्य मद्यस्य पाने महानदीतीरे चान्द्रायणञ्च-
रित्वा ब्राह्मणभोजनं कृत्वा दक्षिणं दद्यात् । तदेतत्कामकार-
विषयम् । अकामकारे तु बृहस्पतिराह,—

“पीत्वा प्रमादतो मद्यमतिहृच्छरेत् द्विजः ।

कारयेत्तस्य संस्कारं शक्त्या विप्रांसु भोजयेत्”—इति ॥

तदेतन्मद्यपानप्रायश्चित्तं ब्राह्मणस्यैव, न चत्रियवैश्ययोः । मद्य-
पानस्य ब्राह्मणं प्रत्येव निषेधात् ।

“यच्चरचःपिशाचान्नं मद्यमांससुराऽऽसवम् ।

तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्रता हविः”—इति स्मरणात् ॥

बृहद्विष्णुरपि,—

“माधूकमैचवं मैरं तालखार्जूरपानसम् ।

धूस्तरञ्चैव माध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम् ॥

अमेधानि दशैतानि निन्द्यानि ब्राह्मणस्य तु”—इति ।

राजन्यवैश्ययोस्तु मद्यपानमनुजानाति बृहद्दयाज्ञवल्क्यः,—

“कामादपि च राजन्यो वैश्यो वाऽपि कथञ्चन ।

मद्यमेव सुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“उभौ मध्वासवं पीत्वा उभौ चन्दनचर्चितौ ।

एकपर्यङ्कशयितौ दृष्टौ मे केशवार्जुनौ”—इति ॥

उपमयनात् पूर्वं मद्यपाने प्रायश्चित्तं पित्रादिभिः कर्त्तव्यम् ।

तदाह जातृकर्णः,—

“अनुपेतसु यो बालो मद्यं मोहात् पिबेत् यदि ।

तस्य कृच्छ्रत्रयं कुर्यात् माता भ्राता तथा पिता”—इति ॥

मद्यपानस्य प्रायश्चित्तमुक्त्वा सुरापानस्य प्रायश्चित्तमाह,—

सुरापानं सकृत्कृत्वा अग्निवर्णां सुरां पिबेत् ॥ ७५ ॥

स पातयेदथात्मानमिह लोके परच च । इति ।

पिष्टादिजन्यो द्रवद्रव्यविशेषः सुरा । तथा च मनुः,—

“गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैवैका न पातया तथा सर्वा द्विजोत्तमैः”—इति ।

तत्र पैष्ट्यां सुराशब्दो मुख्यः । गौडीमाध्वोर्गौणः । पुलस्त्येनैका-
दशममध्येषु गौडीमाध्यावनुक्रम्य सुरायाः सकृत्पाने गौडीमाध्योर-
मुख्ययोरसकृत्पाने चाग्निसमानवर्णीत्यन्तिपर्यन्तसन्तप्तामत्युष्णां सुरां
पीत्वा ब्राह्मणो व्रियेतेत्यभिधानात् । तथाच बृहस्पतिः,—

“सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं चैव तां मुखे ।

चिपेत् तथा विनिर्द्ग्धो मृतः शुद्धिमवाप्नुयात्”—इति ॥

गौडीमाध्योरभ्यासे तप्तया मरणं व्याघ्र आह,—

“मत्या मद्यममत्या वा पुनः पीत्वा द्विजोत्तमः ।

ततोऽग्निवर्णां तां पीत्वा मृतः शुद्धेत् स किल्बिषात्”—इति ॥

कामकृते सकृत् पैष्टीपाने मूलवचनोक्तं मरणं द्रष्टव्यम् । अकाम-
कृते तु याज्ञवल्क्य आह,—

“बालवासा जटी वाऽपि ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।

पिण्याकं वा कणान् वाऽपि भक्षयेत् त्रिसमा निशि”—इति ॥

एतच्च वर्षत्रयपिण्याकादिभक्षणं कर्दनविषयम् । तथाच वर्षत्रय-
व्रतं प्रकृत्य व्यास आह,—

“एतदेव व्रतं कुर्यात् मद्यपश्वर्द्धने कृते ।

पञ्चगव्यञ्च तस्योक्तं प्रत्यहं कायशोधनम्”—इति ॥

यत्तु मनुनोक्तम्,—

“कणान् वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृत् निशि ।

सुरापानाघनुत्यथं बालवासा जटौ ध्वजौ”—इति ॥

तत्तालुमात्रसंयोगे द्रष्टव्यम् । यदपि देवलेनोक्तम् । “सुरापाने
ब्राह्मणो ह्य्यताम्रसीसानामन्यतममग्निकल्पं पीत्वा शरीरपरित्या-
गात् पूतोभवति”—इति । यदपि मनुनोक्तम्,—

“गोमूत्रमग्निरणं वा पिवेदुदकमेव वा ।

पयोघृतं वाऽऽमरणात् गोशकटद्रसमेव च”—इति ॥

तदुभयं मूलवचनेन समानविषयम् । वेदविदं प्रत्यङ्गिरा-
आह,—

“बृहस्पतिसवेनेष्ट्वा सुरापो ब्राह्मणः पुनः ।

समत्वं ब्राह्मणैर्गच्छेदित्येषा वैदिकी स्मृतिः”—इति ॥

सकृद्गौणसुरापाने अङ्गिरा आह,—

“भूमिप्रदानं वा कुर्यात् सुरां पीत्वा द्विजोत्तमः ।

पुनर्न च पिवेत् जातु मंस्तुतः स विशङ्कति”—इति ॥

यत्तु सुमनुनोक्तम् । “ब्राह्मणस्य सुरापस्य षण्मासानुद्धृतसमुद्रो-
दकस्नानं सावित्र्यष्टसहस्रं जुहुयात् प्रत्यहं त्रिरात्रमुपवासः । तप्त-
हस्तेण पूतो भवति अश्वमेधावभ्यथस्नानेन च”—इति । तत्पूर्वोक्त-

बृहस्पतिसवविषयएव द्रष्टव्यम् । सम्पत्त्यभावे वा द्रष्टव्यम् । यत् पुनः बृहस्पतिनोक्तम्,—

“गौडीं माघीं सुरां पैष्टीं पीत्वा विप्रः समाचरेत् ।

तप्तकच्छं पराकञ्च चान्द्रायणमनुक्रमात्”—इति ॥

तदनन्यौषधसाध्यव्याध्युपशमार्थपाने वेदितव्यम् । प्रायश्चित्त-
स्याल्पत्वात् । अतएव हेतोः सङ्कल्पमात्रविषयत्वेन वा योजनीयम् ।
अथ सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमाह,—

अपहृत्य सुवर्णन्तु ब्राह्मणस्य ततः स्वयम् ॥ ७६ ॥

गच्छेन्मुषलमादाय राजानं स बधाय तु ।

ततः शुद्धिमवाप्नोति राज्ञाऽसौ मुक्तएवच ॥ ७७ ॥

कामतस्तु कृतं यत्स्यान्नान्यथा बधमर्हति । इति ।

अत्र सुवर्णग्रहः परिमाणविशेषोपेतहेमवचनः । स च परि-
माणविशेषो याज्ञवल्क्येन दर्शितः,—

“जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणूरजः स्मृतम् ।

तेऽष्टौ लिङ्गा तु तास्तिष्ठो राजसर्षप उच्यते ॥

गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यवो मध्यस्तु ते त्रयः ।

कृष्णलः पञ्च ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश”—इति ।

उक्तपरिमाणविशिष्टं ब्राह्मणसुवर्णं योऽपहरति, स स्वयमेव राज-
कर्तृकं मरणं सम्पादयितुं प्रहारसाधनं मुषलमादाय राजसमीपं
गच्छेत् । गत्वा चेदृशं मां प्रहरेति निवेदयेत् । ततो राज-
कर्तृकात् मुषलसाधनाद्वधादयं विशुद्ध्यतीति । अथ मुषल-

प्रहारेण न मृतः, तदा राज्ञा मुक्तः शुद्धिं प्राप्नोत्येव । तथाच सम्बर्त्तः,—

“ततो मुषलमादाय सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् ।

यदि जीवति स स्तेनस्ततः स्तेयाद्विमुच्यते”—इति ॥

अथवा, मुक्तएवचेति पक्षान्तरमेवं व्याख्येयम् । यत्र स्तेनेन ये पोष्यास्तदीयपुत्रमित्रकलत्रादयो बहवः सन्ति, तत्र स्तेने मृते बहवो-
विनश्यन्तीति मत्वा कृपालुना राज्ञा धनदण्डादिपुरःसरं स्तेनो-
ऽप्रहृतो मुच्येत, तदाऽपि विशुद्ध्यत्येवेति । नन्वेवं सति, “अग्नन्नेनस्त्री
राजा”—इति गौतमवचनात् राजा प्रत्यवायी स्यात् । न । तस्य
पोष्यवर्गादिकृपानिमित्तस्तेनव्यतिरिक्तविषयत्वेऽप्युपपत्तेः । ननु ब्रा-
ह्मणबधस्यातिगर्हितत्वात् मुक्तएवेत्ययं पक्षस्तद्विषयत्वेन कुतो न
व्याख्यायते । मनुवचनविरोधादिति ब्रूमः । तथाच मनुः,—

“सुवर्णस्तेयकृदिप्रो राजानमभिगम्य तु ।

स्वकर्म ख्यापयन् ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति ॥

गृहीत्वा मुषलं राजा सकृत् कुर्यात् हतं स्वयम् ।

बधेन शुद्ध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैवच”—इति ॥

अत्र बधपक्षोनामधारकमात्रविप्रविषयः । तपःपक्षस्तु सवनस्थिता-
दिगुणोपेतब्राह्मणविषयः । न च तादृशस्य स्तेयमसम्भावितमिति
शङ्कनीयम् । कदाचित् क्वचिच्चित्तगततामसवृत्त्या लोभातिशयोदये
सति तत्सम्भवात् । एवञ्च सति मुक्तएवेति पक्ष एतद्विषयत्वेनापि
योजयितुं शक्यते । यच्चैर्यं कामकृतं स्यात्, तत्रायमुक्तोबधो द्रष्टव्यः ।
अन्यथा प्रामादिकचौर्यं बधं नार्हति । न च लोभैकमूलस्य चौर्यस्य

प्रमादिकत्वमसम्भावितमिति शङ्कनीयम् । यदा वस्त्रप्रान्तग्रथितं सुवर्णं सुवर्णत्वेनाज्ञात्वाऽपहरति, अपहृत्य चान्यस्मै ददाति नाशयति वा ; न पुनः स्वामिने प्रत्यर्पयति, तदा सम्भवत्येवाकामतोऽप्यपहारः । तादृशेऽपहारे सवनस्य ब्राह्मणवत्तपसा शुद्धिर्द्रष्टव्या । तपसो-विशेषस्तु मनुना दर्शितः,—

“तपसाऽपनुत्सु सुवर्णस्तेयजं मलम् ।

बालवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्मवधव्रतम्”—इति ॥

सुवर्णात् न्यूनपरिमाणेषु हेमसु व्रतभेदाः षट्चिंशन्मते दर्शिताः,—

“बालाद्यमात्रेऽपहृते प्राणायामं समाचरेत् ।

लिचमात्रेऽपि च तथा प्राणायामत्रयं बुधः ॥

राजसर्वपमात्रे च प्राणायामचतुष्टयम् ।

गायत्र्यष्टसहस्रञ्च जपेत् पापविशुद्ध्ये ॥

गौरसर्वपमात्रे तु सावित्रीं वै दिनं जपेत् ।

यवमात्रसुवर्णस्य प्रायश्चित्तं दिनद्वयम् ॥

सुवर्णकृष्णलं ह्येकमपहृत्य द्विजोत्तमः ।

कुर्यात् सान्तपनं कृच्छ्रं तत्पापस्थापनुत्तये ॥

अपहृत्य सुवर्णस्य माषमात्रं द्विजोत्तमः ।

गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मासैर्विशुद्ध्यति ॥

सुवर्णस्यापि हरणे वत्सरं यावको भवेत् ।

ऊर्ध्वं प्राणान्तिकं ज्ञेयमथवा ब्रह्मव्रतम्”—इति ॥

वत्सरयावकाग्रं किञ्चिन्न्यूनसुवर्णापहारविषयम् । सुवर्णापहारे द्वादशवार्षिकविधानात् । यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्,—

“आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्यादिष्टाऽथवा क्रतुम् ।

षडब्दं वा चरेत् कच्छं जपयज्ञपरायणः ।

तीर्थाभिगमने विद्वान् तस्मात् स्तेयात् प्रमुच्यते”—इति ॥

तत्रात्मतुल्यसुवर्णदानमत्यन्तधनिकविषयम् । क्रतुर्धनिकश्रो-
त्रियविषयः । षड्वार्षिकन्तु तीर्थयात्रासहितं निर्द्धनश्रोत्रियविषयम् ।
स्तेयप्रायश्चित्तं सर्वत्रापहृतं धनं स्वामिने दत्तैव कार्यम् ।

“स्तेये ब्रह्मस्वभूतस्य सुवर्णादेः कृते पुनः ।

स्वामिनेऽपहृतं देयं हर्त्ता त्रैकादशाधिकम्”—इति

स्मरणात् । यदा त्र्यम्बका राजा हन्तुमप्रवृत्तः, तदा वसिष्ठोक्तं
द्रष्टव्यम् । “स्तेनः प्रकीर्णकेशो राजानमभियाचेत, ततस्तस्मै राजा
उडुम्बरं शस्त्रं दद्यात्, तेनात्मानं प्रमापयेत्, मरणात् पूतो भवति”—
इति । उडुम्बरं ताम्रमयम् । यदा सुवर्णमपहृत्य तदभुक्त्वा तदानी-
मेवानुतापेन प्रत्यर्पयेत्, तदाऽऽपस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम् । “चतुर्थकाल-
मिताग्रनेन त्रिवर्षमवस्थानम्”—इति । मानसापहारे तु सुमन्तु-
राह । “सुवर्णस्तेयो द्वादशरात्रं वायुभक्षः पूतो भवति”—इति ।
गुरुश्रोत्रिययागस्थत्वादिवज्रगुणोपेतब्राह्मणद्रव्यस्य भूयशोऽसक्तदप-
हारे वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम् । “निष्कालकोष्टाभ्यक्तो गोमयाग्निना
पादप्रभृति आत्मानं प्रमापयेत् पूतो भवतीति विज्ञायते”—इति ।

इत्थं सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमभिहितम् । गुरुतन्त्रगप्रायश्चित्तं
दशमाध्याये मातरं भगिनीमित्यत्र प्रपञ्चितम् । यस्तु पतित-
ब्रह्महादिभिः सह संवत्सरं संसर्गं कृत्वा स्वयमपि पतितस्तस्य
प्रायश्चित्तं मनुराह,—

“योयेन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।

स तस्यैव व्रतं कुर्यात् संसर्गस्य विशुद्धये”—इति ॥

आचार्यस्तु, कलियुगे संसर्गदोषाभावमभिप्रेत्य संसर्गप्रायश्चित्तं नाभ्यधात् । अतएव सत्यर्थसारे कलौ वर्ज्यानामनुक्रमणे संसर्गदोषः पापेष्वित्युक्तम् ।

संसर्गदोषस्य पातित्यापादकत्वाभावेऽपि पापमात्रापादकत्वमस्तीत्याह,—

आसनात् शयनाद्यानात्सम्भाषात् सह भोजनात् ॥७८॥
संक्रामन्ति हि पापानि तैलविन्दुरिवाभसि ॥ इति ॥

यथा तैलविन्दुरभसि प्रक्षिप्तः सर्वत्र व्याप्नोति, तथा पतित-
संसर्गकृतं पापं संसर्गिणं पुरुषं व्याप्नोति ।

संसर्गदोषव्याजेन पूर्वमनुक्तप्रायश्चित्तानां सर्वेषां साधारणानि प्रायश्चित्तान्याह,—

चान्द्रायणं यावकञ्च तुलापुरुष एव च ॥७९॥

गवाञ्चैवानुगमनं सर्वपापप्रणाशनम् । इति ॥

तुलापुरुषः कृच्छ्रविशेषः । तत्स्वरूपमुपरिष्ठादध्यामः । यत्र यत्र प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तन्नोपलभ्यते, तत्र सर्वत्र पापगौरवलाघवानुसारेण चान्द्रायणादीन्यावृत्तानि* चानुष्ठेयानि । ततः सर्वाणि पापानि नश्यन्तीति सिद्धम् ।

* चान्द्रायणादीनि व्रतानि,—इति सु० ।

इत्थं प्रायश्चित्तकाण्डे नवभिरध्यायैः प्रकीर्णकादीनां महा-
पातकान्तानां पापानां यानि प्रायश्चित्तान्याचार्येणाभिहितानि,
तानि व्याचक्षाणैरस्माभिस्तत्प्रसङ्गात् पठितानि स्मृत्यन्तराण्यप्यु-
दाहृत्य व्यवस्थापितानि । अथ यानि पूर्वमनुदाहृतानि, तान्युदा-
हृत्य व्यवस्थापयामः ।

तत्र विष्णुप्रोक्तां पापानुक्रमणिकामाश्रित्य तदानुपूर्व्यात्प्राय-
श्चित्तवचनान्युदाह्रियन्ते । तत्र विष्णुरादावतिपातकमनुक्रम्य तत्स्व-
रूपमेवं विनिर्दिदेश्च । “मातृगमनं दुहितृगमनं सुषागमनमित्यति-
पातकानि”—इति । तेषां त्रयाणां दशमाध्याये, मातरं यदि
गच्छेदित्यस्मिन् प्रकरणे प्रायश्चित्तानि निर्णीतानि ।

अतिपातकानन्तरं महापातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपनिर्देशः एवङ्कृतः ।
“ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदारगमनमिति महा-
पातकानि तत्संयोगश्च”—इति । तत्र गुरुदारगमनव्यतिरिक्तानां
चतुर्णां द्वादशाध्याये चतुर्विधेत्यादिना सर्वपापप्रणाशनमित्यन्तेन
ग्रन्थेन प्रायश्चित्तान्युक्तानि । गुरुदारगमनस्य तु दशमाध्याये पितृ-
दारान् समारुह्येत्यत्र प्रायश्चित्तमभिहितम् ।

महापातकानन्तरमनुपातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपमेवं निर्दिष्टम् ।
“यागस्यस्य त्रिविधस्य बधः वैश्यस्य रजस्वलायाश्चान्तर्व्याश्वित्रेय-
गोत्रया अविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्या-
समानौति । कूटसाक्ष्यं सुहृदध इत्येतौ सुरापानसमौ । ब्राह्मण-
भूम्यपहरणं सुवर्णस्तेयसमम् । पितृव्यमातामहमातुल्यशृगुरनृपपत्य-
भिगमनं गुरुदाराभिगमनसदृशम् । पितृमातृस्वसृगमनं श्रोत्रिय-

त्विगुपाध्यायमित्रपत्यभिगमनञ्च । स्वसुः सख्याः सगोत्राया उत्तम-
वर्णायाः कुमार्या रजस्वलायाः शरणागतायाः प्रव्रजिताया निक्षि-
प्तायाश्च”—इति । तत्र प्रायश्चित्तं विष्णुरेवाह,—

“अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा ।

अश्वमेधेन शुद्ध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा”—इति ॥

तत्राश्वमेधः सार्वभौमराजविषयः । “राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन
यजेत”—इति श्रुतेः । तीर्थस्नानमितरविषयम् । तच्च साधारणं
प्रायश्चित्तम् । यत्र प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं नास्ति नोपलक्ष्यते वा,
तत्रेदं साधारणं द्रष्टव्यम् । यागस्य च त्रयबधस्य तादृशवैश्वबधस्य च
षष्ठाध्याये वैश्वं वा चत्रियं वाऽपीत्येतस्य व्याख्यानप्रसङ्गे प्रायश्चित्तं
दर्शितम् । तथा चान्तर्वत्या अत्रिगोत्रायाश्च बधे तत्रैव प्रायश्चित्त-
मभिहितम् । अविज्ञातगर्भवधे प्रायश्चित्तं चतुर्थाध्याये गर्भपातञ्च
या कुर्यादित्यस्मिन् प्रसङ्गे वर्णितम् । शरणागतबधः परिशिष्यते ।
मनुस्वन्यायपि ब्रह्महत्यासमान्याह,—

“अनृतञ्च समुत्कर्षं राजगामि च पेशुनम् ।

गुरोश्चालीकनिर्व्वन्धः समानि ब्रह्महत्याया”—इति ॥

याज्ञवल्क्यश्चापराण्यथाह,—

“गुरूणामध्यधित्वेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः ।

ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम्”—इति ॥

अत्र शरणागतबधादिषु पादन्यूनं ब्रह्महत्याव्रतमवगन्तव्यम् ।
समशब्दस्य राजसमो मन्त्रीत्यादावीषन्यूने प्रयोगदर्शनात् । मनुस्व-
धीतत्यागादीनां सुरापानसमत्वमाह,—

“ब्रह्मोज्झं वेदनिन्दा च कूटसाध्यं सुहृद्वधः ।

गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्”—इति ॥

तत्र ब्रह्मोज्झस्य प्रायश्चित्तं वसिष्ठ आह । “ब्रह्मोज्झः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनरुपयुञ्जीत वेदमाचार्यात्”—इति । इदञ्च प्रायश्चित्तं प्रमादव्याध्यादिविषयम् । नास्तिकतया तत्त्यागे पाद-
न्यूनसुरापानव्रतमिति मनोर्मतम् । यदपि वसिष्ठेनोक्तम् । “गुरो-
रल्लौकनिर्वन्धे कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा सचेलं स्नात्वा* गुरुप्रसादात्
पूतो भवति”—इति । तदेतदमतिपूर्वं सकृदनुष्ठाने वेदितव्यम् ।
विष्णुनाऽनुक्रान्तस्य कौटसाध्यस्य द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तम् ।
तथाच तद्भूतानुवृत्तौ शङ्ख आह,—

“कौटसाध्यं तथा कृत्वा निक्षेपमपहृत्य च ।

एतदेव व्रतं कुर्यात् तथाच शरणागतम्”—इति ॥

यत्र साध्यनृः वदनेनां वर्णिनो बधप्राप्तिः, तद्विषयमिदम् ।

अपरमपि ब्रह्महत्यासमं विष्णुर्दर्शयति,—

“आक्रुष्टलाडितो वाऽपि धनैर्वा विप्रयोजितः ।

यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाज्जर्द्वघातकम्”—इति ॥

आक्रोशनादिनिमित्ताभावे मृतस्यैव हत्यादोषः, न तृयेऽस्य ।

तथाच सत्यन्तरम्,—

“अकारणन्तु यः कश्चित् द्विजः प्राणान् परित्यजेत् ।

तस्यैव तत्र दोषः स्यान्न तु यं परिकीर्त्तयेत्”—इति ॥

* सचेलस्नानतः,—इति मु० ।

† कौटसाध्यव्रतवचनेन,—इति मु० ।

याज्ञवल्क्योऽपि सुरापानसमान्युदाजहार,—

“निषिद्धभक्षणं जैह्वमुत्कर्षं च वचोऽनृतम् ।

रजस्वलासुखाखादः सुरापानसमानि तु”—इति ॥

एवमादिषु सर्वत्र येन साम्यं उच्यते, तदीयं प्रायश्चित्तं किञ्चि-
न्यूनमनुष्ठेयम् । सा च न्यूनता निमित्तगौरवानुसारिणी कल्पनीया ।
सुवर्णस्तेयसमे तु ब्राह्मणभूम्यहरणे मरणान्तिकप्रायश्चित्तेषु न्यूनत्व-
कल्पनाऽसम्भवाद्वादशवार्षिकादिघ्नतानि यथायोगं कल्पनीयानि ।
याज्ञवल्क्योऽन्यानि सुवर्णस्तेयसमान्याह,—

“अश्वरत्नमनुयस्त्रोभूधेनुहरणं तथा ।

निक्षेपस्य च सर्वं हि सुवर्णस्तेयसम्मितम्”—इति ॥

मनुरपि,—

“निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।

भूमिवज्रमणीनाञ्च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम्”—इति ॥

पितृव्यपत्न्यादिगमनानां गुरुतत्पसमानानां दशमाध्याये मातृ-
स्वसृग्गमे चैवमित्यस्मिन् प्रकरणे प्रपञ्चितम् ।

अनुपातकानन्तरं विष्णुरूपपातकं अनुक्रम्य तत्स्वरूपमेवं निर्दिदेश ।
“अनृतवचनमुत्कर्षं राजगामि पैशुन्यं गुरोश्चालीकनिर्व्वन्धो वेद-
निन्दाऽधीतस्य च त्यागोऽग्निमातृपितृसुतदाराणाञ्चाभोज्यान्नभक्षणं
परस्वहरणं गुरुदाराभिगमनं अयाज्ययाजनं विकर्मणा जीवनमस-
त्प्रतिग्रहः चित्रियविट्शूद्रगोबधोऽविक्रेयविक्रयः परिवित्तिताऽनुजेन
ज्येष्ठस्य परिवेदनञ्च व्रात्यता भृतकाध्यापनं भृतादध्ययनादानं सर्वा-
करेण्यधिकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनं द्रुमगुल्मलतौषधीनां हिंसा स्त्रिया

जीवनं अभिचारमूलकर्मसु च प्रवृत्तिः आत्मार्थं च क्रियारम्भोऽना-
हिताग्निता स्तेयो देवर्षिपितृणामृणस्थानपाक्रिया असच्छास्त्राधिगमनं
नास्तिकता कुशीलता मद्यपस्त्रीनिषेवणमुपपातकानि”—इति ।
याज्ञवल्क्यस्तु विष्णुनाऽनुक्रान्यपि कानिचिदुपपातकानि ऋणानप-
क्रियादीन्युदाजहार,—

“गोबधोव्रात्यता सैन्यमृणानां चानपक्रिया ।

अनाहिताग्निताऽपण्यविक्रयः परिवेदनम् ॥

भृतादध्ययनादानं* भृतकाध्यापनं तथा ।

पारदार्यं पारिवित्त्यं वार्द्ध्यं लवणक्रिया ॥

स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो निन्दितार्थोपजीवनम् ।

नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानाञ्चैव विक्रयः ॥

धान्यकुप्यपशुस्तेयमयाज्यानां च याजनम् ।

पितृमातृसुतत्यागस्तटाकारामविक्रयः† ॥

कन्यासु दूषणञ्चैव परिवेदकयाजनम् ।

कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम् ॥

आत्मनोऽर्थं क्रियारम्भोमद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।

स्वाध्यायाग्निसुतत्यागो बान्धवत्यागएवच ॥

दम्बनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधजीवनम् ।

हिंस्रयंत्रविधानञ्च व्यसनान्यात्मविक्रयः ॥

शूद्राप्रेष्यं हीनसख्यं हीनयोनिनिषेवणम् ।

* भृतकाध्ययनं चैव,—इति शा० सो० ।

† नास्त्ययं श्लोकः शा० पुस्तके ।

तथैवान्याश्रमे* वासः परान्नपरिपुष्टता ॥

असच्छास्त्राधिगमनमाकरेवधिकारिता ।

भार्याया विक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकम्”—इति ॥

यद्यप्यनृतवचनमुत्कर्ष इत्येतन्मनुना ब्रह्महत्यासमेषु पठितं, याज्ञ-
वल्क्येन सुरापानसमेषु, विष्णुना उपपातकेषु ; तथापि विषयभेदेन
त्रैविध्यं वक्तुं शक्यत्वात् न किञ्चिदसाङ्कर्यम् । विषयभेदस्त्वच्यते । द्वेयं
पुरुषं राजभृत्यादिभिर्मारयितुं तस्मिन्नविद्यमानमपि महान्तमप-
राधमारोप्यानृतं चेद् ब्रूयात्, तद्ब्रह्महत्यासमम् । बधपर्थवसायित्वात् ।
यस्तु लाभपूजाख्यातिकामो राजसभादौ स्वस्मिन् अविद्यमानमपि
चतुर्व्वेदाभिज्ञत्वं प्रकटयितुमनृतं ब्रूते, तत्सुरापानसमम् । अति-
गर्हितत्वात् । यस्तु मुख्यगोष्ठ्यादौ परोपकारमन्तरेण वृथाऽनृतं ब्रूते,
तस्यैतदुपपातकम् । तत्राद्ययोः प्रायश्चित्तं पूर्व्वमेवोक्तम् । तृतीये तु
कामकृते याज्ञवल्क्य आह,—

“अपि तेज इति छायां स्वां दृष्ट्वाऽन्वृतां जपेत् ।

सावित्रीमण्डौ दृष्टे चापत्ये चानृतेऽपि च”—इति ॥

अकामकृते तु मनुनोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“सुम्ना चुला च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वाऽनृतानि च ।

पीत्वाऽपोऽध्येयमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन्”—इति ॥

राजाये साक्षात्परम्परया वा परदोषकथनं राजगामि पैशुन्यम् ।
गुरोवल्लीकनिर्व्वन्धो द्विविधः । तत्र राजगृहादौ स्वयं समर्थः सन्

* तथैवान्याश्रमे,—इति सु० ।

† अयि,—इति सु० ।

असमर्थस्य गुरोर्द्रव्यलाभाद्युपरोधकारणं निर्वन्धं कतोति चेत्, सोऽयमलीकनिर्वन्धो ब्रह्महत्यासमत्वेन मनुनोक्तः । यत्र वाक्पाख्या-दिमात्रेण गुरोरप्रियमुपजायते, सोऽयमलीकनिर्वन्ध उपपातकम् । वेदनिन्दा त्रिविधा ; बुद्धार्हतादिशास्त्राण्यभ्यस्य वेदानामप्रामाण्य-प्रतिपादने निर्वन्धएका निन्दा । सेयं याज्ञवल्क्येन ब्रह्महत्यासमेषूपवर्णिता । सत्यामपि वेदप्रमाणबुद्धौ जल्पवितण्डादिहेतुशास्त्रव्य-सनितया श्रुतिस्मृत्युक्तस्यानुष्ठानस्यावज्ञा द्वितीया निन्दा । एतदे-वाभिप्रेत्य मनुराह,—

“द्योऽवमन्येत ते तूभे हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजः ।

स साधुभिर्वहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः”—इति ।

सेयं निन्दा सुरापानसमेषु मनुनोदाहृता ।

यस्तु वैदिकमनुतिष्ठन्नपि नात्यन्तं तत्त्वतः श्रद्धुत्ते, किमनेन भविष्यति जनापवादभयादेव केवलमनुतिष्ठामीत्येवं निन्दति, सेयं निन्दोपपातकेषु पद्यते ।

एवमध्ययनत्यागादेरेकैकस्य बहुविधस्यानुक्रान्तस्य गौरवलाघवे पर्यालोच्यावान्तरभेदः कल्पनीयः । अग्निमातृसुतदाराणामित्यत्रापि त्याग इति पदमचेति । अनुक्रान्तानामुपपातकानां प्रोक्तेभ्योऽतिपा-तकमहापातकानुपातकेभ्योऽल्पत्वादुपपातकत्वम् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे,—

“महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु ।

तानि पातकसंज्ञानि तन्यूनमुपपातकम्”—इति ॥

तस्य चोपपातकजातस्य साधारणं प्रायश्चित्तं विष्णुराह,—

* मूले,—इति सु० ।

“उपपातकिनस्त्वेते कुर्युश्चान्द्रायणं नराः ।

पराकमथवा कुर्युर्यजेयुर्गोसवेन च”—इति ॥

तत्रैतेषामावृत्तानां सङ्गते गोसवो द्रष्टव्यः । एकैकस्याशक्तं प्रति पराकः, शक्तं प्रति चान्द्रायणम् । याज्ञवल्क्योऽपि साधारणं प्रायश्चित्तमाह,—

“उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा ।

पयसा वाऽपि मासेन पराकेणथवा पुनः”—इति ॥

एवमित्यनेन पदेन प्रकृतं गोबधव्रतमतिदिश्यते । अतिदेश-
स्योपदेशान्मन्यूनविषयत्वाद् गोव्रताङ्गानि गोचर्मादीनि कानिचि-
द्विषयान्तरेषु निवर्तन्ते । एतच्च व्रतचतुष्टयमकामकारे शक्त्यपेक्षया
विकल्पितं द्रष्टव्यम् । कामकारे तु,—

“एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः ।

अवकीर्णी तु शुद्ध्यर्थं चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्”—इति

मनुजोक्तं त्रैमासिकं द्रष्टव्यम् । एतच्च साधारणप्रायश्चित्तं प्रति-
पादोक्तप्रायश्चित्ताभावे तदनुपलभ्ये वा द्रष्टव्यम् ।

प्रतिपादोक्तानि प्रायश्चित्तानि यथासम्भवमुदाहरामः । तत्र
गुरोरस्त्रीकनिर्वन्धस्योपपातकस्य प्रायश्चित्तं विष्णुराह । “समुत्कर्ष-
ऽनृते गुरोरस्त्रीकनिर्वन्धे तदाक्षरणे च मासं पयसा वर्त्तत”—इति ।
अग्नित्यागे स एवाह । “वेदान्युत्सादितस्त्रिषवणस्यायधःशायी मंत्रत्वरं
सहस्रैरेण वर्त्तत”—इति । वसिष्ठोऽपि । “योऽग्नीनपविद्योत्, स ह्यहं
द्वादशरात्रञ्चरित्वा पुनराधेयं कारयेत्”—इति । मनुरपि,—

“अग्निहोत्रपविद्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः ।

चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥

अग्निहोत्रपविध्याग्नीन्मासादूर्द्धन्तु कामतः ।

कच्छं चान्द्रायणञ्चैव कुर्यादेवाविचारयन्”—इति ॥

हारौतः । “संवत्सरोत्सन्नाग्निहोत्री चान्द्रायणं कृत्वा पुनराद-
ध्यात् । द्विवर्षोत्सन्ने सान्तपनं चान्द्रायणञ्च कुर्यात् । त्रिवर्षोत्सन्ने संवत्स-
रकच्छमभ्यस्य पुनरादध्यात्”—इति । शङ्खोऽपि । “अग्न्युत्सादौ संवत्सरं
प्राजापत्यं चरेत् गाञ्च दद्यात्”—इति । भरद्वाजः । “द्वादशाहातिक्रमे
अहमुपवासः । मासोपवासः द्वादशाहमुपवासः । संवत्सरातिक्रमे
मासोपवासः पयोभक्षणं च”—इति । एतत्सर्वमालस्याग्नित्यागवि-
षयतया* यथायोगमूहनीयम् । यत्तु भरद्वाजगृह्येऽभिहितम् ।
“प्राणायामश्रतमादशरात्रं कुर्यात् । उपवासमाविंशतिरात्रं कुर्यात् ।
अत ऊर्द्धमाषष्टिरात्रं तिस्रोरात्रीः उपवसेत् । अत ऊर्द्धमासंवत्सरात्
प्राजापत्यं व्रतं चरेत् । अत ऊर्द्धं कालवज्रत्वे दोषवज्रत्वम्”—इति ।
तत्प्रमादादग्नित्यागविषयम् । नास्तिक्यात् त्यागे तु व्याघ्र आह,—

“योऽग्निं त्यजति नास्तिक्यात् प्राजापत्यं चरेद्विजः ।

अन्यत्र पुनराधानं दानमेव तथैवच”—इति ॥

प्राजापत्यस्योपलक्षणत्वात् त्यागकालस्य गौरवलाघवानुसारेण
व्रतान्तरान्यूहणीयानि । व्रतानन्तरकर्तव्यमाह जातृकर्णः,—

“अतीतकालं जुहुयादग्नौ विप्रोयवानयम् ।

नष्टेऽग्नौ विधिवद्दद्यात् कृत्वाऽऽधानं पुनर्दिजः†”—इति ।

* आलस्यादित्यागविषयतया,—इति सु० ।

† कृत्वाधाय पुनर्दिजे,—इति सु० ।

एतच्चौपामनाग्निविषयम् ।

दारत्यागे शातातप आह । “कौमारदारत्यागी मासं पयो
भक्षः शुद्ध्यति”—इति ।

अभोज्याभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तं त्वेकादशाध्याये प्रपञ्चिनम्
परस्वरूपे मनुराह,—

“धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद् द्विजोत्तमः ।

सजातीयगृहादेव कच्छ्राब्देन विशुद्ध्यति ॥

मनुष्याणाम् हरणे स्त्रीणां चेचगृहस्य च ।

कूपवापीजलानाञ्च शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥

द्रव्याणामल्पभाराणां स्तेयं कृत्वाऽन्यवेक्षणः ।

चरेत् सान्तपनं कच्छ्रं तन्निर्यात्यात्मशुद्ध्यर्थे ॥

भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्याऽऽसनस्य च ।

पुष्पमूलफलानाञ्च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥

हणकाष्ठद्रुमाणाञ्च शुकान्नस्य गुडस्य च ।

चेलचर्मामिषाणाञ्च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ।

मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च ॥

अयःकांश्चोपलानाञ्च दादशाहं कणान्नता ।

कार्पासकीटजोर्णानां दिशफैकशफस्य च ॥

पक्षिगन्धौषधीनाञ्च रज्जाश्चैव अहं पयः”—इति ।

एतेषां विषयाणां मध्ये धान्यस्य परिमाणविशेषेण व्रतविशेषः
स्मृत्यन्तरेऽभिहितः,—

“धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं बधः”—इति ।

यत्तु जावालिनोक्तम्,—

“तिलधान्यान्नवस्त्राणां शय्यानामामिषस्य च ।

संवत्सराद्धं कुर्वीत व्रतमेतत्समाहितः”—इति ॥

तदेतदकामकृतविषयम् । अल्पत्वात् । भक्ष्यस्य तु सकृद्भोजनपर्याप्तिकस्यापहारे पैठीनसिराह । “भक्ष्यभोज्यान्नस्योदरपूरणमात्रहरणे त्रिरात्रं पञ्चगव्याहारः”—इति । यानि तु मनूक्तेषु विषयेषु व्रतान्तराण्येवमूनिभिर्दर्शितानि, तेषु व्रतेषु यानि भक्ष्यानि, न तत्र विवादः । न्यूनानामकामकारविषयत्वं, अधिकानान्तु कामकृताभ्यासविषयत्वमिति विवेकः । तत्र वचनानि । “द्रव्यानामल्पसाराणां सान्तपनम् । भक्ष्यभोज्ययानशय्याऽऽसनमूलपुष्पफलानां हरणे पञ्चगव्यपानम् । तणकाष्ठद्रुमशुष्कान्नगुडवस्त्रचर्मामिषाणां त्रिरात्रमुपवसेत् । मणिसुकाप्रवालानां ताम्ररजतायःकांस्थानां द्वादशाहं कणामश्रीयात् । कार्पासकीटजोर्णाद्यपहरणे त्रिरात्रं पयसा वर्त्तेत । द्विशफैकशफहरणे त्रिरात्रमुपवसेत् । पक्षिगन्धौषधिरज्जुवैदलानामपहरणे दिनमुपवसेत्” ।

“दत्तेवापहृतं द्रव्यं धनिकस्याभ्युपायतः ।

प्रायश्चित्तं ततः कुर्यात् कल्मषस्थापनुत्तये”—इति ।

जावालिः,—

“अश्वगोभूमिकन्याश्च हत्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

अपहृत्य पशून् चुद्रान् प्रजापत्यं समाचरेत् ॥

गुडकार्पासधान्यानि सर्पिलवणमेव च ।

पकास्त्रमौषधं तैलं शय्यां वास उपानहौ ॥

कांस्यायस्त्रासमीशं वा कच्छं कच्छार्द्धमेव च ।
 उदके फलमूलेषु पुष्पवर्णसुगन्धिषु ॥
 मृद्गाण्डमधुमांसेषु कच्छपादो विधीयते ।
 व्यापादनापहारेषु सन्तोष्य स्वामिनं ततः ॥
 पापं निवेश्य त्रिप्रेभ्यः प्रायश्चित्तेन युज्यते ।
 अपश्यत्य तु वर्णानां धनं विप्रः प्रमादतः ॥
 प्रायश्चित्तञ्च यत् प्रोक्तं ब्राह्मणानुमते चरेत् ।
 राजस्त्रस्यापहरणे रमणीनां जनस्य* च ॥
 धनापहरणे चैव कुर्यात् संवत्सरप्रतम्—इति ।

परदारगमनस्य तु प्रायश्चित्तं दशमाध्यायेऽभिहितम् । अथाज्य-
 याजने मनुराह,—

“प्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्यकर्म च ।

अभिचारमहीनञ्च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहतम्”—इति ॥

यत्तु प्रचेतसा शूद्रयाजकादीननुक्रम्योक्तम् । “एते पञ्चतपोभूमौ
 जलशयनाद्यनुष्ठेयम्† । क्रमेण यौगवर्षादिमन्त्रेषु मासं गोमूत्रयाव-
 कमश्रीयुः”—इति । तत्कामकृताभ्यासविषयम् । यत्तु यमेनोक्तम्,—

“पुरोधाः शूद्रवर्णस्य ब्राह्मणोयः प्रवर्त्तते ।

स्त्रेष्टार्थप्रसङ्गाद्वा तस्य कच्छं विशोधनम्”—इति ॥

तदशक्तविषयम् । यत्तु गौतमेनोक्तम् । “निषिद्धमन्त्रप्रयोगे सति

* मणीनां च जनस्य,—इति मु० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, जलशयनाद्यनुष्ठाय,—इति पाठः
 प्रतिभाति ।

सहस्रानुवाकं* जपेत्”—इति । तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । यत्तु पैठि-
नसिनोक्तम् । “शूद्रयाजकः सर्वद्रव्यपरित्यागात् पूतो भवति । प्राणा-
यामसहस्रेषु दशकृत्वोऽभ्यस्तेषु”—इति । तदकामतोऽभ्यासविषयम् ।

असत्प्रतिग्रहे याज्ञवल्क्य आह,—

“गोष्ठे वसेद् ब्रह्मचारी मासमेकं पयोव्रतम् ।

गायत्रीजप्यनिरतः शुद्ध्यतेऽसत्प्रतिग्रहात्”—इति ।

अत्र जपसंख्या मनुना दर्शिता,—

“जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः ।

मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात्”—इति ।

एतच्च दाढद्रव्ययोरुभयोरसत्त्वे वेदितव्यम् । अन्यतरस्यासत्त्वे तु
षट्त्रिंशन्मते दर्शितम्,—

“पवित्रेष्ट्या विशुद्ध्यन्ति सर्वे घोराः प्रतिग्रहाः ।

विन्द्वेन मृगारेष्ट्या कयाचिन्मित्रविन्द्या ॥

देव्याल्लज्जपेनैव शुद्ध्यतेऽसत्प्रतिग्रहात्”—इति ।

यत्तु वृद्धहारीतवचनम्,—

“राज्ञः प्रतिग्रहं कृत्वा मासमष्टौ सदा वसेत् ।

षष्ठे काले पयोभक्षः पूर्णं मासे प्रमुच्यते ॥

तर्पयित्वा द्विजान् कामैः सततं नियतव्रतः”—इति ।

तदापदि कुरुक्षेत्रोपरागादौ कृष्णाजिनादिप्रतिग्रहविषयम् ।
अल्पद्रव्यपरिग्रहे हारीतः । “मणिवासोगवादीनां प्रतिग्रहे सावि-

अष्टसहस्रं जपेत्”—इति । षट्त्रिंशन्मतेऽपि,—

“भिक्षामात्रे गृहीते तु पुण्यं मन्त्रमुदीरयेत्”—इति ।

चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

“प्रतिषिद्धेषु मर्जेषु षष्ठांशं परिकल्पयेत्”—इति ।

दानार्थमिति शेषः ।

विकर्मणा जीवने तु चान्द्रायणम् । तथाच नटादीन् विकर्मणा जीविताननुक्रम्य यम आह,—

“एतेषामेव सर्वेषां प्रत्यापत्तिन्तु मृग्यताम् ।

भैक्षान्मुपभुञ्जानो दिजश्चान्द्रायणं चरेत्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“कर्मणा गर्हितेनैव यद्वित्तं समुपार्जितम् ।

तस्य त्यागेन शुभं धर्मस्थान्वेषणेन वा ॥

अशु प्राप्तेत तद्व्ययं गयेन यदागतम् ।

उपयुक्तानुशिष्टञ्च देयं ब्रह्मवादिने”—इति ।

अचियावधस्य प्रायश्चित्तं षष्ठाध्, वर्णितम् । गोबधस्य तष्टम-
नवमाध्याययोस्तत् प्रपञ्चितम् ।

अविक्रेयविक्रयस्य चतुर्विंशतिमते दशितम्,—

“सुरायाविक्रयं कृत्वा चरेत् सौम्यचतुष्टयम् ।

लाचालवणमांसानां चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥

मध्वाज्यतैलसोमानां चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।

पयःपायसापूपानां चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥

दध्वाज्येक्षुरसानाञ्च गुडखण्डादिविक्रये ।

सर्वेषां स्नेहपक्वानां पराकं तु समाचरेत् ॥
 सिद्धाक्षविक्रये विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 उपवासन्तु तक्रस्य नक्तं काञ्जिकविक्रये ॥
 पूगौफलानि मञ्जिष्ठा द्राक्षा खर्जूरमेव च ।
 एतेषां विक्रये कृच्छ्रं पनसस्य दिनत्रयम् ॥
 कदली नारिकेलं च नागरं बीजपूरकम् ।
 एतेषां पादकृच्छ्रः स्यात् जम्बीरादेस्तथैव च ॥
 कस्तूरिकादिगन्धानां विक्रये कृच्छ्रमाचरेत् ।
 कर्पूरादेस्तदहं स्याद्दिनं हिङ्गादिविक्रये ।
 निलानां विक्रयं कृत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 यज्ञार्थं कृषिजातांश्च दानलब्धांश्च विक्रये ॥
 रक्तपीतानि वस्त्राणि कृष्णाजिनमथापि वा ।
 एतेषां विक्रये कृच्छ्रं गर्गस्य वचनं यथा ॥
 गोविक्रयं द्विजः कुर्यात् लाभार्थं धनमोहितः ।
 प्राजापत्यं प्रकुर्वीत गजानामैन्द्रवं स्रुतम् ॥
 खराश्वाजाविकानां च शरभाणाञ्च विक्रये ।
 पराकं तत्र कुर्वीत नृणां द्विगुणमाचरेत् ॥
 नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।
 द्विगुणं पुरुषाणाञ्च व्रतमाहुर्मणौषिणः ॥
 चान्द्रायणं प्रकुर्वीत एकाहं वेदविक्रये ।
 अङ्गानान्तु पराकं स्यात् स्रुतीनां कृच्छ्रमाचरेत् ॥
 इतिहामपुराणानां चरेत् मान्तपनं द्विजः ।

रहस्यपञ्चरात्राणां कृच्छ्रं तच्च समाचरेत् ।

गाथानां नीतिशास्त्राणां प्राकृतानां तथैवच ॥

सर्वांसामेव विद्यानां पादकृच्छ्रं समाचरेत् ।

शारीतोऽपि । “गुड़तिलपुष्पमूलफलपक्वान्नविक्रये सौम्यायनम् ।
लाञ्छालवणमधुमांसतैलदधितक्रष्टतगन्धचर्मवाससामन्यतमविक्रये चा-
न्द्रायणम् । तथोर्णकेशरिभूधेनुवेशशस्त्रविक्रये च । मत्स्यमांसस्त्राय-
स्थिभटङ्गनखशुक्तिविक्रये तप्तकृच्छ्रम् । हिङ्गुगुगुलुहरितालमनः-
शिलाऽञ्जनगैरिकचारुलवणमणिमुक्ताप्रवालवैण्वमृत्तमयेषु च । आरा-
मतटाकोदपानपुष्करिणीसुकृतविक्रये त्रिषवणस्त्रायधःशायी चतुर्थे-
कालाहारो दशसहस्रं जपेद्गायत्रीं संवत्सरेण पूतो भवति । हीन-
मानोन्मानसङ्कीर्णविक्रये च”—इति । ईदृशेष्वेकविषयवज्रप्रतेषु अस-
ह्यपूर्वमुक्तानि यानि, तेषु यथा योगं व्यवस्था कल्पनीया ।

परिवित्यादीनां चतुर्णां प्रायश्चित्तं चतुर्थाध्याये वर्णितम् ।

प्रात्योनाम सावित्री पतितः । तस्य प्रायश्चित्तं मनुराह,—

“येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।

तांश्चारयित्वा चीन् कृच्छ्रान् यथाविधुपनाययेत्”—इति ।

वसिष्ठोऽपि । “पतितसावित्रीक उद्हासकप्रतं चरेत् । द्वौ मासौ
यावकेन वर्त्तयेत् मासं पयसाऽर्द्धमासमामिषया अष्टरात्रं दृतेन
षड्रात्रमयाचितं हविष्यं भुञ्जीत चिराचमबभ्रवोऽहोरात्रमुपवसेत् ।
अश्वमेधावभृथं वा गच्छेत् । प्रात्यस्तोमेन वा यजेत”—इति । तच्च
मानवमापदिषयं, उद्हासकप्रतं त्वनापदिषयम् । यत्तु यमेनोक्तम्,—

“सावित्री पतिता यस्य दशवर्षाणि पञ्च च ।

सग्निखं पवनं कृत्वा व्रतं कुर्यात् समाहितः ॥

एकविंशतिरात्रञ्च पिवेत् प्रसृतियावकम् ।

हविषा भोजयेच्चैव ब्राह्मणान् सप्त पञ्च च ॥

ततो यावकशुद्धस्य तस्थोपनयनं स्यूतम्”—इति ।

तत् मनुसमानविषयम् । यस्य पित्रादयोऽप्यनुपनीताः, तस्याप-
स्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम् । “यस्य पिता पितामहइत्यनुपनीतौ स्यातां ते
ब्रह्मघ्नसंस्तुताः । तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति वर्जयेत् ।
तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं, यथा प्रथमेऽतिक्रमे चतुरेवं संवत्सरः ।
अथोपनयनम् । ततः संवत्सरमुदकोपस्पर्शनं प्रतिपुरुषं संख्याय संवत्स-
रान् यावन्तोऽनुपेताः स्युः । सप्तभिः पावमानीभिः यदन्ति यच्च,
दूरकइत्येताभिर्यजुःपवित्रेण सामपवित्रेणाङ्गिरसेनेति । अथवा व्याहृ-
तिभिरेव । अथाध्यायः । यस्य प्रपितामहादेर्नानुस्मर्यत उपनयनं,
ते अग्निानसंस्तुताः । तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति वर्जयेत् ।
तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् । द्वादश वर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरे-
दथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनम्”—इति ।

भृतकाध्ययनाध्यापनयोर्हारीत आह,—

“भृतकाध्यापनं कृत्वा भृतकाध्यापितश्च यः ।

अनुयोगप्रदानेन त्रीन् पक्षांसु पयः पिवेत्”—इति ।

द्रुमादिहिंसायां मनुराह,—

“फलदानान्तु वृक्षाणां हृदने जयमृक्षतम् ।

गुल्मवल्लीलतानां च पुष्पितानां च वीरुधाम् ।

वृष्टजानामौषधीनां जातानां च स्वयं वने ॥

वृथाऽऽलम्भेऽनुगच्छेद् गान्दिनमेकं पयोव्रतम्”—इति ।

एतच्च यन्नार्थवृत्तच्छेदनादिव्यतिरिक्तविषयम् । अतएव याज्ञ-
वल्क्योऽपि वृथेति विभिन्नमिष्टि,—

“वृत्तगुल्ललतावीरुच्छेदने जप्यमृक्शतम् ।

स्यादोषधिवृथाच्छेदौ क्षीराग्नी गोऽनुगोदिनम्”—इति ।

यत्तु हारीतेनोक्तम् । “स्यादरसरीभृपादीनां बधे यथेदं प्राण-
मित्येतथाऽऽज्यं जला तिलपात्रं ब्राह्मणाय दद्यात्”—इति । तदश्व-
त्यादिपुण्यस्यावरविषयम् । महाफलप्रदस्य पनसनारिकेलादिवृत्त-
जातस्य च्छेदनावृत्तौ शङ्ख आह,—

“संवत्सरव्रतं कुर्याच्छ्रित्वा वृत्तं फलप्रदम्”—इति ।

दृष्टार्थत्वेऽपि कर्षणाङ्गभूतहलाद्यर्थत्वे न दोषः । “फलपुष्पोपगान्
पादपात्रं हिंसात् कर्षणकार्यार्थमुपहन्यात्”—इति स्मरणात् ।

नास्तिक्यस्तु वाचनिकं चेत्तदुपपातकम् । यथाऽऽजः पौराणिकाः,—

“नास्तिकास्त्रिविधाः प्रोक्ता धर्मज्ञैस्तत्त्वदर्शिभिः ।

क्रियादुष्टो मनोदुष्टो वाग्दुष्टश्च तथैवच ॥

उपपातकी तु वाग्दुष्टो मनोदुष्टोऽनुपातकी ।

अभ्यासान्तु* क्रियादुष्टो महापातक इष्यते”—इति ॥

तत्रोपपातकनास्तिक्ये वसिष्ठ आह । “नास्तिकः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं
चरित्वा विरमेन्नास्तिक्यात्”—इति । यत्तु शङ्खेनोक्तम् । “नास्तिकोना-
स्तिकवृत्तिः हतघ्नः कूटव्यवहारौ मिथ्याऽभिप्रेक्षीत्येते पञ्च संवत्सरं ब्रा-
ह्मणगृहे भैचं चरेयुः”—इति । तदेतत् महापातकनास्तिक्यविषयम् ।

* अभ्यासेन,—इति मु० ।

व्रतलोपिनोऽवकीर्णव्रतं याज्ञवल्क्य आह,—

“अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् ।

गर्दभं पशुमालभ्य नैच्छतं स विशुद्ध्यति”—इति ॥

मनुरपि,—

“अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे ।

स्थालीपाकविधानेन* यजेत निर्ऋतिं निग्नि ॥

ऊत्वाऽग्नौ विधिवद्भोममन्ततश्च समित्यूचा† ।

वातेन्द्रगुरुवक्त्रिणां जुहुयात् सर्पिषाऽऽहुतीः ॥

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ।

सप्तागारान् चरेद् भैक्षं स्वकर्म परिकीर्त्तयन् ॥

तेभ्यो लभ्येन भैक्षेण वर्त्तयन्नेककालिकम् ।

उपसृशंस्त्रिषवणमर्धेन स विशुद्ध्यति”—इति ।

वसिष्ठोऽपि । “ब्रह्मचारी चेत् स्त्रियमुपेयादरण्ये चतुष्पथे
लौकिकेऽग्नौ रचोदैवतं गर्दभं पशुमालभेत । नैच्छतं वा चरुं निर्वपेत् ।
तस्य जुहुयात् कामाय स्वाहा कामकामाय स्वाहा रचोदेवताभ्यः
स्वाहा”—इति । तत्र श्रोत्रियस्य पशुरश्रोत्रियस्य चरुरिति
द्रष्टव्यम् । शङ्खस्तु वर्णभेदेन व्रतविशेषमाह । “गुप्तायां वैश्यायामव-
कीर्णी संवत्सरं त्रिषवणमनुतिष्ठेत् क्षत्रियायां द्वे वर्षे ब्रह्मण्यां
त्रौणि वर्षाणि”—इति । यदप्यङ्गिरसोक्तम्,—

“अवकीर्णिनिमित्तन्तु ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।

* पाकयज्ञविधानेन,—इति सु० ।

† समित्यूचा,—इति सु० ।

चौरवासास्तु षण्मासान् तथा मुच्येत किल्बिषात्”—इति ।

तदीषद्व्यभिचारिणीविषयम् । अत्यन्तव्यभिचारिणीषु पुनः शङ्ख-
आह । “खैरिण्यां ब्राह्मण्यामवकीर्णः षड्रात्रमुपोषितो गां दद्यात् ।
चत्रियायामुपोषितस्त्रिरात्रं दद्यात् । वैश्यायां चतुर्थकाला-
हारो ब्राह्मणान् भोजयित्वा यवसभारं च गोभ्यो दद्यात् । वृषण्या-
मवकीर्णः सचेलस्त्रात उदकुम्भं ब्राह्मणाय दद्यात् । गोधवकीर्णः
प्राजापत्यं चरेत् । रण्डायामवकीर्णः पलालभारं सीसमाषं च
दद्यात्”—इति । अत्र च, ब्राह्मणस्याङ्गं चत्रियस्य,—इत्यादिन्यायो-
नास्ति, किन्तु समानमेव त्रयाणां वर्णानाम् । तदाह शाण्डिल्यः,—

“अवकीर्णी द्विजो राजा वैश्यश्चापि खरेण तु ।

इष्ट्वा भैचाग्निनोनित्यं शुद्ध्यन्त्यब्दात् समाहिताः”—इति ॥

अभ्यासे कण्व आह,—

“प्रथमे दिवसे रात्रावकीर्णी गर्दभेन यजेत ।

यो यथा कुरुतेऽभ्यासमब्देनैकेन शुद्ध्यति”—इति ॥

तत्र विशेषमाह गौतमः । “तस्याजिनमूर्द्ध्वालं परिधाय
लोहितपात्रं सप्त गृह्णान् भैचं चरेत् कर्माचक्षाणः”—इति । अव-
कीर्णिलक्षणमाह जातुकर्णः—

“खण्डितव्रतिना येन रेतः स्याद्ब्रह्मचारिणा* ।

कामतोऽकामतः प्राङ्गरवकीर्णिति तं बुधाः”—इति ।

यतिवनस्ययोस्त्वधिकं व्रतमाह शाण्डिल्यः—

“वानप्रस्थोयतिस्त्रैव खण्डने सति कामतः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, रेतःसिग्नब्रह्मचारिणा,—इति पाठः
प्रविभाति ।

पराकत्रयसंयुक्तमवकीर्णिव्रतं चरेत्”—इति ।

यतेः पुनर्गार्हस्थ्यस्वीकारे सम्बर्त्त आह,—

“संन्यस्य दुर्मतिः कश्चित् प्रत्यापत्तिं व्रजेद्यदि ।

स कुर्यात् छच्छ्रमश्रान्तः षण्मासान् प्रत्यहं प्रतम्”—इति ।

वृद्धपराशरोऽपि—

“यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रव्रज्यातो विनिर्गतः ।

अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं च चिकीर्षति ॥

चरेत् षाण्मासिकं छच्छ्रं निथितात्मा समाहितः ।

चरेत् त्रीणि च छच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च ।

जातकर्मादिभिः सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

तत्र ब्राह्मणस्य षाण्मासिकछच्छ्रः, चत्रियस्य चान्द्रायणत्रयं, वैश्यस्य छच्छ्रत्रयमिति व्यवस्था । अत्र षाण्मासिकादिव्रतत्रयं ब्राह्मणस्यैव सक्रम्यासाद्यपेक्षया व्यवस्थापनीयमित्यन्ये । व्रतान्तरलोपेऽप्यवकीर्णिव्रतमतिदिशति मनुः,—

“अकृत्वा भैक्षरणमसमिध्य च पावकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत्”—इति ।

यत्तु याज्ञवल्क्य आह,—

“भैक्षग्निकार्यं त्यक्त्वा तु सप्तरात्रमनातुरः ।

कामावकीर्ण इत्याभ्यां जुहुयादाहुतिद्वयम् ।

उपस्थानं ततः कुर्यात् सम्रासिंचत्वेन तु”—इति ।

होममन्त्रौ तु, कामावकीर्णोऽस्यवकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा, कामाभिद्रुग्धोऽस्यभिद्रुग्धोऽस्मि कामकामाय स्वाहेति । एतच्च

गुरुशुश्रूषादिकार्यव्ययतया करणे द्रष्टव्यम् ।

सुतादिविक्रये उपपातकसाधारणोक्तं प्रायश्चित्तं योज्यम् । यत्तु
शङ्खेनोक्तम् । “देवगृहप्रतिश्रयोद्यानारामसभाप्रपातटाकपुण्यसेतुस-
तविक्रयं कृत्वा तप्तकच्छं चरेत्”—इति । यच्च वृद्धपराशरेणोक्तम्—

“विक्रीय कन्यकां गाञ्च कच्छं सान्तपनं चरेत्”—इति ।

तदापद्यकामतो द्रष्टव्यम् । यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्,—

“नारौषां विक्रयं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ।

द्विगुणं पुरुषस्यैव व्रतमाहुर्मनीषिणः”—इति ।

तत्तत्रैव कामतो द्रष्टव्यम् । यत्तु पैठीनसिराह । “आरामतटा-
कोदपानपुष्करिणीसुकृतसुतविक्रये त्रिषवणस्त्रायधः शायी ब्रह्मचारी
चतुर्थकालाहारः संवत्सरेण पूतो भवति”—इति । तदभ्यासविषयम् ।

कन्यादूषणे उपपातकसाधारणप्रायश्चित्तं विज्ञेयम् । यत्तु शङ्ख-
आह । “कन्यादूषी सोमविक्रयी च कच्छाब्दं चरेयाताम्”—इति । यच्च
हारीतः । “कन्यादूषी सोमविक्रयी वृषलीपतिः कौमारदारत्यागौ
सुरामद्यपः शुद्रयाजको गुरोः प्रतिहन्ता नास्तिकोनास्तिकवृत्तिः
कृतघ्नः कूटव्यवहारौ ब्रह्मघ्नः मित्रघ्नोमिथ्याऽभिग्रंशी पतितसंख्यवहारौ
मित्रधुक् शरणागतघातौ प्रतिरूपकवृत्तिरित्येते पञ्चतपोभूजलश-
नाद्यनुतिष्ठेयुः, ग्रीष्मवर्षाद्देमन्तेषु, मासं गोमूत्रधावकमश्रीयुः”—इति ।
तत् प्रातिसोम्येन कन्यादूषणे द्रष्टव्यम् ।

धूतादिव्यसनेष्वप्युपपातकसाधारणोक्तं प्रायश्चित्तं योज्यम् । यत्तु
बौधायनः संवत्सरव्रतमाह । “अथाशुचिकराणि धूतमभिचारोऽना-
हिताग्नेश्चकृवृत्तिः समावृत्तस्य भैक्षचर्या आनाशं च गुरुकुले वास-

ऊर्द्धञ्चतुर्भ्योमासेभ्यो यश्चिरमध्यापनं नक्षत्रनिर्द्देशनं चेति । द्वादश-
मासान् द्वादशाूर्द्धमासान् द्वादश द्वादशाहान् द्वादश षड्हान् द्वादश
अहान् अहमेकाहमिति अशुचिकरनिर्द्देशः”—इति । तदभ्यासविष-
यम् । यदथाह प्रचेताः । “अनृतवाक् तस्करो राजभृत्यो वृक्षारोपकवृ-
त्तिर्गर्दोऽग्निदश्च रथगजारो हणवृत्तिः रङ्गोपजीवी श्वगणिकः शूद्रो-
पाध्यायो वृषलीपतिर्भाण्डिको नक्षत्रोपजीवी श्ववृत्तिर्ब्रह्मजीवी
चिकित्सको देवलकः पुरोहितः कितवो मद्यपः कूटकारकोऽपत्यवि-
क्रयी मनुष्यपशुविक्रेता चेति । तानुद्धरेत्समेत्य न्यायतो ब्राह्मणो व्यव-
स्थया सर्व्वद्रव्यत्यागे चतुर्थकालाहाराः संवत्सरं त्रिषवणमुपस्पृशेयुः ।
तस्यान्ते देवपितृतर्पणं गवाङ्गिकं चेत्येवं व्यवहार्य्याः”—इति । तद-
भ्यासविषयम् ।

अनाश्रमवासे हारीतेन प्रायश्चित्तमुक्तम् । “अनाश्रमी संवत्सरं
प्राजापत्यं कृच्छ्रं चरित्वाऽऽश्रममुपेयात्, द्वितीयेऽतिकृच्छ्रं, तृतीये
कृच्छ्रातिकृच्छ्रमत ऊर्द्धं चान्द्रायणम्”—इति ।

शूद्रसेवायां बौधायन आह । “समुद्रयाने ब्राह्मणन्यासापहरणे
सर्वापण्यैर्व्यवहरणे भूम्यनृते शूद्रसेवायाञ्च शूद्रायामभिजायते तद-
पत्यञ्च भवति । तेषाञ्च निर्द्देशश्चतुर्थकालं मितभोजनाः स्युः अपो-
ऽभ्युपेयुः सवनानुकल्पस्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति
पापम्”—इति । तद्वज्रकालाभ्यासविषयम् ।

उपपातकानन्तरं जातिभ्रंशकराणि विष्णुनाऽनुक्रान्तानि । “ब्रा-
ह्मणस्य रुजः करणं अघ्रेयमद्ययोर्प्रातिः ज्यैष्ठ्यं पशुषु मैथुनाचरणं चेति
जातिभ्रंशकराणि” । तेषु साधारणं प्रायश्चित्तं मनुविष्णू आहतुः,—

“जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वाऽन्यतममिच्छया ।

चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया”—इति ।

अत्र, ब्राह्मणस्य रुजः करणे प्रायश्चित्तमेकादशाध्यायेऽभिहितम् ।
पशुमैथुने दशमाध्यायेऽभिहितम् ।

जातिभ्रंशकरणान्तरं सङ्करीकरणान्यनुक्रान्तवान् विष्णुः । “ग्राम्या-
रण्यानां पशूनां हिंसा सङ्करीकरणम्”—इति । तत्र साधारणं
प्रायश्चित्तं स एवाह,—

“सङ्करीकरणं कृत्वा मासमश्रीत यावकम् ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तन्तु कारयेत्”—इति ।

प्रतिपदन्तु षष्ठाध्यायेऽभिहितम् ।

सङ्करीकरणान्तरमपात्रीकरणमनुक्रान्तवान् विष्णुः । “निन्दि-
तेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कृषिजीवनमसत्यभाषणं शूद्रसेवनमित्य-
पात्रीकरणम्”—इति । तस्य च साधारणं प्रायश्चित्तं मनुराह,—

“अपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ।

शीतकृच्छ्रेण वा शुद्धिर्महासान्तपनेन वा”—इति ।

अपात्रीकरणान्तरं मलिनीकरणमनुक्रान्तवान् विष्णुः । “कृमि-
कीटघातनं मद्यानुगतभोजनमिति मलावहानि”—इति । तत्र
साधारणं प्रायश्चित्तं स एवाह,—

“मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं विशोधनम्”—इति ।

अथ प्रकीर्णकप्रायश्चित्तविशेषोऽभिधीयते ।

शरणागतत्यागे मनुराह,—

“शरणागतं परित्यज्य वेदं विज्ञाय च द्विजः ।

संवत्सरं यवाहारस्त्यापमपसेधति*”—इति ॥

पतितादिसन्निधावध्ययने वसिष्ठ आह । “पतितचण्डालादि-
श्रवणे त्रिरात्रं वाग्यतोऽनश्नासीनः सहस्रपरमां वाचमभ्यस्य ततः
पूतो भवतीति विज्ञायते”—इति । एतद्वुद्धिपूर्वकविषयम् । अनुद्धि-
पूर्वके षट्चिंशन्मतेऽभिहितम् । “चण्डालश्रोत्रावकाशे कृते श्रुति-
स्मृतिपाठे एकरात्रमभोजनम्”—इति ।

सर्पाद्यन्तरागमने तु यमः आह,—

“सर्पस्य नकुलस्याथ अजमार्जारयोस्तथा ।

मूषिकस्य तथोद्वस्य मण्डूकस्य च योषितः ॥

पुरुषस्यैडकस्यापि शुनोऽश्वस्य खरस्य च ।

अन्तरा गमने सद्यः प्रायश्चित्तमिदं शृणु ॥

त्रिरात्रमुपवासस्य त्रिरहस्याभिषेचनम् ।

ग्रामान्तरं वा गन्तव्यं जानुभ्यां नात्र संशयः”—इति ॥

खरोद्वयानारोहणादौ प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः,—

“प्राणायामं जले स्नात्वा खरयानोद्वयानगः ।

नग्नः स्नात्वा च भुक्त्वा च गत्वा चैव दिवा स्त्रियम्”—इति ॥

इदं चाकामकारविषयम् । कामकारे तु मनुराह,—

“उद्वयानं समारुह्य खरयानं च कामतः ।

सवासाजलमाशुत्य प्राणायामेन शुद्ध्यति”—इति ।

अप्यु मूत्रपुरीषादिकरणे मनुराह,—

* पापमुपसीदति,—इति मु० ।

“विनाऽङ्गिरप्सु वाऽप्यार्त्तः शरीरं सन्निवेश्य तु ।

सचेलोबद्धाऽऽसृज्य गामालभ्य विशुध्यति—इति ॥

इदमकामकारविषयम् । कामकारे तु यमः आह,—

“आपङ्गतो विना तोयं शरीरं यो निषेवते ।

एकाहं चपणं कृत्वा सचेलं स्नानमाचरेत्”—इति ॥

यच्चाह सुमन्तुः । “अश्वग्नौ वा मेहतस्तप्तकृच्छ्रं कायविशोधनम्”—

इति । तदनार्त्तपरतया योज्यम् ।

श्रौतस्मार्त्तकर्मादिलोपे मन्तराह,—

“वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्”—इति ॥

अत्रोपवासस्य प्रतिपदोक्तेश्चादिना समुच्चयः ।

पञ्चमहायज्ञाद्यकरणे वृहस्पतिराह,—

अनिर्वृत्य महायज्ञान् योभुङ्क्ते प्रत्यहं गृही ।

अनातुरः सति धने हृच्छार्द्धेन विशुध्यति ॥

आहिताग्निरुपस्थानं न कुर्याद्यज्ञकर्मणि ।

ऋतौ न गच्छेद्भार्यां वा सोऽपि हृच्छार्द्धमाचरेत्”—इति ।

एकपङ्क्त्युपविष्टानां वैषम्येन दानादौ यमः,—

“न पङ्क्तां विषमं दद्यात् न याचेत् न च दापयेत् ।

प्राजापत्येन हृच्छ्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः”—इति ॥

पतितादिसम्भाषणे तु गौतमः । “न स्नेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह सम्भाषेत । सम्भाष्य पुण्यकृतो मनसा ध्यायेत् । ब्राह्मणेन वा सम्भाषेत”—इति ।

अशुचिभोजने शातातप आह,—

“मूत्रोच्चारं दिजः कृत्वा अकृत्वा शौचमात्मनः ।

मोहाद्भुक्ता* चिराचं स्याद्बुद्ध्या सान्तपनं चरेत्”—इति ।

वृद्धशातातपोऽपि,—

“मूत्रयित्वा ब्रजन्मार्गे सतिभ्रंशाज्जलं पिवेत् ।

अहोरात्रोषितः स्नात्वा जुहुयात् सर्पिषाऽऽहुतीः”—इति ॥

व्याघ्रोऽपि,—

“असृशस्यर्शनं कृत्वा यदा भुङ्क्ते गृहाश्रमी ।

अकामतस्त्रिराचं स्यात् षड्राचं कामतश्चरेत्† ॥

यतिश्चैव वनस्थश्च कुर्यातां तौ तदेव तु”—इति ।

उग्रानाऽपि,—

“चण्डालश्चपचैः स्पृष्टो विण्मूत्रोच्छिष्टएवच ।

चिरात्रेण विशुद्धिः स्याद्भुक्तोच्छिष्टः षड्राचरेत्‡”—इति ॥

वृत्सतिरपि§,—

“अस्नात्वा तु यदा भुङ्क्ते पिण्डं दत्वाऽपि तद्ब्रवीती ।

स्पृष्ट्वा श्वमुदक्यां वा चण्डालं सूतिकां तथा ॥

अकामतस्त्रिराचं स्याद्बुद्ध्या सान्तपनं चरेत्”—इति ।

* मोहाद्भुक्ते,—इति मु० ।

† अष्टरात्रन्तु कामतः,—इति मु० ।

‡ कदाचन,—इति मु० ।

§ प्रजापतिः,—इति मु० ।

ब्रह्मसूत्रं विना सूत्रपुरीषादिकरणे सत्यन्तरे प्रायश्चित्त-
मुक्तम्,—

“विना यज्ञोपवीतेन यद्युच्छिष्टो भवेद्विजः ।

प्रायश्चित्तमहोरात्रं गायत्र्यष्टशतं जपेत्”—इति ।

इदं कामकारविषयम् । अकामतस्तु,—

“पिवतोमेहतश्चैव भुञ्जतोऽनुपवीतिनः ।

प्राणायामत्रयं षट्त्वं नक्तं च चितयं क्रमात्”—इति ।

भोजनानन्तरमाचमनमल्लवैवासनादुत्थाने प्रायश्चित्तमाश्रमेधि-
केऽभिहितम्,—

“यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्तवानसनात्ततः* ।

सद्यः स्नानं प्रकुर्वीत सोऽन्यथाऽप्रयतो भवेत्†”—इति ।

अपाङ्केयपङ्क्तौ भोजने मार्कण्डेय आह,—

“अपाङ्केयस्त‡ यः कश्चित् पङ्क्तौ भुङ्क्ते द्विजोत्तमः ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति”—इति ॥

नीलौरक्तवस्त्रधारणे त्वापस्तम्बआह,—

“नीलौरक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत् ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

रोमकुपैर्यदाऽऽगच्छेद्रसोनीत्यास्तु कस्यचित् ।

त्रिवर्णेषु च सामान्यं तप्तकच्छं विशोधनम् ॥

* भुक्त्वा चैवासनात्ततः,—इति मु० ।

† नान्यथा प्रयतोभवेत्,—इति मु० ।

‡ अपाङ्केयस्तु,—इति मु० ।

पालनं विक्रयश्चैव तद्व्या त्वपजीवनम् ।
 पातकन्तु भवेद्विप्रे त्रिभिः कृच्छैर्धपोहति ॥
 स्नानं दानं जपोहोमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।
 वृथा तस्य महायज्ञो नीलीसूत्रस्य धारणात् ।
 नीलीमध्ये तु गच्छेदा प्रमादाद् ब्राह्मणः क्वचित् ॥
 अहीरात्रोषितोभूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ।
 नीलीदारूपदा भिक्षाद्* ब्राह्मणस्य शरीरतः ॥
 शोणितं दृश्यते यत्र द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।
 स्त्रीणां क्रीडार्थसंभोगे शयनीये न दुष्यति ॥
 नीलीरक्तेन वस्त्रेण यदन्नभुषणीयते ।
 दातारं गोपतिष्ठेत भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम्”—इति ।

भृगुरपि,—

“स्त्रीधृता शयने नीली ब्राह्मणस्य न दुष्यति ।
 नृपश्य वृद्धवैश्यस्य स्पर्शो वर्ज्यन्तु धारणम् ॥
 कम्बले पट्टसूत्रे च नीलीरागो न दुष्यति”—इति ।

ब्रह्मतर्तुनिर्मितखट्वाद्यारोहणे शङ्कः,—

“अध्यास्य शयनं यानमामनं पादुके तथा ।
 द्विजः पलाशवृक्षस्य चिराच्चस्तु व्रती भवेत् ॥
 लचियस्तु रणे वृष्टं दत्त्वा प्राणपरायणः ।
 संवत्सरं व्रतं कुर्याच्छ्रित्वा वृचं फलप्रम् ॥
 द्वौ विप्रौ ब्राह्मणाग्नी वा दम्पती गोद्विजात्तमौ ।

* नीलीदारु यदा विद्याद्,—इति सु० ।

अन्तरेण यदा गच्छेत् कच्छं सान्तपनं चरेत् ॥

होमकाले तथा दोहे स्वाध्याये दारसंग्रहे ।

अन्तरेण यदा गच्छेत् द्विजाश्वन्नायणं चरेत्”—इति ।

दुःस्वप्नारिष्टदर्शनादौ सएवाह । “दुःस्वप्नारिष्टदर्शनादौ हतं
हिरण्यं च दद्यात्”—इति ।

तीर्थयात्रामन्तरेण देशान्तरगमने देवलः प्रायश्चित्तमाह,—

“सिन्धुसौराष्ट्रसौवीरान् तथा प्रत्यन्तवासिनः ।

अङ्गवङ्गकलिङ्गाद्यान् गत्वा संस्कारमर्हति”—इति ।

सूर्यादयादिकालशयने प्रायश्चित्तमाह यमः,—

“सूर्यादये तु यः शेते सूर्याभ्युदित उच्यते ।

अस्तं गते तु यः शेते सूर्यानिर्मुक्त उच्यते ॥

ब्रह्मस्तेनावुभौ सम्यगहोरात्रोषितः शुचिः ।

गायत्र्याः दशसाहस्रं कुर्यादिकाङ्क्षिके बुधः*”—इति ।

मनुरपि,—

“तच्चेदभ्युदिथात् सूर्यः शयानं कामकारतः ।

निम्नोचेद्वाऽप्यविज्ञानात् जपन्नूपवसेद्दिनम्”—इति ।

गौतमस्तु ब्रह्मचारिणोविशेषमाह । “सूर्याभ्युदिक्ते ब्रह्मचारी
तिष्ठेद्दहरभुञ्जानोऽस्तमितश्च रात्रिं जपेत् सावित्रीम्”—इति ।

यतिवनस्थयोर्विशेषमाह वसिष्ठः,—

“वनस्थश्च यतिसैव सूर्येणाभ्युदितो यदि ।

* पृथक्,—इति शा० स० ।

ब्रह्मकूर्वाग्निनौ भूत्वा जपेतां प्रणवं त्वहः*”—इति ।

दण्डकमण्डलादिनाग्रे प्रायश्चित्तमाह पैठीनसिः । “नष्टे दण्ड-
काष्ठे मैत्रं गत्वा तद्दत्त्वा ब्राह्मणाय तदहरूपवसेत् । अन्यं प्रयच्छेद्-
गुरुः । कमण्डलावयेवमेव । नष्टायां मेखलायां चिवृतमा-
चरेत्”—इति ।

-सन्ध्याग्निकार्यलोपे सम्बर्त्तः,—

“सन्ध्यामापदि नोपास्ते अग्निकार्यं यथाविधि ।

सावित्र्यष्टसहस्रन्तु जपेत् स्नात्वा समाहितः”—इति ।

स्वशङ्खजिरीचणे प्रायश्चित्तमाह यमः,—

“प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शङ्कत् ।

दृष्ट्वा सूर्यं निरीचेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा”—इति ।

भोजनकाले अशुचित्वे वृद्धशतातपः,—

“यदा भोजनकाले तु अशुचिर्भवति द्विजः ।

भूमौ निचिप्य तं यासं स्नात्वा विप्रो विशुद्ध्यति ॥

भक्षयित्वा तु तं श्रासमहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥

अग्नित्वा सर्वमेवान्नं चिरात्रेण विशुद्ध्यति”—इति ।

आद्धे निमन्त्रितस्य कालातिक्रमे यम आह,—

“केतनं कारयित्वा तु योऽतिपातयते द्विजः ।

ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयो नौ प्रजापते ॥

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते ब्राह्मणो नियतव्रतः ।

यतिचान्द्रायणं तीर्त्वा* ततश्चान्द्रायणं चरेत्”—इति ।

चत्रियाद्युपसंग्रहणे हारौत आह । “चत्रियाभिवादाने ऽहोरात्र-
मुपवासः स्यात् । वैश्यस्यापि । शूद्रस्याभिवादाने चिरात्रमुपवासः ।
तथा, शय्याऽऽरूढपादुकोपानदारोपितपादोच्छिष्टान्धकारस्यश्राद्ध-
कृत्तपदेवतापूजाऽभिरताभिवादाने चिरात्रमुपवासः स्यात् । अन्यत्र
निमन्त्रितेनान्यत्रभोजनेऽपि चिरात्रमुपवासः†”—इति ।

मिथ्याऽभिगंसने प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः,—

“महापापोपपापाभ्यां योऽभिगंसेन्मृषा नरम् ।

अन्नचोमासमासीत स जापी नियतेन्द्रियः”—इति ।

जपस्य शुद्धवतीनां‡ कार्यः । तथाच वसिष्ठः । “ब्राह्मणमनृते-
नाभिगस्य पतनीयेनोपपतनीयेन वा मासमन्नचः शुद्धवतीरावर्त्त-
येत्ॣ । अश्वमेधावभृथं वा गच्छेत्”—इति । हारौतोऽपि,—

“अनृताभिगंसनाक्रोशे गुरूणां पैशुन्ये च ।

एकविंशतिराचन्तु पिवेद्ब्राह्मणैः सुवर्चलाम्”—इति ।

शङ्खलिखितौ । “नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारौ ब्राह्मण-
वृत्तिघ्नो मिथ्याऽभिगंसन इत्येते पञ्चसंवत्सरान् ब्राह्मणगृहे भैक्षं चरेयुः ।
संवत्सरं धौतं भैक्षमश्रीयुः । षण्मासान् गां अनुगच्छेयुः”—इति ।
एतेषां वचनानां यथायोगं व्यवस्था द्रष्टव्या ।

* तीर्त्वा,—इति मु० ।

† भोजनेऽहोरात्रमुपवासः,—इति मु० ।

‡ शुद्धमतिना,—इति मु० ।

ॣ शुद्धमतिरावर्त्तयेत्,—इति मु० ।

अभिग्रस्तप्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अभिग्रस्तो मृषा कृच्छ्रं चरेदाग्नेयमेव वा ।

निष्पेत्तु पुरोडाशं वायव्यं चरमेव वा”—इति ॥

यत्तु वसिष्ठवचनम् । “एतेनैवाभिग्रस्तो व्याख्यातः”—इति ।
तत्तद्देवाकृतप्रायश्चित्तस्य द्रष्टव्यम् । यत्तु पैठीनसिनोक्तम् । “अनृते-
नाभिग्रस्तः कृच्छ्रं चरेन्नामं पातकेषु महापातकेषु द्विमासम्”—इति ।
तदपि वसिष्ठेन समानविषयम् ।

तदेवं विष्णुनाऽनुक्रान्तानामतिपातकादीनां प्रकीर्णकान्तानां
दशविधानां पापानां सामान्यतो विशेषतश्च प्रायश्चित्तानि प्रति-
पादितानि ।

अथ रहस्यप्रायश्चित्तान्यभिधीयन्ते ।

यत्पापं कर्तव्यतिरिक्तेनान्येन केनचिदपि न ज्ञातं, तद्रहस्यम् ।
तस्य प्रायश्चित्तमपि रहस्येव कर्त्तव्यम् । तथाच हारीतः । “अथ
ब्राह्मणस्य श्रुतधर्मशास्त्रस्य रहस्यमनुक्रमिष्यामः । रहस्यकृते रहस्यमेव
कर्त्तव्यं, प्रकाशकृते प्रकाशमेव कर्त्तव्यम्”—इति । रहस्यत्वादेव
नास्ति परिषदनुमत्यपेक्षा । तदाह तुर्हस्यतियाज्ञवल्क्यौ,—

“विख्यातदोषः कुर्वीत पर्षदाऽनुमतं व्रतम् ।

अनभिख्यातदोषस्तु रहस्यव्रतमाचरेत्”—इति ॥

न च विना परिषदं व्रतज्ञानाभाव इति शङ्कनीयम् । शास्त्रज्ञस्य
तद्विज्ञानसम्भवात् । इतरेणापि बुद्धिमता विदद्गोष्ठ्यां केनचि-

ज्ञाजेनावगन्तुं शक्यत्वात् । यदि तदभिज्ञानाय परिषदोऽग्रे पापं प्रकटीकुर्यात्, तदा प्रायश्चित्तं बह्वलं भवति । द्विविधा ह्यशुद्धिः पापेन जन्यते, ऐहिक्यामुष्मिकी च । तयोरेहिकी शिष्टेः सह व्यवहारं वारयति । आमुष्मिकी तु नरकं प्रापयति । तत्र प्रकटपापेषु द्विविधाशुद्धिसङ्गावान्निवृत्तये प्रायश्चित्तबाहुल्यमपेक्षितम् । रहस्ये* त्वेहिकाशुद्ध्यभावादामुष्मिकमात्राशुद्धिः स्वल्पेनापि जपहोमादिना निवर्तते । अतएव मनुः प्राजापत्यादिब्रतानां जपादौनां च व्यवस्थामाह,—

“एतेर्द्विजातयः शोभ्या व्रतेराविष्कृतेनसः ।

अनाविष्कृतपापास्तु मन्वेर्होमैश्च शोधयेत्” इति ।

तत्र रहस्यानां साधारणं प्रायश्चित्तं मणाह,—

“वेदाभ्यासोऽन्वहं शस्त्रा महायज्ञक्रिया चमा ।

नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥

यथैधस्तेजसा वक्त्रिः प्राप्तो निर्दहति क्षणात् ।

तथा ज्ञानकृतं पापं कृत्स्नं दहति वेदवित् ॥

सव्याह्वतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश ।

अपि भूणहणं मासात् पुनन्यहरहः कृताः”—इति ।

वसिष्ठः,—

“यद्यकार्य्यगतं साधं कृतं वेदस्य धार्य्यते ।

सर्वं तत्तस्य वेदाग्निर्दहत्यग्निरिवेत्थनम्”—इति ।

* रहस्येषु पापेषु,—इति मु० ।

† प्राप्तं,—इति मु० ।

चतुर्विंशतिमते,—

“कृतैश्च क्रियमाणैश्च करिष्यद्भिर्न संशयः ।

ब्रह्म प्रतिष्ठेत्येतावत् पावनाय जपेद्विजः”—इति ।

यमः,—

“सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।

गायत्रीं स जपेन्नित्यं महापातकनाशिनीम् ॥

विराजं द्विगुणं जप्त्वा तदङ्गैव विशुद्ध्यति ।

वामदेव्यं चिरावर्त्य तदङ्गैव विशुद्ध्यति ॥

पौरुषं सूक्तमावर्त्य मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ।

वृषभं शतधा जप्त्वा तदङ्गैव विशुद्ध्यति ॥

रुद्रैकादशकं जप्त्वा तदङ्गैव विशुद्ध्यति”—इति ।

विष्णुः । “अथातः सर्ववेदपवित्राणि भवन्ति । येषां जपैश्च होमैश्च द्विजातयः पापेभ्यः पूयन्ते । अघमर्षणं देवकृतं शुद्ध्यवत्यस्तर-
त्समन्दी धावति कुष्माण्डः पावमान्यो दुर्गासावित्री अभीषङ्गाः
पदस्तोभाः सामानि व्याहृतयो भारुण्डानि चन्द्रसाम पुरुषव्रते सामनी
अत्विङ्गं वार्हस्पत्यं गोसूक्तमाश्वसूक्तं सामनी चन्द्रसूक्ते च शतरुद्रिय-
मथर्वशिरस्त्रिसुपर्णं महाव्रतं नारायणीयं पुरुषसूक्तञ्च,—

त्रीण्याज्यादोहानि रथन्तरञ्च

अग्नेर्व्रतं वामदेव्यं वृहच्च ।

एतानि गीतानि पुनन्ति जन्तून्

जातिस्मरत्वं लभते यदीच्छेत्”—इति ।

चतुर्विंशतिमते,—

“पावमानीस्तथा कौत्सं पौरुषं सूक्तमेवच ।
 जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत सपुत्रं मधुच्छन्दसम् ॥
 मण्डलब्राह्मणं रुद्रं शुक्रियो मोचकस्तथा ।
 वामदेव्यं वृहत्साम जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
 यज्ञायज्ञीयमादित्यं ज्येष्ठसाम च राजनम् ।
 पारुच्छेपञ्च सामानि जप्त्वा मुच्येत किल्बिषात् ॥
 आथर्व्वशिरसं चैव पुरुषसूक्तं तथैवच ।
 नीलरुद्रं तथैवैन्द्रं जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
 आथर्व्वणाञ्च ये केचित् मन्त्राः कामविवर्जिताः ।
 ते सर्व्वे पापहन्तारो याज्ञल्क्यवचो यथा ॥
 संहोमे मन्युरित्येतदनुवाकं जपेद्द्विजः ।
 जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत बौधायनवचो यथा ॥
 ऋग्वेदमभ्यसेद्यस्तु यजुःशाखामथापिवा ।
 सामानि सरहस्यानि अथर्व्वार्ङ्गिरसस्तथा ॥
 ब्राह्मणानि च कल्पाञ्च षडङ्गानि तथैवच ।
 आख्यानानि तथाऽन्यानि जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
 इतिहासपुराणानि देवतास्तवनानि च ।
 जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत धर्मस्थानैस्तथा परैः”—इति ॥

बौधायनः,—

“विधिना शास्त्रदृष्टेन प्राणायामान् षडाचरेत्* ।

यदुपस्थकृतं पापं पद्भ्यां वा यत्कृतं भवेत् ॥

बाहुभ्यां मनसा वाचा श्रोत्रत्वक्प्राणचक्षुषा”-इति ।

मनुः,—

“महापातकिनश्चैव शेषाश्चाकार्यकारिणः ।

तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषान्ततः ॥

यत्किञ्चिदेनः कुर्वन्ति मनोवाक्कर्मभिर्जनाः ।

तत् सर्वं निर्णुदन्त्याशु तपसैव तपोधनाः”-इति ।

पैठीनसिः,—

“सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन् निमिषमच्युतम् ।

पुनस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः”-इति ॥

कूर्मपुराणे,—

“जपस्तपस्तीर्थसेवा देवब्राह्मणपूजनम् ।

ग्रहणादिषु कालेषु महापातकशोधनम् ॥

पुण्यत्रेचाभिगमनं सर्वपापप्रणाशनम् ।

देवताभ्यर्चनं नृणामशेषाघविनाशनम् ॥

अमावास्यां तिथिं प्राप्य यः समाराधयेद्भवम् ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

कृष्णाष्टम्यां महादेवं तथा कृष्णचतुर्दशीम् ।

सम्पूज्य ब्राह्मणमुखे सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

त्रयोदश्यां तथा रात्रौ सोपहारं त्रिलोचनम् ।

दृष्ट्वेष्टं प्रथमे यामे मुच्यते सर्वपातकैः ।

एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनम् ॥

द्वादशां शुक्लपक्षस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 उपोषितश्चतुर्दशां कृष्णपक्षे समाहितः ॥
 यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
 वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥
 श्रौडुम्बराय दध्राय नीलाय परमेष्ठिने ।
 वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय ते नमः ॥
 प्रत्येकं तिलसंयुक्तान् दद्यात् सप्तोदकाञ्जलीन् ।
 स्नात्वा नद्यां तु पूर्वार्द्धे मुच्यते सर्वपातकैः”—इति ॥

चतुर्विंशतिमते,—

“मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्त्रिहविः पावमान्यपि ।
 इष्टयः पापनाशिन्यो वैश्वानर्या समन्विताः”—इति ॥

कूर्मपुराणे,—

“अस्मिन् कलियुगे घोरे लोकाः पापानुवर्त्तिनः ।
 भविष्यन्ति महाबाहो, वर्णाश्रमविवर्जिताः ॥
 नान्यत्पश्यामि जन्तूनां मुक्ता वाराणसीं पुरीम् ।
 सर्वपापप्रशमनं प्रायश्चित्तं कलौ युगे”—इति ॥

इति साधारणप्रायश्चित्तानि ।

अथ प्रतिपदोक्तानि प्रायश्चित्तानि ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“चिरात्रोपेषितो जप्त्वा ब्रह्महा त्वघमर्षणम् ।
 अन्तर्जले विशुद्धोत गां दत्वा च पयस्विनीम्”—इति ॥

ग्रहल्लिखितावपि । “ब्रह्महा त्रिरात्रोपषितोऽन्तर्जलेऽघमर्षणं त्रिरावर्त्तयेत्”—इति । एतच्च कामकारविषयम् । अकामकारविषये यमः । “एवं ब्रह्महत्यासुरापानसुपर्णस्तेयगुरुतत्पेषु प्राणायामैः आन्तोऽघमर्षणं जपेत्”—इति । बौधायनः । “ग्रामात् प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य स्नातः शुचिरुदकान्ते स्थण्डिलमुपलिप्य सकृत् क्लिन्नवासाः सकृत् पूतेन पाणिनाऽऽदित्याभिमुखोऽघमर्षणस्वाध्यायमधीयीत प्रातः शतं मध्याह्ने शतं सायाह्ने शतं परिमितं चोदितेषु नक्षत्रेषु प्रसृतियावकमश्रीयात् । ज्ञानकृतेभ्य उपपातकेभ्यश्च सप्त-रात्रात् प्रमुच्यते । द्वादशरात्रान्महापातकेभ्यः । एवं ब्रह्महत्यां सुवर्ण-स्तेयं सुरापानञ्च वर्जयित्वैकविंशतिरात्रेण तान्यभितरति”—इति । मनुरपि,—

“अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् ।

मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः”—इति ।

बृहद्विष्णुरपि । “ब्रह्महत्यां कृत्वा प्राचीमुदीचीं वा दिशमुप-निष्क्रम्य प्रभूतेनेन्धनेनाग्निं प्रज्वाल्यघमर्षणं नाष्टसहस्रमाज्याहुती-र्जुञ्जयात् तदेतस्मात् पूतो भवतति”—इति । एतानि कामाकाम-कारादिभेदेन* व्यवस्थापनीयानि । सुरापाने यम आह । “सुरापः कण्डमात्रमुदकमवतीर्य सुतसोमात् प्रसृतिमादायोङ्कारेणाभिमन्त्र्य पिवेत् । ततोऽप्यु निमग्नोमानस्तोकीयं जपेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्यः,—

“त्रिरात्रोपषितोऽकृत्वा कुशाण्डीभिर्घृतं शुचिः”—इति ।

* कामाकामकारभेदेन—इति सु० ।

मनुः,—

“कौत्सं जपित्वाऽपैत्येनो वासिष्ठश्चेत्यृचं प्रति ।
माहित्रं शुद्धवत्यश्च सुरापोऽपि विशुद्ध्यति ।
मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं कृत्वा घृतं द्विजः ॥
सुगुर्व्यपहन्येनो जप्त्वा वा नमदित्यृचम्* ।
महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्गाः समाहितः ।
अभ्यस्याब्दं पावमानौर्भेचाहारोविशुद्ध्यति”—इति ॥

वासिष्ठः,—

“सुरां पीत्वाऽप्यु निर्मज्ज्य त्रिः पठेदधमर्षणम् ।
यथाऽश्वमेधावभ्यस्तादृशं मनुरब्रवीत्”—इति ॥
अत्र ज्ञानाज्ञानाभ्यासानभ्यासैर्यवस्था द्रष्टव्या ।

सुवर्णस्तेये शातातपः,—

“मद्यं पीत्वा गुरुदारांश्च कृत्वा
स्तेयं कृत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा ।
भस्मच्छन्नोभस्मशय्याशयनो-
रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैः”—इति ।

यमः । “ब्राह्मणः सुवर्णस्तेयं कृत्वा हिरण्यं शालायां प्रक्षिप्यापु
स्त्रातो यीवामाचमुदकं हिरण्यवर्णाभिश्चतसृभिरात्मानमभ्युक्ष्य चीन्
प्राणायामान् कृत्वा तदेतस्मात्पापात् पूतो भवति”—इति ।
बृहस्पतिः,—

* नमदित्यृचम्,—इति सु० ।

“सहस्रज्जास्यवामीयं शिवसङ्कल्पमेव वा ।

अपहृत्य सुवर्णं वा चणाङ्गवति निर्मलः”—इति ।

याज्ञवल्क्यः,—

“ब्राह्मणस्वर्णहारी तु रुद्रजापी जले स्थितः”—इति ।

जपस्रैकादशकृत्वः कार्यः । तदाह अत्रिः,—

“एकादशगुणान् वाऽपि रुद्रानावर्त्य धर्मवित् ।

महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः”—इति ॥

गुरुतन्त्रे याज्ञवल्क्यः,—

“सहस्रशीर्षजापी तु मुच्यते गुरुतन्त्रगः ।

गौर्देया कर्मणोऽस्नाने पृथगेभिः पयस्विनी”—इति ॥

यमोऽपि । “अथ गुरुतन्त्रगमनं कृत्वाऽघमर्षणमन्तर्जले त्रिरावर्त्य
तदेतस्मात् पापात् पूतो भवति”—इति । मनुरपि,—

“हविष्यन्तीयमभ्यस्य न तमंह इतीति च ।

जम्बा च पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतन्त्रगः”—इति ॥

संसर्गे येन सह संसर्गं करोति, तदीयमेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

“स तस्यैव व्रतं कुर्यात्”—इति पूर्वमेवोक्तत्वात् ।

अथोपपातकरहस्यप्रायश्चित्तानि ।

अत्र यमः,—

“दशप्रणवसंयुक्तैः प्राणायामैश्चतुःशतैः ।

मुच्यते ब्रह्महत्यायाः किं पुनः शेषपातकैः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।

उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि"—इति ॥

मनुरपि,—

“एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनम् ।

अवेत्यृचं जपेदब्दं यत्किञ्चेदमितीति च"—इति ॥

अत्र सक्तदभ्यासादिभेदेन व्यवस्थां द्रष्टव्या ।

इति रहस्यप्रायश्चित्तम् ।

अथ व्रतलक्षणानि ।

सर्व्वव्रतसाधारणाङ्गानि याज्ञवल्क्यआह,—

“ब्रह्मचर्य्यं दया चान्तिर्दानं सत्यमक्लृप्ता ।

अहिंसाऽस्तेयमाधुर्य्यं दमश्चेति यमाः स्मृताः ॥

ज्ञानभौनोपवासेज्या स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।

नियमा गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादिता"—इति ॥

अत्र ब्रह्मचर्य्यं सर्व्वेन्द्रियनिग्रहः । उपस्थनिग्रहो लिङ्गनिरोधः ।
तयोर्गावलीबद्धन्यायेनापुनरुक्तिः । अक्लृप्तत्वमकुटिलत्वम् । मनुरपि,—

“अहिंसां सत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत् ।

चिरं चिन्निश्चायाञ्च सवासा जलमाविशेत् ॥

स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ।

स्थानासनाभ्यां विहरेदक्रोधोऽधः शयीत वा ॥

ब्रह्मचारी व्रतौ च स्याद् गुरुदेवद्विजार्चकः ।

सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ॥

सर्व्वेष्वव व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमादृताः"—इति ।

अत्र प्राजापत्यव्रतलक्षणमाह हारीतः,—

“अहं सायं अहं प्रातस्त्यहमद्याद्याचितम् ।

परं अहं वायुभञ्ज एष कृच्छ्रः प्रजापतिः”—इति ॥

मनुरपि,—

“अहं प्रातः अहं सायं अहमद्याद्याचितम् ।

अहं परन्तु नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः”—इति ।

अस्यैवाधिकारिभेदेन प्रयोगान्तरमाह वसिष्ठः,—

“अहः प्रातरहर्द्धमहरेकमयाचितम् ।

अहः पराकं तत्रैकमेवं चतुरहौ परौ ॥

अनुग्रहार्थं विप्राणां मनुर्धर्मभृतां वरः ।

बालवृद्धातुराणाञ्च शिशुकृच्छ्रमुवाच ह”—इति ॥

एतदुभयमपि प्राजापत्यकृच्छ्रं दर्शयति । याज्ञवल्क्यः,—

“एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥

यथाकथञ्चित् त्रिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते”—इति ।

एकभक्तेन दिवैव सहस्रोजनेन । नक्तेन रात्रौ सहस्रोजनेन ।

अयाचितेन, न विद्यते याचितं यस्मिन् भोजने, तदयाचितम् ।

तेन । अत्र कालविशेषाप्रतीतेर्दिवा रात्रौ वा सहस्रोजनेन । उप-

वासेन चैकेन एकस्मिन् दिनेऽनगनेन च पादकृच्छ्रो भवति । अय-

मेव पादकृच्छ्रः स्वस्थानविवृद्धा वा दण्डकलितवदावृत्त्या वा यथा

कथञ्चित् त्रिगुणः त्रिरभ्यस्तः प्राजापत्य इत्युच्यते इत्यर्थः । एकभक्ता-

दिषु याससङ्ख्या आपस्तम्बेन दर्शिता,—

“सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः ।

चतुर्विंशतिरयाच्याः परं निरग्रनं स्मृतम्”—इति ॥

तत्परिमाणमपि तेनैवोक्तम्,—

“कुक्कुटाण्डप्रमाणन्तु यथा वाऽऽस्यं विधेत् सुखम्”—इति ।

चतुर्विंशतिमते प्रकारान्तरेण सङ्ख्या श्रूयते,—

“प्रातस्तु द्वादश ग्रासाः सायं पञ्चदशैव तु ।

अयाचिते च द्वावष्टौ परं* वै मारुताग्रनः”—इति ॥

अत्र शक्त्यपेक्षया व्यवस्था द्रष्टव्या । आपस्तम्बस्तु चतुरः पाद-
कृच्छ्रान् कृत्वा तेषां वर्णभेदेन व्यवस्थामाह,—

“अहं निरग्रनं पादः पादश्चायाचितं अहम् ।

सायं अहं तथा पादः पादः प्रातस्तथा अहम् ॥

प्रातःपादं चरेच्छूद्रः सायं वैश्यस्य दापयेत् ।

अयाचितन्तु राजन्ये त्रिरात्रं ब्राह्मणे स्मृतम्”—इति ।

अर्द्धकृच्छ्रपादोनकृच्छ्रयोरपि स्वरूपं स एवाह,—

“प्रायं प्रातर्दिनार्द्धं स्यात् पादोनं नक्तवर्जितम्”—इति ।

अयमर्थः । अयाचितोपवासयोस्त्यहदयानुष्ठानेनार्द्धकृच्छ्रो भ-
वति । नक्तयहयतिरिक्तयहत्रयानुष्ठानेन पादोनकृच्छ्रो भवति ।

अर्द्धकृच्छ्रप्रकारोऽपि तेनैवोक्तः,—

“सायं प्रातस्तथैवोक्तं दिनद्वयमयाचितम् ।

* अहं,—इति सु० ।

† नक्तयतिरिक्तयहानुष्ठानेन,—इति सु० ।

दिनदयन्तु नाश्रीयात् कच्छाद्धं तद्विधीयते”—इति ।

अत्रापि शक्त्वपेक्षया व्यवस्था द्रष्टव्या । यत्तु जपहोमादिवक्त्र-
सहितं प्राजापत्यकच्छं गौतमेनाभिहितम् । “हविष्यान् प्रातराशान्
भुक्त्वा तिस्रोरात्रौर्नाश्रीयात् । अथापरं अहं नक्तं भुञ्जीत । अथा-
परं अहं न कञ्चन याचेत । अथापरं अहमुपवसेत् । तिष्ठेदहन-
रात्रावासीत । क्षिप्रकामः । सत्यं वदेत । अनार्यं न सम्भाषेत ।
रौरवयौधाजये नित्यं प्रयुञ्जीत । अनुसवनमुदकोपस्यर्गनमापोहिष्ठेति
तिसृभिः पवित्रवतीभिर्मार्जयित्वा हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका-
इत्यष्टाभिः । अथोदकतर्पणम् । नमोहमाय मंहमाय धुन्वते ताप-
साय पुनर्व्वसवे । नमोमौञ्ज्यायोभ्याय वसुविन्दाय । नमः पराय
महापराय परदाय पारयिष्णवे । नमो रुद्राय पशुपतये महते
देवाय अम्बकायैकचरायाधिपतये हरायेश्वरायेशानायोगाय वज्रिणे
वृष्णिने क्रपर्दिने । नमः सूर्यायादित्याय नमः नीलकण्ठाय श्रिति-
केशाय* । नमः कृष्णाय पिङ्गलाय । नमः ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धा-
येन्द्राय हरिकेशायोर्ध्वरतसे । नमः सत्याय पावकाय पावकसर्गाय†
कामाय कामरूपाय । नमः दीप्ताय दीप्तरूपिणे । नमः तीक्ष्णाय
तीक्ष्णरूपिणे । नमः सौम्याय सुपुरुषाय‡ मध्यमपुरुषाय उत्तम-
पुरुषाय ब्रह्मचारिणे । नमः चन्द्रललाटाय कृत्तिवाससे । एतदेवा-

* श्रितिकण्ठाय,—इति सु० ।

† पावकवर्णाय,—इति सु० ।

‡ सौम्याय सौम्यरूपाय महापुरुषाय,—इति सु० ।

दित्योपस्थानम् । एता आज्याहुतयः । दादशरात्रस्थान्ते चरुं अपयित्वै-
ताभ्योदेवताभ्यो जुहुयात् । अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा अग्नी-
षोमाभ्यामिन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतये अग्नये स्विष्ट-
कृते इति । अन्ते ब्राह्मणभोजनम्”—इति ।

हवित्यानित्याद्युपवसेदित्यन्तेन प्राजापत्यस्य स्वरूपमुक्तम् ।
तिष्ठेत्यादिना तस्यैवेतिकर्त्तव्यतोच्यते । अहनि तिष्ठेदित्यनेन भोज-
नाद्यविरुद्धकालेषु अहरत्यतएव स्यात् । रात्रावसीतेत्यनेन निद्राया
आवश्यकत्वात् तामासीनएव सेवतेत्युक्तं भवति । क्षिप्रकामोऽपि
भवेत्, शीघ्रं शुद्धः स्यामिति संजातकामोऽपि भवेदित्यर्थः । अथवा,
शीघ्रं शुद्धिकामोऽहनि तिष्ठेत् रात्रावासीतेत्यर्थः ।

एवं, सत्यं वदेदित्याद्यङ्गकलापे क्षिप्रकामः,—इति अधिका-
रिविशेषणमनुषञ्जनौयम् । अनेन, यः शनैः शनैः शुद्धोभवामीति
मन्यते ; तस्य नायं नियम इति अवगम्यते । रौरवयौधाजये सामनी ।
नमोहमायेत्यादयस्त्वयोदश मन्त्रास्तर्पणसूर्योपस्थानाज्यहोमेषु द्रष्ट-
व्याः । अथवा, सम्प्रदानविभक्त्यन्ताः षट्पञ्चाशन्मन्त्राः । तर्पणमनु-
षवनं कर्त्तव्यम् । स्नानाङ्गत्वात् तर्पणस्य । तथा च भृगुः,—

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।

तर्पणं त्रिविधस्याङ्गमेषएव विधिः सदा”—इति ।

आदित्योपस्थानाज्यहामौ तु प्रतिदिनं सङ्कत् सङ्कत् कर्त्तव्यौ ।
अथोदकतर्पणमादित्योपस्थानमाज्यहोमश्चेति वक्तव्ये एतदेवादित्यो-
पस्थानं, एता आज्याहुतय इति पृथग्योगकरणात् । शिष्टं स्पष्टम् ।

एतद्भारीताद्युक्तजपहोमाद्यङ्गरहितप्राजापत्यद्वयस्थाने वेदित-

व्यम् । बह्वप्रयाससाध्यत्वेनातिगुरुत्वात् । अथवा, येषां शूद्रादीनां सन्त्वाधिकारो नोस्ति, तेषां जपहोमादिरहितं प्राजापत्यं वेदितव्यम् । अतएवोक्तमङ्गिरसा,—

“तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितम् ।

प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितम्”—इति ॥

येषां ब्राह्मणादीनां जपहोमादिष्वधिकारः, तेषां गौतमोक्तं वेदितव्यम् ।

अथातिहच्छः ।

तस्य लक्षणमुक्तं चतुर्विंशतिमते,—

“एकैकं ग्राममश्रीयात् ग्रहानि त्रीणि पूर्ववत् ।

अहं चोपवसेन्नित्यमतिहच्छं चरन् द्विजः”—इति ॥

एकभक्तनक्तायाचितदिवसेषु नवस्त्रैकैकं ग्राममश्रीयात् । ग्रहञ्चोपवसेत् । एवं चातिहच्छोभवतीत्यर्थः । यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“अयमेवातिहच्छः स्यात् पाणिपूरान्नभोजने”—इति ।

अयमेव प्राजापत्यहच्छ एकभक्तनक्तायाचितदिवसेषु नवसु पाणिपूरान्नभोजनयुक्तोऽतिहच्छो भवतीत्यर्थः । तदेतदशक्तविषयम् । पाणिपूरान्नस्य ग्रामपरिमितादन्नादधिकपरिमाणत्वात् ।

अथ हच्छातिहच्छः ।

तस्य लक्षणं याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“हच्छातिहच्छः पयसा दिवसानेकविंशतिम्”—इति ।

विष्णुरपि,—

“हच्छातिहच्छः पयसा दिवसानेकविंशतिम्”—इति ।

चपयेदिति शेषः । यत्तु गौतमः । “अवभृत्तृतीयः कृच्छ्राति-
कृच्छ्रः”—इति । एकभक्तनक्तायाचितदिवसेषु यो भोजनकालः,
तस्मिन्नेव काले केवलमुदकेन वर्त्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्रोभवतीति । तदे-
तच्छक्तविषयम् । अतिकृच्छ्रकृच्छ्रातिकृच्छ्रयोरपि प्राजापत्यकृच्छ्रोक्ते-
तिकर्त्तव्यता द्रष्टव्या । “एतेनैव कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ व्याख्यातौ”—इति
गौतमवचनात् ।

पराकलक्षणमाह यमः,—

“द्वादशाहं निराहारो यातात्मा संश्रितव्रतः ।

कृच्छ्रः पराकनामेष सर्वपापप्रणाशनः”—इति ॥

पर्णकृच्छ्रलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पर्णादुम्बरराजीवबिल्वपत्रकुशोदकैः ।

प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः”—इति ॥

पलाशोदुम्बरारविन्दबिल्वपर्णानामेकैकेन* कथितमुदकं प्रत्यहं
पिवेत् । पर्णकृच्छ्रस्य लक्षणान्तरमाह यमः,—

“एतान्येव समस्तानि त्रिरात्रोपोषितः शुचिः ।

काथयित्वा पिवेदद्भिः पर्णकृच्छ्रोविधीयते”—इति ॥

यदा पलाशादिपत्राण्येकीकृत्यांभसा काथयित्वा त्रिरात्रोपवा-
सान्ते कथितं तत् पिवेत्, तदा पर्णकृच्छ्रो भवतीत्यर्थः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । बिल्वपर्णकुशानामेकैकेन,—इति तु भवितुं
युक्तम् ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । नम तु, पर्णकृच्छ्रोऽभिधीयते,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

फलकृच्छ्रादीनां स्वरूपमाह मार्कण्डेयः,—

“फलेर्मासेन कथितः फलकृच्छ्रोमनीषिभिः ।

श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माक्षैरपरस्तथा ॥

मासेनामलकैरेवं श्रीकृच्छ्रमपरं स्मृतम् ।

पत्रैर्मतः पत्रकृच्छ्रः पुष्पैस्तत्कृच्छ्र उच्यते* ॥

मूलकृच्छ्रः स्मृतोमूलैस्तथैककृच्छ्रो जलेन तु”—इति ।

यदा विल्वादिफलान्यंभसा काययित्वा मासमेकं तदम्भः पिवति,
तदा फलकृच्छ्रो भवति । यदा विल्वपद्माक्षमूलानामन्यतमस्य
कायं मासं पिवेत्, तदा श्रीकृच्छ्रो भवति । यदा त्वेतेषां पत्रपुष्प-
मूलानां कायं पिवेत्, तदा पत्रपुष्पमूलकृच्छ्राणि भवन्ति ।

वारुणश्रीकृच्छ्रयोर्लक्षणमाह यमः,—

“ब्रह्मचारौ जितक्रोध आमिक्षोदकसक्तकान् ।

पिवेच्च नियताहारः कृच्छ्रं वारुणमुच्यते ॥

अहं पिवेत् तु गोमूत्रं अहं वै गोमयं पिवेत् ।

अहं वै यावकेनैव श्रीकृच्छ्रं ह्येतदुच्यते”—इति ॥

सौम्यकृच्छ्रस्वरूपमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पिण्याकाचामतक्राम्सक्तूनां प्रतिवासरम् ।

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते”—इति ॥

आचामत्रोदननिस्त्रावः । पिण्याकादीनां पञ्चानामेकैकं प्रति-
दिनमुपभुज्य षष्ठेऽहन्युपवसेत् । एष सौम्यकृच्छ्रः । यत्तु जावात्नेन
चतुरहव्यापी सौम्यकृच्छ्र इत्युक्तम्,—

* पुष्पैः पुष्पस्तथोच्यते,—इति सु० ।

“पिण्याकं सक्तवस्तकं चतुर्थेऽहन्यभोजनम् ।

वासोवै दक्षिणां दद्यात् सौम्योऽयं कृच्छ्र उच्यते”—इति ।

तदेतदशक्तविषयम् ।

अथ तुलापुरुषः । तत्र जाबालिः,—

“पिण्याकञ्च तथाऽऽचामं तक्रं चोदकसक्तवः ।

त्रिरात्रमुपवासश्च तुलापुरुषउच्यते”—इति ॥

सोऽयमष्टदिवससाध्यः । याज्ञवल्क्यस्तु पञ्चदशदिवससाध्यमाह,—

“एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ।

तुलापुरुषइत्येवं ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः”—इति ॥

एषां प्रकृतानां पिण्याकादीनां पञ्चद्रव्याणाम् । यमस्त्वेकविंश-
तिदिवससाध्यमाह,—

“आचाममथ पिण्याकं तक्रं चोदकसक्तुकान् ।

अहं अहं प्रयुञ्जानो वायुभक्षस्त्यहद्वयम् ।

एकविंशतिरात्रस्तु तुलापुरुषउच्यते”—इति ॥

तदेतत्त्रयं पापतारतम्यविषयतया व्यवस्थापनीयम् । अत्रेति-
कर्त्तव्यतामाह हारीतः । “अथातस्त्रिणयनोक्तस्य तुलापुरुषस्य कल्पं
व्याख्यास्यामः ।

अथाज्ययाजनं कृत्वा प्राश्य मूत्रपुरीषयोः ।

अप्रतिग्राह्यमादाय याजयित्वा विनिन्दितान् ॥

विनायकोपसृष्टस्य महाव्याधिहतस्य च ।

एतत् कृच्छ्रं तुलापुरुषं महापातकनाशनम् ॥

स्वर्गद्वारमिदं पुण्यं महादेवेन निर्मितम् ।

आचाममथ पिण्याकं तक्रं चोदकसक्तुकान् ॥
 अहं अहं प्रयुञ्जानो वायुभक्षस्त्यहद्वयम्* ।
 वाचा कायेन मनसा कृतानि विविधानि च ॥
 आचामस्तानि निर्हन्ति नवश्राद्धञ्च सूतकम् ।
 भिक्षाञ्च दारुणञ्चैतत् केशकीटहतञ्च यत् ॥
 आखोर्मूत्रपुरीषञ्च ब्रह्महस्पृष्टमेव च ।
 पिण्याकस्तानि निर्हन्ति अस्थि भित्वा तु यत् स्थितम् ॥
 आहारेषु च ये दोषाः स्नेहदोषाश्च ये क्वचित् ।
 खरोद्गमुखसंस्पृष्टमुग्रसंस्पृष्टमेव च ।
 तन्नेत्रेण तानि निर्हन्ति यच्चान्यत् श्वावलोकितम् ॥
 कनकाश्रुतिलागावो मूमिराच्छादनं स्त्रियः ।
 सर्वं पुनाति धर्मात्मा गूढं चोदकसक्तुभिः ॥
 ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां खर्णस्तेयं गुरुदाराभिगमनं कन्यादूषणं
 क्लीबाभिगमनमुदक्याभिगमनं वायुभक्षः पुनाति ।
 तच्चन्दनोग्रीरमयौ पुरुषौ कारयेत् पटे ।
 नदीमृत्तिकया वाऽपि पुरुषौ द्वौ च कारयेत् ॥
 महापशुर्येन शरेण विद्धो-
 यद्वा शस्त्रमुभयतो यच्च लक्ष्यम् ।
 तेनायसीं सुकृतां कारयित्वा
 प्रादेशमात्रमुभयतो जातशिक्याम् ॥

* वायुभक्षः परं व्यहम्,—इति शा० ।

† दारुणं किञ्चित्,—इति मु० ।

सौवर्णीं राजतीं वाऽपि तुलां देवीं तु कारयेत् ।

अपि चन्दनवृक्षस्य खदिरस्यापि कारयेत् ॥

तस्यालाभे तुला कार्या यथा वाऽप्युपपद्यते ।

पुरुषं पिङ्गलं चक्रहलमुसलशूलवज्रपाणिमावाहयामि । स्वसरे-
हि मातरेहि स्तुषाम एहि नाग एहि कृष्णाजिन एहि । स्वाग-
तमनुस्वागतम् । भगवते तुलापुरुषाय महादेवायेदमासनमिदं
पाद्यमिदमाचमनीयमिदं गन्धमाल्यधूपदीपनैवेद्यं प्रतिगृह्णाण प्रसीद-
देव, तुभ्यं नमः । अक्रुद्धः सुमनाभव । अथ तुलामभिमन्त्रयेत् ।
ऋषिसत्यं ब्रह्मसत्यं देवसत्यं अन्तःसत्यं, तेन सत्येन सत्यवादिनि,

देशानां सम्पदं ब्रूहि कं देशं* वर्द्धयिष्यसि ।

राज्ञाञ्च सम्पदं ब्रूहि किमस्माकं भविष्यति† ॥

यदात्मानमसत् कर्तुं तुलासमष्टतं परम् ।

यदा च लघु मन्येत तदा कर्म समारभेत् ॥

अग्नये पृथिव्यधिपतये स्वाहा । वायवेऽन्तरिक्षाधिपतये स्वाहा ।
सूर्याय दिनाधिपतये स्वाहा । सोमाय नक्षत्राधिपतये स्वाहा ।
वासुकये नागाधिपतये स्वाहा । कुबेराय यक्षाधिपतये स्वाहा ।
इन्द्राय देवाधिपतये स्वाहा । ब्रह्मणे त्रैलोक्याधिपतये स्वाहा ।
देव्यै भगाधिपतये स्वाहा । हलकंठकाय स्वाहा । कुम्भाण्डराज-
पुत्राय स्वाहा । विनायकाय स्वाहा । महाविनायकाय स्वाहा ।

* कोदेशो,—इति मु० ।

† प्रयच्छसि,—इति मु० ।

‡ दिव्याधिपतये,—इति मु० ।

महामहाविनायकाय स्वाहा । वक्रतुण्डाय गणानां पतये स्वाहा ।
धर्माय स्वाहा । अधर्माय स्वाहा । तुलायै स्वाहा । तुलापुरुषाय
स्वाहा । देव्यै पुनरगमनाय स्वाहा । मरुच्चरित्वा शुचिः पृतः
कर्मण्यो भवति । द्वितीयं चरित्वा गाणपत्यं प्राप्नोति । तृतीयं
चरित्वा महादेवस्यावसथं प्राप्नोति । आषाढ्यां कार्तिक्यां फाल्गुन्यां
वा पुण्ये नक्षत्रे एष विहितो धर्मः” — इति ।

वारुणकृच्छ्रमाह यमः,—

“ब्रह्मचारौ जितक्रोधो मासेऽप्युदकसक्तुकान् ।

पिवेच्च नियताहारः कृच्छ्रं वारुणमुच्यते” — इति ॥

अघमर्षणकृच्छ्रमाह विष्णुः । “अथ कृच्छ्राणि भवन्ति । अहं
नाश्रीयात् । प्रत्यहं च त्रिषवणं स्नानमाचरेत्* । मग्नस्त्रिरघमर्षणं
नयेत् । दिवा स्थितस्तिष्ठेद्रात्रावासीत् । कर्मणोऽन्ते पयस्विनौ
दद्यादित्यघमर्षणम्” — इति । शङ्खस्मृ प्रकारान्तरेणाह,—

“अहं त्रिषवणस्नायी मौनौ स्यादघमर्षणम् ।

मनसा त्रिः पाटेदप्सु न भुञ्जीत दिनत्रयम् ॥

अघमर्षणमित्येतद्व्रतं सर्वघसूदनम्” — इति ।

अथ यज्ञकृच्छ्रः । तत्राङ्गिराः,—

“युक्तस्त्रिषवणस्नायी संयतो मौनमंस्थितः† ।

प्रातःस्नानसमारभं कुर्याज्जप्यञ्च नित्यशः ॥

सावित्रीं व्याहृतीश्चैव जपेदष्टसहस्रकम् ।

* अथ कृच्छ्राणि भवन्ति । अहं त्रिषवणं स्नानमाचरेत्,— इति सु० ।

† मौनमाश्रितः,— इति सु० ।

ॐकारमादितः कृत्वा रूपे रूपे तथाऽन्तः ॥

भूमौ वीरासने युक्तः कुर्याज्जप्यं सुसंयतः* ।

आसीनश्च स्थितोवाऽपि पिवेद्भयं पयः मलत् ॥

गव्यस्य पयसोऽलाभे गव्यमेव भवेद्दधि ।

दध्नोऽभावे भवेत्तक्रं तक्राभावे तु यावकम् ॥

एषामन्यतमं यच्चेदुपपद्येत तत्पिवेत् ।

गोमूत्रेण समायुक्तं यावकं चोपयोजयेत् ॥

एकाहेन तु कच्छ्रोऽयमुक्तस्त्वङ्गिरसा स्वयम् ।

सर्वपापहरोदित्योनाम्ना यज्ञ इति स्मृतः ॥

एतत्पातकयुक्तानां तथा चाप्युपपातकैः ।

महद्भिश्चापि युक्तानां प्रायश्चित्तमिदं शुभम्”—इति ॥

देवहतं कच्छ्रं दर्शयति यमः,—

“यवागूं यावकं शाकं चीरं दधि घृतं तथा ।

व्यहं व्यहन्तु प्राग्नीथादायुभक्षः परं व्यहम् ॥

कच्छ्रं देवहतं नाम सर्वकल्मषनाशनम् ।

मरुद्भिर्वसुभीरुद्रै रादित्यैश्चरितं व्रतम् ।

व्रतस्यास्य प्रभावेन विरजस्काहि तेऽभवन्”—इति ॥

यावककच्छ्रमाह शङ्खः,—

“गोपुरीषयवाभ्यां च मासमेकं समाहितः ।

व्रतन्तु यावकं कुर्यात् सर्वपापापनुत्तये”—इति ॥

देवलोऽपि । “यवानामप्यु साधितानां सप्तरात्रं पतं मासं वा प्राशनं

* कुर्याज्जप्यन्तु नित्यशः,—इति सु० ।

यावकः । एतेन यावकपायसोदकानि व्याख्यातानि । यावकपाय-
सोदकानि प्राजापत्यविधानेन व्याख्यातानि भवन्ति”—इति ।

अथ प्रसृतियावकः । तत्र हारीतः । “यन्मात्मकृतैः कर्मभिर्गुरु-
मात्मानं पश्येत्, आत्मार्यं प्रसृतियावकं अपश्येत् । ततोऽग्नौ जुहुयात् ।
तदेव वलिकर्म । शृतं चाभिमन्त्रयेत् ।

यवोऽसि धान्यराजो वा वारुणो मधुसंयुतः ।

निर्णोदः सर्वपापानां पवित्र ऋषिभिः† स्मृतः ॥

दृतं यवा मधु यवा आपोहिष्ठाऽमृतं यवाः ।

सर्वं पुनन्तु मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥

वाचा कृतं कर्मकृतं मनसा दुर्विचिन्तितम् ।

अलक्ष्मीं कालकलीं च सर्वं पुनीत मे यवाः ॥

मातापित्रोरशुश्रूषां यौवने कारितां‡ तथा ।

शशूकरावलीटञ्च उच्छिष्टोपहतं च यत् ॥

सुवर्णस्तेयं व्रात्यत्वं बालत्वादात्मनस्तथा॥

ब्राह्मणानां परीवादं सर्वं पूनीत मे यवाः ॥

वक्ष्यमाणं रक्षां कुर्यात् । नमोरुद्राय भूताधिपतये द्यौः सावित्री
मानस्तोकेति पात्रे त्रिर्निषिच्य ये देवा मनोजातामनोयुजः सुदक्षा-
दक्षपितरस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्योनमस्तेभ्यः स्वाहेत्यात्मनि जुहु-
यात् । त्रिरात्रमेवार्थार्थी, पापकृत् षड्रात्रं पीत्वा पूतो भवति । सप्त-

* नास्त्ययमंशः सु० पुस्तके ।

† पवित्रऋषिभिः,—इति सु० ।

‡ वयसा कारितां,—इति सु० ।

§ बाधित्वा चात्मनस्तथा,—इति सु० ।

रात्रं महापातकी । द्वादशरात्रं पीत्वा सर्वं पुरुषघ्नं पापं निर्हति ।
निःसृतानां यवानामेकविंशतिरात्रं पीत्वा गणान् पश्यति । गणाधि-
पतिं पश्यति । विद्यां पश्यति । विद्याऽधिपतिं पश्यति । योऽश्रीयाद्-
यावकं पक्वं गोमूत्रेषु स्रष्टद्धि क्षीरसर्पिः प्रमुच्यते सोऽहसः क्षणा-
दित्याह भगवान् मैत्रावरुणिः”—इति ।

इत्थं प्रजापत्यादिब्रतानि निरूपितानि । अथ व्रतग्रहणप्रकारः ।
तत्र विष्णुः,—

“सर्वपापेषु सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकम्* ।

ग्रहणं संप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्ते चिकीर्षिते ॥

दिनान्ते नखरोमादीन् प्रवाप्य स्नानमाचरेत् ।

भस्मगोमयमृदारिपञ्चगव्यादिकल्पितैः ॥

मलापकर्षणं कार्यं वाह्यशौचोपसिद्धये† ।

दन्तधावनपूर्वेण पञ्चगव्येन संयुतम् ॥

व्रतं निशामुखे ग्राह्यं वहिस्तारकदर्शने ।

आचम्यातः परं मौनी ध्यायन् दुष्कृतमात्मनः ॥

मनःसन्तापनं तीव्रमुद्वेगोक्तमन्ततः”—इति ।

वहिः, ग्रामान्निष्क्रम्येत्यर्थः । पूर्वद्युर्निशामुखे व्रतं परिषदुद्दिष्ट-
प्रकारेण संकल्प्य परेद्युस्तिषवणस्नानप्रातर्होमाद्यङ्गसहितं व्रतमनु-
ष्ठातुमारभेत । प्रातर्होमाद्यङ्गानि च आवालेन दर्शितानि,—

“आरभ्य सर्वलक्ष्णाणां समाप्तौ च विशेषतः ।

* विधिबध्यते,—इति मु० ।

† वाह्यशौचं विमुद्ध्ये,—इति मु० ।

आज्येनैव हि शालाग्नौ जुहुयादाहुतीः पृथक् ॥

आहुं कुर्याद्व्रतान्ते च गोहिरण्यादिदक्षिणाम्”—इति ।

यसोऽपि,—

“पश्चात्तापो निवृत्तिश्च स्नानं चाङ्गतयोदितम् ।

नैमित्तिकानां सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकम् ॥

गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलमनुलेपनम् ।

व्रतस्योवर्जयेत् सर्वं यच्चान्यद्वलरागकृत्”—इति ।

गृतीतस्य व्रतस्यासमापने प्रत्यवायमाह द्वागलेयः,—

“पूर्वं व्रतं गृहीत्वा तु नाचरेत् कामतो हि यः ।

जीवन् भवति चण्डालो मृतः श्वा चाभिजायते”—इति ॥

अथ पूर्वोक्तानां व्रतानां केनचिन्निमित्तेनानुष्ठानाशक्तौ यथा-
योगं प्रत्यास्नाया उच्यन्ते । तत्र प्राजापत्यस्य प्रत्यास्नायाश्चतुर्विंशति-
मते दर्शिताः,—

“हृच्छ्रोदेययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् ।

तिलहोमसहस्रन्तु वेदपारायणं तथा ॥

विप्रा द्वादश वा भोज्याः पावकेष्टिस्तथैवच ।

अथवा पावमानेष्टिः समान्याहुर्मनीषिणः”—इति ॥

सत्यन्तरेऽपि,—

“हृच्छ्रोऽयुतन्तु गायत्र्या उदवास* स्तथैवच ।

धेनुप्रदानं विप्राय सममेतच्चतुष्टयम्”—इति ॥

सत्यन्तरेऽपि,—

* उपवास,—इति सु० ।

“प्राजापत्यक्रियाऽशक्तौ धेनुं दद्याद्दिजोत्तमः ।

धेनोरभावे दातव्यं मूल्यन्तुल्यं न संशयः”—इति ॥

मूल्यञ्च यथाशक्ति देयम् । अतएव ब्रह्मपुराणे,—

“गवामभावे निष्कं स्यात्तदङ्गं पादमेव वा”—इति ।

यच्च यावत्सङ्ख्याया प्राजापत्यान्यावर्त्तनीयानि भवन्ति, तच्च तावत्
सङ्ख्याया गोदानान्यावर्त्तनीयानि । तदपि चतुर्विंशतिमते दर्शितम्,—

“जन्मप्रभृति पापानि बहूनि विविधानि च ।

अर्वाक् तु ब्रह्महत्यायाः षड्बन्धं कृच्छ्रमाचरेत् ॥

प्रत्याम्नाये गवां देयं साध्नीति धनिनां श्रतम् ।

तथाऽष्टादशलक्षणि गायत्र्या वा जपेद्बुधः”—इति ।

ननूक्तीत्या द्वादशवार्षिकस्य* प्रत्याम्नायत्वेन षट्त्रिंशलक्षसंख्या-
कोगायत्रीजपः प्राप्नोति । कोटिसंख्याकस्तु चतुर्विंशतिमते एव
स्मर्यते,—

“गायत्र्यास्तु जपन् कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

लक्षाशीतिं जपेद्यस्तु सुरापानादिमुच्यते ॥

पुनाति हेमहत्तारं गायत्रीलक्षसप्ततिः ।

गायत्र्याः षष्टिभिर्लक्षैर्मुच्यते गुरुतत्पगः”—इति ॥

तथा सति परस्परविरोधः स्यादिति चेत् । एवं तर्ह्यनयैवानुप-
पत्त्या कोटिजपोन प्रत्याम्नायः, किन्तु द्वादशवार्षिकव्रतममानविष-
यतया विकल्प्यते इति कल्पनीयम् । चान्द्रायणादीनां प्रत्याम्ना-
यास्तत्रैव दर्शिताः,—

* द्वादशवार्षिकप्राजापत्यस्य,—इति शा० ।

“चान्द्रायणं मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्तथैव च ।

मित्रविन्दापशुस्यैव कृच्छ्रमासत्रयं* तथा ॥

तिलहोमायुतस्यैव पराकद्वयमेव च ।

गायत्र्या लक्षजप्यञ्च समान्याह वृहस्पतिः ॥

नित्यनैमित्तिकानाञ्च काम्यानां चैव कर्मणाम् ।

दृष्टीनां पशुबन्धानामभावे चरवः स्मृताः ॥

पराकतप्तकृच्छ्राणां स्थाने कृच्छ्रचर्यां चरेत् ।

व्रतहोमादिकं वाऽपि कल्पयेत् पूर्वकल्पवत्”—इति ॥

यस्तु तपस्यसमर्थः धान्यसमृद्धश्च, स कृच्छ्रादिग्रन्थानि ब्राह्मण-
भोजनेन सम्पादयेत् । तदपि तत्रैवोक्तम्,—

“कृच्छ्रे पञ्चातिकृच्छ्रे त्रिगुणमहरहस्त्रिंशदेवं द्वतीये

चत्वारिंशच्च तप्ते त्रिगुणभगुणिताविंशतिः स्यात् पराके ।

कृच्छ्रे सन्तापनाख्ये भवति षडधिका विंशतिः सैव क्षीया

दार्भ्यां चान्द्रायणे स्यात्तपसि कृशवलोभोजयेदिप्रमुखां”—इति ॥

अहरहरिति सर्वत्र सम्बध्यते । द्वतीयः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । यस्तु
प्राजापत्यप्रत्याज्ञायत्वेन, “विप्रादादश वा भोज्याः”—इति पूर्वमुदा-
हृतम् । तत् निर्धनविषयम् । धनिकस्तु प्रतिदिनं पञ्च पचेति दाद-
शसु दिवसेषु षष्टिब्राह्मणभोजनविधानात् । अतएव स्मृत्यन्तरे,—

“प्राजापत्यं चरन् विप्रो यशःशक्तः कथञ्चन ।

अहानि पञ्च विप्राय्यान् भोजयेत् सम्यगीप्सितान्”—इति ॥

* मासकृच्छ्रत्रयं,—इति सु० ।

† कृच्छ्रद्वयं,—इति शा० ।

शान्तपनादीनां गोदानप्रत्याम्नायस्तत्रैव दर्शितः,—

“प्राजापत्ये तु गामेकां दद्यात् शान्तपने द्वयम् ।

पराकतप्नातिहृच्छे तिस्रस्तिस्रस्तु गास्तथा ॥

अष्टौ चान्द्रायणे देयाः प्रत्याम्नायविधौ सदा ।

यथाविभवसारेण दानं दद्यादिशुद्धये”—इति ॥

यत्तु स्मृत्यन्तरे चान्द्रायणस्य गोदानत्रयमभिहितम्,—

“प्राजापत्ये तु गामेकामतिहृच्छे द्वयं स्मृतम् ।

चान्द्रायणे पराके च तिस्रस्तादृशिणा तथा*”—इति ।

तत् निर्धनविषयम् । यथोक्तगोदानादाशक्तो गोभ्यस्तृणं दद्यात् ।

तथाह कर्णः,—

“एकमध्ययनं कुर्यात् प्राजापत्यमथापिवा ।

दद्याद्वा दशसाहस्रं गवां मुष्टिं विचक्षणः”—इति ॥

अध्ययनजपादीनां पुरुषविशेषेण व्यवस्था चतुर्विंशतिमते दर्शिता,—

“धर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः कदाचित् पापमागताः ।

जपहोमादिकं तेभ्यो विशेषेण विधीयते ॥

नामधारकविप्रा ये मूर्खाधर्मा विवर्जिताः ।

हृच्छ्रचान्द्रायणादीनि तेभ्यो दद्याद्विशेषतः ॥

धनिना दक्षिणा देया प्रयत्नविहिता तु या ।

एवं नरविशेषेण प्रायश्चित्तानि दापयेत्”—इति ॥

* स्मृता,—इति मु० ।

† धन,—इति मु० ।

अनयैव दिशा स्यत्यन्तरे प्रसिद्धास्तीर्थयात्रादिप्रत्यान्नाया-
ययायोगमुन्नेयाः । अतएव देवलः,—

“अभिगम्य च तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।

नरः पापात् प्रमुच्येत ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ॥

सर्वाः समुद्रगाः पुण्याः सर्वे पुण्यानगोत्तमाः ।

सर्वमायतनं पुण्यं सर्वं पुण्यावनाश्रयाः”—इति ॥

तीर्थानि, गङ्गा सरस्वती यमुना नर्मदा विपाशा वितस्ता
कौशिकी नन्दा विरजा चन्द्रभागा सरयुः उत्पथवर्ती* सिन्धुः कृष्णा
वेणी† शोणा तापी पारावती पाषाणकी गोमती गण्डकी
बाह्मदा‡ पम्पा देविका कावेरी ताम्रपर्णी चर्मण्वती वेचवती
गोदावरी तुङ्गभद्रा मुचचुररुणा चेति महानद्यः पुण्यतमाः ।
गङ्गाद्वारं कनखलं शक्रावतारं सौकरं प्रयागो गङ्गासागरमिति
एतानि गङ्गायास्तीर्थानि । आचं प्रश्रवणं वृद्धकन्याकं सारस्वतमा-
दित्यतीर्थं वदरी पाञ्चालं वैजयन्तं पृथूदकं नैमिषं विनश्रवं चा-
पोद्भेदं प्रभास इति सारस्वततीर्थानि । कावेरीसङ्गमं सरस्वतीसङ्गमं
गन्धमादनमिति सामुद्राख्यतीर्थानि पुण्यतमानीति१ । पुष्करं मूर्द्धजं
गयाशिरः कुरुचेत्रमिति पुण्यचेत्राणि । वाराणसी महाभैरवं देव-
दारुवनं सौरं प्राचीनवाहः केदारं मध्यमं महारुद्रं महाबलं महा-

* उत्पथवर्ती,—इति नास्ति शा० पुस्तके ।

† कृष्णवेणी,—इति मु० ।

‡ बाह्मदाही,—मु० ।

१ पुण्यतमानीति,—इति नास्ति मु० पुस्तके ।

लयं कुमारमहालयं रुद्रावतारं वङ्गलं* विष्णुशिवं महाकालं पुरु-
षोत्तमं जम्बूमार्गं चेत्येतान्यायतनानि । हिमवानुदयो महेन्द्रो-
विदुरः शतशृङ्गः श्रीपर्वतो वेदपर्वतो† विन्ध्यपर्वतः परियात्र-
श्वेति पर्वताः पुण्यतमाः पापं नाशयन्ति । अन्यानि चेत्रायतनपर्वता-
श्रमतीर्थानि पुण्यतमानि भवन्ति । विश्वामित्रः,—

“कच्छचान्द्रायणादीनि शुद्धभ्युदयकारणम् ।

प्रकाशे च रहस्ये चाप्यनुक्ते संग्रयेऽस्फुटे ॥

प्राजापत्यं सान्तपनं शिशुकच्छः पराककः ।

अतिकच्छः पर्णकच्छः सौम्यः कच्छातिकच्छकः ॥

महासान्तपनं शोधेत्तप्तकच्छस्तु पावनः ।

जपोपवासकच्छस्तु ब्रह्मकूर्चस्तु शोधनः ।

एते व्यस्ताः समस्तावा प्रत्येकं द्व्येकतोऽपिवा ॥

पातकादिषु सर्वेषु उपपातकेषु यत्नतः ।

कार्याश्चान्द्रायणयुताः केवला वा विशुद्धये ॥

उपवासास्त्रिरात्रं वा मासः पक्षस्तदर्द्धकम् ।

षडहोद्वादशाहानि कार्या शुद्धिः फलैर्विना ॥

उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि ।

शक्तिजातिगुणान् दृष्ट्वा सकृदुद्धिक्तं लघु ॥

अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा कल्प्यं सर्वं यथाऽऽगमम् ।

* चगलखंडं,—इति मु० ।

† श्रीपर्वतो देवपर्वतो नीलपर्वतः,—इति मु० ।

प्रकाशउक्तं यत्किञ्चिदिंशोभागो रहस्यके ॥

त्रिंशद्भागः षष्टिभागः कस्यो जात्याद्यपेक्षया” इति ।

*जमदग्निः,—

“तीर्थं तु पादकच्छं स्यान्नद्यामर्द्धफलं लभेत् ।

द्विगुणन्तु महानद्यां सङ्गमे त्रिगुणं भवेत्”—इति* ॥

इति कृच्छ्रप्रत्याम्नाया निरूपिताः ।

अथ कर्मविपाको निरूप्यते ।

यद्यपि लोके धर्मशब्दः सुकृतदुष्कृतयोः साधारणः, तथाप्यत्र प्रायश्चित्तस्य प्रकृतत्वान्तर्निवर्त्यतया दुष्कृतस्यैव बुद्धिस्थत्वान्तर्चैव पर्यवस्यति । विशेषेण पचनं विपाकः फलदश्च । कर्मणां विपाकः कर्मविपाकः । स च विपाकस्त्रिविधः, जन्म चायुर्भोगश्चेति । एतत् सर्वं पतञ्जलिर्योगशास्त्रे सूत्रयामास । “सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः”—इति । अस्य सूत्रस्यायमर्थः । अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशात्मकाः पञ्च क्लेशाः कर्मणां मूलम् । “क्लेशमूलः कर्माग्रयः”—इति सूचितत्वात् । सति तस्मिन् पञ्चक्लेशात्मके मूले तानि कर्माणि विपच्यन्ते । दग्धक्लेशबीजस्य तु जीवन्मुक्तस्य न सञ्चितानि कर्माणि फलमारभन्ते । ज्ञानाग्निना भस्मसात् कृत्वात् । यथा वितुषोऽग्निर्हिर्न प्ररोहति । तद्वत् । तस्मात् बीजस्थानौयं क्लेशपञ्चकमुपजीव्यैव कर्माणि जन्मादिचयरूपेण विपच्यन्ते ।

तत्र जन्म क्रियादि ।

“पतितं याजयित्वा तु क्रिमियेनौ प्रजायते”—

इत्यादिस्मरणात् । आयुः पञ्चदशवर्षादिकम् ।

“तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च वा द्विज,”—
इत्यभिधानात् । भोगोयमयातनादिः ।

“यमलोके तु ते घोरां लभन्ते परियातनाम्”—
इत्यादिस्मरणात् ।

तमेतं जात्यायुर्भागलक्षणं विपाकं सामान्यविशेषशास्त्रोदाहर-
णेन वज्रधा प्रपञ्चयिष्यामः ।

ननु नायं विपाकोविधातुं प्रतिषेद्धुं वा शक्यते, अननुष्ठेय-
त्वादवर्जनीत्वाच्च । अतएव तस्मिन् विधिप्रतिषेधपरेण शास्त्रेण
तन्निरूपणमयुक्तम् ।

नायं दोषः । प्रायश्चित्तार्थवादत्वेन तदुपयोगात् । अर्थवादस्तु
विहिते प्रवर्त्तकत्वेन प्रतिषिद्धान्निवर्त्तकत्वेन च विधिप्रतिषेधैक्यतां
भजते इति न्यायविदां मर्यादा ।

अत्र च प्राजापत्याद्यनुष्ठानरूपस्य प्रायश्चित्तस्य क्लेशात्मकत्वाद्वा-
गतः प्रवृत्तिर्न सम्भवतीति तत्र प्रवृत्तिसिद्धये प्ररोचना कर्त्तव्या ।

ननु विहितेष्वग्निष्टोमादिषु स्वर्गादिविपाकोपवर्णनेन प्ररोच-
यितुं शक्यते । स्वर्गादीनामनुकूलफलत्वात् । क्षयरोगादीनां तु
प्रतिकूलफलत्वेन तदुपवर्णनं न प्ररोचनायोपयुक्तम् ।

विषम उपन्यासः । तत्र हि स्वर्गादिसाधने प्ररोचनमुत्पाद-
नीयम् । न तत्र क्षयरोगादिसाधने प्ररोचनमुत्पाद्यते । किन्तु हि
क्षयरोगादिनिवर्त्तके प्रायश्चित्ते । तन्निवृत्तिश्चानुकूलं फलम् ।

नन्वेवमपि क्षयरोगादिनिवृत्तिरूपेण प्रायश्चित्तात्मकस्य कर्म-

णोविपाकः प्ररोचकत्वेन वक्तव्यः । न तु ब्रह्महत्यादिविपाकः । तस्याप्ररोचकत्वात् । मैवम् । द्विविधा हि ब्रह्महत्यादयः, संचिताः सञ्चेद्यमाणाश्च । तत्र सञ्चेद्यमाणेषु प्रतिषेधविषयेषु ब्रह्महत्यादिषु चयरोगाद्युपन्यासो ब्राह्मणावगोरणादौ अतयातनादिवत् तन्निवर्त्तकार्थवादत्वेनावेति । संचितेषु प्रतिकूलं फलं श्रुत्वा तत उद्विजमानस्तन्निवृत्त्युपायमाकांक्षति । अत उद्वेगप्रयोजकतया प्रायश्चित्तेऽपि प्रवर्त्तकत्वं भवतीति प्रवर्त्तकनिवर्त्तकद्विविधार्थवादत्वेनायं कर्मविपाकोपन्यास उपयुज्यते ।

तदेवं सञ्चितसंचेद्यमाणयोरुपयोगः । आरम्भफलेषु प्रतिकूलफलस्य प्रत्यक्षदर्शनादेवोद्वेगः सिद्ध्यति । प्रवर्त्तकन्तु व्याधादिनिवृत्तिरूपस्य प्रायश्चित्तविपाकस्योपवर्णनम् । अतः चयरोगादिरूपस्तन्निवृत्तिरूपश्च विपाकोऽत्र निरूप्यते ।

तत्र सामान्येन पापकर्मविपाकः शिवधर्मोत्तरेऽभिहितः,—

“अथातः पततां पुंसामधर्मः परिकीर्त्तितः ।

नरकादौ महाघोरे पतनात् पापमुच्यते”—इति ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,—

“आतिवाहिकसंज्ञस्तु देहो भवति भार्गव ।

केवलं तन्मनुष्याणां मृत्युकालउपस्थिते ॥

याम्यैर्नरैर्मनुष्याणां तत् शरीरं भृगूत्तम ।

नीयते याम्यमार्गेण नान्येषां प्राणिनां द्विज ।

मनुष्याः प्रतिपद्यन्ते स्वर्गं नरकमेववा ॥

नेवान्ये प्राणिनः केचित् सर्व्वं ते फलभोगिनः ।

शुभानामशुभानाञ्च कर्मणां मृगुनन्दन ॥
 सञ्चयः क्रियते लोके मनुष्यैरेव केवलम् ।
 तस्मान्मनुष्यश्च मृतोयमलोकं प्रपद्यते ॥
 नान्यः प्राणी महाभाग, फलयोनौ व्यवस्थितः ।
 याम्यलोकं प्रपन्नस्य पुरुषस्य तथा यमः ॥
 योनीश्च नरकांश्चैव निरूपयति कर्मणा”-इति ।

ब्रह्मपुराणेऽपि,—

“कर्मणा मनसा वाचा ये धर्मविमुखा जराः ।
 यमलोके तु ते घोरां लभन्ते परियातनाम् ॥
 दहान्पमपि हत्वा तु नरः कर्माशुभात्मकम् ।
 प्राप्नोति नरकं घोरं यमलोकेषु यातनाम्”-इति ॥

विष्णुपुराणेऽपि,—

“पापहृद्याति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ।
 पापानामनुरूपाणि प्रायश्चित्तानि तद्दयथा* ॥
 तथा† तथैव संसृत्य प्रोक्तानि परमर्षिभिः”-इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

“प्रायश्चित्तैः चचं याति हतं पापं न संग्रहः ।
 प्रायश्चित्तविहीना ये राजभिश्चाण्डदण्डिताः ॥
 नरकं प्रतिपद्यन्ते तिर्यग्गोनिं तथैवच ।

* यानि च,—इति सु० ।

† यथा,—इति सु० ।

मानुष्यमपि चासाद्य भवन्तीह तथाऽङ्किताः ॥

प्रायश्चित्तमतः कार्यं कल्मषस्यापनुत्तये”—इति ।

भविष्योत्तरेऽपि,—

“देवतिर्य्यङ्मनुव्याणामधर्मनिरतात्मनाम् ।

धर्मराजः स्मृतः शास्ता सुघोरैर्विविधैर्विधैः ॥

नियमाचारसक्तानां प्रमादात् स्वलितात्मनाम् ।

प्रायश्चित्तैर्गुरुः शास्ता न तु तैरिष्यते यमः ।

पारदारिकचोराणामन्यायव्यवहारिणाम् ॥

नृपतिः शासकः प्रोक्तः प्रच्छन्नानां च धर्मराट् ।

तस्मात् हतस्य पापस्य प्रायश्चित्तं समाचरेत्”—इति ॥

ब्रह्मपुराणे,—

“ततश्च यातनादेहं क्लेशेन प्रतिपद्यते ।

तत् कर्मजं यातनार्थममातापितृसम्भवम् ॥

तत्प्रमाणवयोऽवस्थामस्थानैः प्राक्तनं यथा ।

विहाय सुमहागुप्तं शरीरं पाञ्चभौतिकम् ॥

अन्यत् शरीरमादत्ते यातनार्थं स्वकर्मजम् ।

तन्मात्रगुणसंयुक्तं नानात्म्यं स्वकर्मजम् ॥

दृढं शरीरमाप्नोति सुखदुःखोपभुक्तये ।

तेन भुक्त्वा स्वकर्माणि पापकर्त्ता नरो भृशम् ॥

सुखानि धार्मिकोभुङ्क्ते दहानौतो यमक्षयात्”—इति ।

मनुसु मानसादिकर्मविशेषेण विपाकविशेषमाह,—

“चातुर्वर्ण्यस्य ह्यत्सोऽयमुक्तो धर्मस्त्वयाऽनघ ।

कर्मणां फलनिर्वृत्तिं शंस नस्तत्त्वतः पराम् ॥
 स तानुवाच धर्मात्मा महर्षौन्मानवो भृगुः ।
 अत्र सर्वस्य गृणत कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥
 शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसम्भवम् ।
 कर्मजागतयो नृणामुत्तमाधममध्यमाः ॥
 तस्येह त्रिविधस्यापि ह्यधिष्ठानस्य देहिनः ।
 दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात् प्रवर्तकम् ॥
 परद्रव्येष्वभिधानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ।
 द्वितीयाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥
 पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चैव सर्वशः ।
 अनिवद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥
 अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ॥
 परदारोपमेवा च शारीरं त्रिविधं स्युतम् ।
 मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् ॥
 वाचैव वाक्कृतं कर्म कायेनैव तु कायिकम् ।
 शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्यावरतां नरः ।
 वाचिकैः पक्षिमुगतां मानसैरन्यजातिताम्—इति ।

हारीतोऽपि । “सर्वाभिच्छभक्षणमभोज्यभोजनमगम्यागमनम-
 याज्ययाजनमसत्प्रतिग्रहणं परदाराभिगमनं परद्रव्यापहरणं प्राणि-
 हिंसा चेति शारीराणि । पारुष्यमनृतं विवादः श्रुतिविक्रयश्चेति
 वाचिकानि । परोपतापनं पराभिद्रोहः क्रोधो लोभोमोहोऽहङ्का-
 रश्चेति मानसानि । तदेतान्यष्टादश नैरयाणि कर्माणि यस्मिन्

यस्मिन् करोति यः, स तस्मिन् तस्मिन् वयसि शारीरवाचिकमा-
नसानि प्राप्नोति । एवं ह्याह,—

यस्यां यस्यामवस्थायां यत् करोति शुभाशुभम् ।

तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्फलमवाप्नुयात् ।

शरीरेणैव शरीरं वाङ्मयेन तु वाचिकम् ।

मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम्”—इति ॥

आत्मन ईश्वरस्वरूपत्वं प्रतिपाद्याह याज्ञवल्क्यः,—

“यद्येवं स कथं ब्रह्मन्, पापयोनिषु जायते ।

ईश्वरः स कथं भावैरनिष्टैः संप्रयुज्यते ।

करणैरन्वितस्यापि पूर्वज्ञानं कथञ्च न ॥

वेत्ति सर्वगतं कस्मात् सर्वगोऽपि न वेदनाम् ।

अन्यपक्षिस्थावरतां मनोवाक्कायकर्मजैः ॥

दैर्घ्यैः प्रयाति जीवोऽयं भवयोनिशतेषु च ।

अनन्ताश्च यथा भावाः शरीरेषु शरीरिणाम् ॥

रूपाण्यपि तथैवेह सर्वयोनिषु देहिनाम् ।

विपाकः कर्मणां प्रेत्य केषाञ्चिदिह जायते ॥

इह चामुत्र चैकेषां भावस्तत्र प्रयोजनम् ।

परद्रव्याण्यभिधायस्तथाऽनिष्टानि चिन्तयन् ॥

वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्यादियोनिषु ।

परुषानृतवादी[†] च पिशुनः पुरुषस्तथा ॥

* पापे,—इति मु० ।

† एवं प्राण्युपघाती,—इति मु० ।

अनिवद्धप्रलापी च मृतः† पक्षिषु जायते ।

अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः ॥

हिंसकश्चाविधानेन स्यावरेष्वभिजायते”—इति ।

मत्वादिगुणविशेषेण विपाकविशेषं स एवाह,—

“आत्मज्ञः शौचवान् दान्तस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ।

धर्मज्ञदेदविद्याति सात्विकोदेवयोनिताम् ॥

असत्कार्यरतो धीर आरम्भी विषयाचकः ।

स राजसो मनुष्येषु मृतोजन्माधिगच्छति ॥

निद्रालुः क्रूरकृत्तुश्चो नास्तिको याचकस्तथा ।

प्रमादवान् भिन्नवृत्तो भवेत्तिर्य्यक्तु तामसः ॥

रजसा तमसा चैव समाविष्टो भ्रमन्निह ।

भावैरनिष्टैः संयुक्तः संसारं प्रतिपद्यते”—इति ॥

मनुरपि,—

“सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रीन् विद्यादात्मनोगुणान् ।

यैर्याप्येमान् स्थितो भावान्महान् सर्वानशेषतः ॥

यो यदैषां गुणोदेहे साकल्येनातिरिच्यते ।

स तदा तद्गुणप्रायं तं करोति शरीरिणम् ।

सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् ॥

एतद्वाप्तिमदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः ।

• अनुवन्ती प्रलापी,—इति सु० ।

† मृग,—इति सु० ।

देवत्वं सात्विकाद्यान्ति मनुष्यत्वं हि राजसाः ॥
 तिर्यक्त्वं तामसानित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ।
 त्रिविधा त्रिविधेषा तु विज्ञेया गौणिकी गतिः ॥
 अधमा मध्यमाऽय्या च कर्मविद्याविशेषतः ।
 स्यावराः क्रिमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सरौस्तृपाः ॥
 पशवश्च गृगालश्च जघन्या तामसी गतिः ।
 हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्रान्नेच्छा विगर्हिताः ॥
 सिंह व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ।
 चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः ॥
 रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसेषूत्तमा गतिः ।
 शूलामहानटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः ॥
 द्यूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ।
 राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञाश्चैव पुरोहिताः ॥
 वादयुद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ।
 गन्धर्वा गुह्यका यक्षा विविधानुचराश्च ये ॥
 तथैवाप्सरसः सर्व्वाराजेमेषूत्तमा गतिः ।
 तापमा यतयोविप्रा ये च वैभानिकागणाः ॥
 नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्विकी गतिः ।
 यज्वान ऋषयो वेदा देवाज्योतीर्षि वत्सराः ॥
 पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्विकी गतिः ।

सकच्छपाः,—इति सु० ।

मृगाश्चैव,—इति सु० ।

ब्रह्मा विश्वसृजोधर्मा महदव्यक्तमेव च ॥
 उत्तमां सात्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ।
 एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणः ॥
 त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः—इति ।
 अथ प्रेतत्वादिहेतुभ्यः नानाविधेभ्यः पापविशेषेभ्यो योनि-
 : अभिहिताः विष्णुधर्मान्तरे,—
 ‘असहिष्णुतयाऽन्यस्य गुणानां कारणं विना ।
 महत्यापं समुत्पन्नं तदस्य प्रेतकारणम् ॥
 ब्रह्मस्वहारिणश्चैते पापाः* प्रेतत्वमागताः ।
 परदाररताः केचित् स्वामिद्रोहरताः परे ॥
 मित्रद्रोहरताः केचिद्देशेऽस्मिन् भृशदारुणे ।
 स्वकर्षभिक्ष्युताः सर्वे जायन्ते प्रेतयोनिषु”—इति ॥

पद्मपुराणे,—

“अयाज्ययाजकश्चैव याज्यानाञ्च विवर्जकः ।
 विरक्तो विष्णुविद्यासु स प्रेतो जायते नरः ॥
 सामान्यदक्षिणं लब्ध्वा गृह्णात्येको विमोहितः ।
 नास्ति क्वभावनिरतः स प्रेतो जायते नरः”—इति ॥

स्कान्दे चमत्कारखण्डे,—

“यो भवेन्मानवः चुद्रस्तथा पैशुन्यकारकः ।
 ब्राह्मणान्वयसम्भूतो वृथा मांसाशकश्च यः ॥

* पापात्,—इति मु० ।

प्राणिनां हिंसकोनित्यं स प्रेतो जायते नरः ।
 अकृत्वा देवकार्यं यस्तथा च पितृतर्पणम् ॥
 योऽश्नाति मृत्यवर्गेभ्योऽदत्त्वा प्रेतः स जायते ।
 परदाररतश्चैव परवित्तापहारकः ॥
 परापवादमनुष्टुः स प्रेतो जायते नरः ।
 कन्यां यच्छति वृद्धाय नीचाय धनलिप्सया ॥
 कुरुषाय कुशीलाय स प्रेतो जायते नरः ।
 देवस्त्रीगुरुवित्तानि गृहीत्वा न प्रयच्छति ॥
 विशेषाद्ब्राह्मणेन्द्राणां स प्रेतो जायते नरः ।
 दीयमानस्य वित्तस्य ब्राह्मणेभ्यस्तु पापकृत् ।
 विघ्नमाचरते तस्तु स प्रेतो जायते नरः ॥
 शूद्रान्नोदरस्थेन ब्राह्मणो धियते यदि ॥
 त्रिकालज्ञो वेदवेदी धर्मज्ञोऽथ षडङ्गवित् ।
 चतुर्विद्यपि यो विप्रः स प्रेतो जायते नरः ॥
 शास्त्रकर्त्ता ग्रन्थकर्त्ता यद्यपि स्यात् षडङ्गवित् ।
 कुलदेशोचितं कर्म यस्यत्क्रान्त्यत् समाचरेत् ॥
 कामादा यदि वा मोहात् स प्रेतो जायते नरः ।
 उच्छिष्टस्य विशेषेण अन्तरिक्षमृतस्य च ॥
 विषाग्निजलमृत्यूनां तथा चैवात्मघातिनाम् ।
 प्रेतत्वं जायते नूनं सत्यमेतन्न संग्रहः—इति ॥

अग्निपुराणे,—

“मातरं पितरं वृद्धं ज्ञातिं साधुजनन्तया ।

लोभात्त्यजति यस्त्वेतान् स प्रेतो जायते नरः ॥
 कुज्योतिः कुत्सितो वैद्यः कुज्ञानी च कुदेशिकः ।
 शूद्रानुग्रहकर्त्ता च स प्रेतो जायते नरः ॥
 निन्दको द्विजदेवानां गीतवाद्यरतः सदा ।
 वृद्धं वालं गुरुं विप्रान् योऽवमत्य भुनक्ति वै ॥
 कन्यां ददाति शूक्लेन स प्रेतो जायते नरः ।
 न्यासापहर्त्ता मित्रभुक् परपाकरतः सदा ॥
 निर्दोषं सुहृदं भार्य्यां चतुकाले न याति यः* ।
 न सहेत यशस्तेषां स प्रेतो जायते नरः ॥
 हस्त्यश्वरथयानानि मृतशय्याऽऽसनानि च ।
 कृष्णजिनन्तु गृह्णाति अनापदि तु यो द्विजः ॥
 तथोभयमुखीं घोरां सगैलां मेदिनीं द्विजः ॥
 कुरुचेने च यद्दानं चण्डालात् पतितात् तथा ।
 मासिके च नवश्राद्धे मुञ्चन् प्रेतार्थमेव च ।
 भूमिकन्याऽपहर्त्ता च स प्रेतो जायते नरः"—इति ॥

उभयमहेश्वरसंवादे,—

"अपहृत्य च सर्वस्वं देवस्त्वं च तथापरम् ।
 दत्तापहारदानाच्च† पैशाच्च‡ याति वै नरः ॥
 योनिकार्य्यञ्च यो देवि, अहितेन तु‡ कारयेत् ।

* त्यजन् काले न याति यः,—इति मु० ।

† दत्तापहारात् दानाच्च,—इति मु० ।

‡ न हि तेन तु,—इति मु० ।

सोऽपि याति पिशाचत्वं स्वामिद्रोहेण मानवः ॥
 स्वामिद्रव्यं गृहीत्वा तु न यजेन्न ददाति च ।
 आत्मनः पोषको मूढः पिशाचत्वं स गच्छति ॥
 मठापत्यञ्च* यो देवि, कुरुते मदमोहितः ।
 विनाशयेन्मठद्रव्यं निर्मात्यं यश्च भवति ॥
 परस्य योषितं हत्वा ब्राह्मणस्त्र्यहृत्य च ।
 अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥
 अधर्मं धर्ममित्याहुर्ध्वं तु मोहवशं गताः ।
 हर्तारः परदाराणां दौर्घ्येण बलतोऽपि वा ।
 अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः—इति ॥

मनुः—

“संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितम् ।
 अपहृत्य च विप्रस्त्वं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥
 गुरु त्वं कृत्य जुं कृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।
 अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥
 आचार्यमृत्तिजश्चैव गुरुं चैव तपस्विनम् ॥
 मुनींश्चाप्यवमन्यन्ते ते भवन्तीह राक्षसाः”—इति ।

वामनपुराणे,—

“चण्डालादन्यजादाऽपि प्रतिगृह्णाति दक्षिणाम् ।
 याजको यजमानश्च स स्यात्तु स्थलकौटक.”—इति ॥

* मण्डोपत्यञ्च,—इति प्रा० ।

स्कान्दे रेवाखण्डे,—

“बुभुक्षितेषु मृत्युषु यएकोऽप्राति मानवः ।

श्वयोनिं स समासाद्य चण्डालो जायते नरः ॥

वेदोक्तं यः परित्यज्य धर्ममन्यं समाचरेत् ।

दश वर्षसहस्राणि श्वयोनौ जायते ध्रुवम् ॥

वेदार्थ* निन्दका ये च ये च ब्राह्मणनिन्दकाः ।

दृष्ट जन्मनि शूद्रास्ते मृताः श्वानो भवन्ति ह”-इति ॥

ब्रह्मपुराणे,—

“यदि पुत्रसमं शिष्यं गुरुर्जह्यादकारणम् ।

आत्मनः कामकारेण सोऽपि हिंस्रः प्रजायते ॥

पितरं मातरं चैव यस्तु पुत्रोऽवमन्यते ।

सोऽपि विप्रोमृतोजन्तुः पूर्वं जायेत गर्दभः ।

गर्दभत्वन्तु संग्राप्य ततो जायेत मानवः ॥

ज्येष्ठं पितृसमं चापि भ्रातरं योऽवमन्यते ।

सोऽपि मृत्युमवाप्नोति कौञ्चयोनौ च जायते ॥

आग्राऽपहर्त्ता तु नरः क्रिमियोनौ प्रजायते ।

विश्वसहर्त्ता तु नरो मीनोजायेत दुर्मतिः ॥

उपस्थिते विवाहे तु यज्ञे दाने महोत्सवे ।

मोहात्करोति योविघ्नं स मृतो जायते क्रिमिः ॥

कृतघ्नस्तु मृतो विप्रोयमस्य विषयं गतः ।

* वेदार्थि,—इति सु० ।

यमस्य विषये क्रूरैर्वन्धं प्राप्नोति दारुणम् ॥
 यातनाः प्राप्य तत्रस्थस्ततोवक्त्रीश्च भोद्विजाः ।
 ततोगतः* कृतघ्नश्च संसारं प्रतिपद्यते ॥
 जलप्रवहणं यस्तु भिन्द्यान्मृत्योर्भवेत्तु यः ।
 अथोनिगो वृकोहि स्यादुलूकः क्रयवञ्चनात् ॥
 प्रतिश्रुत्य द्विजेभ्यश्चाप्यदत्वा मधुको† भवेत् ।
 लभेद्देवलको राजन् योनिं चण्डालमञ्जिताम् ॥
 भृत्यैकादशाहे तु भुञ्जन् श्वा चाभिजायते—इति ।

गरुडपुराणे,—

“कौटसाक्ष्यप्रदाः पापा श्रमेध्यक्रिमयश्चिरम् ।
 भूत्वा भवन्ति सर्पास्ते पिशाचास्तदनन्तरम् ॥
 गुरुमित्रद्रुहः पापा ये च स्वाभिद्रुहो जनाः ।
 द्विजशिशुद्रुहश्चैव कृतघ्नानास्तिकास्तथा ॥
 त्यागिनो बान्धवानाञ्च त्यागिनः शरणार्थिनाम् ।
 श्रमेध्यक्रिमयः सर्वे मृगव्याधा भवन्ति च ॥
 गुरुरोमगणोपेताजायन्ते शम्बुकाजले ।
 चन्द्रार्कयहणे भुक्त्वा जायते कुञ्जरौ नरः”—इति ॥

शिवधर्मात्तरे,—

“विप्रः पञ्चमहायज्ञानकृत्वा योऽन्नमश्नुते ॥
 विद्धराहो भवेन्नित्यं क्रव्याशी व्याधएव च ।

* ततोदंशः,—इति मु० ।

† द्विजेभ्यश्चादत्वा मधुवृको,—इति मु० ।

द्विजस्त्वेकग्रफानाञ्च विक्रयाज्जायते मृगः ॥

मत्स्योऽपि विट्क्रिमिश्चैव अवज्ञाकार्यधः क्रिमिः”—इति ।

वायुसंहितायाम,—

“स्वरो वै बद्धयाचित्वात् काकोमन्त्रितभोजनात्* ।

अपरीक्षितभोजी स्यात् दानरो विजने वने ॥

अविद्यां यः प्रयच्छेत वलीवर्द्धा भवेत्तु सः ।

अन्नं पथ्युषितं विप्रे दत्त्वा वै कुण्डतां† ब्रजेत्”—इति ॥

उमामहेश्वरसंवादे,—

“अग्निहोत्रं भवेद्यस्य न कुर्यात् तस्य रक्षणम् ।

पर्व्यातिक्रमकारी तु मृगत्वं याति ब्राह्मणः ॥

वेदोपजीविकाः पापाः स्त्रीलोलाः सततं च ये ।

भवन्ति चेह काकाः‡ स्युश्चिरं विड्भुजएवच ॥

पायसं कृषरं चैव हवींषि मधुराणि च ।

अदत्त्वा चाग्निविप्रेभ्यः प्राशनाद्भुजगोभवेत्”—इति ॥

नारदपुराणे,—

“भर्तुः सौख्येन या नारी सौख्ययुक्ता न जायते ।

सा श्येनी जायते राजन्, चीणि वर्षाणि पञ्च च ।

वाचा चाक्रोशिका या तु सन्निरुद्धा पतिं ह्रिया ॥

अकार्यं कारयेत्पापा सा नारी वल्गुरी भवेत् ।

* काकोनिमन्त्रितभोजनात्,—इति शा० ।

† कुण्डतां,—इति मु० ।

‡ जाताः,—इति मु० ।

भर्तुरर्थे हि या वित्तं विद्यमानं न यच्छति ॥
 जीवितं वा वरारोहे, विष्टायां जायते क्रिमिः ॥
 क्रिमियोनिविनिर्मुक्ता काष्ठकीटा भवेत्तु सा ।
 न साधयन्ति कार्याणि प्रभूणां ये विचेतसः ॥
 भूत्वा* वेतनभोक्तारो जायन्ते भूलता हि ते”—इति ।

वृद्धगौतमः,—

“मौल्यादेदोषदोष्टा च व्याघ्रो भवति मानवः ।
 जम्बूको जायते जन्तुरननुज्ञातपाठकः ॥
 शूद्रात् पतति चण्डालो ब्रह्मद्रव्योपजीवकः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“परद्रव्याण्यभिधायंस्तथाऽनिष्टानि चिन्तयन् ।
 वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्यासु योनिषु ॥
 पुरुषोऽनृतवादी च पिशुनः पुरुषस्तथा ।
 अनिवद्धप्रलापी च मृगपक्षिषु जायते ॥
 अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः ।
 हिंसकश्चाविधानेन स्थावरेषु प्रजायते”—इति ॥

अथ नानानिषिद्धकर्मफलानि । उमामहेश्वरसंवादे,—

“श्वपाकपुष्कसादीनां कुत्सितानामचेतसाम् ।
 कुलेषु तेऽभिजायन्ते गुरुवृद्धावमानिनः ॥
 गुरूणां ह्यननुज्ञातो यो वेदाभ्यासमाचरेत् ।
 स प्रयाति विहीनेषु जायते भुवि मानवः ॥

* भृत्या,—इति मु० ।

अधर्मं धर्ममित्याहुर्न तु मोहवशं गताः ।

ते च कालहृतोद्योगाः सम्भवन्तीह मानुषे ॥

निर्हीमानिर्वषट्कारास्ते भवन्ति नराधमाः”—इति ।

स्कान्दे नागरखण्डम्,—

“प्राप्नुवन्ति कुदेशे च जन्म ये हेतुवादकाः ।

स्वामिद्रोहरता ये च कुक्कुटे जन्म चाप्नुयुः ॥

अदत्त्वा ये तथाऽश्रन्ति पितृदेवद्विजातिषु ।

दुर्भिक्षे जनतापे च कुदेशे जन्म चाप्नुयुः ॥

ये च कुर्वन्ति दम्पत्योर्विवादं सानुरागयोः ।

विरूपा भ्रममाणाश्च सर्वलोकविवर्जिताः* ॥

दरिद्रा जायया भ्रष्टा भवन्ति विगतायुषः ।

कन्यादाने च विघ्नं यो विक्रयं यः करोति वा ॥

स कन्याः केवलां सूते न पुत्रं केवलं क्वचित् ।

जायन्ते ताश्च वन्धक्यो विधवा दुर्भगास्तथा”—इति ॥

प्रभासखण्डे,—

“यैर्न दत्तं नरैः किञ्चित्तेषां चिह्नं दरिद्रता ।

जायन्ते रोगिणोरौद्राहिंसाः कुजाश्च वामनाः ॥

अपुत्राः कलहाक्रान्ताः परदारोपसेवकाः ।

महाराजकर्मिणः कुचेलाः कुशरीरिणः ॥

* विगर्हिताः,—इति मु० ।

† केवलाः,—इति शा० ।

‡ वह्याराजिक,—इति मु० ।

कुदण्डाश्चपलालुभा सर्वा निपुर्भाषिणः ।

धनहीना* भवन्त्येते देवब्रह्मस्वभजकाः—इति ॥

स्कान्दे रेवाखण्डे,—

“पिता माता गुरुभ्राता अन्यो वा विकलेन्द्रियः ।

भवन्ति नादृता यैस्तु ते भवन्ति नराधमाः ।

इह मानुषलोकेऽस्मिन् दीनान्धास्ते भवन्ति च ॥

ये त्यजन्ति स्ककां भार्यां मृदाः पण्डितमानिनः ।

ते यान्ति नरकं घोरं तामिश्रं नात्र संशयः ॥

तत्र वर्षशतस्थान्ते इह मानुषतां गतः ।

दुष्कर्मा दुर्भगश्चैव दरिद्रः संप्रजायते ॥

जायते ग्रन्थिमंयुक्तः परभार्यापसेवकः ।

गद्गदोऽनृतवादी स्यात् सूक्ष्मश्चैव गवानृते ॥

अन्नं पुर्यषितं विप्रे ददद्वै कुञ्जतां व्रजेत् ।

मात्सर्यादपि जात्यन्धोद्वेषाच्च वधिरो भवेत् ॥

अदत्त्वा भक्ष्यमश्नाति अनपत्यो भवेच्च सः”—इति ।

गरुडपुराणे,—

“अवमत्य च ये यान्ति भगवत्कीर्त्तनं नराः ।

बाधिर्यमुपयान्त्याशु ते वै जन्मनि जन्मनि ॥

पश्यन्तो भगवद्द्वारं ताममास्तत्परिच्छदम् ।

अहत्वा तत्प्रणामादि ये यान्ति पुरुषाधमाः ॥

जात्यन्धास्तेऽभिजायन्तेऽप्यङ्गहीनापरिग्रहाः ।

पङ्गवः पादहीनाश्च कुष्ठिनो भुवि ये जराः ॥
 विष्णुच्छाया भुवं तैस्तु लङ्घिता स्यात् न भङ्गयः ।
 तथाच भगवद्भ्रातृच्छायामाक्रमते तु यः ॥
 अरण्ये जायते पङ्गुः स वै रोगादिपौडितः*—इति ।

विष्णुधर्मान्तरेऽपि,—

“पिण्डनः पूतिनासः स्यात् सूचकः पूतिवत्तकः ।
 खल्वाटोमत्सरौ चैव नास्तिको वेदनिन्दकः ॥
 भूयएव समाप्नोति तथा नास्तिकतां द्विजः ।
 घूर्णिकस्तेलिकश्चैव अन्धो भवति मानवः ॥
 प्रतिकूलं गुरोर्यस्तु सोऽपस्मारी च जायते ।
 मिष्टाश्लेको महाभाग, वातगुल्मी प्रजापते ॥
 भगभचस्तु कुण्डाग्नी दीर्घरोगी च पौडकः ।
 गुरुस्वामिद्विजाक्रोशं वेदनिन्दां तथैवच ॥
 श्रुत्वा भवति दुर्बुद्धिर्वधिरोमानवाधमः ।
 देवदत्तेन दीपेन कृत्वा कर्म सुदुर्मतिः† ॥
 जायते बुद्धुदाक्षोवा नेत्ररोगयुतोऽपिवा ।
 तथैव दीनरूपश्च तेन पापेन कर्मणा ॥
 हीनवर्णस्तथा लोके भवत्यत्यन्तदुर्मतिः ।
 विरूपएव भवति तथाऽविक्रियविक्रयी ॥

* कृत्वा,—इति मु० ।

† कर्मणाणि दुर्मतिः,—इति मु० ।

विनाऽपराधेन तथा कृत्वा पत्यधिवेदनम् ।
 स राजामयमाप्नोति व्यवहारे तथैवच ॥
 मूलकर्म तथा कृत्वा वशीकरणकारणात् ।
 द्वेभ्यो भवति लोकेऽस्मिन् जगतो नात्र संशयः ॥
 परिवेत्ता तथा लोके सर्व्वव्याधिसमन्वितः ।
 अयाज्ययाजकश्चैव जायते वर्णसङ्करः ॥
 वेदविक्रयिको मूर्खः कितवश्चैव जायते ।
 नास्तिकस्तु दरिद्रः स्यात् सर्व्वकर्मविवर्जितः ॥
 अतिमानप्रवृत्तस्तु जायते कुत्सिते कुले ।
 श्वपाकपुल्लसादीनां कुत्सितानामचेतसाम् ।
 कुलेषु तेऽभिजायन्ते गुरुवृद्धापवादकाः ।
 श्वभ्रे तु मरणं लोके विषैः स्थावरजङ्गमैः ।
 परेषां चेतसः क्लेशकारी भवति मानवः ।
 चयी ज्वरी प्रमोही च गुल्मी दाही भगन्दरी ॥
 रजस्वलान्धचण्डालपापिष्ठपतितैः सह ।
 व्यवहारौ पुष्पवत्यां भुक्त्वा कुष्ठौ ज्वरी भवेत् ॥
 अनपत्यो दरिद्रश्च विश्वस्तस्य विषप्रदः ।
 निषिद्धवस्तुभोगेन मोहयेद्यः परान् पुमान् ॥
 परोपदिष्टज्ञानो वा भवेदुन्मत्तकोऽपिवा ।
 ऋणं दत्वाऽधिकां वृद्धिं योग्यज्ञातौह मानवः ॥

* कारकाः,—इति सु० ।

† अत्र, प्राप्नोति,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

स भूत्वा धनिनां वंशे ब्रजेद्देशान्तरं ततः ।
 वाणिज्यलाभस्तत्रापि नास्ति तस्य नरस्य वै ॥
 अमुख्यमुख्यकारौ यः स ज्वरी श्वासकासवान् ।
 सर्वाङ्गरोगः पापात्मा द्वेष्टा मृतसमाङ्गभाक्”—इति ॥

उमामहेश्वरसंवादे,—

“मृष्टाक्षेन य आत्मानं पोषयन्ति नराधमाः ।
 बालानां वीचमाणानामददन्नन्ति निस्पृहः ॥
 न ऊतं न तपस्तप्तमदत्तं किञ्च ब्राह्मणे ।
 आत्मैव पोषितो येन तत्पापं कथयाम्यहम् ॥
 यत्र देशे त्वनावृष्टिर्यत्र वायुसमुद्भवः ।
 तस्मिन् देशे चुधान्तांश्च जायन्ते पापकर्मिणः”—इति ॥

पद्मपुराणे,—

“यस्तु विप्रत्वमुत्सृज्य चत्रधर्मं निषेवते ।
 ब्राह्मण्यात्स परिभ्रष्टः चत्रियोनौ प्रजायते ॥
 वैश्यकर्मा च योविप्रो लोभमोहव्यपाश्रयः ।
 स द्विजो वैश्यतामेति शूद्रकर्म करोति यः ॥
 स्वधर्मप्रच्युतोविप्रः स हि शूद्रत्वमाप्नुयात् ।
 चत्रियोवा महाबाहो वैश्यो वा धर्मचारिणौ ॥
 स्वानि कर्माण्यपाकृत्य शूद्रकर्म निषेवते ।
 स्वस्थानाच्च परिभ्रष्टो जायते वर्णमङ्करः ॥
 ब्राह्मणः चत्रियो वैश्यः शूद्रो वा याति तादृशः ।
 शूद्राक्षेनोदरस्थेन म्रियते यदि पुत्रक ॥

ब्राह्मणः शूद्रतामेति नास्ति तत्र विचारणा”—इति ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

“ब्राह्मणः चत्त्रियोवैश्यः स्ववर्णे पाणिसंग्रहम् ।

अकृत्वा त्वन्यथा पाणेः पतन्ति नृप, संग्रहात् ॥

यश्च यस्यास्तु हीनायाः कुरुते पाणिसंग्रहम् ।

अकृत्वा वर्णसंयोगं सोऽपि तद्वर्णभाग्भवेत्”—इति ॥

अथ विशेषेण कर्मविपाकः ।

तत्र हिंसाविशेषाद्योनिविशेषः । तत्र मनुः,—

“यां थां योनिञ्च जीवोऽयं येन येनेह कर्मणा ।

क्रमशोऽश्नाति लोकेऽस्मिन्नेतत्सर्वं निबोध मे ॥

बहून् वर्षगणान् घोरान् नरकान् प्राप्य तत्क्षणात् ।

संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्रिमान् ॥

श्वशूकरखरोद्वाणां गोऽजाविमृगपक्षिणाम् ।

चण्डालपुल्कसानाञ्च ब्रह्महा योनिमृच्छति”—इति ॥

नन्दिपुराणे,—

“नरकेषु क्रमेणैव ब्रह्महा पाच्यते नरः ।

कल्पं कल्पं ततश्चान्ते स्यावरश्च प्रजायते ॥

तण्णगुल्मलतावल्लीवीरुद्रुमविभेदतः ।

तण्णभेदास्त्वगणिता गुल्मभेदास्तथा मताः ॥

लताभेदाश्च निःसंख्यावल्लीभेदास्तथैव च ।

वीरुद्भेदास्त्वसंख्याता असंख्या द्रुमजातयः ॥

तेषाञ्च देशभेदेन पुनः कष्टत्वमुच्यते ।

दंष्ट्रिभ्यश्च नखिभ्यश्च चण्डालाङ्घ्रिह्मणात् तथा ।
 गृहाधःपतनाच्चैव द्रुमाधःपातनात् तथा ॥
 गोभ्यश्च मरणं लोके विज्ञेयं पापकर्मणाम् ।
 ताडितस्त्राड्यते लोके शरितोहार्यते तथा ॥
 हत्वा बधमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।
 यद्यत् परस्याचरति तत्तदस्योपजायते ॥
 प्राप्नोति यादृशीं बाधां कर्मणा स्वकृतेन यः ।
 तस्यापि तादृशी बाधा ज्ञेया जन्मनि जन्मनि ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन परबाधां विवर्जयेत्”—इति ।

महाभारतऽपि,—

“ये नास्तिका निष्क्रियाश्च गुरुशास्त्रातिलङ्घिनः ।
 अधर्मज्ञा गताचारास्ते भवन्ति गतायुषः ॥
 कुशीलाभिन्नमर्यादानित्यं सङ्कीर्णमैयुनाः ।
 अन्त्यायुषो भवन्तीह नरानिरयगामिनः ॥
 लोभमर्दीं हणच्छेदी नखखादी* च योनरः ।
 नित्योच्छिष्टः सूचकश्च नेहायुर्विन्दते महत् ॥
 आयुरस्य निहन्तामि प्रज्ञामस्याददे तथा ।
 यः उच्छिष्टः प्रवदति स्वाध्यायं चाधिगच्छति ॥
 यश्चानध्यायकालेऽपि मोहादभ्यसते द्विजः ।
 प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रति गाञ्च प्रति द्विजम् ॥
 ये मेहयन्ति पथि च ते भवन्ति गतायुषः”—इति ।

* नखघातौ,—इति मु० ।

शिवधर्मोत्तरे,—

“देवद्रव्योपजीवी च स भवेदपवाङ्कः ।

देवद्रव्यं स्वयं येन भुक्तं यस्य सदा भवेत् ।

रसज्ञाविधुरः कुञ्जः कण्डूसर्वाङ्गदुःखितः ॥

देवस्यर्गं नरः कृत्वा परप्रत्ययकारणात् ॥

मिथ्याऽऽचारं चरेत् पश्चादव्युदास्योनरो भवेत्* ।

देवदासोधनं भुक्त्वा वृहद्गुल्मी च वै क्रमात् ॥

सर्वाङ्गकुष्ठौ तिमिरी नरोभवति पापतः ।

दीपं देवगृहादृत्वा पङ्गुश्चान्धो भवेन्नरः ॥

मूर्च्छीं भ्रमी सुरद्वेष्टा पचपाती ज्वरी भवेत् ।

देवावमन्ता भवति सर्वदा मैथुने रतः ॥

सदाऽपहृतसर्वस्वः कुत्सितः काममोहितः”—इति ।

वृद्धगौतमः । “देवद्रव्योपजीवी हृद्रोगी । प्रतिज्ञाय ब्राह्मण-
ादानादल्पायुः । पत्नीवज्रत्वे सत्येकारामः क्लीबः । स्वामिना धर्मे
युक्तः तदनुष्ठानाशक्तोजलोदरी । दुर्बलबाधे बलवतामुपेक्षा-
मङ्गहीनः । व्यवहारपचपाते जिह्वारोगी । स्वयं प्रवर्तितधर्मानु-
नच्छेदने प्रतिपन्नेष्टवियोगः । स्वयमग्रभुक् शूलरोगी । परिची-
मेत्रबन्धुस्वामिस्वजनावमन्ता परिभूतवृत्तिः । अतिथिं पश्यन्नश्रुतः
गालपट्टिका । सूर्यास्तकाले प्रतिश्रयादानादिष्टवियोगः । कृद्गना
स्वामिमित्रमुपचरतः प्राप्तार्थपरिभ्रंशः । विअन्नापहारौ सर्व-
वाश्रयः । गोदुःखकारी गोनामहा । गोनिर्दयश्चिपिटनासः । पथना-

* पश्चादव्युदास्यो वनेचरः,—इति पाठान्तरम् ।

शकोनिस्तेजस्कः । सभायाङ्गलग्न्यी पुण्यान्नेपी वक्रणासः । शिष्ट-
चीर्णधर्मदूषकः केकराचः । साधुजनतपस्विदेवदिजगुरुज्ञानयोगदेष्टा
वक्रास्यः । तटाकारामभेत्ता नेत्राङ्गहीनः । कृतघ्नः सर्वारम्भ-
विकलः । परस्वाभिलाषी क्षयरोगी स्यात् । चौररचकः,

व्यवहारेष्वमध्यस्थश्चौरवृत्तिपरश्च यः ।

वाणिज्यलाभोनो तस्य देशान्तरगतस्य च ॥

व्याधिः स्यात् प्राणसन्देहो मृतिस्तत्रैव पापिनः”—इति ।

शिवधर्मेत्तरे,—

“एवं पापविशुद्धाश्च सावशेषेण कर्मणा* ।

ततः चितिं समासाद्य जायन्ते देहिनः पुनः ॥

तत्रानुभूय दुःखानि जायन्ते कीटयोनिषु ।

निष्क्रान्ता कीटयोनिभ्यः क्रमाज्जायन्ति पक्षिणः ॥

संक्लिष्टाः पक्षिभावेन जायन्ते मृगयोनिषु ।

मृगदुःखमतिक्रम्य जायन्ते पशुयोनिषु ॥

पशुयोनिं समासाद्य पुनर्जायन्ति मानुषाः ।

एवं योनिषु सर्वासु परिक्रम्य क्रमेण तु ॥

कालान्तरवशात् यान्ति मानुष्यमतिदुर्लभम् ।

उत्तमञ्चापि मानुष्यं प्राप्यन्ते पुण्यगौरवात् ॥

विचित्रागतयः प्रोक्ताः कर्मणां गुरुलाघवात् ।

ततो मानुषतां प्राप्य व्याधिभिस्तत्र पीड्यते ॥

* सावशेषेण कर्मणाम्—इति मु० ।

कुष्ठरोगेण घोरेण ब्रह्महत्यां प्रयोजयेत्”—इति ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

“अशस्त्रं पुरुषं हत्वा नरः संजायते स्वरः ।
 क्षमिस्त्रीपरहन्ता च बालहा चोपजायते ॥
 वृषस्य वृषणौ च्छित्वा धण्डत्वं प्राप्नुयान्नरः ।
 परिहृत्य ततो भूयो जन्मनामेकविंशतिम् ॥
 क्षमिकीटपतङ्गेषु स्थितस्तोयनरेषु च ।
 गोत्वं प्राप्य च चण्डालपुल्कसादि जुगुप्सितः ॥
 पङ्कध्वधिरः कुष्ठौ यक्षणा च प्रपीडितः ।
 मुखरोगाक्षिरोगैश्च रोगैरन्यैश्च बाध्यते ।
 अपस्मारी च भवति शूद्रत्वं चैव गच्छति ॥
 एषएव क्रमो दृष्टो गोसुवर्णादिहारिणाम् ।
 विद्याऽपहारिणाञ्चैव निदेशभ्रंशिनां गुरौ”—इति ।

ब्रह्मपुराणे,—

“यस्तु रौद्रसमाचारः सर्वभूतभयङ्करः ।
 हस्ताभ्यां यदि पद्भ्यां वा रज्जा दण्डेन वा पुनः ॥
 लोष्ट्रैः स्तम्भैरुपायैर्वा जन्तूस्ताडयतेऽनिग्रम् ।
 हिंसार्थी निहृतप्रज्ञ उद्वेजनकरः सदा ॥
 एवं शीलसमाचारो निरयं प्रतिपद्यते ।
 स चेन्मनुष्यतां गच्छेद् यदि कालविपर्ययात् ॥
 बधवन्धपरिक्लिष्टः कुले जायेत मोऽधमे ।
 लोकोद्वेष्टाऽधमः पुंसां स्वयं कर्मकृतैः फलैः”—इति ।

हिंसाकर्म्मविशेषफलानि खड्गलिखिताभ्यां दर्शितानि । “अत-
ऊर्द्धं बह्वनि वर्षसहस्राणि यमविषये कुम्भीपाकरौरवादिषु स्थानेषु
दुःखान्यनुभूयेह जातानामिमानि लक्षणानि भवन्ति । तद्यथा,
ब्रह्महा कुष्ठी गोघ्नश्चान्यः अनेकरोगिणश्च”—इति । यमः,—

“अशुद्धानान्तु पापानां पतितानाञ्च कर्मभिः ।

उत्तीर्णानाञ्च तिर्यक्त्वात् देहे भवति लक्षणम् ॥

इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्वकृतैस्तथा ।

प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥

द्विजघ्नं कुष्ठिनं विद्यात् कुनखं स्वर्णहारकम् ।

वज्रास्त्राधर्मिणश्चैव जायन्ते प्राणिहिंसकाः”—इति ।

हारीतः । “कुनखौ भूणहा । ब्रह्मघ्नः कुष्ठी । परदुःखदायि-
नो नित्यान्धाः । परदारभिरतादीर्घरोगिणः । दृष्ट्यपहर्त्तारोऽन्धाः ।
ओत्रापहर्त्तारो बधिराः । वाचोऽपहर्त्तारो मूकाः । एवं ह्यहह,—

यदङ्गं पीड्यते येन तेन हीनोऽभिजायते ।

नादत्वा लभते किञ्चित् शुभं वा यदि वाऽशुभम्”—इति ।

कश्यपः,—

“क्षयी स्यात् चेचहरणे अर्शवान् नृबधेऽपि च ।

जलोदरयुतः स स्यात् खनारीणाञ्च हिंसकः ॥

कर्णभेत्ता कर्णमूली ओष्ठरोग्योष्ठनाशकः ।

दन्तपातनकर्त्ता च दन्तरोगी भवेत् सदा ॥

* स्वर्णहः,—इति सु० ।

† नादत्वा,—इति सु० ।

उरःस्तस्तादुरुस्तम्भी अक्षिरोग्यक्षिनाशकः ।
 पदा तु यस्ताडयति विसर्पी स भवेन्नरः ॥
 पीडामप्रियकर्त्ता च धनुर्व्याधिर्धनुग्रहात् ।
 पादकीली स भवति पादहन्ता च यो भवेत् ॥
 असृग्दरी दारयति यो वृक्षानतिविस्तृतान् ।
 शूलेन शूली भवति मनुष्याणाञ्च हिंसकः ॥
 असृग्दरी स भवति यस्तु हिंस्यादृथा पशून् ।
 नक्तान्धं जायते तस्य यो गवां नयनद्वये ॥
 करोति शूलप्रक्षेपं पूर्वभावप्रचोदितः—इति ।

व्यासोऽपि,—

“पितृहा याति पैशाचं जात्यन्धो मातृघातकः ।
 प्राणङ्गं मृगशावं च हत्वा बन्धो मृतप्रजः ।
 असाध्यरोगी बालघ्नः क्षयी स्यात् सर्वजीवहा ॥
 गात्रकृच्छ्री व्रणी श्वित्नी विसर्पी परघातकः ।
 नेत्ररोगो भवेत् तस्य योऽन्येषां दृष्टिघातकः ।
 परोषां रसनाच्छेदाज्जिह्वाऽऽस्यव्रणवान् भवेत् ॥
 हतघ्नः स्फुटिताक्षो वा तृतीयज्वरसंयुतः ।
 चातुर्थकोष्णशीतोष्णज्वरी स्यात् सततज्वरी ॥
 ग्रामे वने वा जन्तूनां श्मिर्भिर्यो भीतिमर्पयेत् ।
 भयोद्देगकरोऽन्येषां पाषाणेनाथ घातकः ॥

* मूलशूली स,—इति सु० ।

† अस्पर्शरोगी,—इति सु० ।

तलघाती च मभूतः कुलेषु धनिनां नरः ।

गत्वा देशान्तरन्तेषां तत्र रागो महान् भवेत्”—इति ।

वृद्धगौतमः,—

“वृक्षच्छेत्ता वृथा यस्तु स नाडीव्रणवान् भवेत्”—इति ।

वायुपुराणे,—

“भवेत् स्फुटितपादस्तु यो निहन्याद् वनस्पतीन् ।

प्राणिहिंसापरो जन्तुघाती वा मृतसन्ततिः ॥

मुखे कृष्णव्रणी श्वित्रौ बन्धोवा स्याद्विसर्पवान् ।

बल्मीकन्तु खनिता यो हन्ति वायुभुजोनरः ॥

गजचर्मा ज्वरी च स्यादाज्ञया पूर्वकर्मणः ।

भ्रूणहा खिन्नहस्तः स्याद्गृहिणी दासपत्न्यपि”—इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“यं कञ्चिद्वातयित्वा तु प्राणिनां भृगुनन्दन ।

मांसं भुक्त्वा तु धर्मज्ञः भवतीह गदातुरः”—इति ॥

इति हिंसाविशेषकर्मफलानि ।

अथापेयपानाभक्ष्यभक्षणकर्मविशेषाद्योनिविशेषः ।

तत्र शिवधर्मोत्तरे,—

“कृमिकीटपतङ्गानां विड्भुजां चैव पक्षिणाम् ।

सुरापः प्राप्यते योनिं पूर्वकर्मानुसारतः”—इति ॥

उमामहेश्वरसंवादे,—

“मद्यव्यसनिनो ये च ये मद्यं सेवयन्ति च ।

शालान्तु कारयेद्यस्तु मद्यपानं ददाति यः ॥

मद्यविक्रयिणो ये च मद्यं ये क्रीणयन्ति च ।
 पिवन्ति ये नरा देवि, सर्व्वे ते समभागिनः ॥
 ते शौण्डिका वा चण्डाला लुब्धका मत्स्यघातकाः ।
 दामत्तेनैव सुश्रोणि, जायन्ते पुरुषाधमाः ॥
 तिर्यञ्चोऽपि समुत्पन्ना यथा मृत्युमुपागताः ।
 मद्यपानरता ये च गृणु, तेषां गतिं गृभे ॥
 षष्ठिवर्षमहस्त्राणि क्रमिर्भूत्वा महीतले ।
 क्रमियोनिचये भूते पापन्तु कथयाम्यहम् ॥
 श्वानयोनिगतं गच्छेत् जम्बूके पञ्चविंशतिम् ।
 मद्यपानरता ये तु कां गतिं यान्ति सुव्रते ॥
 शूद्रस्य चेदृशं पापं मद्यपानरतस्य च ।
 विप्रस्य कथयिष्यामि मद्यपश्य दुरात्मनः ॥
 काको भूत्वा चिरं देवि, विष्टाभवस्तु जीवति ।
 वर्षाणां द्वादशे लब्धे स जीवेत्पापकर्महतम् ॥
 स्वमांसं परमांसेन यो देही वृद्धिमृच्छति ।
 तस्य योनिगतं गत्वा शरीरं व्याधितं भवेत् ॥
 यासु योनिषु जायन्ते नरमांसस्य भक्षकाः ।
 व्याधिरोगप्रतैर्युक्ता जायन्ते तासु कर्मणा—इति ॥

मनुः,—

“कमिकीटपतङ्गानां विड्भुजां चैव पक्षिणाम् ।

हिंसाणां चैव मत्तानां सुरापो ब्राह्मणो ब्रजेत्”—इति ॥

विष्णुरपि । “अभोज्यान्नभक्षणे क्रिमिः”—इति । वृद्धगौतमः,—

“विप्रवृत्तिविलोपेन दर्दुरः सप्तजन्मनि ।

निषिद्धाचनन्तु यो भुङ्क्ते कर्कटः सोऽभिजायते ॥

कौटाशी सूतकान्नाशी भक्ष्याशी याचितान्भुक् ।

आमन्त्रणं विना भुक्त्वा परान्नं काकतां व्रजेत्”—इति ॥

अथापेयपानादिकर्मविशेषफलानि ।

तत्र हारीतः । “सुरापोबद्धजिह्वः । अभक्ष्यभक्षः श्याव-
दन्तः”—इति । स्कान्दे रेवाखण्डे,—

“पापशेषात् तु भवति सुरापः श्यावदन्तकः”—इति ।

शिवधर्मोत्तरे । “अभक्ष्यभक्षौ गण्डमाली”—इति । सङ्ख्य-
लिखितौ । “अभक्ष्यभक्षौ गण्डमाली”—इति । कश्यपः । “सुरापो-
लोलजिह्वः”—इति ।

अथ स्नेयकर्मविशेषाद् योनिविशेषाः ।

तत्र मनुः,—

“लूताऽहिसरटानाञ्च तिरश्चाञ्चामुचारिणाम् ।

हिंसाणां सपिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः ॥

संयोगं पतितैर्गत्वा परस्मै च योषिताम् ।

अपहृत्य च विप्रस्त्रं भवन्ति ब्रह्मराक्षसाः ॥

मणिमुक्ताप्रवालानि हत्वा लोभेन मानवाः ।

विविधानि च रत्नानि जायन्ते लोहकर्दपु ॥

धान्यं हत्वा भवत्याखुः कांस्यं हंसोजलं श्वः ।

मधुदंशः पयः काकोरसं श्वा नकुलोष्टतम् ॥

मांसं गृध्रोवसां महुसैलं तैलवकः खगः ।

चीरवाससु लवणं बलाकः शकुनिर्दधि ॥
 कौशेयं तित्तिरिर्हत्वा चौमं हत्वा तु दर्दरः ।
 कार्पासं तान्तवं क्रौञ्चो गोधागां वाद्गुदोगुडम् ॥
 कुकुन्दरी शुभान् गन्धान् पत्रं शाकन्तु वर्हिणः ।
 श्वावित् कृतान्नं विविधमकृतान्नन्तु शल्यकः ॥
 वको भवति हत्वाऽग्निं गृहकारो ह्युपस्करम् ।
 रक्तानि हत्वा वासांसि जायते जीवजीवकः ॥
 वृकोमृगेभं व्याघ्रोऽथं फलपुष्पन्तु मर्कटः ।
 स्त्रीमृचस्तोककोवारि यानान्युष्ट्रः* पशूनजः ॥
 यदा तदा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः ।
 श्रवणं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाज्जतं हविः ॥
 स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हत्वा दोषमावाप्नुयुः ।
 एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः”—इति ॥

याज्ञवल्क्यः,—

“हीनजातौ प्रजायेत पररत्नापहारकः ।
 पत्रशाकं शिखी हत्वा गन्धान् कुकुन्दरी शुभान् ॥
 मूषिको धान्यहारी स्याद् यानमुष्ट्रः फलं कपिः ।
 जलं श्वः पयः काको गृहकारो ह्युपस्करम् ॥
 मधु दंशः पलं गृहो गाङ्गोधाऽग्निं वकस्तथा ।
 श्वित्री वस्त्रं श्वा रसं तु चीरी लवणहारकः ॥

* यानान्युष्ट्रः,—इति शा० स० ।

प्रदर्शनार्थमेतत् तु मयोक्तं स्तेयकर्म्मणि* ।

द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणि जायते”—इति ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

“पुंसोऽपहृतां नरकादिमुक्तो जायते कृमिः ।

धान्यं यवांस्तिलान्माषान् कुलुत्थान् सर्षपान् चणान् ॥

सस्यान्यन्यानि वा हत्वा मोहाज्जन्तुरचेतनः ।

संजायते महावक्त्रो मूषिको वज्रसन्निभः ॥

भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः ।

हत्वा दुग्धं तु मार्जारो जायते नरकाच्युतः ॥

तिलपिण्याकसन्निभमन्नं हत्वा तु मूषिकः ।

घृतं हत्वा तु नकुलः काको मुद्गरजामिषम् ॥

श्वेनो मार्गामिषं हत्वा चीरी लवणहारकः ।

चोरयित्वा पयश्चापि बलाका संप्रजायते ॥

यस्तु चोरयते तैलं तैलपायी स जायते ।

मधु हत्वा नरोदंशो घृतं हत्वा पिपीलिका ॥

चोरयित्वा तु निष्पावान् जायते गलगण्डकः ।

आसनं चोरयित्वा तु तित्तिरित्वमवाप्नुयात् ॥

अथो हत्वा तु पापात्मा वायसः संप्रजायते† ।

हृते कांस्ये च हारीतः कपोतो रौप्यके हृते ॥

जीवञ्जीवकतां याति रक्तवस्त्रापह्नरः ।

* श्लेषकर्म्मणि,—इति शा० ।

† वायसत्वं प्रपद्यते,—इति मु० ।

कुकुन्दरी शुभान् गन्धान् रमं हत्वा शशो भवेत् ॥

षण्डः पलालहरणं काष्ठहृद्गणकीटकः ।

पुष्पापहृद् दरिद्रश्च पङ्कुर्यानापहारकः ॥

शाकहर्त्ता च हारीतस्तोयहर्त्ता च चातकः ।

भूहर्त्ता नरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणान् ॥

तण्णगुल्मलतावल्लीलक्ष्मरतरुतां गतः—इति ॥

गौतमः । “अनृतवागुल्ललोमुज्जर्मुज्जः संलग्नवाक् । जलोदरो-
दारत्यागी । कूटसाक्षी क्षीपदी उच्छूनजङ्गावरणः । विवाहविघ्नकर्त्ता
क्लिन्नोष्ठः । अवगूरणः किन्नहस्तः । मातृघ्नोऽन्धः । स्त्रुषागामी
वातवृषणः । चतुष्पथे विण्मूत्रविसर्जने मूत्रकृच्छ्री । कन्यादूषकः
षण्डः । पर्युषितभोजी कृमिः । ईर्यालुर्मग्नकः । पित्रोर्विवदमानो-
ऽपस्मारी । न्यासापहार्यनपत्यः । रत्नापहार्यत्यन्तदरिद्रः । विद्या-
विक्रयी पुरुषभृगः । वेदविक्रयी दीपी । वज्रयाजको जलप्रवः ।
अयाज्ययाजको वराहः । अनिमन्त्रितभोजी वायसः । मृष्टैकभोजी
वानरः । यतस्ततोऽश्वन् मार्जारः । कक्षवनदाक्षी खद्योतः । दारका-
चार्या मुखविगन्धः । अदत्तादायी बलीवर्द्धः । मत्सरी चमरः ।
अग्न्युत्सादी मण्डलकुष्ठी । शूद्राचार्यः श्वपाकः । गोहर्त्ता सर्पः ।
स्नेहापहारी क्षयी । अन्नापहार्यजीर्णी । ज्ञानापहारी मूकः ।

* सस्यं,—इति स० शा० ।

† पलालहारेण,—इति शा० ।

‡ एतच्चिद्भ्रान्तर्गता अंशाः न सन्ति शा० पुस्तके ।

§ अमरः,—इति शा० ।

जलापहारी मत्स्यः । चीरहारी बलाकः । परद्रव्यापहारी परप्रेष्यः—
इति ।

शङ्खलिखितौ । “वेष्मापहारी अद्रिसर्पः । जलापहारी शिशु-
मारः । मस्यापहारी कपोतः । कव्यापहारी वायसः । ताम्राप-
हारी बलाकः । अप्रूपापहारी प्रेतः । शास्त्रापहारी जङ्घः । कृत्राप-
हारी कारण्डः । गन्ध्यापहारी पतङ्गः । ध्वजापहारी हकलासः ।
शाकापहारी पशुः । ग्रव्याऽपहारी अग्रयनः । पुष्पापहारी दुर्गन्धी ।
फलापहार्यफलीः । दीपापहारी कौशिकः । भृश्यापहारी नकुला-
हिविडालारवूनामन्यतमः”—इति ।

“यद्वा तद्वाऽपि पारक्यं स्वल्पं वा यदि वा बहु ।

हत्वा वै योनिमाप्नोति तत्तद्भोगानुरूपतः”—इति ॥

स्तेयकर्मशेषफलानि । तत्र विष्णुधर्मात्तरे,—

“मणिमुक्ताप्रवालानि रत्नानि विविधानि च ।

अपहृत्य नरा राजन्, जायन्ते हेमकर्तृषु ॥

यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः ।

प्राप्नोति भृगुशार्दूल, मानुष्ये भारवाहिताम् ॥

धान्यचौरोऽङ्गहीनः स्यादत्यन्तं मिश्रकोभवेत् ।

व्याधितश्चान्नहर्त्ता स्थान्मूकोवागपहारकः ॥

* कव्यापहारी,—इति सु० ।

† शास्त्रापहारी,—इति सु० ।

‡ कौशलः,—इति सु० ।

§ फलापहारी कपिः,—इति सु० ।

वस्त्रापहारी श्वित्री स्यात् पङ्गुश्चाश्वापहारकः ।

अन्धो दीपापहारी स्यात् काणोनिर्व्वापको भवेत् ॥

दरिद्रः परवित्तघ्नः उन्मत्तश्चाश्वहस्तिनः ।

पङ्गुरेव तथा ज्ञेयः सर्व्वयानापहारकः ॥

अन्धश्च जायते लोके गां हत्वा च नराधमः ।

वस्त्रभोज्यापहर्त्तारौ तथा नग्नवुभुक्षितौ ।

रत्नापहारी भवति तथा कुष्ठौ नराधमः”—इति ॥

वायुपुराणे,—

“वातव्याधियुतः स्तेयी तथा कुष्ठौ नरो भवेत् ।

ब्राह्मणस्वर्णहारी च प्रमेही जायते नरः ॥

प्रखिन्नपाणिपादः स्यादाहरेद्योरमादिकम् ।

अन्नचौरो भवेद्यस्तु सोऽकस्माज्जायते कृशः ॥

स्वरोपघाती वाक्यञ्च हत्वा मर्त्यः प्रजायते”—इति ॥

उमामहेश्वरसंवादे,—

“धान्यचौरस्तु हीनाङ्गस्तृणहर्त्ता तु वा पुनः ।

परद्रव्यापहारी च मृत्यानां वृत्तिजीवकः ॥

खलं चेन्न गृहं वाऽपि परद्रव्यं हरन्ति ये ।

सुवर्णमणिमुक्तानि वस्त्राण्याभरणानि च ॥

आसनानि विचित्राणि धनधान्यमुपस्करम् ।

ये हरन्ति नरा नित्यं परद्रव्याणि मोहिताः ॥

इहलोकगतानाञ्च तेषामेष विधिः स्मृतः ।

नग्नादीनाः चुधर्त्ताश्च कुचला दुःखिताः सदा ॥

बन्धुभिः परिभूताश्च भोग्यभोगविवर्जिताः ।
 सुखानि प्रार्थयन्तीह दासं वृत्तिसुपागताः ॥
 ये हरन्ति च त्वर्याणि वाद्यानि विविधानि च ।
 तेन पापेन ते देवि, तिर्य्यक्त्वा यान्ति मानवाः ॥
 क्षत्वा मद्वादिवाद्यानि झङ्करीपटहानि च ।
 तेन पापेन ते मूढा बाधिर्यं यान्ति मानवाः ॥
 कांसिकं मुरजं वंशं वीणां तूलत्रिलं तथा ।
 ये हरन्ति च पापानि पिशाचास्ते भवन्ति च ॥
 पटहं लेपनञ्चैव तथा सम्पुटिकाश्च ये ।
 हरन्ति पुष्करं ये तु तेन ते यान्ति मूकताम् ॥
 प्रासादेषु च ये देवि, हरन्ति दीपिकां नराः ।
 गृहेषु चैव विप्राणां तेन ते यान्ति चान्धताम्—इति ।

शङ्खलिखितौ । “सुवर्णस्तेयौ कुनखौ । वस्त्रापहारी श्वित्रौ ।
 हिरण्यपहारी दद्रुणः । तैजसापहारी मण्डली । स्नेहापहारी
 चयामयी । अजीर्णवानन्नापहारी । वागपहारी मूकः । गृध्रोदेव-
 द्रव्योपजीवकः । पाण्डुरोगी दीपहारी । ब्राह्मणवृत्तिघ्नश्च दरिद्रः ।
 कर्मफलविशेषेण कुञ्जषण्डपङ्कजदरिद्राश्च जायन्ते”—इति ।

यमः,—

“द्रव्यौषधापहर्त्ता च दीर्घरोगितमाप्नुयात् ।

* दान,—इति मु० ।

† पापेन बाधिरास्ते,—इति मु० ।

‡ मट्टसं,—इति मु० ।

धान्यचोरो व्रणी च स्यात् कासी* भक्तापहारकः ॥

गलगण्डौ गलद्द्रव्यहर्त्ता† भवति मानवः ।

विकृतिर्ब्रह्महर्त्ता च स्यान्मांसस्थापहारकः”—इति ॥

स्कान्दे रेवाखण्डे,—

“मणिकूटं तुलाकूटं कूटसाक्ष्यं वदन्ति ये ।

नरके तन्मतामिश्रे प्रपच्यन्ते नराधमाः ॥

शतमाहस्रिकं कालमुषित्वा तत्र ते नराः ।

इह शत्रुगृहे वद्धा भ्रमन्ते कालमीप्सितम् ॥

कुनखी स्वर्णहरणान्मूकः पुस्तकहारकः ।

फलान्याहरतोऽपत्यं श्रियते नात्र संग्रयः”—इति ॥

अथागम्यागमन कर्मविशेषाद् योनिविशेषः ।

स्कान्दे रेवाखण्डे,—

“गुरुदाराभिमर्शी च कृकलासो भवेद्भ्रुवम् ।

राज्ञीगामी भवेद्दुष्टो वृश्चिको वृषलीपतिः”—इति ॥

गौतमः । “चाण्डालीपुत्कमीगमनेऽजगरः । प्रव्रजितागमने

मरुपिशाचः । शृङ्गागमने दीर्घकीटः । सवर्णाभिगामी दरिद्रः ।

गोगामी मण्डूकः”—इति ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

“परदाराभिगमने रक्तद्रोणस्तु जायते ।

शृङ्गगालेभग्टध्रेषु क्रमाज्जातिषु जायते ॥

* क्षमिः,—इति मु० ।

† गलद्द्रव्यापहर्त्ता,—इति मु० ।

भ्रातृभार्याश्च दुर्वृद्धिर्योधर्षयति पापकृत् ।
 पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति सपापो नरकाच्च्युतः ॥
 सखिभार्यां गुरोर्भार्यां राजभार्यां च पापकृत् ।
 प्रधर्षयति पापात्मा सूकरो जायते नरः ॥
 शूद्रश्च ब्राह्मणौ गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ।
 तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्ठान्तः कीटको भवेत् ॥
 सूकरः कृमिको महुश्चण्डालश्च प्रजायते”—इति ।

ब्रह्मपुराणे,—

“सखिभार्यां गुरोर्भार्यां शिष्यभार्यां* तथैव च ।
 प्रधर्षयित्वा कामात्मा मृतोजायेत सूकरः ॥
 सूकरः पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि वै वृकः ।
 पिपौलिका तु मांसास्त्रीन् कीटः स्यान्नासमेव तु ॥
 एतानामाद्य संसारान् कृमियोनौ प्रजायते ।
 तत्र जीवति मांसांश्च कृमियोनौ चतुर्दश ॥
 ततोऽधर्मक्षयं कृत्वा ततो जायेत मानवः ।
 परदाराभिमर्गं तु कृत्वा जायेत वै वृकः ।
 श्वा सृगालस्ततो गृध्रो व्यालः काको वक्रस्तथा ॥
 भ्रातृभार्यान्तु पापात्मा योधर्षयति मोहितः ।
 कोकिलत्वमवाप्नोति सोऽपि संवत्सरं द्विजः ॥
 मनसाऽपि गुरोर्भार्यां यः शिष्यो याति पापकृत् ।

* राजभार्या,—इति सु० ।

उद्यान् स याति संसारानधर्मेणेह चेतसा ॥
 श्वयोनौ तु स सम्भूतस्त्रीणि वर्षाणि जीवति ।
 तत्रापि निरयं प्राप्तः कृमियोनौ प्रजायते ॥
 कृमिभावमनुप्राप्य वर्षमेकन्तु जीवति ।
 ततस्तु निरयं प्राप्तो ब्रह्मयोनौ प्रजायते ।
 वृषलो ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ॥
 ततः सम्प्राप्य निधनं जायते सूकरः पुनः ।
 सूकरो जातमात्रस्तु रोगेण म्रियते द्विजाः ॥
 श्वा ततो जायते मूढः कर्मणा तेन भो द्विजाः ।
 श्वा भूत्वा कृकलामस्तु जायते मानवस्ततः ॥
 तत्रापत्यं समुत्पाद्य ततो जायेत मूषिकः”—इति ।

नारदपुराणे,—

“चिन्तयेद्दीक्षयेद्वाऽपि जननीं वा सुतां च वा ।
 बधूं वा भ्रातृदारान् वा गुरुभार्यां नृपस्त्रियम् ॥
 स याति नरकं घोरं मच्चिन्त्य श्वपचीमपि ।
 दृष्ट्वा हि प्रमदा ह्येता यः क्षोभं व्रजते नरः ॥
 तस्य पुण्यं कृतं सर्वं वृथा भवति नान्यथा ।
 पुण्यस्य सङ्गयात् पापं पाषाणश्च भवेद्भ्रुवम्”—इति ।

व्यभिचारिणीं प्रति वराहपुराणे,—

“ततः शूनी भवेत् पश्चात् सूकरी च ततः परम् ।
 कर्मक्षये ततः पश्चान्मानुषी कुत्सिता भवेत् ॥
 न च सौख्यमवाप्नोति तेन दुःखेन दुःखिता”—इति ।

“दण्डगुल्मलतानाञ्च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि ।

क्रूरकर्मरतानाञ्च क्रमशो गुरुतत्पगः ॥

हिंसा भवन्ति क्रव्यादाः किमयोऽभक्ष्यभक्षिणः ।

परस्परदिनोमत्स्याः प्रेत्यान्त्यस्त्रीनिषेवकाः”—इति ।

अगम्यागमनकर्मविशेषात् फलविशेषः पद्मपुराणे,—

“उदरव्याधियुक्तस्तु तथा गुर्वङ्गनागमे ।

आचार्यभार्यागमने भगन्दरयुतो भवेत् ॥

तथा पापेन महता गुल्मी स्यादन्यजागमे”—इति ।

विष्णुधर्मात्तरे,—

“षण्डश्च जायते लोके दारातिक्रमकारकः ।

परपुंसि प्रसक्ता च तस्य भार्या तथा भवेत् ॥

कुष्ठो भवति धर्मज्ञ, अपहृत्य तथा स्त्रियम्* ।

लिङ्गव्याधिमवाप्नोति वियोनौ मैथुने रतः ॥

गां च गत्वा द्विजश्रेष्ठ, लिङ्गनाशमवाप्नुयात् ।

दृष्ट्वा परस्त्रियं नग्नां नरो दुष्टेन चेतसां ॥

जात्यन्धत्वमवाप्नोति परलोके न संशयः ।

अवकीर्णो च भवति लिङ्गव्याधिसमन्वितः† ॥

प्रकीर्णमैथुने जन्तुः क्लौवो भवति वै द्विज”—इति ।

* परस्त्रियम्,—इति मु० ।

† मनोदुष्टेन चक्षुषा,—इति मु० ।

‡ लिङ्गव्याधी न संशयः,—इति मु० ।

शङ्खलिखितौ । “पर्वमेथुने प्रमेही पुरुषव्याधिपीडितः । पर-
दारगाम्यगुप्तदारकः । गोव्ववकीर्णं दुश्शर्मा । खराश्राभिगामी
मधुमेही* । सगोत्राभिगामी मद्यपस्त्रीगामी स्त्रीपदी† । मातृपितृ-
भगिनीगाम्यबीजी । खदारादन्यत्र दीव्यतः केशान्पत्वम् । गुरु-
तन्पगो दुश्शर्मा । चण्डाल्यवकीर्णं कन्यादूषी सगोत्राभिगाम्यबीजी ।
धर्मपत्न्यामास्ये प्रवर्त्तकः खल्वाटः । मातृभगिनीगाम्यवकीर्णं
स्त्रीपदी वधी मधुमेही च”—इति ।

वृद्धवौधायनः,—

“गाङ्गत्वा मधुमेही स्यान्मूत्रकृच्छ्री चतुष्पदम् ।
मधुमेही खराश्रादिगामी भवति मानुषः ॥
सवर्णागमनेऽदत्कः पितृहा पाण्डुरोग्यधः ।
अन्यजागमने मर्त्या जायते नात्र संग्रहः”—इति ।

वृद्धगौतमः,—

“धर्मपत्नीं गुरोर्गत्वा वृश्चिकोभुजगस्तथा ।
पचिदंष्ट्रिमृगव्यालक्रव्यादोऽपि ततोऽसकृत् ॥
तथा मानुष्यतां प्राप्तः क्षयी कुष्ठौ तथा भवेत् ।
महोदरौ प्रमेही च दुश्शर्मा च भगन्दरी ॥
ज्वरातिसारी दाक्षी च पाददाही क्रिमिव्रणी ।
गत्वा तु मातृभगिनीं जलेषु‡ मधुमेहवान् ॥

* खराभिगामी मूत्रमेही,—इति शा० ।

† स्त्रियुपदी,—इति सु० ।

‡ दारेषु,—इति शा० ।

कन्यागाम्यश्वरी शूली प्रमेही मूत्रकृच्छ्रपि ।
 कन्यां च गोत्रजां गत्वा वाङ्महीनो भवेन्नरः ॥
 सगोत्रां च सवर्णाञ्च गत्वा स्यात् स्त्रीपदी नरः* ।
 मातरं च स्वसारं च गत्वा स्त्रीपद्यजीवकः† ॥
 अनस्थिपाणिपादः स्यात् श्वश्रूगः सखिभार्यगः ।
 मूत्रकृच्छ्री तथाऽजिह्वः क्षुषागोमुष्कटद्विमान् ॥
 रजस्वलाऽभिगामी च चण्डालीगमने रतः‡ ।
 दाहज्वरी भवेन्नर्त्यः अन्यजन्मसु गुल्मवान् ॥
 गत्वा तपस्विनीं नारीं गुर्विणीं मूत्रकृच्छ्रपि ।
 स्यादामयावी भवति विधवागोऽश्वरीयुतः ॥
 प्रमेही मूत्रकृच्छ्री च शूली मर्त्याऽभिजायते ।
 परदाराभिगामी च प्रमेही गुरुदारगः§ ॥
 दासीगामी क्रूरकर्मा सदा कामरतो॥ भवेत् ॥
 स्वजातिपरनारीगः कुष्ठो मर्त्याऽभिजायते ॥
 वक्त्रमैथुनकर्त्ता च खल्वाटो जायते नरः ।
 गत्वा तु महिषीं राज्ञः षण्डो भवति मानवः ॥
 नेत्ररोगी भवेत् प्रेक्ष्य नितरां परयोषितः ।

* गत्वा स्त्रीपदी नरः,—इति सु० ।

† स्त्रीपद्यजीवकः,—इति सु० ।

‡ गमनेऽपि च,—इति सु० ।

§ गुरुतल्पगः,—इति सु० ।

॥ कामातुरो,—इति सु० ।

वज्रत्वे योषितामेकां पुत्रीगः खञ्जतां व्रजेत् ॥
 खदारेभ्योऽन्यतो दीव्यन्नल्पकेशो भवेन्नरः ।
 पुंश्चन्यो योषितो बालरण्डा स्युर्वधिरास्तया ॥
 दास्यो वा दीर्घरोगिण्यो दृष्टिहीना भवन्ति ताः” इति ।

ब्रह्मपुराणे,—

“परदारेषु ये चापि चक्षुर्द्रष्टुं प्रयुञ्जते ।
 तेन दुष्टस्वभावेन क्लीवत्वमुपयान्ति वै ॥
 पशूंश्च ये विव्रजन्ति‡ ये चैव गुस्तल्पगाः ।
 प्रकर्णमैयुना ये च क्लीवा जायन्ति ते नराः”—इति ।

तदेवं कानिचित् शास्त्राण्युदाहृत्य कियानपि कर्मविपाको-
 निरूपितः । अनयैव दिशा विपाकान्तराण्युन्नेयानि । न हि निःशेषेण
 केनचिदुदाहर्तुं शक्यम् । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे,—

“उक्ता यथाशक्ति मया तिरश्चां
 या योनयो यानि च लक्षणानि ।
 शक्यानि कात्स्न्येन मया न वक्तुं
 या योनयश्चैव नराधमानाम्”—इति ।

अशक्तिश्च कर्मानन्त्यात् । यद्यप्यतिपातकादीनि प्रकीर्णकान्तानि
 पापानि दशविधत्वेन विष्णुना सङ्कलितानि, तथाप्यतिपातकादि-

* चक्षुर्द्रष्टुं,—इति सु० ।

† क्लीवत्वमुपजायते,—इति सु० । क्लीवत्वमुपयान्ति ते,—इति तु पाठः
 समीचीनः प्रतिभाति ।

‡ निवभ्रन्ति,—इति सु० ।

जात्युपाधावेव तत्सङ्कलनम् । पापव्यक्तीनां तु स्वरूपतोद्देशकाल-
कर्त्तव्यस्यादिभेदाच्च* नेयत्ता । यदा कर्मणामेवेयत्ता नास्ति, तदा
तद्विपाकानामियत्ता दूरापास्ता । एकैकस्य कर्मणो बह्वविपाकस्मर-
णात् । उदाहृताश्च बह्वविपाकाभिधायिकाः शृङ्गकरेत्यादिस्मृत्ययः ।
तथाच तेषां निःशेषकथनं मनसाऽपि चिन्तयितुमशक्यम् । अतो-
दिङ्मात्रं प्रदर्शितम् ।

एतच्च विपाकाभिधानं सञ्ज्ञेयमाणेभ्यः पुरुषं निवर्त्तयत् सञ्चि-
तेषु चोद्देशं जनयन्निषेधेषु प्रायश्चित्तविधिषु चार्थवादतयाऽन्वेतीति
पूर्वमभिहितम् । तत्र निषेधा आचारकाण्डे प्रपञ्चिताः । प्रायश्चित्त-
विधयश्च प्रायश्चित्तकाण्डे । तानि च प्रायश्चित्तानि सञ्चितविषयाणि ।
प्रारम्भे तु विचारणीयम् । किं प्रायश्चित्तमस्ति, उत नेति । तत्र
तावदस्तीति केचिदाहुः । उदाहरन्ति च वचनम्,—

“पूर्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते ।

तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्जपहोमार्चनादिभिः”—इति ।

ननु नैतद्दुक्तिरुद्दम् । तथाहि । निषिद्धस्य कर्मणः प्रायश्चित्त-
निवर्त्तनीयत्वम् । यदा फलमारब्धं, तदैव कर्मत्वदशमतीत्य फलत्व-
दशायां प्रविष्टम् । न च फलस्य प्रायश्चित्तं क्वचित् प्रसिद्धमस्ति ।

नायं दोषः । फलत्वदशायामपि कर्मत्वस्यात्यन्तिकनिवृत्त्य-
भावात् । अन्यथा पापकर्मणः फलमिति व्यवहारानुपपत्तेः ।
अथवा । प्रायश्चित्तसदसङ्गावः शास्त्रैकममधिगम्यः । शास्त्रं चेत् फल-

* कर्त्तव्यवस्याभेदाच्च,—इति शा० ।

स्यापि प्रायश्चित्तं ब्रूते, किन्तु चिच्छेद्यते* । उदाहृतञ्च शास्त्रं,
तच्छान्तिरौषधैरित्यादि । तस्मादारब्धफलस्याप्यस्यैव प्रायश्चित्तम् ।

अपरे पुनर्मन्यन्ते । नास्त्येवारब्धफलस्य प्रायश्चित्तम् । कुनखित्वा-
दिनिवृत्त्यदर्शनात् । यद्यारब्धफलं प्रायश्चित्तान्निवर्त्तते, तदा नैस-
र्गिकमपि कुनखित्वादिकं प्रायश्चित्तान्निवर्त्तते । न त्वेषुपलभा-
महे । यथा मुक्तस्थेर्लोर्लक्ष्यबेधोऽप्रतिसमाधेयः, तथा प्रारब्धफलं न
गतिसमाधातुं शक्यम् ।

एतदेवाभिप्रेत्य भगवान् वादराधणः सूत्रयामास । “अना-
रब्धकार्यं एव तु पूर्वं दत्तवधेः (शा० मी० ४ अ० १ पा०
१५ सू०)” — इति । अस्यायमर्थः । ये सुकृतदुष्कृते तत्त्वज्ञाननि-
वर्त्यत्वेन पूर्वयोरधिकरणयोः^(१) प्रकृते, ते अनारब्धकार्यं एव । न
त्वारब्धफलयोः सुकृतदुष्कृतयोर्निवृत्तिः । कुतः । तदवधेः । “तस्य
तावदेव चिरम्” — इति श्रुतावुत्पन्नज्ञानस्यापि मोक्षं प्रति शरीर-
पातावधिश्रवणादिति ।

एवं तर्हि तच्छान्तिरित्यादेः का गतिरिति चेत् । उच्यते ।
न ह्यत्र प्रायश्चित्तमभिधीयते । तत्प्रकरणे पाठाभावात् । चिकित्सा-
प्रकरणे हि इदं पठितम् । तथाच यथा चिकित्सा रोगनिवृत्तेर्दृष्ट-
उपायः, तथा दानादिरपि दृष्टउपायः । तथा सति चिकित्साव-
हानादेर्न प्रायश्चित्तत्वम् । किन्तु रोगनिवर्त्तकं किञ्चित्प्रबलं सुकृता

* किन्तु चिच्छेद्यते, — इत्यादर्शपुस्तकेषु पाठस्त्वसमीचीनः ।

(१) तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरिति इतरस्याप्येवमसंश्लेषः इति चैत-
योरधिकरणयोरित्यर्थः ।

पूर्वमुत्पादयन्ति दानादयः । तच्च सुकृतं प्रवृत्तान्यपि फलानि
प्रतिबद्ध्य स्वफलं प्रयच्छति । प्रतिबद्धश्च फलशेषः स्वप्नादौ जन्मा-
न्तरे वोपयुज्यते । एतत्सर्वमुपपुराणे पराशरेण प्रपञ्चितम्,—

“शरीरारम्भकं कर्म योगिनोऽयोगिनोऽपि च ।

विना फलोपभोगेन नैव नश्यत्यसंशयम् ॥

वर्त्तमानशरीरेण सम्पन्नं कर्म देहिनः ।

इह चामुत्र चाज्ञस्य ददाति स्वफलं शुक् ॥

इहैव फलदं कर्म प्रारम्भं प्रतिबध्य च ।

फलं ददाति स्वप्ने वा जाग्रत्कालेऽथवाऽनघ ॥

निवृत्तप्रतिबद्धन्तु प्रारम्भं कर्म सत्तम ।

निरुद्धांशफलं स्वप्ने ददाति स्थिरमुत्तमम् ॥

निरुद्धांशसमोभोगो यथोद्भूतश्च जायति ।

तथा निरुद्धन्तेनैव सह कर्म ददाति वै ॥

एवं निरुद्धभागन्तु* स्वप्ने जायति वा फलम् ।

आरब्धस्यानगुणेन भुङ्क्ते देही न संशयः ॥

अत्युत्कटैरिहत्यैस्तु पुण्यपापैः शरीरमृत् ।

प्रारम्भं कर्म विच्छिद्य भुङ्क्ते तत्तत्फलं बुधः ॥

प्रारब्धशेषं विच्छिन्नं पुनर्देहान्तरेण तु ।

भुङ्क्ते देही न नो भुङ्क्ते तल्लङ्घयति कः पुमान् ॥

अवश्यं ननु भोक्तव्यं† प्रारब्धस्य फलं जनैः ।

* इदं निरुद्धभागन्तु,—इति शा० ।

† अवश्यमनुभोक्तव्यं,—इति मु० ।

देहेनानेन* वाऽन्येन युगपद्वा क्रमेण वा ॥

श्वसूकरखरोद्गादिविरुद्धैर्विग्रहैरपि ।

भोक्ताऽस्यैव फलस्येह शुक, कर्माणि च क्रमात् ॥

कारणानि भवन्तीह चक्रवत् परिवर्त्तने ।

आरभन्ते क्रमेणैव तेषां नाशस्तु भोगतः ॥

सञ्चितेषु समंसेषु प्रबलं कर्म देहिनः ।

फलमारभते देहमपि तत्साधनं बुध ॥

दुर्घटं सकलं शक्तिर्माया माहेश्वरी जडा ।

घटयत्यत्र सन्देहो नास्ति सा तादृशौ गतिः”—इति ।

प्रबलेन कर्मणा प्रारब्धफलस्य प्रतिबन्धाङ्गीकारे नैसर्गिकाः
कुनखित्वादयोऽपि क्वचित् प्रतिबन्धेरन्निति चेत् । प्रतिबन्धन्तां नाम ।
यत्र प्रतिबन्धो न दृश्यते, तत्र दौर्बल्यं कल्पनीयम् । प्रबलाभ्यान्तु
वर-शापाख्यां जन्मान्यथाभावोऽपि क्वचित् स्मर्यते । तथाच स्कन्द-
पुराणे व्याघ्र ईश्वरवरेण गणेश्वरत्वं प्राप्त इत्यभिहितम् । महाभारते
नङ्गष्येन्द्रपदप्रेक्षोरगख्यशापेनाजगरत्वं प्राप्तमित्यभिहितम् । यदा
जातस्य देहस्यापि प्रबलेन निमित्तेनान्यथाभावोऽस्ति, तदा किमु
वक्तव्यं, कौनख्यादेरन्यथाभावः,—इति ।

एवञ्च सति रोगशान्त्यादिप्रतिपादकानि सर्वाणि शास्त्राणि
प्रारब्धभोगाविरोधनानुगृहीतानि भविष्यन्ति । रोगशान्तिश्चौषधा-
दिसाध्या । तत्रौषधान्यायुर्वेदप्रसिद्धानि । दानानि च बौधायन-

* देहेनैकेन,—इति शा० ।

कल्पव्रक्षाण्डपुराणादिष्ववगन्तव्यानि । अपस्तु शौनकादिप्रोक्त-
श्चम्विधानसामविधानादौ बद्धधा प्रपञ्चितः । तथा च चम्विधाने
स्मर्यते,—

“अतस्येति जपेत् सूक्तं व्ययुतं विष्णुमन्दिरे ।
अमृत्ये माघमासे च मूत्ररोगो विनश्यति ॥
वायोऽशुक्रो जपेत् सूक्तममृत्ये व्ययुतं तु चेत् ।
बद्धधा वातरोगोऽपि विनश्यति न संशयः ॥
बाह्वणं वा जपेत् सूक्तमयुतं धात्रिमूलके ।
वातादिष्याधिनाशे तु सुखी पश्चात् स्थितो भुवि ॥
कद्रुद्राय जपेत् सूक्तं शीतज्वरविनाशनम् ।
लिङ्गं स्पृष्ट्वाऽयुतं धीमात्रीरोगः शीघ्रतस्तथा ॥
हमां रुद्राय तपसे जपेत् सूक्तं शिवास्तये ।
उष्णज्वरविनाशाय अयुतं* नात्र संशयः ॥
हमां रुद्राय सूक्तं जपेत् विष्णुमन्दिरे ।
कासशूलादिरोगघ्नमयुतं नात्र संशयः ॥
ईक्ष्वायन्ती जपेत् सूक्तं लज्जं विल्वग्निरोगिणि वा ।
कुष्ठनाशो भवेच्छीघ्रं माघमासे न संशयः ॥
हंसमन्त्रं जपेद्भीमान् अयुतं† विष्णुमन्दिरे ।
अर्घ्यं दद्यात् कुष्ठरोगी सुवर्णसमतामियात् ॥

* ह्ययुतं,—इति मु० ।

† जले विल्वे विलेऽपि वा,—इति मु० ।

‡ अयुतं,—इति मु० ।

जपेच्छीघ्रं* देवमन्त्रं शिरोरोगो विनश्यति ।

आयुर्हृद्वादिकं पश्चादयुतं विष्णुमन्दिरे ॥

अमीवहा स्वप्नयुक्तं जपेत् सूक्तं शिवालये ।

अयुतं चेत् कुष्ठरोगी स्वर्णवर्णं प्रयाति सः ॥

मित्रस्येति जपेत् सूक्तमपस्मारो विनश्यति ।

महापातकयुक्तोऽपि नीरोगी भूतले स्थितः ॥

उदासो† कुचिशूलो तु जपेत् सूक्तं शिवालये ।

अयुतं माघमासे तु मुच्यते नात्र संशयः ॥

सूर्येण गो दिवः‡ सूक्तं प्रत्यब्दं प्रजपेद्दश ।

वदर्यान्तु त्रिवर्षन्तु चयादिव्याधिनाशनम्”—इति ॥

तएते जपा ऋग्विधाने शौनवेन प्रोक्ताः । होमश्च तत्र स एवाह,—

“ततश्च चित्रमन्त्रेण होमं कुर्यात् सहस्रकम् ।

अर्केण त्रिमधुं कृत्वा शिरोरोगो विनश्यति ।

सप्तस्थां रवियुक्तायां जलमध्ये यथा तथा ॥

करवीरैश्च माघश्चा होमं कुर्यात् सहस्रकम् ।

व्याधिनाशो भवेच्छीघ्रं मृत्युं जयति सः पुमान्”—इति ॥

बौधायनोऽपि,—

“असाधव्याधिना यस्त उग्रैश्च प्राणहारिण्य ।

अतिरौद्रेण सूक्तेन प्रकृत्यं वाग्यतः शुचिः ॥

* जपे त्विचं,—इति सु० ।

† उदके,—इति सु० ।

‡ सूर्यादये जपेत्,—इति सु० ।

पूर्वमाज्याहुतीर्ज्ज्वा उपस्थाय च गङ्गारम् ।

हविःशेषेण वर्त्तत एकोत्तरमतम्वितः ॥

पूर्णे मासि जयेन्मृत्युं रोगेभ्यश्च त्रिमुच्यते ।

होमकर्म्मण्यग्नानां जपस्तद्विगुणो भवेत्”—इति ॥

तैत्तिरीयकशाखायां च द्वितीयकाण्डे रोगनिवृत्त्यर्था होमा-
वज्रधोपवर्णिताः । तत्र तावत् प्रथमप्रश्ने काम्यपशुप्रकरणे प्रथ-
मानुवाके । “वायव्यं श्वेतमालभेत”—इति श्वेतपशालम्भनानुवृत्तैः
श्रूयते । “वायवे नियुत्वत आलभेत ज्योगामयावी”—इति । ज्योगा-
मयावी दीर्घरोगी । वायोरश्वा नियुतः, तद्वते नियुत्वते । फलं
च वाक्यशेषे श्रुतम् । “सएवास्मिन् प्राणापानौ दधात्युत यदी-
तासुर्भवति जीवत्येव”—इति । सएव नियुत्वान् वायुरेव । अस्मिन्
दीर्घरोगवति । इतासुर्गतप्राणः ।

द्वितीयानुवाके श्रूयते । “यो वरुणगृहीतः स्यात् स एतं
वारुणं हृषणमेकश्रितिपादमालभेत”—इति । वरुणगृहीतो जलो-
दराख्यव्याधिगृहीतः* इत्येके । अज्ञातरोगइत्यन्ये । एकः श्रितिः
श्वेतः पादे यस्य स एकश्रितिपात् । “स एवेनं वरुणपाशाद्विमु-
ञ्चति”—इति फलम् । सएव वरुणएव । वरुणपाशादुक्तरोगात् ।

तस्मिन्नेवानुवाके । “आग्नेयं हृषणघीवमालभेत सौम्यं बभ्रुं ज्योगा-
मयावी”—इति । बभ्रुः पिङ्गलवर्णः । तत्फलन्तु “आग्नेरेवास्य शरीरं
निष्क्रीणाति सोमाद्रसमुत यदीतासुर्भवति जीवत्येव”—इति ।

चतुर्थानुवाके । “यदि विभीषादुश्चर्मा भविष्यामीति सोमा-

* महोदरव्याधिगृहीतः,—इति मु० ।

पौष्णं श्याममालभेत”—इति । कण्डूत्यादिभिः* पूर्वभाविभिश्चि-
क्रेर्भविष्यद्रोगं निश्चितवतः तस्माद्भयं सम्भवत्येव । तत्फलन्तु । “न
दुश्चर्मा भवति”—इति ।

षष्ठानुवाके । “प्राजापत्यं त्वपरमालभेत यस्यावाज्ञातमिव
ज्योगामयेत्”—इति । त्वपरः शृङ्गहीनः पशुः । तत्फलन्तु ।
“सएवैनं तस्मात् स्नामान्मुञ्चति”—इति । सएव प्रजापतिरेव ।
तस्मात् स्नामादस्पृष्टात् दीर्घरोगात् ।

नवमानुवाके । “मैत्रं श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णं ज्योगामयावी”—
इति । तत्फलन्तु । “साक्षादेवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति उत यदीतासु-
र्भवति जीवत्येव”—इति । एवमेते रोगनिवर्त्तकाः पशवः प्रथमप्रश्ने-
ऽभिहिताः ।

तथा द्वितीयप्रश्ने काम्येष्टिप्रकरणे प्रथमानुवाके श्रूयते ।
“अग्नये सुरभिमतं पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व्वपेद् यस्य गावो वा
पुरुषा वा प्रमौयेरन् यो वा बिभीयात्”—इति । भयप्रतियोगी
तु रोगात्मकः पूतिगन्धोऽवगन्तव्यः । वाक्यशेषे “पूतिगन्धस्याप-
हृत्यै”—इति, तत्फलकीर्त्तनात् ।

तृतीयानुवाके । “अग्नये पक्मानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व्व-
पेत् अग्नये पावकायाग्नये शुचये ज्योगामयावी”—इति । तत्फलन्तु ।
“यदग्नये पक्मानाय निर्व्वपति प्राणमेवास्मिन् तेन दधाति । यद-
ग्नये पावकाय वाचमेवास्मिन् तेन दधाति । यदग्नये शुचये आयु-
रेवास्मिन् तेन दधाति । उत यदीतासुर्भवति जीवत्येव”—इति ।

* कण्डूपूतिभिः,—इ मु० ।

तथा तत्रैव श्रुतम् । “एतामेव निर्वपेच्चक्षुष्कामः”—इति ।
चक्षुष्कामोनेत्ररोगग्रस्तः । “यद्यग्रे शुचये चक्षुरेवास्मिन् तेन
दधात्युत यद्यन्धो भवति प्रैव पश्यति”—इति तत्फलश्रवणात् ।

अनयेव दिशा वाक्यान्तराण्युदाहरणीयानि । ऋग्वेदयजुर्वे-
दाश्रितौ अपहोमौ प्रदर्शितौ । सामवेदाथर्ववेदाश्रितावपि साम-
विधानादिपर्यालोचनया* प्रदर्शनीयौ ।

अर्चनानि तु शैववैष्णवाद्यागमादिषु प्रसिद्धानि । अर्चनादि-
भिरित्यादिशब्देनार्थध्यानयोगप्राणाचामादयो दृष्टादृष्टोपाया व्या-
धिनिवर्त्तका अवगन्तव्याः । ते च योगशास्त्रादौ प्रसिद्धाः । अस्मा-
भिर्मन्यविस्तरमिमांसा न लिख्यन्ते ।

न चोक्तेषु अपादिष्वनुष्ठितेष्वपि क्वचित् फलविसंवाददर्शनात्
न विश्वप्रवृत्तिरिति शङ्कनीयम् । औषधेष्वप्यस्य न्यायस्य समान-
त्वात् । तच्चापि मा भूद्विश्व इति चेत् । हनौवमायुर्वेदोदत्त-
जलाञ्जलिः स्यात् ।

अथ मन्यसे, प्रयुज्यमानेष्वौषधेषु कस्माच्चिद्दोषात् निवर्त्य-
दोषप्रवृत्त्यादा निवर्त्तकौषधप्रयोगस्याभ्यासेऽपेक्षितः,—इति । तर्हि
अपादिष्वपि तुल्यमेतदुत्तरम् । सकृत् कृते कृतः शास्त्रार्थः,—इति
न्यायस्त्वदृष्टफलेष्वेवावगन्तव्यो न दृष्टफलेषु । अतएवावघातादिष्व-
दृष्टिः परिकल्प्यते । न स्वस्वनिष्पन्नेषु तण्डुलेषु सकृत् सुसक्त-
प्रहारेणावघातविधेश्चरितार्थतां मीमांसकामन्यन्ते । तत्र यथा
तण्डुलनिष्पत्तिपर्यन्तोऽवघाताभ्यासः, एवमत्रापि रोगनिवृत्तिप-

* सामवेदाश्रितावपि सामवेदपर्यालोचनया,—इति शा० ।

र्धन्तो जपाद्यभ्यासो द्रष्टव्यः ।

यत्तु कचिज्जपादीनामल्पसङ्ख्याश्रवणं, तदल्पदोषविषयतया व्यव-
स्थापनीयम् । एवञ्च सति न कापि विसंवादः ।

अथञ्च व्याधिप्रतीकारन्यायः सर्वेष्वपि अनिष्टेषु प्रारब्धफलेषु
कर्मसु योजनीयः । यदि जपादीनां प्रायश्चित्तत्वमङ्गीकृत्य प्रारब्ध-
कर्मनिवृत्तिरभ्युपेयते, यदि वा तदनङ्गीकारेण फलमात्रप्रतिबन्धः,
सर्वथाऽपि विहिते जपादौ विश्रम्भेण प्रवृत्तिः ।

यदा भोगैकनिवर्त्यत्वशङ्कायुक्तेष्वपि प्रारब्धफलेष्वीदृशः प्रती-
कारविश्रम्भः, तदाऽनारब्धफलेषु सञ्चितेषु कर्मसु प्रायश्चित्तप्रवृत्ति-
विश्रम्भोऽस्तीति किमु वक्तव्यम् । तस्मात्, यथाक्तेषु प्रायश्चित्तेषु
नेःसद्भिर्गैः प्रवर्तितव्यमित्यशेषमतिमङ्गलम् ।

तदेवमयं भगवान् पराशराचार्यः काण्डद्वयेन व्यवहारसूचन-
हितमाचारप्रायश्चित्तप्रपञ्चमभिधाय शास्त्रमुपसंहरति,—

तत् पाराशरं शास्त्रं श्लोकानां शतपञ्चकम् ॥ ८० ॥

इनवत्या* समायुक्तं धर्मशास्त्रस्य सङ्ग्रहः । इति ।

पराशरेण कस्यचिदुपपुराणस्यापि निर्मितत्वात् तस्य च ज्ञान-
मानत्वात् तद्व्यवच्छेत्तुमेतदित्युक्तम् । अथातो हिमशैलाग्रे,—इत्या-
द्य प्रणीतो द्वादशाध्यायात्मको ग्रन्थसन्दर्भः प्रकृतत्वादेतच्छब्देन
समृश्यते । अस्य शास्त्रस्य कलिधर्मविषये प्रामाण्यातिशयं पूर्वोक्त-
मुस्मारयितुं पराशरसम्बन्धोपवर्णनम् । शास्त्रशब्दोऽत्र विधायकं

* इनवत्या,—इति सु० ।

वचनमाचष्टे । शासनात् शास्त्रमिति तद्व्युत्पत्तेः । ननु शंसनात्
शास्त्रमित्यपि तद्व्युत्पत्तिरस्ति । तदुक्तं पुराणे,—

“शासनात् शंसनाच्चैव शास्त्रमित्यभिधीयते”—इति ।

वाढम् । सा व्युत्पत्तिर्मीक्षशास्त्रविषया । तस्य मिद्वद्ब्रह्मतत्त्वा-
स्थानरूपत्वात् । अत्र त्वनुष्ठेयार्थकथनात् पूर्वोक्तैव व्युत्पत्तिः समी-
चीना । तदेवाभिव्यञ्जयितुं शास्त्रमित्युक्तम् । वचनान्तराणामापो-
द्वापनिवृत्तये सङ्ख्याऽभिधानम् । सन्वादिस्मृतिवद्ग्रन्थवाङ्मयाभावात्
केषाञ्चिद्वृत्तार्णामनुक्तिमागच्छ्य तद्व्यवच्छेदाय सङ्ग्रह इत्युक्तम् ।

अस्य शास्त्रस्यार्थानुष्ठानप्रधानत्वात् पाठस्य स्वर्गे प्रत्यकिञ्चित्करत्व-
मागच्छ्य वेदाध्ययनवत् स्वर्गमाधनत्वमाह,—

यथाऽध्ययनकर्माणि* धर्मशास्त्रमिदं तथा ॥ ८१ ॥
अध्येतव्यं प्रयत्नेन नियतं स्वर्गगामिना । इति ।

निगदव्याख्यातमेतत् ।

* ननु व्यासेन कलिधर्माणां स्पृष्टत्वात्, कलौ पराशर-
स्मृतिः,—इति पराशरेणोत्तरितत्वाच्च, पराशरगोक्ताः सर्वे कलि-
धर्मा एवेति वक्तव्यम् । किञ्च । शेषं मुनिविभाषितम्,—इति
इतरमुन्युक्तकलिनिषेधानामप्यभ्युपगतिः स्पष्टं लक्ष्यते । अतो-
मूलोक्ताघसङ्कोचादीनां मूलोक्तौतदूरयात्रादीनामस्मिन् युगे प्रवृ-
त्तावप्रवृत्तौ च विरोधो जागृकः ।

* यथाऽध्ययनधर्माणि,—इति मु० ।

** एतच्चिह्नकोडीकृतो ग्रन्थांशो वज्रौयपुस्तकेषु न दृश्यते ।

न च बाहुल्यमात्रेण सृतेः कलिधर्मविषयत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् । विभाजकनिमित्ताभावात् । निषेधवचनानां निमित्तत्वे कृष्यादिकस्याप्यननुष्ठेयत्वापत्तेः । एतद्वन्व्योक्तव्यतिरिक्तविषयाणां तेषां निमित्तत्वे अघसङ्कोचादीनामपि कृष्यादिवदनुष्ठेयत्वापत्तेः । संन्यासाद्याश्रम-कृष्यादिव्यतिरिक्तापट्टति-सेतुयात्राव्यतिरिक्त-दूरयात्रा-दीनामप्याह्यत्वापत्तेः । आचारस्य तथात्वे अतिप्रसङ्गापत्तेः । सृति-वैयर्थ्यापत्तेश्चेति चेत् ।

अत्रोच्यते । कस्यै पराशरोक्तं तदचनोन्नीतञ्च सर्व्वमप्यनुष्ठेयमेव, नानुष्ठेयं किञ्चिदप्यस्ति । किञ्चननुष्ठाने विशेषो विज्ञायते । सम-न्वयबलात् । तथाहि । निषेधाश्च युगप्रयुक्तानुपपत्तिमूलकाः । अन्यथा विध्युत्पत्तिवैयर्थ्यात् । अनुपपत्तिश्च दृष्टाऽदृष्टा चेति द्वि-वेधा । तच्च दृष्टानुपपत्तिमूलकानामनुष्ठानमननुष्ठानस्याभिन्दि-म् । यत्रानन्यथासिद्धिप्रतिप्रसवविधिर्ह्यस्तीत्यने, तच्च दृष्टानुपपत्तिः स्यते ।

“ दूराध्वोपगतं श्रान्तम् ”

“ यतिहस्ते जलं दद्यात् ”

“ वैश्वदेव उपस्थितम् ”

“ चातुर्वर्णाश्रमागतम् ”

“ एकपिण्डास्तु दायादाः ”

“ देशान्तरमृतः कश्चित् ”

“ ब्रह्मचारी गृहे येषाम् ”

“ सव्रतः सत्रपूतश्च ”

“आहिताग्निश्च यो दिजः”

“राज्ञश्च सूतकं नास्ति”

“यस्य चेच्छति पार्थिवः”

“सम्प्रणीतः अग्नानेषु”

“दासनापितगोपालकुलमित्रार्द्धसौरिणः”

“यजेत वाऽश्वमेधेन”

इत्याद्यन्यथाऽनुपपत्त्या दूरयात्रादिविधिरुच्येयः । “एकाहाः
ष्कुध्यते विप्रः”—इत्यघसङ्कोचविधिर्यायावरविषयत्वेन वा, औपा-
सनोक्तापवादप्रतिप्रसवविषयत्वेन वा, अन्यथासिद्धः । “नष्टे मृते
प्रव्रजिते”—इति पुनरुदाहविधिः परिवेदनाद्यक्रमविवाहविषयत्वे-
नान्यथासिद्धः । “चेत्रजश्चैव”—इत्यादि चेत्रजादिपुत्रभेदप्रदर्शनं
कुण्डगोलकप्रदर्शनवत् प्रायश्चित्तार्थत्वेनान्यथासिद्धम् । न च दत्तौ-
रसयोरपि तथा स्यादिति वाच्यम् । ऋतुगमनप्रसंगेन वैपरीत्य-
निन्दनेन च औरसस्येव लक्षणप्रणयनेन दत्तस्यापि विध्यभिप्राय-
विषयत्वप्रतिपादनात् दत्तौरसकथनं न प्रायश्चित्तरूपमिति स्पष्टी-
कृतम् । “संसर्गमाचरेद्विप्रः”—इत्यादि संसर्गप्रायश्चित्तं विलक्षण-
याजनादिविषयत्वेनान्यथासिद्धम् । “आसनाच्छयनात्”—इति तु
पापित्वमात्रापादकत्वेनान्यथासिद्धम् ।

अन्यत्र गोवधादौ अदृष्टाऽनुपपत्तिः कल्प्यते । तेषामनुष्ठानं
निन्दितम् । यत्र प्रत्यक्षोऽपूर्वविधिर्दृश्यते ह्ययादौ, तस्याननुष्ठानं
निन्दितम् । तदितरविषयत्वेनैव निषेधानां प्रवृत्तत्वात् । पूर्वोक्ता-
नन्यथासिद्धविधिविषयाणामप्येवमेव द्रष्टव्यम् । तेषामपि स्वविषयेषु

प्रत्यक्षापूर्वविधित्वात् । एतदभिप्रायेणैव सर्व्वमपि व्याख्यानं सङ्गच्छते ।

व्यध्यायाचारकाण्डानभिहितसमयाचारभेदान् द्वितीये
काण्डेऽध्यायाष्टकेऽपि कचिदनभिहितान् निष्कृतीनां प्रभेदान् ।

अध्याये द्वादशेऽस्मिन्नकथयदनघः शक्तिसूनुर्मुनौन्द्र-
स्तं शिष्टानुग्रहार्थं सुविवृतमकरोन्माधवाचार्यवर्य्यः ** ॥

अध्यायेऽत्रावशिष्टं समुदितमुभयोः काण्डयोर्द्वादशे स्यात्
प्रायश्चित्तं यदस्मिन्ननुपदमगमत् पातकादौ रहस्ये ।

अन्यत् सौम्यादिहृच्छं सुविहितफलदं कर्मणो यो विपाकः
सर्व्वं भावोपलक्ष्यं सृतिद्वयमिदं व्याकृतं माधवेन* ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवौर-
बुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
व्याख्यायां माधवीयायां द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥०॥

समाप्तञ्चेदं प्रायश्चित्तकाण्डम् ॥०॥

** एतच्चिह्नक्रीडकृतो ग्रन्थांशो वङ्गोद्यपुस्तकेषु न दृश्यते ।

* अथच्च श्लोकोमुद्रितपुस्तके नास्ति ।

ORIENTAL BOOK CENTRE

5824, Near Shiv Mandir, New Chandrawal,
Jawahar Nagar, Delhi-110007

Phone : 91-11-23851294, 55195809

E-mail : newbbc@indiatimes.com

Rs. 3000.00 (Set in 3 Vols)